

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

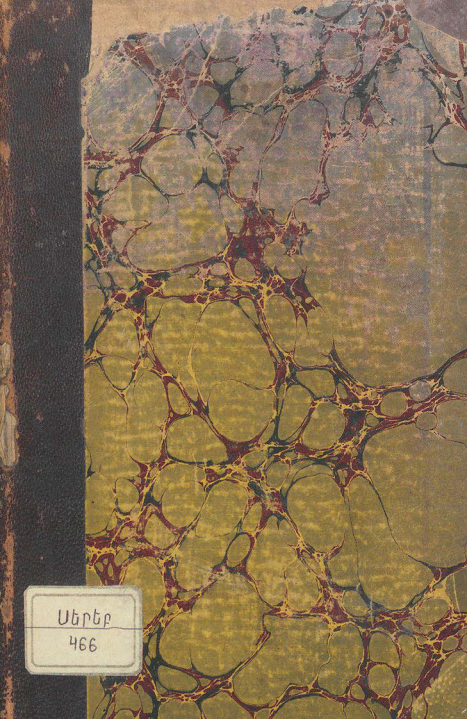
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

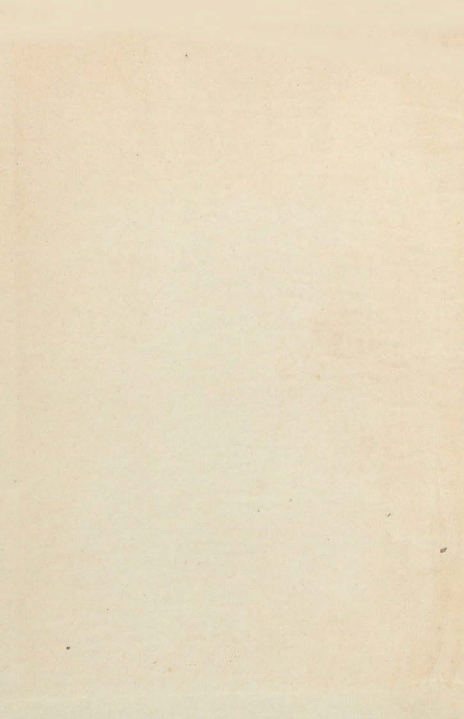
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

The image shows the front cover of an old book. The cover is decorated with a marbled paper pattern featuring large, irregular, light greenish-yellow spots separated by a network of dark red and brown veins. The spine of the book, visible on the left, is made of a dark, textured material, possibly leather or cloth. A small, rectangular, off-white paper label is affixed to the lower-left corner of the cover. The label contains two lines of text: the top line reads 'ՍԵՐԵՐ' in a stylized, uppercase Armenian script, and the bottom line reads '466' in a simple, sans-serif font.

ՍԵՐԵՐ

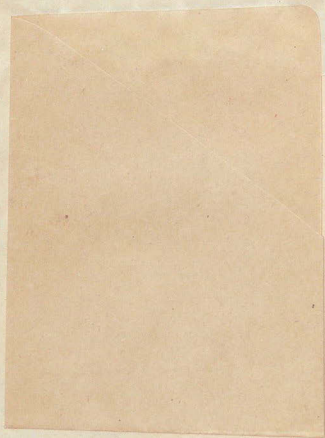
466

1871

1871

1871

ՍԵՐԵՐ

466 48.

Գ
ՅԱՆՈՍԻ

Յ Ա Ղ Ա Գ Ս Պ Ա Պ Ի Ն

ԵԻ

ԺՈՂՈՎՈՅ ՆՈՐԱ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ա Տ

ԳԱՐԻԷԼ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ

ՄԻԱԲԱՆ ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱՄՆԻ.

Ի ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի ՏԳԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱՄՆԻ.

ՌՅԻԱ - 1871

387

ՀԲՄԱՆԱԻ
Տ. Տ. ԳԵՈՐԳԱՅ Դ.

ՎԵՀԱՓԱԹ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԵԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

(4192 | 466-2009
41

ԱՌ

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀՈԳԵԻՈՐ ՏԷՐՆ ՄԵՐ

ՏԷՐ ԳԵՈՐԳ Դ.

ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐԵԱԼ ՀԱՅՐԱՊԵՏ,

Չայն գութեաց ի Հռովմայ, և շան-
 թեցաւ հեռադրովք ծագաց ի ծագս
 աշխարհի, թէ գումարեալն անդանօր
 ժողով լատին Եկեղեցւոյ ընկալաւ ուրու-
 րեմն իբրեւ զսահման ուղղափառ հաւա-
 տոյ զանտանելին ողջամտաց զմոլորու-
 թիւն անսխալութեան պապին: Յա-
 պուշ հարաւ լուսաւորեալն Եւրոպէ, և
 ոչ գիտէր ընդ որ ինչ յաւէտ զարմա-
 նալ, ընդ այնքան տգիտութիւն, կամ
 ընդ անարժան գնացս եպիսկոպոսացն
 հարիւրաւորաց ի մի վայր եկելոց, եթէ
 ընդ զարմանալին ձեռներիցութիւն Պիո-
 սի Թ, որ մարդ գոլով ապիկար՝ յանձն
 իւր ընկալաւ կամակար զտուեալն ինքեան
 ի շողմարար մարդկանէն զանուն և բզ-
 կոչումն՝ զաստուածականին միայն իշ-

խանութեան և հրամանաց վայելուչ:—
Սորին աղադաւ մինչ չե իսկ կնքեալ բան-
քն էին, և վախճան լեալ էր ձայնի ա-
ղաղակին, և ահա ի շունդն համբաւոյ
ահեղ պատերազմի Վաղղիացւոց և Բը-
րուսիացւոց՝ փութացեալ ի բաց առին
Վաղղիացիքն զսուինս իւրեանց և ըզ-
հրաշունչ մեքենայսն՝ յորս միայն յեց-
եալ կայր յամաց բազմաց հետէ խարխուլն
այն և դողդոջոտ գահաւորակ աշխար-
հական իշխանութեան պապին. անկաւ
կործանեցաւ ամբողջ նորազանկումն ան-
կանգնելի. ի փախուստ խուճապեալ
ցրուեցան եպիսկոպոստնքն հոլոնեալք,
և հինն Հռովմ ազատացեալ հուսկ ու-
րեմն յանտեղի տեսչութենէ հոգեւորա-
կան իշխանութեանն այնորիկ ի վերայ
քաղաքաժողով մարդկան և աշխարհա-
կան կարգաւորութեանց, հրատարակե-
ցաւ դարձեալ մայր քաղաքացն Խտա-
լացւոց աշխարհին:

Իսկ Դու, ո՞վ Վաջդ Հովուապետ
Հայաստանեայցս Եկեղեցւոյ, որ ի վայ-
րի դալարւոյ անսայթաք վարդապետու-
թեան արեւտարանին, և առ ջուրս հան-

գստեան անստերիւր գնացից Հարցն մե-
րոց սրբոց սնուցանես և դարմանես խը-
նամով զՏօտ Վո փոքրիկ, ի լուր համ-
բաւոյն բօթաբերի աւաղեցեր վեհանձ-
նօրէն ինձ լու ի լու զահահասեալ աղէ-
տըս եկեղեցեացն արեւմտից, և փոյթ
յանձին կալար պնդագոյնս պատասպա-
րել զՎո ժողովուրդսդ ի նորահար
ուսմանէ անտի: Հրաման ետուր անդէն
և իմումն նուաստութեան յեղուլ ի հայ
բան զՅաննէն մատեան աշխարհաքարոզ,
յորում կանխեալ և հիմնովին քան-
դեալ է առն ուրումն քաջի զքստմնելին
զայն զմոլորութիւն:—Օ,որ և իմ կա-
տարեալ աւասիկ մտադիւր ջանիւ ըզ-
նուիրական հրաման Վեհիդ, արկանեմ
խոնարհութեամբ զայս վաստակ դուզ-
նաքեայ առ ոոս Վո:

Հաճեսցիւ արդ, Աստուածարեալ
Հայրապետ, քաղցր ակնարկել յիմն
երկասիրութիւն, և Վոյով ձեռամբդ
պարգևես զսա իբր զճարակ հոգևոր
Վումդ ուղղադաւան հօտի: Բնդ նմին
և առատաղեղ օրհնութեանցդ Հնորհիւ
վարձահատոյց եղիցես անդրդուելի հա-

ւատարմութեանս իմում առ Մթող
Սրբոյ Հօրն մերոյ և լուսատուին Գրի-
գորի, և անստգիւտ հարազատութեանս
առ Մստուածարեալդ Գլուխ, որով եմս
և՛ մնամ,

ՎԵՀԱՓԱՌ ՏԵՐ,

ԳՈՒՄԴ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՆԵՐԻ ԶԱՄԱՅ Լ ՈՐԴ

ԴԱՐՐԻԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՅՎԱԶԵԱՆ:

Ի ԹԻՒՐԿԻԱ

23. ԴԵԿ. 1870.

ՁԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ

Ի ժամանակին յորում Պիոս Թ. քաջալերեալ և յորդորեալ ի նախանձայոյզ մասնէ կաթողիկաց, և մանաւանդ ի հզօրացելոցն զարդիս կրօնաւորաց եղու իթական կարգին, հանդերձեալ էր գումարել ժողով տիեզերական, — զարմանք ունէին զամենեսեան՝ զի զպատճառս Ժողովոյն լռել ակտորժէրնա քան թէ ասել, հակառակ վաղնջուցն սովորութեան Ափեղեցւոյ Վրիստոտի: Այլ և ի թուղթս անդ հրաւիրուանաց զորս առ պատրիարքունս եկեղեցեացն արևելից առաքէր՝ չհարցանէր ինչ ի նոցանէ խորհուրդ կամ կարծիս զտեղւոյ Ժողովոյն՝ թէ ո՛ւր արժան իցէ գումարել զայն, և ոչ զխնդրոցն առաջարկելեաց ի նմին: Ասան որոյ և Ափեղեցիքն այնոքիկ ընդ ձեռն Պատրիարքաց իւրեանց բացէ ի բաց հրաժարեցին ի զնաւոյ յանկանոնն յայն և ի նորանշան գումարումն Ժողովոյ:

Աքանչիի իմն ցուցաւ յայնմ հանդիսի և Հայաստանեայցս Ափեղեցւոյ անխղճին միութիւն և խոհական արիութիւն, որում ոչ արդեօք ունէին ակն ո՛չ գահն հռովմական և ո՛չ որ նովաւ պալատն և հշլք կաթողիկաց: Իբր զի Սրբազան Պատրիար-

քունքն Կոստանդնուպօլսոյ և Երուսաղէմի, ևս և ամենայն զողջես Եռաջնորդք տեղեաց տեղեաց Օսմանեան աշխարհին, հրաւիրեալք ի պապէն և ի պապականաց անտի ի ժողովն յայն՝ դարձուցին անդէն զաչս իւրեանց ի գերագահն Եթող Սրբոյ՝ ուսատուն մերոյ Գրիգորի ի սուրբ Եջմիածին, և նորին հաճութեան և հրամանացն կալով պատկառ հարցանել զխորհուրդ՝ թէ արժան իցէ ինքեանց գնալ ի կոչ հայրապետին Հռովմայ, և կամ երեսփոխանս ի ժողով անդր արձակել։ Իսկ որ արժանաժառանգ աթոռակալն է Գրիգորի Սուսատունին Հոգեւոր Տէրն մեր Տէր Գէորգ Գ, — որ ընդ խաղաղասիրի ոգւոյն ճշմարտիւ քրիստոնէական սիրոյն առ եկեղեցիս ուղղափառաց քաջ քաջ լծորդեալ բերէ յանձին զբաղմամբորձ հմտութիւն անցիցն անցելոց ընդ Եկեղեցին հռովմէական և զարիաջան պաշտպանութիւն անկապտելի իրաւանց Հօտին ի խնամս իւր ապսպարելոյ, — ակնարկեաց առ իւրսն ձեռնպահ լինել ի կցորդութենէ Ժողովոյն այնորիկ, և անպատրուակ բանիւք հրատարակեաց զպատճառսն ծանունս, և որոյ վասն պարտ և արժան համարէր կալ ֆնալ առ ժամն ի բացէ, և երկայնմտութեամբ սպասել ելից իրացն՝ զորս կանխաւ նկատեալ զուշակէր զգօնութեամբ։ Վանզե որպէս ի սրատես մտաց բազմաց եպիսկոպոսաց արեւելից և արեւմտից, ևս առաւել ի մերոյ Վեհափառ Հայրապետի խորին հեռատեսութենէ ոչ ծածկեցաւ և այս ինչ՝ թէ կէտ նպատակի Վատիկանեան ժողովոյն էր գլխաւորապէս սահմանել իրրու վարդապե-

տութիւնն Վաթուղիկէ Նիկիդեցւոյն Վերիստոսի և մասնն հաւատոյ ուղղափառութեան զաղարտեալն և զմերժեալն ի վաղուց հետէ և ի բիւրաւոր ժողովրդոց զԳերաբարձոսն Վիւն պապին հռովմայ, ընդ նմին և զանտեղին զայն ենթադրութիւնն թէ անհաւ է պապն ի վճիռս իւր՝ ի խնդիրս հաւատոյ և ի կանոնս բարոյականին : Նա զայս ամենայն այլովքն հանդերձ մեծաւ և արդարադատ կշռութեամբ բացայայտէր Վաթուղիկոսն ամենայն հայոց ի Վոնդակին իւրում հրատարակելոյ ի 11 Փետրուարի 1869 ամի. ընդ որ իրաւամբք հիացան օտարացն անգամ իմաստունք՝ եկեղեցականք և աշխարհիկք՝ զԹարգմանութիւնն նորին յիւրեանց օրագիրսն վերծանելով *) :

(*) Ներեցի մեզ ի մէջ բերել աստանօր զԹուղթ սրբազան Պատրիարքին Աոստանդնուպօլսոյ առ Վեհապատիւ Վաթուղիկոսն, և զՆորին առ այն պատասխանի զտպագրեալսն արդէն յԱրարատ ամագրին 1869 ամի (ՏԷ՝ Մարտ. Ը. ԺԱ. Շրջն. Ա. յերես 433 — 435) :

(Պատճեն գրութեան Գեր. Պատրիարքի.)

ՎԵՀԷՓՈՒ ՏԷՐ

Հայրապետն հռովմեական Եկեղեցւոյ Պիոս Թ. մատոյց և մեզ յաւուրս այստիկ ի ձեռն հոգեւոր պաշտօնէից Եկեղեցւոյ իւրոյ ի Մայրաքաղաքիս տեսրակ իմն Լատինարարաւ :

Եկեղեցոյ աստի առ մեզ Լատին Եկեղեցականաց ծանեաց ելիւ պարտաւորութիւն տեսրակին այնորիկ հրաւեր է Ազգային Եկեղեցւոյ մերոյ առ համագումար ժողովն, որոյ գումարումն ասէին լինել ի Հռովմայեցիքուրդի առ Դեկտեմբերի ամսոյ 1869 տարւոյ :

Մեզ որպէս պարտն էր պատասխանի արարաց այսպէս թէ, է և մեր Գերազոյն Հայրապետ ի Ս. Նիմիաթին, գլուխ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, որ միայն ունի զբաւառութիւն ի վերայ սրբոյ Եկեղեցւոյ մերոյ և ամենայն հոգե-

Այլ և որք միանգամ իմաստնազոյնքն էին և արիագոյնք յեպիսկոպոսացն Վաղղիացւոց և Վերմանացւոց, Անգղիացւոց և Ամերիկացւոց, ոչ այլ ազգ ինչ հաւանեցան երթալ հասանել ի Ժողով անդր, եթէ ոչ

առ հովուաց նորին. վասն որոյ և նմա անկ է քննադատել զհրաւիրադիրն : Ի վեր է քան զձեռնադրութիւն մեր, և որ ընդ մեզ Եպիսկոպոսաց ամենեցուն խօսիլ ինչ յաղագս բանիս այսորիկ :

Ընդ այս յայտարարութիւն մեր մեկնեցան եկքն և թողին զտետրակն, զորոյ և զՀայերէն թարգմանութիւն աւասիկ մատուցանեմք Ձերում Վեհափառութեան, և յանձն առնեմք իմաստութեան մեծի Հայրապետիդ առեւել զոր արժանն է :

Լսեմք ևս եթէ և այլոց Վեհափառ Եպիսկոպոսաց Տաճկաստանի առաքեալ իցէ ի տետրակաց անտի :

Մեամբ Վեհափառութեան Ձերում

ՊԱՏՐԻԱՐԺ Կ. ՊՕԼՍՈՑ ՊՕՂՈՍ ԱՐԲԵՂԻՍԿԱՊՈՍ

(Տեղի կնքոյ).

Հ.Ր. 1447

Ի 14 Դեկտ. 1868

ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. Պոլս :

(Պատճեն կոնդակի Վեհ. Հայրապետիկն.)

ԳԵՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ԲՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ, ԾԱՅՐԱԳՈՑՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՑ ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻՍՇՆԻ .

Գերազատիւ Պատրիարքի Կ. Պոլսոյ Պոզոթի Սրբազան Արքեպիսկոպոսի սիրելի եղբոր մերոյ խնդալ :

Ձայտարար զրութիւն Ձեր ի 14 Դեկտեմբերի անցելոյ ընդ համարաւ 1417 ընկալեալ հանգերձ թարգմանութեամբ թղթոյ Սրբազան. Հայրապետին Հռովմայ Պիոսի Թ. մատուցելոյ Ձեզ ի կողմանէ փոխանորդի նորին եղելոյ .

սպառազինեալք բովանդակ հմտութեամբն իւրեանց և ճարտարութեամբն ի բան և ի զիր՝ առ իշիջուցանելոյ եթէ իցէ հնար, զհրդեհն մեծ և բազմադէտ, զոր ի վաղուց հետէ պատրաստէին բորբոքել եզուրթացն չարանիւթից և այլոց կրօնամոլ պապականաց դասակք ձեռամբ պապին տկարամտի, այս ինքն է ի հերքել և ի մերժել յամենայն զօրութենէ իւրեանց զվարդապետութիւնն զայն՝ զին չարաչար հետեւանօք փնասակարօք Եկեղեցւոյ : Ասա յորովք ի նոցանէ տեսեալ յետ գումարման Ժողովոյն՝ թէ չիք հնար զառաջս

այդր ի Մայրաքաղաքիդ, և ընթերցեալ զայն ուշի ուշով տեղեկացաք զիտաւորութեանն, որով մտադիր է կազմել ժողով ընդհանրական յՑ-ն Դեկտեմբերի այսր ամի ի Հռովմ. առ որ հրաւիրեալ է զՁեզ և զայլս :

Ըստ անհասանելի կամաց Բարձրելոյն Աստուծոյ և մերս նուաստութիւն գոլով մի ի Հովուապետաց Քրիստոսական Հօտին, թէև ցանկաւք միութեան կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ և վապագիւք հանապազ տեսանել զկրճիմն հակառակութեան բարձեալ ի միջոյ, և զսէր և զխաղաղութիւն ի միութեան անդ Եկեղեցւոյ Թաղաւորեալ, ըստ որում հակառակորդին է զորժ ընդդէմ կալ միութեան մարմնոյ Եկեղեցւոյն Քրիստոսի. բայց քալ հասու եղեալ մտաց և իմաստից թղթոյ Ս. Պիոսի Թ, ցաւիմք յոյժ, զի բազմալին և մեզ միութիւն, զոր կամի և Փրկիչն աշխարհի և աղօթէ առ Հայր թէ անդիցին մի, որպէս և մեք մի եմքս, անյուսալի իմն երևի այժմէն իսկ ի ժողովոյ անտի :

Եթէ իրապէս փափաքեալ էր Հռովմայ միութեան եկեղեցւոյն Քրիստոսի, ապաքէն պարտ էր կանխառ հետամուտ լինել այնմ, թէ ուստի սկիզբն էառ պառակտումն եկեղեցւոյ ի միութենէ, և զմէ արդեաք զաւանութեամբ և սիրով ի միութիւն Գլխոյն Քրիստոսի զօղեալ անդամք որոշեցան ի միմեանց, և ժաղեցառ ցաւալին այն բազմադարեան գծաութիւն յընդհանուր Քրիստոնեայս, ոչ ապաքէն որպէս քաջայայտ է բովանդակ աշխարհի, ծնունդ էր այն աքնութեանց Աթոռոյն Հռովմայ առ ի նախապատիւ և գերադաս հանդիսանալ քան զայլ Աթոռս Արեւելեայց :

Ապա ուրմն ցանկալի էր ամենայն շնամբաստիրաց տեսանել նախ զճանս Նորին Սրբազնութեան ի բառեալ զնախասկիզբն գծաութեան ի միջոյ և ընթանալ ընդ արահետ շախիզ նախնի Հարցն օրբոց, և ըստ օրնի կանխապէս խորհրդակցեալ ընդ Արեւելեան Եկեղեցւոյ Հովուապետս իւրաքանչիւր Ազգաց :

չարեացն ունելոյ, ամապարեցին պէսպէս պատճառանօք խոյս տալ ի յողորմոյ անտի, և դարձ առնել յիւրաքանչիւր տեղիս, արք իբր երկերիւր և աւելի. և որք կացին և մնացին այնուհետեւ առ պապին, թէպէտ և տակաւին ևս բազմագոյնք թուով՝ բայց նուազք զօրութեամբ և քաջութեամբ սրտի, զուցէ և գիտութեամբ մտացն, ոչ կարողանային զդէմ ունել եղուիթացն հնարագործութեանց, և ի վարանս տարակուսի տարարեբեալ ծփէին :

Եւ ահա յայն միջոց ժամանակի ի վեր երևեցան ի կողմանս կողմանս Եւրոպայ բազմաթիւ գրուածք

յայտնել կանոնական յօդուածովք զրուն նպատակ իւր և զկէտս խնդրոց քննելեաց ի ժողովի անդ, և յետ ընդունելոյ զհաւանութիւն Նոյնն համակրութեամբ որքնել զտեղի և զժամանակ ժողովոյն :

Սակայն ի բաց թողեալ Ս. Հայրապետին Հռովմայ զայն որ յրէշալին հայր միութիւն ի Յիսուս Քրիստոս, ինքնին հաճեալ է հրատարակել նախ զօրինակ հրաւիրական թղթոյ, և ապա առաջել զայնս առ Հովիւս՝ Եկեղեցւոյ, որով է հարժիս տայ Հգտիւ ամենեցուն թէ, Նորին Սրբապնութիւն կամի զանձն իւր ցուցանել զերազոյն ինչոք, և գլուխ Քրիստոնէութեան ոչ ճանաչելով զՀոգւապետս Արեւելեան Եկեղեցւոյ համապատիւս ինքեան աստիճանօք և իրաւասութեամբ և Առաքելական յաւորգութեամբ պատուելոյ, զորս Հոգին սուրբ հաւաքար իշխանութեամբ և շնորհօք զարգարեաց, Եւ զի զԱթուս՝ Հռովմայ բացայայտ հռչակէ ի թղթին կեդրոն միութեան, զորպիսի վարդապետութիւնս ոչ ընդունի սուրբ և ուղղափառ եկեղեցին Հայաստանեայց ընդ այլոց ազգաց Արեւելեան եկեղեցեաց, Կուխ եկեղեցւոյ զՓրկին մեր միայն զՔրիստոս ճանաչելով :

Նա որ խնդրէ զմիութիւն Եկեղեցւոյ, զանց արարեալ զկարի կարեւորօք, որք պարտ էին լինել տնեղիչ հիմն գումարման ժողովոյն, իւրովն կարծեցեալ միապետական գերիշխանութեամբ ինքնին իսկ ևս քան զևս հեռանայ ի միութենէն Յաթողիկէ Եկեղեցւոյ. և ում լիցէ յայտնի թէ յայնպիսի սկզբանց հակառակելոց իմաստից ողջամիտ վարդապետութեանց որոյս Աւետարանին, զժուարթն է ակն ունել ճշմարիտ միութեան. թրեւս նորանոր վէճից և անգարմանելի պառակտմանց ևս և դառնագին հակառակութեանց բացցին ասպարէզ ի քայթակիւղութիւն բազմաց և ի նախատինս Քրիստոնէական սուրբ կրօնի :

զօրաւորք ընդդէմ գործոց և սահմանաց և դիտաւորութեանց պապական յաղովոյն, ընդ որս և ի Վերմանիա այս մատեան Յանսի ի լեզու Վերմանացի, որ և խտիոյն թարգմանեցաւ ի զանազան բարբառս ազգացն Լաւրոպացւոց, և որպէս բաղմահմուտն Օվերպէք ասէ, ելեքտրացոյց իմն զՎերմանիա, զՎաղղիա, զՆիդղիա և զԻտալիա : Իսկ ի Հոռվմ հասեալ ճշմարտախօս մատենիս, — ուրանօր սովորութիւն է ի բաղում դարուց և այսր՝ գոչել ընդդէմ գուշակացն արդարութեան թէ, “Մի մարգարէանար վասն մեր, ապա թէ, ոչ՝ մեռանիս ի ձեռաց մերոց, — անդէն և

Ապաքէն մեք, որ յամենայն ժամ աքնիմք վասն հոգւոց ի Քրիստոս հաւատացեալ ժողովրդոց յանձնելոց մեզ ի հետունէ, և ջանամք պահել զանդորութիւն Հօտին մերոյ, և պարծիմք հերամք յԱռաքելական սուրբ Եկեղեցի մեր, որ ի ձեռն սրբոց Առաքելոցն Թագէտի և Բարդուղիմէոսի հաստատեցաւ ի վէմն Քրիստոս, և ազօթիք բաղմաշարլար նահատակի Ս. Գրիգորի մեծի Հայրապետի ցայսօր կայ անդրդուելի ի դրանց դժոխոց, ինքնուրոյն իրաւասութեամբ, հարկ տնհրաթելաւ համարիմք ժանուցանել Սրբազան Եղբայրութեան Ձերում զգոյշ լինել ի հրաւիրմանէ անտի և ի ժողովոյ որ զրկեալ գտանի ի հիմանց օրինաւորութեան, և զգուշացուցանել նա և զԱրքեպիսկոպոսուհա, և զամենայն Առաքնորդս վիճակաց և Եկեղեցեաց մերոց որ ի հաշկաստան շառլ տեղի չփոթից և տարածայնութեան :

Եւ միտքան ազայեցոյք յամենայն օրակ, որպէս և միշտ ազայեմքս, զի Գլուխն անկեան և խաղաղութիւն Եկեղեցւոյ օրոյս Քրիստոս Փրկիչն ամենեցուն, որ արօր խաղաղութիւն արեամբ Խաչին իւրոյ կոչելով զամենեան ի մի արօտ Աւետարանական վարդապետութեան, պահեցէ ի խաղաղութեան զեկեղեցի իւր սուրբ, և զազգս Հայոց պահպանեցէ յանակնունելի փորձութեանց :

Ուջ լեռո՛ւ + լճբացեալ Տերմէ՛ :

(Ստորագրութիւն) :

Համար 54

Ի 44 ԴԵՐԷՐԷ 1869

Ի ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՅԻՆ :

անդ դատապարտեցաւ ի պապականաց անտի և փակեցաւ ընդ արգելանօք : Աւարդեօք յիրաւի. քանզի մատենաս այս Հանդիսի յայտ յանդիմանութեամբ ցուցանէ զանհնարին փտութիւն հիմանց պապական շինուածոյն, և ի ձեռն հաւաստի վկայութեանց քաղելոց ի ստոյգ աղբերաց՝ խայտառակեալ հրատարակէ զամենայն զանվաւեր և զանհարազատ բանս և ըզստայօդ գրուածս և զխարդախեալ զըոյցս շահասէր պաշտօնէից և շողոքորթաց պապիցն Հռովմայ, որք և ի վերայ այնպիսեացն ինքնահնար ստութեանց հիմնել և հրատարակել թեակոխէին ի ժամուն ըզնորալուրն իւրեանց վարդապետութիւն զանսխալականութենէ պապին՝ իբրու զօրինաւոր ինչ և զվաւերական ճշմարտութիւն . — զոր և արարինն իսկ ի սկիզբն ամսեանն Հուլիսի այսր 1870 ամի, և չարաչար գայթակղեցուցին ոչ միայն զարևելեայս համօրէն, և զՌոդոքականս առ հասարակ, այլ և ինոցունց իսկ իկաթ ոլեկացն քրիստոնէից զանթիւ ժողովուրդ*):

(*) Ահաւասիկ թարգմանութիւն բանից սահմանի ժողովոյն զայսմ խնդրոյ. «Ասան որոյ պինդ կալեալ զաւանդութիւնն որ իսկզբանէ անտի քրիստոնէութեան, ի փառս Աստուծոյ Փրկչին մերոյ, ի պայծառութիւն կաթուղիկէ (իմա հաւանքի) հաւատոյ, և ի փրկութիւն քրիստոնեայ ժողովրդոց, ուսուցանեմք՝ և սահմանեմք՝ հաւանութեամբ սրբոյ ժողովոյս, զի վարդապետութիւն է հաւատոյ յաստուածուստ յայտնեալ, թէ քահանայապետն Հռովմայ յորժամ խօսիցի յաւանքոյ, այս ինքն է յորժամ կատարելով զպաշտօն հովուի և ուսուցչի ամենայն քրիստոնէից՝ զօրութեամբ գերագոյն առաքելական իշ-

Յայնժամ կարի իրաւամբ ասացին և հասարակացն կարծիք և հազարաւոր լրագիրք Նւրոպայ և Ամերիկոյ՝ թէ եզուիթքն չկարէին կշռել պապական աթոռոյն հարուած սաստկագոյն և մահաբեր քան զոր հասուցինն նմա հրատարակմամբ այնր վարդապետութեան. հարուած արդարեւ ահագին և սարսափելի, որ զհոգեւորական զօրութիւն իշխանութեան պապին ջլատեաց բոլորովին, իսկ զաշխարհականն և զմարմնաւոր թաղաւորութիւն նորա անդէն առ նմին կորզեաց և էառ ի ձեռաց նորա: Բ-թեցան և խորտակեցան այնուհետեւ զէնք ստուերակերպ վարձկան զօրակ սնաց պապին առաջի արխական արշաւանաց ազատական ազգին Խապացւոց, եզուիթքն և համամիտք նոցա ի փախուստ և ի թաքուստ աճապարեցին յերեսաց սրտմտութեան յաղթական ժողովուրդոց, և ուր ուրեմն ճողովեցաւ Հռովմ՝ քաղաք ի ձեռանէն Պիոսի Թ. և որ աւուրբք ինչ և եթ յառաջագոյն

,,խանութեան իւրոյ՝ սահմանէ թէ այս ինչ վարդապետութիւն
 ,,ի վերայ հաւատոյ կամ բարուց պարտի ընդունելի գոյ ընդ-
 ,,հանուր եկեղեցւոյ, ունի լիովին — օգնականութեամբն Աս-
 ,,տուծոյ՝ որ խոստացեալ է ի դէմն երանելոյն Պետրոսի — զայն
 ,,անսխալականութիւն, որով կամեցաւ Փրկիչն ճոխացուցա-
 ,,նել զեկեղեցի իւր ի սահմանել անդ զիւրն վարդապետու-
 ,,թիւն զհաւատոյ կամ զվարուց, և թէ՝ հետեարար այնպիսի
 ,,սահմանք քահանայապետին Հռովմայ անկեղծ ին ըստ ին-
 ,,քանց, և ոչ զօրութեամբ հաւանութեան եկեղեցւոյ: Եւ
 ,,եթէ որ յանդգնեցի, զոր Տէր մի՛ արասցէ, ընդգէմ կալ
 ,,մերումն սահմանի, նշովեալ եղիցի:

յաւակնէր ունել զանախաւ, զանելլի և զանլիւղ զիտութիւն աստուածայնոցն և մարդկային ճշմարտութեանց՝ չկարաց տեսանել զխորխորատն ահագին զոր փորեալ էին ընդ ոտիւք ամթռոյ նորա ելուիթացն ջուկք և արբանեակք նոցա :

ՅԼԷՐՈՍՊԱԳԸՈՅՆ աղգս և ի լեզուս յաճախեալ են ապաքէն և յաճախեն օր ըստ օրէ մատենաք մեծամեծք և մանուկք, որ հիմն ի վեր տապալին զկազմած և զդրութիւն պապական Ակեղեցւոյ, և ս և զկարծիսն անսխալականութեան պապին, և սակայն, որպէս կանխեցաք ասացաք, պակասէր տակաւին և առնոստ զըռած ինչ այնպիսի՝ որպիսի Յանաֆն է, այս ինքն որ ի սուղ և ի սակաւ բանս ամփոփեալ ունիցի բազում ինչ կարեւոր ի զիտել, և այն պարզ և մեկին ոճով, անխռով հանդարտութեամբ ոգւոյ և գեղեցիկ կարգարանութեամբ զրեալ :

Իսկ թէ քանի կարեւոր իցէ զըռած այսպիսի և ի ձեռս մերոցն բանասիրաց՝ եկեղեցականացն և աշխարհականաց, ոչ է հարկ ասել. և ահա Աշտիառ Այրապետին մերոյ Ակեղեցւոյս շնորհ է՝ եթէ և ազգըս Այրոց յիւրն ընթեռնու արդ հայրենի բարբառ զնոյն զՅանաֆն մատենա. քանզի Նորին Սրբութեան հրամանաւն բուռն հարեալ զԹարգմանութենէ սուրին և աւարտեցաք Աստուծով :

Միայն հարկ համարիմք նշանակել աստէն ինչ ինչ զմերմէ Թարգմանութենէս : Նախ, զեյայսմ աշխատութեան առաջի աչաց ունէաք ընդ գերմանական բնադրին և զզաղղիացի և զուսթարգմանութիւնսն :

Երկրորդ, զի առաւել պարզութեան ոճոյ թարգմանութեանն ուշ եղեալ՝ քան ճշգրտութեան կանոնաց հայկաբանութեան՝ եթէ ըստ բառիցն ընտրութեան և եթէ ըստ դարձուածոցն շարամանութեան, յերկրեցաք զթարգմանութիւնս մեր ըստ կարի մեկն և դիւրիմաց բանիւ, որ դոգցես փոքու և եթ զանազանիցի ի ռամկական խօսից. — զի և այս իսկ կալք էին Ա. և Հ. Աթողիկոսին. — ուստի և ոչ խղճեցաք առնուլ ի կիր բազում ուրեք և զնոտանս ի բառից և յասացուածոց՝ անարուեստաբար սպրդելոց արդէն ի մերս յԵւրոպացւոցն լիզուաց :

Երրորդ, զի զծանօթութիւնս հեղինակին որպէս և կինն, և զանուանս այլոցն հեղինակաց և մատենից յիշատակելոց ի նմանէ ի հաստատութիւն բանից բընադրին՝ լաւ համարեցաք թուահամարօք ի վերջ թարգմանութեանս մերոյ յարել, յոլովադոյնս նովին բառիւք և տառիւք՝ որովք և ի բնադրին կան, ի պէտս լիզուագիտաց, և զմանց միոյն եղաք և ըզհայերէն թարգմանութիւնսն առննթիւ :

Չորրորդ, զի խնամ կալեալ դիւրիմաց գործելոյ ըստ կարի մերոցն ընթերցանելիաց զեմաստս մատենիս, ոչ դանդաղեցաք յաւելուլ և ի մէնջ ծանօթութիւնս ինչ համառօտս աստեղանիշ՝ զանուանց մարդկան և զտեղեաց և զսովորութեանց, ի ստորևս իջից գրոցս մերձ դնելով զնոսին :

Հինգերորդ, զի զնորագիրս հատուածոց մատենին ոչ միայն ի վերջոյ սորին դրոշմեցաք, որպէս և հեղինակին արարեալէ, այլ և ի բուն ի ներքս անդ

գրոցն ըստ նորուն իսկ ցուցակին և ըստ գաղղիական
Թարգմանութեանն, և յաւելոյք ևս մակագրել ան-
դէն զղլխաւոր հատուածսն, և այս յառաւելագոյն
հանդիստ վերծանողաց, և ի դիւրութիւն մատու-
թեան բանիցն գրելոց :

Եւ վեցերորդ, զի Յանսոյ անուն, որպէս յայտ
է բաղմաց, ստեղծարանեալ կոչումն է հեղինակի զը-
րոցս, որ՝ որպէս և ինքն ասէ ի պէս պէս պատճառաց
բերեալ, և արժան համարեալ է ի գաղղիս ունեւ
զիւրն անուն : Բայց հաւաստեաւ երեւի մի ի սակա-
ւուց անտի դոլ ի հզօրացն և յիմաստնոց և յաղա-
տամիտ աստուածաբանից Վերմանիոյ. և կարծելի է՝
թէ ի նոցին իսկ ի հռովմէականացն ոք իցէ. — որ հար-
կաւ մեծագոյն ևս և անժխտելի վկայութիւն է ճշ-
մարտութեան : Վաղղիացի Թարգմանիչ մատենիս՝
Պ. Ժիւո — Թէօլոն (Giraud - Teulon, fils) համարի թէ
ոչ մի ոք միայն իցէ հեղինակ սորին, այլ բազումք հա-
մախորհուրդք և համալսատակք *) : — Իսկ զի Վե-
նսոյն ընտրեալ է հեղինակն զանուն, թուի ի քաջա-
դիպութենէ իրացն հանգամանաց յայս մտաբերեալ,
և զաւանդեալսն զՅանսոսէ՝ յինքն և ի վաստակ իւր

(*) Պ. Փռէսանսէ ի վերլուծութեանն զոր արարեալ է ի
գաղղ. օրագրին Revue des deux mondes, համարի՝ թէ յօրինիչ
մատենիս է Պ. Լուպէո՝ մեծահամբաւ վարժապետ աստուա-
ծաբանութեան ի համալսարանին Միւնխէնի, բայց ձեռնառու
օժանդակ լիալ է նմին և հոչակեալն արդ ընդ ամենայն աշ-
խարհ Տէնլինկէն :

պատշաճեցուցեալ: Վանդի Յանս թաղաւոր ասի
 լիալ Խաալիոյ և Նատիոնի (իրրու 1400 ամօք նախ
 քան զգալուստ Փրկչին), այր խաղաղասէր այնչափ՝
 մինչև պաշտել զնա զիւցակրօն Խաղաղուոց ժամա-
 նակացն իրրև զաստուած խաղաղութեան: Աւանդի
 և Հռոմուլեայ մեհեան ի պաաիւ Յանսի կանգնեալ
 ի Հռովմ, և սահմանեալ՝ ի բաց զգրուեն մեհենին
 ունել ի ժամանակս պատերազմի, և ի խաղաղութեան
 փակել, որպէս և փակեցան երկիցս անգամ՝ յառաջ
 քան զաւուրս Օդոատեայ կայսեր. մի՝ առ Աուսայիւ,
 և յերկրորդումն յետ առաջնոյ Պունիկեան պատերազ-
 մին: — Հռովմայեցիքն համարէին զՅանսս և խնա-
 մակալ տարւոյ. նմին իրի և զանդրի նորա կռեալ կո-
 փէին երկզիմի զլեռով, այնպէս զի միով զիմաւն յան-
 ցեալն ժամանակ թուէր նա հայել, և միւսով յա-
 ռաջիկայսն: — Աւ թէ որքան ունիցի այլաբանու-
 թիւնս այս յարմարութիւն ընդ անձին և զիտաւո-
 րութեան և երկասիրութեան մեծարոյ հեղինակի
 զրոյս, ի գատումն բարեսէր ընթերցանելեաց առնեմք
 ապաստան:

ԲԱՂԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

	Երես
Ուղերս	Ա
Ջէկուցումն թարգմանչին	Ե
Քւմանդակութիւն	ԺԸ
Յառաջաբան	Լ
Նախագիծ Վատիկանեան Ժողովոյն յեզուիթացն յօրինեալ	15

ՄԱՍՆ ԸՈՒԶԻՆ

Բովանդակութիւն Պիտի Թ. եւ տեղանել յօդուածոց նորին ք կարգ վարդապետութեան հաւատոց	22
Ա. Բացատարան առաջադիւթիւնք «Բովանդակութեան»	23
Բ. Իշխանութիւն Եկեղեցւոյ ի վեել մարմնաւոր պատմիս	24
Գ. Քաղաքական գլխաւորութիւն պապից	26
Դ. Սրբաբնութիւնք պատմութեան ըստ հանդիս պապականաց	28
Ե. Բանաստեղծութիւն խղճի մտաց	29
Զ. Դատաւարտութիւն արդի քաղաքականութեան եւ սահմանադրա- կան կառավարութեանց	55

ՄԱՍՆ ՆԵՐԿՐՈՐԴ

Անտաղութիւն պապիկ

Ա. Ոնորայեռնական վարդապետութիւն	46
Բ. Հետեւանք վարդապետութեան ղտնօնաւորութենէ պապին	62
Գ. Սխաղանք եւ հակառակութիւնք պապից	67
Դ. Դրութիւն Եպիսկոպոսաց Հռովմայ ի նախնի Եկեղեցւոց	79
Ե. Դերազանութիւն ի նախնի կաղմութեան Եկեղեցւոց	88
Զ. Վկայութիւն Հարց գղերազանութենէ պապին	96
Է. Սուտանուն Իսկիզորս եւ կոնկակազիրք նորա	102
Ը. Գրիգորեան խորդախանք	108
Թ. Քննութիւն խորդախանացն Հռովմայեցւոց	126
Ժ. Պապական մատենան կամ Գաւազանագիրք պապից	130
ԺԱ. Պարզեւատրութիւն կոտանդիանութի	153
ԺԲ. Կանոնագիրքն Գրատիանութի	144
ԺԴ. Հեղինակութիւն Գրատիանութի	147
ԺԵ. Անուսն պապական իշխանութեան ի ԺԲ եւ ԺԳ դարս	149
ԺԶ. Կարգումն նախագից	158

ժԷ. Բացառութիւնք եւ արհակմանք.	160
ժԸ. Պայխան.	160
ժԹ. Լիազոր իշխանութիւն պապից.	162
Խ. Բազմութիւնք.	164
ԽԱ. Բախումն շահաւորքի վիճակաց եւ ժողովրդապետութեանց.	167
ԽԲ. Երբեմն ճաշակակութեան առ պապին.	168
ԽԳ. Խառնումն ի կառավարութիւն վիճակաց.	169
ԻԴ. Պարտք Եպիսկոպոսաց, տարբար շահու հետվճական պաշտոն.	170
ԻԵ. Ստանումն ի կենդանաց.	172
ԻԶ. Անժամանակ դրութիւն պապից.	174
ԻԸ. Անժամանակ իշխանութեան ի ծնող պաշտոնան պաշտոնան.	177

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԳ

Պապք եւ ժողովք ի մէջիւն դարս

Ա. Տիեզերական ժողովք տառչինք.	180
Բ. Ուսումն առնող ածարանութեան տրամադրեալ ի Հռոմ.	186
Գ. Նախապատուութիւն իրաւապետութեան քան զառնող ածարանութեան գիտութիւն.	188
Դ. Ժողով կարգինալաց.	191
Ե. Պապան պատգամ.	197
Զ. Դատարարութիւն ժամանակակից մարդկան.	202
Է. Կրօնականութիւն.	211
Ը. Դատարանք ընդդէմ կախարարութեանց.	223
Թ. Դատարար խաղաղութիւնք Դոմինիկանաց.	255
ժ. Հետեւեալ խաղաղութեանց Դոմինիկանաց.	257
ժԱ. Դիմապատուութիւն տնտեսութեան պապին.	244
ժԲ. Մոլորութիւն կրկին մեծագործութեանց.	244
ժԳ. Խաղաղութան պատմութեան.	246
ժԴ. Խաղաղութան պատմութեան Պապին.	254
ժԵ. Առաջարկութիւնք Թորքմանայի.	255
ժԶ. Սրգանութիւնք.	255
ժԷ. Հիմնական հետվճական Եկեղեցւոյ.	257
ժԸ. Ժողովն Կոստանդնուս.	265
ժԹ. Ժողովն Բաքիւն.	271
Ի. Եկեղեցական միաբանութիւն ընդ Յոյս.	278
ԻԱ. Գործնական վաւերացումն ի հոլմ քաղաքի.	285
ԻԲ. Տառնողութիւնք պապին.	284
ԻԳ. Դիմապատուութիւնք պապից.	286
ԻԴ. Հռոմ եւ գաղին համաձայնութեան.	287
ԻԵ. Կարծիք հասարակաց եւ գրութիւն Եկեղեցւոյ ի ժն դարս.	294
ԻԶ. Ժողովն Լատերան.	299
ԻԸ. Անհատութիւն Հռոմէական պաշտոն.	304
ԻԸ. Պաշտոնութիւնք ի պապական պիւն.	305
ԻԹ. Կոնստանդնուս եւ Ստանդարտ.	305

Լ. Իտալիոս եւ պարսոն պապական.	506
ԼԱ. Կարծիք Իտալացւոցն.	507
ԼԲ. Լեւոն Ժ.	509
ԼԳ. Եպիսկոպոսուհի Գաղղիացւոց եւ Հռոմ.	510
ԼԴ. Խոստովանութիւն Կալեստանաի.	511
ԼԵ. Կարդինալ Քանիսքինի.	512
ԼԶ. Խոստովանութիւնք Եղիսիսդուացն Իտալացւոց եւ նախակաց պապին ի Տրիդենտեան Ժողովի.	515
ԼԷ. Ժողովն Տրիդենտո ի.	516
ԼԸ. Հասարակացն Կարծիք ի Գերմանիա.	217
ԼԹ. Աստուածաբանք Իտալացւոց եւ խնդիր անախարհականութեան պապին.	519
Խ. Աղբիւսնոս Զ.	522
ԽԱ. Խոստովանութիւն պաշտարանդացն անախարհականութեան պապից	525
ԽԲ. Կռեպակ Ղոզսի Գ.	526
ԽԴ. Կանդակն Ընթրեաց Տեառն.	528
ԽԵ. Կարգ Եղուիթաց եւ անախարհութիւն պապին.	530
ԽԶ. Բեյլլարմիտ.	532
ԽԸ. Բարսեփոս եւ հարածոր խարդախանք	537
ԽԷ. Վարդապետութիւն յաթուոյ	541
ԽԸ. Եկեղեցին եւ տաքն, եւ խնդիրն անախարհութեան.	547
ԽԹ. Կարծիք պապից զանախարհութենէ իսրեանց, եւ հետեւանք եօրին	549
Մ. Ազատութիւն Ժողովոց.	555
Մանթումութիւնք.	559
Սրիպակք.	407

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Առաջիկայս գրուած առ այն կարգեալ է զխաւորապէս, զի ընթերցողքն կարողասցին տեղեկանալ պատմութեան խընդրոցն այնոցիկ՝ որք առաջարկելոց են ի լուծումն տիեզերական Ժողովոյն, որպէս երևի ի հաւաստի տեղեկութեանց։ Եւ քանզի մեք փոյթ յանձին կալաք ապացուցանել զըսնս մեր ի ձեռն փաստից քաղելոց անմիջապէս ի ընդի աղբերաց անտի, թերևս ոչ ի յանդգնութիւն զրեսցի մեզ յուսով ակն ունել՝ թէ աշխատութիւնս այս ի կաճառս իմաստնոց ոչ անպատիւ եղիցի, և ի մթերս եկեղեցական պատմութեան ոչ ընդ խոտանս համարեսցի։

Բայց կէտ նպատակի գրուածոյս մերոյ ոչ այն է ևեթ՝ զի անդորրաւէտ ոգւով և անբռնապբօս ոճով ի գրի հարկանիցեմք զիրացն զդէպս, այլ և այլ ինչ կարևոր։ Ընթերցող գրոցս դիւրաւ առցէ ի միտ՝ զի առաջի եղեալ է մեր զընդարձակագոյն իմն նպատակ եկեղեցական և քաղաքական միանգամայն։ Քանզի վաստակս մեր այս է օրինաւոր իմն գործ անձնական պաշտպանութեան, ձայն բարբառոյ առ խոհական մասն հաւատացելոց քրիստոնէից, բողոք հիմնեալ ի վերայ պատմութեան ընդդէմ սպառնալեաց մտալուտ ժամանակի, բողոք ընդդէմ միւռւմն ի հզօրագոյն դաւակցութեանց անտի՝ որ է զի յայտնապէս ներգործեն, և է զի ծածկարար, և յոր աշխատ լինին օր ըստ օրէ և ժամ ի ժամէ հազարաւոր ձեռք արանց գործունէից։

Ի գրելս մերում զմատենան զայս առաջի աչաց ունէաք հանապազ զվտանցն ահագին որ սպառնայ ի հարկէ Լուսմեական եկեղեցւոյ և ներքին հանգամանաց նորին։ Վտանգ որ ևս քան զևս յաւելցէ անշուշտ ի սաստկութիւն, յորժամ ոչ միայն ընդ իւրե գրաւեալ ի կորուստ մատնիցէ հարիւր և ութ-

սուն միջիռն մարդկան *), այլ և դարձցի ի դժուարակնճիռն խնդիր ընկերական, և մնասեսցէ նաև այնոցիկ Յեկեղեցեաց ազգաց և ժողովրդոց՝ որք արտաքոյ են կաթողիկ Յեկեղեցւոյ :

Այս մտանգ տարակուսի ոչ յերկէ ինչ սկիզբն արար կալ առաջի, և ոչ յօրէ անտի յայտարարութեան Ժողովոյն. այլ ահա քսան և չորք ամբ են յորմէ հետէ ի կաթողիկ Յեկեղեցւոջ ի վեր երևի շարժումն այն, որ արդ սաստկացեալ և դամ քան զդամ՝ զայրացեալ՝ հանգոյն իմն յորդահոսան ուղիսից հեղեղաց պատրաստի ընկլուզանել զԵկեղեցին բովանդակ և զամենայն զկենսական զօրութիւնն նորա :

Մեք, — և կամիմ՝ զի այսպէս բազմաւորակի առցէ զքանս ընթերցողն ըստ տառին, և ոչ թէ իբրու ձևով իմն ասացեալ, — մեք այնու ականք հայիմք ի կաթողիկ Յեկեղեցի և ի զօրութիւն նորա, որով հային ի նա արք ~~աշտարիտ~~՝ ըստ կոչելոյ զնոսին հակառակորդացն :

Բառդ այդ բաղում՝ անգամ ի թիւր միտս առեալ ի կիր՝ ի պատճառս իւրոյ տարտամ՝ նշանակութեանն, բայց յոյժ ի դէպ զայ ի վիճարանական խնդիրս. Հաւատարիմ հպատակք հըռովմէական Պալատանն**), և կարգն Եզուիթաց***), — և յայտ հսկ է թէ կրկին զօրութիւնքս այսոցիկ որպիսեան անձուկ զօ-

(*) ԶԻՄԵՆԵԿԻՄ ԵՒԷ :

(**) Պալատն լաթին յայնիւ «*Իոն-թէա*», է հոմբախն անուն առնալն պաշտմանարեւելացն իւս՝ պաշտամանց համագումար առելոց՝ ի հաւաքարարութեան պապին Հռոմէոյ :

(***) Լաւ համառիմք այսոցն «*Եզու-իթա*», իւրել շխրճաւորան շանտանեալն է լաթին բարբառ «*Եզու-իթա*», իտալերէն «*Ճեզու-իթա*», յորմէ համակնանն մեր «*Ճեզու-իթա*», և քաղչեալն «*Ժեզու-իթա*», քան թէ ՅԵՍՈՒՍԵԱՆՍՍ... Նա ղէ ոչ վայրապար համադր իմն է արքանանք այդ է լեզուս Եւրոպացոցն՝ յայնիցս «*Իեզու-սոր*, քաղչեալն «*Նէի-թա-սոր*, քառանան», և այլն :

դիւ կապակցեալ են արդ ընդ միմեանս, — ընծայեն բառիդ այդ-
միկ զվատթարագոյն նշանակութիւն, և ոչ այլ ազգ առնուն
զդա ի բերան՝ եթէ ոչ դառնութեամբ մաղձի։ Իսկ մէք հա-
մամիտք եմք այնոցիկ՝ որք հաւանեալ են նախ՝ թէ կաթուղի-
կէ Եկեղեցին չպարտի թշնամարար և մերժողական եղանակաւ
վարել ընդ սկզբունս քաղաքական, մտաւորական և կրօնական
աղատութեան, և ընդ ազատ ընտրողութեան։ Իբր զի մարթ
իսկ է առնուլ զդոսին ի քրիստոնէական միտս, և համարել
քաղեալս յոգւոյ և ի բանից աւետարանին։ Նմին հակառակ՝
պարտի ուղղափառն Եկեղեցի մտանել իսկ ի նոսին, միաբանել
ընդ նոսին, և ջանալ զի անկորուստ կացցեն մնասցեն՝ օժան-
դակեալք ի նորին մաքրողական և աղնուացուցիչ ներդրածու-
թենէ։ Երկրորդ՝ համախորհուրդ եմք մէք այնոցիկ՝ որք հա-
մարին թէ անհրաժեշտ հարկ ի վերայ կայ հոռիմէական Եկե-
ղեցւոյ առնուլ վաղ կամ անագան զմեծ իմն և զվախճանա-
կան վերանորոգութիւն։

Ըստ մերում՝ կարծեաց՝ կաթուղիկէ (կամ կաթուղիկ) Եկե-
ղեցին ոչ է ընաւ նոյն ընդ պապականութեան. ուստի թէպէտ և
արտաքուստ արտաքս ունիցիմք ինչ ընդ նմին հաղորդակցութիւն,
այլ ըստ ներքնոյն խորագոյն անջրպետութեամբ զառուցեալ
կամք յայնցանէ՝ որք համարին թէ անկ իցէ Եկեղեցւոյ տիեզե-
րակալութիւն հոգեւորական, և եթէ հնար է՝ նաեւ բնական,
ընդ իշխանութեամբ միոյ միայնոյ միապետի, որ բռնանայցէ ի
վերայ ամենեցուն, և աշխարհականն իշխանութիւն ձեռն տայցէ
հոգեւոր իշխանաւորաց ի ճնշել և ի հեղձուցանել զամենայն
շարժումն՝ որ չիցէ նմա հաճոյական։

Համառօտ ասել. ի բաց հերքեմք մէք զայն վարդապետու-
թիւն և զայն կարծիս և զցնորս զԵկեղեցւոյ, զոր ի բազում
ամաց հետէ հռչակեն Եզուիթացն օրագիրք իբրև զմի միայն ճշ-
մարիտ վարդապետութիւն, և փրկական խարխախ ազգի մարդ-
կան անկելոյ ի վտանգ կորստեան։

Եւ առ յայտնագոյնս նշանակելոյ զմերս կէտ տեսութեան,
բեր ի մէջ անցուք զբանս առնն՝ որով պարծի Գերմանացոցն

եկեղեցականութիւն, այսինքն է զկարդինալ արքեպիսկոպոսին Տիսիննպոզքի, որ աշակերտ էր և համախորհուրդ անմոռանալի առն Սպիէոի :

Բարեկամ նորա Փաստականթ առաջի արար զկարծիս իւր՝ թէ պարտ է ձեռն արկանել ի վերանորոգութիւն Եկեղեցւոյ, փոխել զեկեղեցական դասակարգութիւն, և կակղել և մղմել ըզտարանջատն զանազանութիւն ի մէջ հոգեւորականաց և աշխարհականաց. թէ ժողովուրդք պարտին կցորդ լինել տեսութեան եկեղեցական գործոց, և թէ հարկ է հռովմական պալատանն կերպարանափոխ լինել : Առ այս ետ պատասխանի Տիսիննպոզք. «Միայն այդու ճանապարհաւ կարող եմք մեր բարի առնել ազգի մարդկան, վերամբառնալ և ազնուացուցանել զիրս աշխարհիս այսորիկ, որ և պարտի սեփական գործ լինել քրիստոնէութեան. միայն բարգաւաճելով և ոգևորելով զեկեղեցականն բարեկարգութիւն, ևս և զվարդապետութիւնս Եկեղեցւոյ, կարող են ի մերումն նշանաւոր ժամանակի շարժմունք մտաց և հետազոտութիւնք յամենայն կողմանս ի վեր երևեալք հասանել նպատակի իւրեանց և գտանել զանորոքութիւն :

«Յայտ իսկ է՝ զի որ ի հակառակ կուսէ են եկեղեցականքն՝ ջան ի գործ արկանեն հասանել նպատակի իւրեանց ընդդիմակ ճանապարհաւ. սակայն յանհնարիցն իմն է ի կարգի պատմութեան այդպիսի յետախաղաց քայլափոխութիւն : Միջնադարեան ժամանակք վաղու ևս անցեալ են զմեզք, և միայն ստուերատիպ յիշատակք նոցին մարմին երևել եռանդուն երևակայութեանս Ա. պարոնին և ընկերաց նորա*) իրեւրէ զհանգերձեալ ինչ նոր ապագայ վասն մեր : Ամենայն արք

(*) Թո՛ւն անհարկէն է Մանթաւանդէն քաղաքացի և է նմանէս նորա, որք զմարմնու յիշատակէ՛ք ժնջին դարուցն իւր զերմեամբութեան և որքէր իբնմաստութեան՝ զան է բորք առնէին և առնին քաղաքացւոցանել է իմն այժմու պտպութեանց ևս նոյնպէս է իմաստ :

ցականքն դաստիարակեալք ի վարժարանին Եզուիմաց ի Էր-
առվմ՝ պատրաստք են իրրե բաղմամբիւ ամբողջ սպառազէնք
յօզնականութիւն նորա : Մեր ստիպեալ գոլով կալ ընդդէմ
այնմ կուսակցութեան՝ որ դճեա պնդեալ է գործադրութեան
խորհրդոց իւրոց՝ կամ առանց գիտելոյ զպատմութիւն Եկեղե-
ցւոյ, կամ թէ զիտութեամբ խարդախելով զայն, պարտիմք զը-
ծագրել զնախնական կարգն նախապատուութեան յԵկեղե-
ցւոջ, և համեմատել զայն ընդ ձեռնն՝ զոր յետոյ ընկալաւ :
Ըստ այսմ ի կամել անդ մերում բացայայտել զայս փոփոխու-
թիւնն՝ հարկադրեցաք յիշատակել հանդերձ ցաւով սրտի և ըզ-
մթին կողմանս պապական իշխանութեան : Ամենայն որ որակն
եղեալ զնիցէ զանցս Եկեղեցւոյ ըստ ներքին կապակցութեան
նորին, անշուշտ գայ ի հաւանութիւն, զի ի ԺՎ ղարե և այսր
ի բովանդակ պատմութեան Եկեղեցւոյ ոչ գոյ գտանել և ոչ զմի
միջոց ժամանակի, յոր կարող իցէ որ ակորժ հաճութեամբ կա-
ռուցանել զճեառազօտ հայեցուածս իւր : Եթէ փորձ փորձիցէ
որ գտանել զպատճառս խանգարման եկեղեցական ոգւոյ և կար-
գաց, խանգարման ասեմ՝ որ յայնմ ժամանակէ հետէ գամ-
քան զգամ խորագոյնս բունեալ և ընդարձակագոյնս տարա-
ծեալ է, գտանէ զի զխաւոր պատճառք իրացն է խեղամբիւր
ուսումն զգերագահութենէ և զնախապատուութենէ պապին*) :

Եթէ ի գերագահութեան անդ հաստատեալ իցէ ի միոյ կող-
մանէ ոյժ և զօրութիւն կաթողիկ Եկեղեցւոյ, յայլմէ կողմանէ
ոչ է մարթ ժխտել՝ զի եթէ հայիցիմք յայն աչօք նախնական
Եկեղեցւոյ, այսինքն է յառաքելոցն ժամանակաց մինչև ցամն
իւր 843, տեսանեմք զպապականութիւնն նմանեալ պալարածև
ուսուցից կամ խուլի իմիք երևելոյ ի մարմնի Եկեղեցւոյ՝ իր-

(*) Այն է Էրեթիմ պապականացն, ինչ պապն Էրեթիմ անէ ըզ-
նախագահութեան և զնախապատուութեան ի վերայ աշխարհեան և
աշխարհեան անտառց առ հասարակ, և այն որպէս ինչ յապտաւորային
էրեթիմ ընդդէմն :

րև զմասն տգեղացուցիչ յոյժ և արգելիչ շնչառութեան, և պատճառ ցաւոց և հիւանդութեան, որ խափանէ և քակտէ զպատուականագոյն հիւծս կենդանութեան, և զհետ իւր ձրգեալ բերէ զբազմութիւն պլոց ախտաւորութեանց, Ապաքն աւր բազումք են արդէն՝ յորմէ հետէ ջանադիր լինին հիմնարկանել այնմ՝ վարդապետութեան՝ որ ձգտի ի քակտումն ամենայն եկեղեցական բարեկարգութեանց, և հաստատելով զվարդապետութիւնն որ յաղագս անսխալութեան պապին՝ պեղել բրել շուրջ զեկեղեցեաւ զխորխորատ անանցանելի, Զայս տեսեալ ամենայն ոք՝ որ ցանկայ բարիս Եկեղեցւոյ և ժողովրդեան, — որովհետեւ Եկեղեցին մի է ի տարեբաց կենսականութեան ժողովրդոց, — պարտի անպատճառ ջանահնար լինել ըստ չափու կարողութեան և գիտութեան իւրոյ, և խնդրել թէ զի՞նչ ինչ արգեօք մարթ իցէ տակաւին առնել առ ի զառաջս ունեւոյ այնքանոյ ողբալի և ահագին կործանման:

Ոչ ինչ երկմտիմք մէք, զի ընդդէմ՝ զրոցս այսոցիկ և հեղինակի սորին յարեցեն յամենայն կողմանց պարսաւք և մեղադրութիւնք, որպէս թէ հակառակ ընդդէմ խօսիցի սա պապականութեան: Թիւ այնպիսի արանց՝ որոց վասն ոչ ինչ ունին ազդեցութիւն այս բանք սուրբ զրոց թէ «Լաւ են հարուածք բարեկամի՝ քան զկամակոր համբոյրս թշնամւոյ», լեգէովն է. չըկարեն այնպիսիքն ի միտ առնուլ՝ թէ զիարդ հնար իցէ սիրել և մեծարել զկարգ ինչ իրաց, և միանգամայն մատնանիշ առնել ի նմին զխաւարային կողմանն, պարսաւել զթերութիւնս նորին, և խայտառակել զվնասակար ազդեցութիւնս: Ըստ նոցա կարծեացն՝ պարտ է մեծաւ խնամով լռել զայնպիսեաց, կամ թէ յիշատակել գնոսին՝ բոյց արդարացուցանելով: Առ ի բացատրելոյ զայս իմաստ՝ վաղու ևս յարմարեալ են զբանս Բարեպաշտութեան. վասն որոյ ի բարեպաշտութիւն համարի առ նոսա՝ մտադիր սիրով և իբր ի պարտուց հաւատս ընծայել առասպելեացն և ստութեանցն հնարելոյ վասն հասանելոյ այնպիսի նպատակաց, զորս բռնազբօսեալ կապեն ընդ կրօնից, և ինքեանք պատատին աղաբողոնաւ բարեպաշտութեան. նոյնպէս

է Բարեպաշտութիւնն Համարեալ է առ նոսա անտես առնելն ըզմնասակարութիւնն իրաց և զգեղծմունսն եկեղեցական կարգաց, և զլիցիպակս տեսչութեանն Եկեղեցւոյ. և եթէ ոչ ևս Հնարաւոր իցէ այն՝ գոնեա պաշտպան լինել անկարգութեանցն, և պատճառս գտանել տեսանելոյ ի նոսին զտանելի ինչ կողմն։ Իսկ յորժամ վերջացեալ իցէ որ յայսպիսի զգացմանց, ընդ ամբարիշտս գրի. յորոց սակի եղիցի անշուշտ և մերս գրութիւն։ Բայց մեզ մի լիցի արդարացիս ճանաչել զպատճառանս նոցա. քանզի կարծեմք մեք՝ եթէ բարեպաշտիկն պատկառանք յայնժամ և եթէ գովելի՝ յորժամ լռութեամբ կամ ներողամտութեամբ ակնարկիցէ յանձնական տկարութիւն կամ ի մոլորութիւն մարդոյ՝ որ անցեալ կայցէ ի պուխ Եկեղեցւոյ. ուստի մեծապէս սխալի՝ եթէ զհետ բերիցէ այսմ՝ թէ պարտ է լռել կամ թաքուցանել զպատմական անցս և զլի թերութեամբ սահմանադրութիւնս։ Կարծեմք մեք՝ թէ պարտիմք ըզնորին Հակառակն՝ պատկառանս յոյժ ունել նախ քան զամենայն աստուածայնոցն սահմանադրութեանց Եկեղեցւոյ և ճմարտութեան. սմին իրի ինքն իսկ բարեպաշտութիւնն պահանջէ ի մենջ արիաքար մարտ գնել ընդդէմ ամենայն խարդախութեան, ընդդէմ ամենայն շփոթութեան։ Եւ զայսպիսի մարտադրութիւն յայն սակս իսկ առաւել կարեւոր համարիմք մեք՝ զի հաղորդական չարիքն ոչ միայն փոխանակեն զմիմեանս, այլ և աճելով աճեն նորանոր խարդախանօք. — և այս ամենայն կատարի յայնպիսում ժամանակի՝ յորում սովորական իմն եղեալ է օտարանալն ի քրիստոնէութենէ, և ընդ ամենայն տեղիս խորամուխ եղեալ։ Այլ և վասն այնորիկ այսու եղանակաւ վարիմք մեք, զի ընդ բազմակոյտ աւերակօք ծածկի ի կարճատես աչաց ժամանակիս այսորիկ աստուածային սերմն բազմաբեղուն։ Առ ի յայտ առնելոյ՝ թէ այսպիսի ընթացիւք, և ոչ այլ ազգ ընթանալով՝ պահելով պահեմք մեք զհոգի Եկեղեցւոյ, կարեմք ի մեջ բերել երկուս Հիմնական վկայութիւնս, յորոց զմին ասացեալ է մի ոմն ի պապից, և զմիւսն այր ոմն մեծարոյ։ Քանզի Իննովկենտիոս Պ. ասացեալ է. «Ոչ է պարտ հանդուրժել

ստութեան ընդ պատրուակաւ սրբութեան, . և Բեռնարդոս ազաղակէ . « Լաւ է զի գայթակղութիւն ծագեցի՝ քան թէ ճշմարտութիւնն ի բաց թողցի », :

Խնդիրն գերազաճութեան ընդերկարեցաւ Նկեղեցւոյ առ ժամանակ մի, վասն այնորիկ՝ զի այնպէս պահանջէին ներքին հանգամանք իրացն . բայց ապա, այս ինքն է յիննորորդ դարէ և այսր, ծագեցաւ արուեստական իմն և ակտաճաւակ՝ քան թէ առողջ և բնաւորական անցումն գերազաճութեան ի պապականութիւն : Եւ այս յաւէտ ապականութիւն էր՝ քան թէ յառաջադէմութիւն, և հետեանք նորին եղև քակտումն մարմնոյ Նկեղեցւոյ՝ որ մինչև ցայնժամ մի միայն էր յերիս մեծամեծ մասունս կամ մարմինս հակառակս միմեանց : Յորժամ գերազաճութիւնն Նկեղեցւոյ փոխեցաւ ի տիրապետութիւն ի վերայ նորին, յորժամ փոխանակ նախապատիւ եպիսկոպոսի, որ խորհրդակցելով ընդ Եղեացի իւր՝ դատէր և վճռէր զգործս Նկեղեցւոյ՝ օրինակ դանձն ընծայելով հպատակելոյ եկեղեցական կանոնաց, զտեղին զայն փոխանակեաց և կալաւ բռնաւորական իշխանութիւն բացարձակ միապետի, յայնժամ ահա քակտեցաւ միութիւնն եկեղեցւոյ՝ որ յառաջն այնքան սերտ էր և հաստապինդ :

Ի զուր է արդեօք մեզ հետազօտել և որոնել ի նախնի դարս քրիստոնէութեան զայնպիսի իրաւունս՝ որ հաստատութեամբ սահմանեալ իցեն և հասարակաց ընդունելի եղեալք, և այնու վարեալ իցէ հաւասարապէս ի բովանդակ Նկեղեցւոյ եպիսկոպոսն Հռովմայ իրրև գերազաճ որ և նախապատիւ քան զամենեկին : Ոչ է հնար գտանել ի վաղնջուց ժամանակս և ոչ զհետս անգամ այնր իշխանութեան՝ զոր պապքն յետոյ հնարագործեցին, կամ յոր թեակոխել ձգտեցան . ոչ է հնար ապացուցանել ընաւ՝ թէ առ այն իշխանութիւն լեալ իցէ երբէք անընդհատ և ընդհանրական իմն իրաւունք : Այսու ամենայնիւ ոչ սակաւ դէպս իրաց գտանեմք՝ յորոց յայտնապէս տեսանի, զի եպիսկոպոսունք Հռովմայ ոչ միայն համարէին զանձինս իւրեանց ունողս գերագոյն իրաւանց, և ըստ այնմ վարէին,

այլ և եղեալ էին ի մօր՝ թէ ընկերակիցքն իւրեանց ևս զնոյն իրաւունս արդեամբք ընծայէին նոցա։ — Եթէ ոմանք վեր ի վայր յեղեղեն, ընդ որս և ժողովն Քաղկեդոնի, թէ արտօնութիւնք Եկեղեցւոյն Հռովմայ շնորհալ են նմին ի Հարց Եկեղեցւոյ, յուշ առնեմք մէք նոցա՝ զի գերագահութիւնն ըստ ինքեան և նախապատուութիւնն առ պլովք Եկեղեցեօք՝ պարտի հիմնեալ գոլ ոչ եթէ ի վերայ տրուութեան Ժողովոյ իրիք սահմանալ ժամանակի, այլ միշտ իսկ տուեալ գոլ անդստին յառաքելական ժամանակաց։ Եթէ հարցանիցէ, օրինակ իմն, ի հետեւ նոսաց որ՝ թէ ո՞րն յԵկեղեցեաց ձեռոց նախապատիւ իցէ, և վկայութիւն նորին առաւել պատկառելի, ամենայն որ տայ արդեօք պատասխանի. Եկեղեցին Հռովմայ, յորում երկրքին զըլխաւոր առաքեալքն Պետրոս և Պօղոս մահուամբ կնքեցին ըզվարդապետութիւն իւրեանց*) :

Բայց և զայն ևս չպարտիմք ծածկել, զի նախագահութիւնս այս անտարակոյս հաստատեալ էր յերևակայութեան մասնաւոր տեղական Եկեղեցեաց, ուստի և ոչ երբեք եղեալ էր այն իշխանութիւն հաւասարապէս տարածեալ ամենայն ուրեք և օրինօք հաստատեալ. Ոչ որ ի հմտիցն պատմութեան համարձակեսցի ասել՝ թէ պապքն երբ և իցէ վայելեալ իցեն կամ ստացեալ միօրինակ իրաւունս գերագահութեան յԱփրիկէ և յԵգիպտոս՝ ի Քաղղիա և ի Միջագետս։ Այսմ շատ իսկ վկայ են արդիւնք իրաց քաջածանօթք ամենեցուն, զի ի բովանդակ ընթացս իրաւանց նախնի Եկեղեցւոյ, յամենայն հաւաքմունս կանոնաց արեւելեան և արեւմտեան Եկեղեցեաց ոչ յիշատակին և ոչ առ մի նուազ պապական իրաւունք. ոչ ուրեք մտադրու-

(*) Այս ըստ հռոմէական հայեցողոյն. ապա թէ ոչ ըստ ճշմարիտ պատմութեան իբրեանց՝ ի նշանակում եկեղեցւոյ Քրիստոսի չի՞ յառաժեպու և յառաժեպում ուրիշ մեծութեան և գոգքիութեան, այլ հաւահաւասար եւթայրոցութեան, որպէս իբրեւիժի և ի բողոքոյոյ բանից փրկէն :

Թիւն լիակ տեսանի երբէք իրաւարանական ազդեցութեան եպիսկոպոսին Հռովմայ ի վերայ այլոց Եկեղեցեաց, ի ըաց առեալ զկանոն ժողովոյն Սարգիսեայ, այն որ ոչ ունի զնշանակութիւն ինչ և ոչ իսկ յարեմուտս :

Յարարերութիւնքն գծագրեալք աստանօր յայտնագոյնս տեսանին ի դէպս ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ եղև յամին 451 : Արդարև իսկ պապն Լևոն Թէպէտև ըացական էր անձամբն ի ժողովոյ անտի, սակայն ազդեցութիւն մեծ ունէր ի վերայ Նորա . և այնպիսի ետուն պատիւ նմա և Եկեղեցւոյ Նորին՝ որպիսի ոչ էր տուեալ երբէք ումէք յեպիսկոպոսաց . և Նուիրակք Նորա նախաթոռ բազմեալ էին մեծարանօք յայնմ ատենի՝ որ քան զամենայն եկեղեցական ժողովս նախնի ժամանակացն ի բազմութիւ Հարց էր կազմեալ : Այսու ամենայնիւ դէպ եղև ուր ուրեմն և անդ՝ զի ժողովն Համաձայնեցաւ ընդ Նուիրակաց պապին, և ոչ հաւանեցաւ հրահանգացն տուելոց Նոցա ի Լևոնէ, և յոչինչ զրեալ զընդդիմակացութիւն Հռովմայ՝ պընդեցաւ կատարել զկամս իւր և կատարեաց 1) :

Մէք ի մատենիս յայսմիկ արարեալ եմք զառաջին փորձ պատմագրելոյ զննթաղրութենէն կամ զկարծեացն որ յաղագս անսխալութեան պապին, սկիզբն առնելով յաւուրց անտի ի վեր երևելոյ Նորին մինչև ցվախձան ԺԶ դարուն, յորում վերջաւորեալ թուի : Այս կարծիք կամ ննթաղրութիւն Թէպէտև և անագան ուրեմն հնարեալ, Թէպէտև և ընդ երկար ժամանակ հակառակութիւն կրեալ, եթէ և յառաջիկայսն ևս մնայր ի կարգի լոկ ննթաղրութեան՝ իրրև պարզապէս աստուածաբանական կարծիք, սակայն յամենայն ժամանակս գտանէր ինքեան հետևողս . քանզի քաջայարմար է ի խաբէութիւն և շահաւէտ . կարող է համառօտագոյն ճանապարհաւ, զիւրազիւտ հնարիւք և իսուղ ժամանակի կատարել ի մեր վերայ զայն ինչ՝ զոր և նախնականն Եկեղեցի, որ այնքան ծախեաց առ այս աշխատութիւն, ժամանակ և արարողութիւնս : Իսկ եթէ անսխալութիւնն ընկալեալ լիցի իրրև մասն հաւատոյ, ոչ միայն եղիցի այն իրրև զբարձ ինչ փափուկ՝ յորոյ վերայ հան-

զիցէ յանհոգս և յանդորրու վաստակարեակ և պարտասեալ հոգի աստուածաբանից և աշխարհականաց առ հասարակ, այլ և ցուցցէ հոգեւորական աշխարհին ի կրօնական խնդիրս զայնպիսի խնայութիւն ժամանակի և աշխատողական ուժոյ՝ զորպիսի ցուցին ի նիւթական աշխարհիս շոգեշարժ մեքենայքն և թելք ելեքտրականք։ Հոռովմ՝ ևս չկարէ գտանել զղիւրազոյն և զօգտակարազոյն հնարս խնայութեան ժամանակի, աշխատութեանց և հոգեւորական վաստակոց. քանզի յետ սակաւուց այս վարդապետութիւն մինչև յայն հասուեցէ զհռովմայեցիսն, զի և ի ստորագրութեան և եթմ անուան պապին տեսցի իսկապէս անսխալութիւն նորա, և պապն այսու եղանակաւ կատարումն տացէ վճռոց վեր ի վերոյ գծագրելոց ի ձեռն միոյ ուրուք յանդամոց ծողովոյ կամ յաստուածաբանից իւրոց։—Որպէս և արդէն բազում անգամ նկատեալ են բազումք՝ զի նորադարձքն, մանաւանդ որք սակաւ ունին ուսումն աստուածաբանական՝ բայց շատ իսկ նորամուտ եռանդն բարեպաշտութեան, մտադիւր սիրով և խնդութեամբ սրտի մատնեցեն զանձինս ի գերութիւն անսխալ հրամանատարին հոգւոց, և երանելիս համարեսցին զանձինս՝ զի ունին ի պապն զտէր երևելի և շօշափելի, և զիւրամատոյց առ ամենայն հարցաբանութիւնս։ Քրիստոս վասն նոցա կարի յոյժ բարձր է և հեռաւոր, Եկեղեցին կարի մեծ և ընդարձակ, այլ և բազմաձայն յոյժ, մինչդեռ են խնդիրք ինչ՝ զորոց ցանկալի է ունել զղիտութիւն հաւատի, և Եկեղեցին լուէ զնոցանէ։ Ընդ հակառակն՝ քանի՜ զիւրազոյն է ջանացողացն՝ ընդունել ի պապէն զվարդապետութիւն հաւատոյ, Յուշ լիցին մեզ միայն վճիռք Աղեքսանդրի է, Աղեմայ ԺԱ, Բենեդիկտոսի ԺԿ, և ազդեցութիւնքն որ նոքօք ներգործեցին։

Եթէ հրատարակմամբ անսխալութեան պապին իրրև զմասն հաւատոյ, ի միոյ կողմանէ ի հռովմական Եկեղեցւոյ զաղաւթնացի գոցցես մտաւորական շարժումն և գործունէութիւն ուսումնական, յայլմէ կողմանէ ամբարձեալ կանդնեցի ընդ մէջ նորա և ժողովուրդ բաժանելոց ի նմանէ ըստ կրօնից՝ նոր միջնորդն և ամբարտակ ամբազոյն և անսովի քան զամենայն պա-

ընտանիքի որ կային մինչև ցայժմ. և յայնժամ հարկ լինի մեզ բացել ի բաց հրաժարել ի գեղեցիկ յուսոյ անտի՝ զոր ոչ որ ի քրիստոնէից կարող է խել ի սրտէ իւրմէ, ի յուսոյ անտի ասեմ միարանութեան արեւելեան և արեւմտեան եկեղեցեաց բաժանելոցն ի միմեանց: Քանզի ոչ որ ի գիտողաց փոքր ի շատէ զպատմութիւն արեւելեան եկեղեցւոյ և բողոքական ժողովրդոց՝ ոչ խորհեցի այնուհետեւ թէ եկեցեցէ հասցէ երբեք ժամանակ, յորում երեւելի ինչ մասն եկեղեցեացն այնոցիկ կամակար մտօք հպատակեցի ինքնահաճոյ տիրապետութեան առն միոյ՝ որ ի պատճառս վարդապետութեանն զանխալութեանէ իւրմէ անցանէ զանցանէ քան զայժմու չափ և զսահման բռնակալութեան իւրոյ: Այսպիսի հպատակութիւն յայնժամ միայն կարէ արդեօք ունել զտեղի՝ յորժամ հրդեհակ բողոքեցին համօրէն ամենայն պատմական յիշատակարանք մատենադարանաց, և քրիստոնեայքն արեւելից և արեւմտից այնչափ միայն գիտակք եղիցին պատմութեան իւրեանց՝ որչափ վայրենի բնակիչք նորոյն Զեւանտիոյ գիտն զիւրեանցն, և յորժամ սքանչելօք իմն ամենայն ազգք և ազինք հրաժարեցին ի կրօնական սահմանադրութեանց իւրեանց և ի մտածութեանց:

Ո՞ք որ ետ ժողովոցն Վոստանդիայ և Բասիլիոյ ի ժեղարուն զայնքան հզօր իշխանութիւն և զայնպիսի ազդեցութիւն բազմաժամանակեայ ի վերայ գործոց եկեղեցւոյ. — ապաքէն հասարակացն կարծիք. քանզի սա ի նոցա կողմն էր: Նուեմէ այժմ հասարակացն կարծիք Նւրոպոյ, ևս և Գերմանիոյ լոկոյ հզօրն և միաձայն, և միանգամայն լի հաւատով, յայտնապէս ընդդէմ ելանէ և հակառակի պապական իշխանութեան, չիք երկրայութիւն՝ զի բարեբաղդարար ճողոպրեսցուք մեք ի վտանգէ անտի որ առաջի մեր կայ: Մերս այս վաստակ կարգեալ է ի փորձ զարթուցանելոյ զայդ կարծիս հասարակաց, և մատակարարելոյ զմին զհնարս ուղղութեան ընթացից նորա: Թերեւս արդիւնք այսր աշխատութեան նմանեցեն քարի արկելոյ ի ջուր՝ որ առ ակնթարթ մի շքեցուցանէ զերեսս ջուրցն, և ապա իսկոյն թողու գնոսին որպէս և էինն. սակայն գուցէ

նմանեացեն և ուսկանի արկելոյ ի ծով, որ ձգեալ հանիցէ անտի որս բազում և առատ :

Իսկ զի շարագրածս մեր այս ոչ ունի ի ճակատի իւրում զանուն հեղինակի, այդմ բողբոջատիկ են պատճառք, Մեզ այնպէս թուի՝ թէ յոյժ գործնական է եղանակ գրութեան սորին, և թէ ամենայն բանք սորա հիմնեալ են ի վերայ փաստից քաղելոց ի բուն յաղբերաց անտի. սմին իրի կառող է և պարտի իսկ ինքնին ներգործել՝ ոչ ինչ միտ դնելով անուան շարագրողին : Մեզ այն է ցանկալի, զի բովանդակ մտադրութիւն ընթերցողին յառեսցի միայն յիսկութիւն գործոյն : Եթէ մատեանս այս պատճառս տայցէ հակաճառութեան իմիք, կամ միմք՝ զի հակաճառութիւնն այն լինիցի ուսումնական ոճով, հանդերձ ծանրութեամբ և ըստ պատշաճի, զի օգնեացէ ի պարզաբանութիւն ինդրոցն կարեորաց որ ի սմա, և մի՛ փոխադրեսցէ յայլ շրջան վիճաբանութեան և կռուոյ մահաբեր թունիւ կասկածանաց և հայհոյանաց ընդդէմ անձին հեղինակիս :

ՆԱԽԱԳԻԾ ՎԱՏԻԿԱՆԵԱՆ ԺՈՂՈՎՈՑՆ

ՅԵԶՈՒԻԹԱՅՆ ՅՕՐԻՆԵԱԼ

Պատրուակն այն որով ծածկեալ էին մինչև ցայժմ պատ-
րաստութիւնք մեծի տիեզերական ժողովոյն՝ այժմ գրեալ թէ
վերացաւ, և գաղտնի դիտաւորութիւնքն յայտնի եղին :

Իտալական օրագիրն *Սէփելլոմ' Քաթիլէլէտ **) ի 6 Փետրուա-
րի հրատարակեալ է ի ձև նամակի որպէս թէ եկելոյ ի Գաղղիոյ
զառաջիկայ յօդուածդ՝ յոյժ նշանաւոր. «Ազատամիտ կա-
» թութիւնքն կասկածեն՝ թէ ժողովն պատրաստեալ է հրատա-
» րակել զվարդապետութիւն Բոլանդալոմէն ***) և զանսխա-
» լու թիւն պապին իրրև զմասն հաւատոյ. այսու ամենայնիւ ոչ
» կորուսանեն զյոյս իւրեանց՝ թէ կարող է ժողովն փոփոխել
» կամ բացատրել զյօդուածս ինչ Բովանդակութեանն յայն
» միտս՝ որ հաճոյական է գաղափարաց իւրեանց, և թէ խըն-
» դիրն անսխալութեան պապին կամ ոչ բնաւ ի մէջ բերցի,

(*) Օրագիրը եզրափակեց շեշտով, «իբրեւի պապին և մեծայն
անդաւելանական անհանեալ կաթիլէլէտ : Զիտաւան անոան օրագր-
բոյս մարի է թարգմանել ի մերս «կաթիլէլէտ պապականութեան»,
բայց բնիկ և գործնական նշանակութեան նորին է «կաթիլէլէտ պա-
պականութեան», այսինքն «եզրափակեալ անդաւելան» :

(**) Այն է անհանեալ լարիներէն՝ յոանական յայնիւ՝ «Սէլ-
լապոս», զոր այժմու պապն հրատարակեաց իբրև զինդրով Բովան-
դալէլէտ աստուածաբանական, ինքնորոշեալ և ժողովական «մար»,
վարդապետական (բայ իւրեան ասելոյ), և հերքման կամ դա-
րապապականութեան նորին :

„ և կամ մնացել առանց որոշման : Իսկ ճշմարիտ կաթողիկէքն
 „ (այսինքն է մեծ մասն հաւատացելոց) ունին ակնկալութիւնս
 „ բոլորովին հակառակս . քանզի ցանկան նորա՝ զի ժողովն
 „ հրատարակեսցէ զվարդապետութիւնս Բովանդակութեան, և
 „ յայնժամ գործ ժողովոյն եղիցի ասել միայն զբականապէս
 „ և կարեւոր բացատրութեամբք զայնոսիկ սահմանս՝ որք ի բո-
 „ վանդակութեան եղեալ են բացասական ոճով, և այնու փա-
 „ րատել զտարակուսանս մնացեալս տակաւին առ ոմանս ի
 „ մարդկանէ : Ասթողիկէքն ընկալցին ուրախութեամբ զհրատա-
 „ րակութիւն անսխալութեան պապին՝ իրրե զվարդապետու-
 „ թիւն հաւատոյ : Գիտէ ամենայն որ, զի պապն ինքնին ոչ
 „ ունի յօժարութիւն սահմանելոյ զայնպիսի ինչ, որ անկ է իւ-
 „ բում անձինն . սակայն կաթողիկէքն յուսան՝ թէ ժողովն
 „ յայտնութեամբ Հոգւոյն սրբոյ՝ միաձայն վկայութեամբ հաս-
 „ տատեսցէ զանսխալութիւն պապին : Այլ և բազմաց ի կա-
 „ թողիկաց ցանկալի է, զի ի լրումն յարգութեանց ընծայելոց
 „ Եկեղեցւոյ ամենասուրբ Առսին՝ հրատարակեսցի և վարդա-
 „ պետութիւնն որ յաղագս հրաշափառ փոխման նորա յերկնս
 „ իրրե զմասն հաւատոյ, :

Յառաջ քան զայս ասի ի նմին օրագրի. « Համարին կա-
 „ թողիկէք՝ թէ ի ղիսաւոր նիւթս եպիսկոպոսունքն համաձայն
 „ գտցին ընդ իրեարս . իսկ փոքրագոյն մասն եպիսկոպոսաց թէ-
 „ պէտ և պատրաստ իցէ ըստ ամենայնի յընդդիմակացութիւն,
 „ բայց ոչ կարողացի ընդ երկար հակառակել, :

Ի միումն ի վերջին թուահամարոց այնր օրագրի՝ ի նամա-
 կի ուրեք եկելոյ ի Բելգիոյ, նոյնպիսի և կամ նոյն ցանկու-
 թիւնք զնին և ի բերանս կաթողիկէաց Բելգիացւոց. « Որք ոչ
 „ միայն անձնատուրք են, ասէ, Եկեղեցւոյ և սրբոյ աթոռոյն հո-
 „ գւով և մարմնով, այլ և բոլորովին պատրաստք են ընդունել
 „ զամենայն սահմանս հաւատոյ՝ որք ելանիցեն յաթոռոյ ան-
 „ տի, : —

« Յուսան նորա, ասի անդանօր ի միջի աղոց բանից, թէ
 „ ժողովն հուսկ ուրեմն ի բաց բարձցէ զբաժանումն որ կայ ի

,,մէջ կաթողիկաց, կշռելով զվախճանական հարուած մի հո-
 ,,ղոյ և ուսմանց աղատամտութեան, Յուսան նորա՝ թէ
 ,,տիեզերական Ժողովն հաստատեցէ զվարդապետութիւնն որ
 ,,յաղագս անսխալութեան պապին, և զգլխաւորութիւն նորա
 ,,ի վերայ տիեզերական Ժողովոյ, — Յետ բացատրելոյ զայ-
 ,,ստիկ անկալութիւնս և զցանկութիւն նախանձայրոյ կաթո-
 լիկաց, յիշատակէ նամակն այն և զներհական անկալութիւնս
 աղատամիտ կաթողիկաց, «Որոց թիւ համարոյն ոչ նուազ
 ,,ինչ է, ասէ, մանաւանդ ի մէջ ղեռահասակ եկեղեցականաց :
 ,,Սորա ոչ բոլորովին հպատակելով բացայայտ վարդապետու-
 ,,թեանց ընդհանրական թղթոյ պապին և Բժշկաբնիկ-
 ,,պնդին՝ թէ քաղաքական խնդիրք ոչ են անկ պապական իշ-
 ,,խանութեան, և թէ նա ոչ ունի առ նոսին զձեռնհասու-
 ,,թիւն : Վասն որոյ ոմանք ի նոցանէ ուժովն ընդդէմ՝ երանեն
 ,,ընդհանրական թղթոյ պապին և Բժշկաբնիկ-
 ,,կուրութիւն, զի մի՛ ասացուք ալ ինչ յոռեղոյն, պարտի
 ,,այնքան սաստիկ լինել, զի անկ ունին այնպիսի սահմանա-
 ,,դրութեանց՝ որք կամ բոլորովին հակառակ լինիցին այնոցիկ
 ,,կոնդակաց սրբոյ զահին՝ և կամ բացատրեսցնեն զնոսին ըստ
 ,,խրեանց իմացուածոյ :

Յայս ամենայն ծանուցմունս զանկալութեանց և զցան-
 կութեանց ճշմարիտ կաթողիկաց՝ ձեացեալս կերպարանօք աղեր-
 սաբորոց առ Աթոռն Հռովմայ՝ տեսանեմք յայտնապէս կանխա-
 ղեկոյց ազդարարութիւնս առ եպիսկոպոսն, որպէս զի այժմէն
 ընդեկացին նորա առաջարկութեանն որ լինիցի ի Ժողովի անդ,
 և մի՛ վայրապար մտարեւոյն յանօգուտ հակառակութիւնս :
 Բայց և առ այլս ի կաթողիկաց լինի ազդարարութիւն, որպէս
 զի առ սակաւ սակաւ պատրաստեցին նորա ընդունել զմտա-
 լուտ յայտնութիւնս Հոգւոյն սրբոյ :

Զօրագիրն ԶԷԼԷ՛, յորում գրեն եզուիթքն Հռովմ քա-
 ղաքի, և զոր պապն մի ամօք յառաջ զովեալ էր առանձին
 կոնգակաւ, և անուանեալ «Ընտրեալագոյն օրացրական գործի
 ճշմարիտ վարդապետութեան եկեղեցւոյ, մարթէ է համարել

466-2009 386
 6000-995

պաշտօնական լրագիր հռովմեական պալատանն : Որոշ վասն ոչ ի չափազանցութիւն բանից գրեացի մեզ՝ եթէ ասիցեմք աներկբայապէս, թէ կարծիք ԶԷԷԷԷ-յն ի մեծամեծ և ի հանրական խնդիրս համանմանք են մտաց գերադոյն գլխոյ հռովմեական Եկեղեցւոյ, որպէս և այլոց հւեոց բազմաց ի Հռովմ քաղաքի : Այսմ պաշտօնական գրութեան ԶԷԷԷԷ-յն համեմատ է և վերամբարձ ոճն այն՝ որով վարի նա, և արհամարհոտ գնացք նորին ընդ ամենայնի որ հակառակիցի նմա : Ազգարարութիւնք նորին ընկալեալ լինին իբրեւ զպապեկան կոնդակս՝ կերպարանօք օրագրական յօդուածոց . վասն որոյ ոչ է մարթ գտանել զլաւագոյն և զարժանահաւատ աղբիւր ինչ վասն իմանալոյ՝ թէ յոր խորհուրդս յաճիցին ի Հռովմ ի գումարել անդ զԺողով :

Եւ ոչ միայն ի ԶԷԷԷԷ-յն օրագրին, այլ և յայլ բազում գրուածս է տեսանել ազգարարութիւնս խրատականս և բացարարութիւնս այնպիսիս : Եզուիթքն ի վաղ ժամանակաց հետէ ջան ի գործ արկանեն հիմնելոյ զմիարանութիւնս և զընկերութիւնս, որք խոստանան ընդունել զանսխալութիւն պապին իբրեւ զմասն հաւատոյ, և տարածել զվարդապետութիւնն զայն : Յաւել առ այս և զայն, զի գաւառական Ժողովք յընթացս վերջին տասն ամաց ընդունէին ի Հռովմէ բազում անգամ ըստիպողական ազգարարութիւն սակս այնր խնդրոյ : Որպէս յայտ է յատենագրութեանց հրատարակելոց ի գաւառական Ժողովոց Գերմանիոյ և այլոց աշխարհաց, Ժողովքն այնոքիկ ընկալեալ են հրաման ի Հռովմէ ի զննել և յասել զկարծիս իւրեանց զինգրոյ անսխալութեան պապին, և զսահմանաց Բովանդակութեանն : — Եզուիթն Շնէէման, որ պատմէ զայս 2), վկայէ զի գաւառական Ժողովք Վոդոնիոյ, Քոլոչայի, Ումբրէքթի, Նոյնպէս և Ժողովքն գումարեալք յԱմերիկա ընկալան զանսխալութիւն պապին. և ապա ի վերայ բերէ. «Այսպիսի, եզրակացութիւնք գաւառական Ժողովոց զանսխալութենէ պապին վերադննեալք ի Հռովմ՝ ունին վասն մեր ոչ դուզնաբեայ ինչ նշանակութիւն . վասն զի յայտ առնեն՝ թէ

« յիշատակելոյ առանձնաշնորհութիւն պապական՝ թէպէտ և
 « չիցէ տակաւին ձեւաւորեալ վարդապետութիւն հաւատոյ,
 « սակայն աներկբայելի իմն համարի յաչս Հռովմայ և յաչս
 « իշխանաց Եկեղեցւոյ, — քանզի սաստկագոյնս արգելեալ է դա-
 « ւառական Ժողովոց սահմանել զորպիսի և իցէ վճիռ ի հա-
 « կառակելի մասունս առարկայից հաւատոյ, »

Ունելով մեր առաջի աչաց զայսպիսի վկայութիւնս առն
 որ անտարակոյս քաջահմուտ էր իսկութեան խնդրոյն, զիւրին
 է մեզ գտանել զճշմարտութիւն իրին՝ եթէ վարկանիցիմք թէ
 ի Հռովմ ոչ միայն յուսային յայսպիսի վճռահատութիւնս
 Ժողովոցն, այլ թէ անտի յառաջագոյն իսկ առաքեալ էր ի
 գաւառական Ժողովն հրաման՝ զի առ հարցմունսն եղեալս
 առ նոսա տացնն ստորասական պատասխանի, — Դատավճիռք
 գաւառական Ժողովոցն ի Հռովմ յայն սակս՝ զի հնար լինի
 յենուլ ի նոսա իբրև զվաւերական վկայութիւնս՝ թէ այն է
 հաւատ մեծագունի մասին կաթողիկե եպիսկոպոսաց։ Այսու օ-
 րինակաւ սահմանն վարդապետութեան զանխալութենէ պա-
 պին այնպիսի իմն կերպարանս առցէ՝ որպէս թէ ոչ է բոլորո-
 վին զործ եղուիթաց, և միայն եղուիթաց։ — Ըստ ամին այսմ
 օրինակի վարեցաւ Պիոս Թ և ի հրատարակել անդ զվարդա-
 պետութիւնն յաղագս անարատ յղութեան սրբոյ կուսին։
 Զայսմանէ այսպէս պատմէ Քլիո. « Պապն յանակնկալս զի-
 « ջաւ ի խնդիրն Ռաւշեոի, և ի բաց եթող — ի կոնդակէն
 « վարդապետութեան որ զանարատ յղութենէ՝ զմասն ինչ բա-
 « նից, որք ոչ ըստ բաւականին զօրեղք էին. քանզի, ասէ
 « իսկ ինքն, թէպէտ և նուաստութիւն եղիցի այս Հռովմայ,
 « սակայն հարկ է հանդուրժել, զի մի՛ ասիցենն թէ ամենայն
 « ինչ ի ձեռս եղուիթացն է, » (5)։

Յայտնի է մեզ ի ստոյգ աղբերաց, զի բովանդակ նախա-
 գիծն ճակատամարտին՝ յորում պատրաստի յաղթութիւն
 վարդապետութեան որ զանխալութենէ պապին, գրեթէ ըստ
 ամենայն մասանցն արդէն յօրինեալ է։ — Մի ոմն յԱնգղիաց-
 ւոցն եկեղեցականաց (զորոյ և զանուն կարող էաք տալ) յանձն

իւր առեալ է զաշխատութիւն տռաջի առնելոյ սրբոյ Հօրն — խեղճան անդ ժողովոյն զխոնարհական խնդիր՝ խեղճն ամբառնալոյ զկարծիս անսխալութեան պապին յաստիճան վարդապետութեան հաւատոյ, — Մեծ մասն եպիսկոպոսաց, որպէս համարին եղուիմք և համատեղք նոցա, վաղու ևս պատրաստեալ զդով և անցեալ ի կողմն նորահար վարդապետութեանն, միաձայնութեամբ միաբանեցին ընդ աղերսարկու եկեղեցականին այնմիկ. և սրբազան Հայրն տեղի տուեալ անհակառակելի աղերսանաց Հարց ժողովոյն, յանակնկալս իմն և որպէս թէ յանկարծական ներշնչմամբ իւրք ի վերուստ՝ յօժարեցի անշուշտ զիջանկ խնդրուածոց նոցա, այնպէս զի նորահար վարդապետութիւնն՝ առանց պլլ ևս կարօտանալոյ բացատրութեանց, և իրրու հարուածով իմն մոգական զաւազանի, ի վեր երևեալ հրատարակեցի ի ժողովոյ անտի։ Զորօրինակ Փակարանն*) յայտ առնէ Հռովմայեցւոց՝ յետ ընտրութեան նորոյ պապին՝ թէ «Ունիմք զպապ», ըստ նմին օրինակի յերեկոյի այնր գումարման ժողովոյն ամենայն ժողովք կաթողիկաց լուիցն զաւտիս թէ՛ «Ունիմք զպապ անսխալական»,։ Եւ յայնժամ, որպէս հաւատի առնեն եղուիմքն, նորանշոյլ ծագմամբ նորոյ արեգական Աստուածային ճշմարտութեան՝ հպածական ցրուեցին յաւիտեան ամենայն ցնորք սուտանուն զիտութեան, ամենայն երևոյմք պոժմու քաղաքականութեան։

(*) Այն է լատիներէն «+սն+լա՛մէ», իսլեղեալն ժողովաբեղի հարաբերուող հաւատելոց ընդհարմութեան պապէ։ Մինչև զայն 1274 ընդհարմութեան պապին լինել է ժողովբեղեւի և յեկեղեցականաց Հռովմայ. պապն Գրիգոր Ժ հարեւոց զգաւորանն, յորում գովին իւրաքանչեւ, ոչ ինչ բնաւ իցարդութեան ընդ աբդարմութեան ունելով. և յորժամ հարաբեղի ընդհարմութեանն, մի ոմն է իւրաքանչեւ աւերի ժողովբեղեւն է լատին բարբառ՝ թէ «հապէ՛մոս գա՛գոս», այնինքն է՝ «առնելո՛ւ զպապ»։ Արդ առէ Եանոս, թէ գոացի աւերաւորեացի յանկարծ և ժողովք (որպէս և արարն) առելով, «հապէ՛մոս գա՛գոս քնճալլի՛ս պիլէ՛մ», նոյն է՝ «առնելո՛ւ զպապ անսխալական»։

Եթէ մէք կամիցինք հիմնել զբանս մեր ի վերայ վերոյիշեալ յօդուածոց եւեթ ԳԷՂԵՆԻՅԱՆ, այն եւ շատ է ի ցուցանել յայտնապէս՝ թէ Ժողովն պարտի զումարիլ զլուսաւորապէս այսունը պատահաւ, զի կատարեսցէ զվաղեմի ցանկութիւն կարգին եւ զութեաց, եւ զայնր մասին պաշտօնան՝ որ յեզութեացն առաջնորդի :

Յառաջիկայսդ ջանասցուք պարզաբանել զայս ամենայն, եւ զնութ շարադրածոց այնպէս կարգաւորեսցուք, զինախ ի քնին առցուք զԲՈՒՆԻՅԱՆ եւ զնպատակս նորին, եւ ապա հիմնելով զբան մեր ի վերայ պատմական անցից, ջանասցուք տեղեկանալ՝ թէ զինչ իցէ վարդապետութիւնն զպապական անտիստութենէ :

ՄՒՆՍԵ ԵՌՒՆՋԻՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՊԻՈՍԻ Թ, ԵՒ ԱՆՑԱՆԵԼ ՅՕԴՈՒԱԾՈՑ
ՆՈՐԻՆ Ի ԿԱՐԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱԻԱՏՈՅ:

Վարդապետութիւն Բովանդակաւորներն՝ ըստ թախանձանաց ջերմեռանդն կաթողիկաց պարտի առնուլ զկերպարանս էական մասանց հաւատոյ: Այսու եղանակաւ անտարակոյս ճոխացի (հռովմէականն) Եկեղեցի բազմաթիւ վարդապետութեամբ հաւատոյ, որք մինչև ցայժմ անյայտք էին, և կամ յաճախ հակասականք իսկ թուէին: — Բայց թէպէտև անսխալութիւն պապին լինիցի հանրական դաւանութիւն Եկեղեցւոյ, — սակայն այս ևս զեռ սկիզբն ևեթ եղիցի այնր առատ հնձոց՝ որ գանձեալ պահին ապագայ ժամանակաց: — Սովիմք այսու կաթողիկացն Եկեղեցին հետ զհետէ սեղմեալ ամփոփեացի, և գուցէ այնչափ նուազեալ փոքրկացի, զի դարձեալ տեսցէ աշխարհ զտեսարանն զայն՝ զոր եցոյց մի ոմն ի պապից, այն է Պետրոս Տէրունա: Պապս այս՝ Բենեդիկտոս ԺԳ անուանեալ, դատապարտեաց ի բարձրամուր աշտարակէն իւրմէ Պենիսկոյա անուանելոյ զամենեսեան որք չկամէին ընդունել զքրիստոնէական հաւատս իւր, և ի վերջէ՝ իբրև Պոստանդեան Ժողովն (յամին 1417) հանդիսապէս ընկէջ զնա ի պապական իշխանութենէ, և թիւ համարոց հպատակաց նորա նուազեցաւ յոյժ յոյժ, արար յայտարարութիւն այսպիսի. «ի Պենիս—կոլլա, և ոչ ի Պոստանդիա ժողովեցաւ համօրէն Եկեղեցի, որպէս երբեմն ի տապանին նոյի գտանէր համօրէն ազգ մարդկան, Բայց թուի թէ ոչ է հարկ տալնապել ընդ այս. զի որչափ առաւել դասք արանց գիտնոց ի բաց փտարեցին յե-

կեղեցւոյ, այնքան դուրագոյն լիցի հաւատարիմ Ղեկավարաց յառջ տանել զնաւն, և այնքան աւելի հպատակօրէն հնազանդեսցի նոցա մնացեալ հօտն հաւատարիմ ոչխարաց: — Վաթոյիկութիւնն որ մինչև ցայժմ համարեալ էր յաջ մանց դաւանութիւն տիեզերաց, յայնժամ անտարակոյս ծաղր եղեալ յիւրմէ իսկ ճակատագրէն՝ դարձցի և եղիցի ամենևին իսկ հակառակն անուան իւրոյ և նշանակութեան:

Ա.

Բացասական առաջարկութիւնք “Բովանդակութեանն”,
դարսուցեալք ի Շուաստերէ ի դրականս: — Աշխարհա-
կան իշխանութիւն Եկեղեցւոյ:

Յառաջիկայ Ժողովին ոչ այլ ինչ աշխատութիւն մնայ ե-
պիսկոպոսաց՝ եթէ ոչ զրոշմել զկնիք Ժողովական ի վերայ այնր՝
զոր ստյգ կանխատեսութեամբ արդէն արարեալ է եզուիթն
Շուաստեր ի Վեննա: Նա արդէն զբացասական և զուրացա-
կան սահմանադրութիւնս (Բովանդակութեանն*) փոխեալ է ի ստո-
րասական 4), որով զիւրին է մեզ այժմէն իսկ առանց իրիք՝
աշխատութեան պատրաստել զկանոնադրութիւնս Ժողովոյն: Ե-
ամին 1870 կաթողիկոսն Եկեղեցի ճոխացեալ հարստասցի
առաջիկայ ճշմարտութեամբդ, և պարտական եղիցի հաւա-
տալ առաջիկայ դրութեանց՝ եթէ չկամիցի զրկիլ ի փրկու-
թենէ:

Ա. Եկեղեցին ունի իշխանութիւն ի կիր արկանելոյ զարտաքին
տոխպումն. ունի նա ուղղակի և անուղղակի զաշխարհական իշխա-

(*) Քանզի յօդաւորք քանից “Բովանդակութեանն”, առ հաս-
տատի՝ յօդինէլ էն է յե Բացասական՝ զի որդարագոյն է ինչիցն է Բո-
ւանդակութիւն, որդէն Բովանդակութեանն, և է Բովանդակութեանն հեղինակ-
ինն որ է իւրիւր Բովանդակութեանն:

նութիւն, որոյ ներհակն է իշխանութիւն հոգեւորական, որ ըստ եկեղեցական բարրաւոր նշանակէ զքաղաքական և զքանական իշխանութիւն պատժողական)), — Խակ թէ զայս պոսպէս պարտ է իմանալ՝ յայտ է զլիաւորապէս ի բանիցն Շոտտերի որ ասէ. «Եկեղեցական իշխանութեան ենթարկեալ են ոչ հոգիքն միայն , , :

Բ.

Իշխանութիւն Եկեղեցւոյ ի զնել մարմնաւոր պատի-
ժըս : — Պիոս Թ. և Կանոնիկոսն Նուից :

Բայց առաւել ևս բացայայտ եղանակաւ խօսի զայսմանն եղբայրակիցն նորա և կարգակից՝ Գերարդոս Շնէէման որ ասէ. «Եթէ Եկեղեցին ունի իրաւունս արտաքին դատաստանի, «այս ուրեմն կարո՞ղ է նա տալ և աշխարհական պատիժս , , պատուհասի, և առնուլ ի յանցաւորաց ոչ զհոգեւորական , , և եթ ըստիս . . . Սէրն երկրաքարչ՝ որ լուծանէ զկանոնս և , , դեպք Եկեղեցւոյ՝ անշուշտ ոչ կարէ նուաճիլ և շքանալ , , հոգեւորական և եթ պատուհասիք, և բարձմամբ հոգեւորա- , , կան բարեաց. և յետինս այս պատիժ ոչ մեծ ինչ վիշտս , , ցաւոց պատուհասելումն ազդէ : Ապա ուրեմն, եթէ պատիժն , , անկարգութեան պարտի պատճառել չարչարանս և ապաշա- , , ւանս վասն մեղացն հեշտութեան, պարտին ի կիր արկանել , , և աշխարհական կամ զգալի պատուհասք, , , յորոց կարգի համարի Շնէէման զգրամական տուգանս, զբանտ, զգանայարու- թիւն և զքրտոր : — Այսու բանիւ ոչ այլ ինչ առնէ նա՝ եթէ ոչ կրկնել զասացեալն ի միում ուրեք ի յօդուածոց Զէֆէրայի «Յաղագս ստիպողական իշխանութեան Եկեղեցւոյ, , . յո- ռում ցուցանի՝ թէ անպատճառ հարկ ի վերայ կայ Եկե- ղեցւոյ ի գործ արկանել ընդդէմ յամառելոց զպատիժս աշ- խարհականս, այսինքն է գրամական տուգանս, պահեցողու- թիւնս, բանտարկութիւնս և գանահարութիւնս, իբր զի առանց

արտաքին հարկադրական իշխանութեան՝ ոչ կարէ Եկեղեցին հաստատուն մնալ մինչև ցկատարած աշխարհի։ Նմին միայնոյ անկէ դնել և սահմանս պատժոց. և եթէ որ կամիցի հակառակել և խլել ի ձեռանէ նորա զայս իրաւունս՝ ապստամբ համարեսցի յԱստուծոյ։ Ընէ՛լման ոչ զիտէ թէ որպէս սանձահարիցէ զանհնարին ցաւ սրտի իւրոյ ընդ այն՝ զի այժմու աշխարհս հեռացեալ է յոյժ ի զիտութենէ փրկագործ ճշմարտութեանցս այսոցիկ և գործադրութեան սոցին։ — «Տեսանեմք, ասէ նա, զի տէրութիւնն կատարէ՝ ոչ միշտ զայն ամենայն՝ զոր ըստ աստուածային կարգաց պարտական էր առնել վասն Եկեղեցւոյ. այլ և զայս ևս կարեմք յաւելուլ՝ թէ ոչ միշտ կարող է կատարել զայնպիսիս ի պատճառս չարութեան մարդկան։ Ուստի և յայն հասեալ եմք, զի իրաւունքն զորս ունի Եկեղեցին ի գործ դնելոյ զաշխարհական պատիժս և զյոյժ բնական, զրեա թէ չքացեալ են իսպառ» 6)։

Այս իսկ ընթացք ուղղութեան, զոր աստէն բացատրեցաք՝ եղև պատճառ, զի յամին 1857 Պիոս Թ. դատապարտեաց զառաջարկութիւն Նուից անուն կանոնիկոսին Թուրին քաղաքի. քանզի ասէր նա՝ թէ Եկեղեցին ունի միայն զհօգնութիւն պատժողական 7)։ Ի նոյն պատճառաց և ի դաշնակցութեանն եղելոյ յամին 1865՝ ընդ ազատ նահանգաց Հարաւային Ամերիկոյ՝ ասի յութերորդ յօդուածին՝ թէ աշխարհական իշխանութիւնը պարտին անպատճառ կատարել զամենայն պատիժս սահմանեալս յեկեղեցական դատաստանաց։ Ի Թըղթին Պիոսի Թ. առ կոմսն Տիւմալ տը Պօլիէօ, որ հրատարակեալ է յԸնդհանրական անուանեալ լրագրին յ15 Նոյեմբերի 1864 ամի, յայտնապէս պաշտպանի իշխանութիւն Եկեղեցւոյ (իմա աստանօր զիշխանութիւն հռովմէական պալատանն) ի վերայ զեկամարութեան աշխարհիկ ժողովրդոց, իրաւասութեանն նորա և իրաւունք մտանելոյ ուղղակի ի յարաբերութիւնս տէրութեան։

Գ.

Քաղաքական զխաւորութիւն պատկից : — Կրօնաբն-
նութիւն պատուեալ ի պապականաց : — Մարտիրոս
պապ, եւ Պետրոս արքայ Արրապոնացւոց :

Այսպէս ահա ի մեծի մոլորութեան գտանին այնոքիկ՝ որք
Համարին թէ հոգին աստուածաշունչ գրոց և նախնի քրիստո-
նէութեան հզօրագոյն է քան զայն ոգի միջնադարեան ժամա-
նակաց, որով Եկեղեցին հռովմէական բռնակալեալ ամենայն
ուրեք՝ հրամանագրէր արկանել զմարդիկ ի բանտս և հանել
զնոսին ի կախաղանս և ձգել ի խարոյկս : Ընդ հակառակն այս
վարդապետութիւնք պարտին այժմ՝ զգննուլ զսրբութիւն իշ-
խանութեան տիեզերական Ժողովոյ, և սիրելին այն երեւակա-
յութիւն պատկից՝ թէ իշխանք և պետք աշխարհի առ ահի բա-
նադրանաց և նշովից պարտին կատարել զամենայն դատաւճիռս
իւրեանց՝ յաղագս գրաւելոյ զինչս յանցաւորաց յարքունիս,
յաղագս բանտարկութեանց և առ ի մահ դատապարտութեանց,
պարտի այժմ՝ եղանիկ վարդապետութիւն հաւատոյ, Յայտնի
իմե է զի այսու ոչ միայն արգարանայ ասացուածն՝ թէ զոյր ի
հնումն ատեանն կրօնաբննութեան, այլ և ի պատճառս յա-
ճախելոյ յայժմեւ ժամանակիս անհաւատութեան՝ գովի և
պատուելի ատեանն այն իբրեւ ամենակարեւոր ինչ : Զի ինչ-
վաղու ևս զրուատեալ էր զայն ատեանն՝ կոչելով զնոյն « վսեմ
տեսարան կատարելութեան հասարակաց մարդկան », 8) . և այն
զի մի զհետ միոյ անցուցան ի կանոնս սրբոց կրօնաբննիչք երկու
(որ եղև ի մտաւոր ժամանակս) միացեալ ընդ սմին՝ առնու
զնոր լուսաւորութիւն և ոչ փոքր ինչ նշանակութիւն :

Բ. Ըստ բացատրութեանն զոր առնէ Շուատէր զրական
ոճոյ 25 յօդուածոյն Բաժնաւորութեան, պատճառովս ոչ
երբէք անցեալ զանցեալ են զսահմանօք իշխանութեան իւր-
եանց 9) : Ըստ այսմ՝ օրինակի յապա ժամանակս ամենայն
կաթողիկէն գիտասցեն և ամենայն ուսուցիչք արքունական ի-

իրաւանց և աստուածարանութեան ուսուցեն թէ պապք ունին իշխանութիւն ըստ իւրեանցն հաճոյից փոփոխելոյ զթագաւորս, և ըստ կամի բաշխելոյ ում և իցէ զամբողջ թագաւորութիւնս և զազգս :

Այսու եղանակաւ յորժամ, օրինակ իմն, արքայն Արրագոնացւոց Պետրոս՝ յետ վտարանջելոյ Սիկիլիացւոց ընդդէմ բռնակալութեան Վարդուսի Ա (յամին 1782) յայտ արար ըզժառանգական իրաւունս իւր ի վերայ Սիկիլիոյ, յայնժամ պապն Մարտինոս Գ նախ բանադրեաց զնա, և ապա շնորհեաց զնորոգութիւն մեղաց ամենեցուն՝ որք օգնական եղն ինքեան և Վարդուսի ի պատերազմին ընդդէմ Պետրոսի, և հուսկ ուրեմն հրատարակեաց առ ամենեւին՝ թէ Պետրոս անկեալ է ի թագաւորական իշխանութենէն և ի պատուոյն, զոր և ետ Վարդուսի Վալուա փոխանակ տարեկան հարկի : (Այսու գործով երկոքին թագաւորքն Արրագոնացւոց և Գաղղիացւոց զբաւեցան ի կենաց . և Գաղղիացիք կորուսին զբանակս իւրեանց) 10) :

Այս ամենայն՝ ասեմ՝ ոչ էր բնաւ ինքնակամ յափշտակութիւն, այլ միայն կատարումն աստուածային իրաւանց, զոր և այժմ լի բովանդակ ունի մէն մի ի պապից : Սակայն յայժմու ժամանակիս այլ ևս առ սակաւ մի ժամանակ խոհանութիւնն պահանջէ արդեօք անգործ թողուլ զիրաւունս զայս, և սպասել պատեհի :

Պապն Վղեմէս Գ, յետ վաճառելոյն միլիոն մի մարդկան կոմսին Վարդուսի Անժուացւոց ի փոխարէն տարեկան հարկի 8000 ունկեաց ոսկոյ, յամին 1263 յայտ արար առ ամենեւին, զեւթէ յանկարծ ոչ հատուցէ զայն Վարդուս յառաջնումն իսկ ժամադրութեան հատուցմանն, բանադրեցից ասէ զնա. և ապա եթէ զանց տունիցէ զհատուցմամբ և յերկրորդումն ժամադրութեան, ազգն ողջոյն անկցի ընդ արգելանք, այսինքն է բարձցին ի նմանէ իրաւունք կատարելոյ զկարգս աստուածպաշտութեան և խորհրդոց 11) :

Այսու ամենայնիւ հանդերձ՝ եպիսկոպոսունք առաջիկայ ժողովոյն հարկեացին ընդ մասունս հաւատոյ զրել զայս՝ թէ

պապն այնու ևս ոչ էանց ըստ սահմանս իշխանութեան իւրոյ, և թէ նա՝ Հետեւաբար ի նկատի ունելով քաղաքական կամ դրամական նպատակս, միայն զօրութեամբ կամաց անձին իւրոյ կարող է ի բաց բառնալ ի միլիոնաւոր անմեղ մարդկանէ զայնոսիկ միջոցս կամ Հնարս փրկութեան, որք ըստ վարդապետութեան Եկեղեցւոյ առաջնորդեն ի կեանսն յաւիտենից :

Դ.

Արրադրութիւնք պատմութեան ըստ հանոյս պապականաց : — Պատմագրութեան պաշտօն էզուիմացն է ևւեթ վերապահեալ :

Գ. Յորժամ Ժողովն ի գործ դիցէ զնախագիծն յօրինեալ է ԶԷԷԷԷ, այնուհետեւ ձեռն արկցի ի սրբազրութիւն այնր պատմական աւանդութեան՝ որ ընդունելի էր հասարակաց մինչև ցայժմ : Մինչև ցայժմ ընթեռնուաք մէք յամենայն պատմական և յիրաւաբանական մատենանս և ի զըջոցս, թէ արտօնութիւնք եկեղեցականաց, զորօրինակ առանձինն դատաստան, անսահման ազատութիւն արուեստից, ազատութիւն ի հարկաց և յարքունի ծառայութեանց տուեալ էին Եկեղեցւոյ առ սակաւ սակաւ ի կայսերաց Հռովմայ, և ապա ի թագաւորաց, ուստի և առաջ դային ի զօրութենէ քաղաքական իրաւանց. իսկ յայսմ հետէ կարծիքդ այդ մերժեալ հերքեսցին իրրեւ ըզհերետիկոսութիւն 42) :

Նոյնպէս ընդ հերետիկոսս համարեսցի՝ որ դք համարձակեսցի զրել կամ ուսուցանել՝ թէ ամբարհաւաճ և տիրապետական անիրաւ պահանջունք պապից պատճառք եղն բաժանման արեւելեան Եկեղեցւոյ յարեմտականէն, թէպէտ և ամենայն որ կարող է ընթեռնուլ զայդ ի բուն իսկ յիշատակարանս ԺԲ և ԺԳ դարուց, և ի վկայութիւնս բազմաթիւ մարդկան ժամանակին 43) :

Ձայսպիսի կարգադրութիւնս առաջի աչաց ունելով՝ խորհուրդ տամք այնոցիկ ի կաթողիկ հեղինակաց որք պատրաստեցն շարացրածս պատմականս, ևս և իրաւարանականս, զի հրատարակեսցեն զհետազոտութիւնս և զգիրս իւրեանց յառաջ քան զերեսուն Դեկտեմբերի 1869 տարւոյս. քանզի անտի և անդր «Մեծ իմն բոլորովին ծագեսցի դարուց կարգ», և միայն եղուիթքն և սանք նոցին ծանկցեն զանձինս իւրեանց կոչեցեալս և ընդունակս ի զրիչ առանց հերետիկոսական խառնուածոյ՝ տիեզերական և եկեղեցական պատմութիւնս, քաղաքական իրաւանց գիտութիւնս, եկեղեցական պատմութիւնս, և որ այն ևս:

Գոնեա կամեցողացն այնուհետեւ վաստակել յաշխատութիւնս գրաւորականս և ուսումնականս՝ հարկ լինի փոփոխականութիւն իմն և առաձգականութիւն ոգւոյ և զրչի, զոր յայժմու ժամանակիս է տեսանել միայն յօրագրական յօրինուածս:

Ե.

Բանադատութիւն խղճի մտաց: — Ազատութիւն դաւանութեանց դատապարտեալ ի պառլականաց: —

Կարծիր Բէթլէիթի՝ դատապարտեալ ի նոցունց:

Գ. Եթէ ըստ ցանկութեան եղուիթացն և այնոցիկ ի ԷԷԻԻ-ի-ի ԵԷԷԷԷԷԷԷ, որք լսեցին նոցա, սահմանք Բեթլէիթի-ԵԷԷԷԷԷԷԷ դարձցին ի մասունս հաւատոյ, խնդիրքն որ զազատութենէ խղճի առաւել ևս սաստկացին, և սկիզբն եղիցի կրօնական բանադատութեան. քանզի Բեթլէիթի-ԵԷԷԷԷԷԷԷ դատապարտուանէ զամենայն կարծիս պիտու մարդկան զազատութենէ խղճի, զհաւատոց և զդաւանութեանց: — Ըստ սահմանելոյ Բեթլէիթի-ԵԷԷԷԷԷԷԷ, մոլորութիւն չար է տալ բողոքականաց զնոյն իրաւունս՝ զոր ուղղափառքն ունին, կամ հրաման տալ բողոքականացն պանդխտիւրոց՝ ազատօրէն կատարել զկարգս աստուած-

պաշտութեան 14) : Բռնադատութիւնն և հալածանք՝ ըստ վարդապետութեան եզուիթաց՝ նուիրական պարտք են մարդոյ, շատ է զի ունիցի նա ի ձեռին իւրում զիշխանութիւն, — Սակայն Եկեղեցին առ ժամանակ մի ի գործ դիցէ զիրաւունս իւր՝ դնելոյ աշխարհական պատիժս՝ մեծաւ աշտըջութեամբ և զգուշութեամբ, և հայելով ի հանգամանս իրաց ըստ ասելոյն Հնէէմանի 15), և ոչ ևս այնպէս որպէս առնէրն ի միջնադարեան ժամանակս : Եւ չիք երկրպագութիւն, զի պստու օրինակաւ աճեցցի և պահպանեսցի՝ ազգէ յազգ անցանելով՝ ստութիւն, կեղծաւորութիւն և նենգութիւն. այլ այս ամենայն փոքր չարիք են տակաւին. քանզի ըստ Բռնադատութեան ասելոյ՝ ազատութիւն կարգաց աստուածապաշտութեան և ազատութիւն կարծեաց ծնանին զանբարոյականութիւն և զժանտախտն անտարբերութեան կամ անխտրականութեան : — Եւ այսպէս յապա ժամանակս այդպիսի կարծիք Բռնադատութեան ևս դարձցին և եղիցին վարդապետութիւնք հաւատոյ, և առ ի հաստատել զայնս՝ մեկնիչքն վճռոց առաջիկայ ժողովոյն ի մէջ բերցնն զիտրձսն և զղիտողութիւնս՝ ըստ որոց ազգք և ժողովուրդք (Գերմանացիք, Անգղիացիք, Պաղղիացիք, Բելգիացիք)՝ որք ունին զազատութիւն աստուածապաշտութեան, մեղապարտք են քան զամենայն մարդիկ. ընդ հակառակն՝ Սպանիացիք, և քնակիչք եկեղեցական նահանգին՝ յորս գտանի (կամ դեռ ևս գտանէր) կրօնականն բռնադատութիւն, փայլեն ի մէջ ամենայն ազգաց շնաշխարհիկ առաքինութեամբ իւրեանց : Զուղիղն ասելով, ճակատամարտն հրատարակեալ ընդհանրական թղթով պապին (յամին 1864) յառաջ վարելոց է նորով իմն սաստկութեամբ, ի գործ արկանելով զամենայն զօրութիւնս և զհնարս Եկեղեցւոյ, ճակատամարտ ընդդէմ հասարակաց գիտակցութեան կամ խղճի, և ընդդէմ կարծեացն՝ զոր պիժմու քաղաքակիրթ ժողովուրդք և սահմանադրութիւնք նոցա ունին զիրաւանց :

2և ևս բազում ժամանակ է, զի նպիսկոպոսն Մոզունտիոյ Քէթէլէո *) ի մատենի միում (որ յայնմ ժամանակի մեծապէս զրուատեցաւ յամենն կաթողիկական օրագրաց, և ցանկալի գտաւ ամենեցուն վերծանութիւն նորին) ջանացեալ էր ցուցանել զչափաւորութիւն, զհամեմատութիւն և զներողամբութիւն կաթողիկեկեղեցւոյ՝ համեմատելով զնա ընդ քաղաքական իշխանութեան և ընդ բաժանեալ եկեղեցեաց։ Արդ ասէ նա՝ թէ «եկեղեցին այնքան ի մեծարանս ունի զազատութիւն խղճի և կրօնից, զի բացէ ի բաց հերքէ իրրեւ զանբարոյական ինչ և ամենեին աններելի՝ զոր և իցէ արտաքին բռնադատութիւն ի վերայ այնոցիկ՝ որք ոչ հպատակին ինքեան. թէ չիք ինչ այնպէս օտար ի մտաց եկեղեցւոյ՝ որպէս ցանկութիւն ի գործ արկանելոյ զեկեղեցական իշխանութիւն առ ի պատժել զայնոսիկ՝ զորս ի պատճառս մկրտեալ գոյոյ նոցին համարի որդիս իւր. թէ ընդհակառակն կամակար թողունա՝ զի ամենայն ոք աղատօրէն ընտրեսցէ զհաւատ իւր. — և թէ բնական իսկ ստութիւն է այն՝ որով ջանահնար լինին ոմանք համոզել զբողոքականսն, որպէս թէ եկեղեցին կաթողիկաց ըսպառնայ խստութեամբ և բուռն զօրութեամբ վարել ընդ նոսա, (և այլն 46)։ — Ոչ է հարկ ասել՝ թէ պատմական ստուգութիւն բանիցդ այդոցիկ կասկածելի է յոյժ։

Եւ զայնպիսիս համարձակէր զրել նպիսկոպոսն այն յայնժամ՝ մինչդեռ խրատեալ էր ի բանից բովանդատութեան և մեկնչի նորին Շուտերի, թէ այնպիսի ասացուածովք անկանի ի դատապարտեան ի պապէն յազատամտութիւն, որ ըստ հռոմէական հայեցուածոյ՝ մի է ի վնասակարագոյն մոլորութեանց մերոյ ժամանակիս, և թէ հարկ էր ընդունել ի հռոմէ

(*) Այլս մեծանուն առ Գերմանացիս, որ աշխարհի գլուխ և պարսպապետս Գերդոնիս պարսպապետ, յամեն 1857 ընդմեջէն էր յեղեարհարութեան եպիսկոպոսութեան, յով զբռնածսն իրեկեղեցւոյն և անունի է հարարաբարութեամբն։

մէ զառանձինն իմն վճիռ՝ զի մի՛ անկանիցի մատեան իւր ի ցուցակ արգելեալ գրենոյն։ Արպիսի՛ յոյս պայծառ ծագեաց պսու պատահարաւ ի վերայ գրութեան Եկեղեցւոյ. որպիսի՛ ի վեր երեւեցաւ պսու ստրկութիւն ոգւոյ՝ յոր եղութիւն կաշկանդէին զկաթժողիկն գերմանացիս։— Գերահռչակ եպիսկոպոսն այն ասաց զկարծիս իւր համարձակ, և զովարանեցաւ յամենեցուն, և առանց բնաւ հակառակութիւն ինչ կրելոյ յայրոցն եպիսկոպոսաց՝ խօսեցաւ զայնպիսի կարեւոր խնդրոց որ կարօտին ստոյգ պատասխանւոյ, զի զպատասխանւոյ անտի կախեալ կայ իրաւունք և ազգեցութիւն Եկեղեցւոյ։— Եւ ահա յետոյ բազում ինչ ամաց հերքէ պապն զվարդապետութիւն նորա՝ ի հարկէ ոչ տալով զանուն նորին, և իսկոյն նոյն մարդիկն՝ որք այնքան զովէին զգիրս եպիսկոպոսին, այժմ՝ խոնարհազոյն ևս երկրպագութեամբք ներրողն զընդհանրական թուղթ պապին, ի մտի եղեալ՝ թէ այն զոր ինքեանք մինչև ցայժմ սպիտակ համարէին՝ իրօք սեաւ է և ոչ սպիտակ։— Քէթէլէն կամեցեալ զանձն արդարացուցանել՝ ձեռն էարկ յողորմելի հնարքս, և ասաց, որպէս թէ յօդուածն այն Բաւարացի-Բեռլին պապին յայտ առնէ ոչ թէ զհանրական սկիզբն կամ զվարդապետութիւն ինչ, այլ ակնարկէ ի մասնաւոր կողմանս աշխահի և եկեթ, և յանունէ ի Սպանիա 17)։ Եւ այսպէս ի յայտ դայ՝ թէ եպիսկոպոսունք մեր և աստուածաբանք և քարոզիչք առհասարակ իրքան պարզամիտ հաւատացեալք ոմանք են, զի և ոչ զայն գիտէին՝ թէ զինչ իցէ իսկական վարդապետութիւն Եկեղեցւոյ. քանզի զայդ գիտէին միայն այնգրիկ ի միանձանց, այն Բեռլինցի * և մանաւանդ եղութիւնք, յորոց կազմի համախումբն ատեանն **) հռովմեական, և որք յետ ամաց

(*) «Մենքնեւոռն», Երաւական պարտաւնան է եպիսկոպոսաց, և ի Հոմարթ Էրեի Էրբէս Կիւրքս ամենայն Էկեղեցական պարտաւնանցի:

(**) Լադին յայնիս «Ժնիւրէիւցի»:

բազմաց այն առաջին անգամ՝ զինի ընդհանրական թղթոյն Գրիգորի ԺՁ՝ դարձեալ բացին զաղբուրս դիտութեան զխրցեալսն մեծաւ նախանձայուղութեամբ։ Գործովն այնուիկ ի վեր երևեցաւ այս ինչ նշանաւոր, զի ազգք և ժողովուրդք կաթոլիկք դաւանութեամբ ի վաղուց հետէ դարձան և եղևն պղադաւնք, և զի նոքա որք պարտական էին զգուշութեամբ պահանել զյատակութիւն հաւատոյ՝ առաւել ևս ձեռնառու եղևն զօրանալոյ մոլորութեանց, և կամ լուռ և եթ կացին, և երդուան զհաւատարմութիւն առ այնպիսի սահմանադրութիւնս՝ որք հիմնեալ են ի վերայ խեղաթիւր սկզբանց՝ այժմ առաւելապէս ծանրացելոց նղովիւք Հռովմայ։

2.

Դատապարտութիւն արդի քաղաքականութեան եւ սահմանադրական կառավարութեանց։ — Տէրութիւնն եւ Եկեղեցի։ — Սահմանադրութիւնք Անգլիոյ, Գաղղիոյ, Բելգիոյ, Պաւարիոյ։ — Իննովկենտիոս Ժ եւ Վեստֆալեանն դաշնադրութիւն։ — Տարբերութիւն կարծեաց կաթոլիկացն։ — Ակնկալութիւնք Եզուիմաց ի ժողովոյն։

Ե. Բովնդ-Լեմբլէն, որպէս յայտնի է, աւարտի յայտարարութեամբս այսուիկ՝ թէ «Ի նղովելի մոլորութեան զտանին ամենեքեան նոքա որք համարին՝ թէ կարելի և ցանկալի է հաշտել պապին ընդ նորումս քաղաքակրթութեան,» (18)։

Այժմու սահմանադրութիւնք ամենայն տէրութեանց եւրոպայ (բաց ի Ռուսիոյ և ի պապական նահանգէն) ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ արգասիք քաղաքակրթութեան նորոյ ժամանակիս։ Ազատութիւն դաւանութեանց և աստուածաշարժութեան, ազատութիւն բանի, հաւասարութիւն առաջի օրինաց, հաւասարութիւն քաղաքական իրաւանց և պարտուց՝ հանդերձ իրաւամբք ինքնին կարգադրելոյ զտուրս հարկաց, հան-

դերձ տեղական ինքնազուլի կառավարութեամբ և գործակցութեամբ ժողովրդեան յօրէնսդրութեան, — այս ամենայն զաղափարք և սկզբունք զօրացեալք և տարածեալք յամենայն սահմանադրութիւնս՝ այնպէս կապակցեալ են ընդ միմեանս, այնպէս բղիսն յիրերաց և զմիմիանց կալեալ ունին, զի յորժամ մին ի պահանջմանց այտի զկատարումն առնուցու, անպատճառ զհետ իւր ձգէ և զայլոցն զկատարումն, Իսկ Եկեղեցին ի բազմադարեան ամաց հետէ, մանաւանդ թէ անդստին ի ժամանակէ Իսողորեան կոնգակարոցն, սկսաւ անխոտոր ընթացիւք ունել զճանապարհ դէմ ընդդէմ այսմ հակառակ, Եկեղեցական կառավարութիւնն հետ զհետէ դարձաւ ի բացարձակ բրտնաւորութիւն անսահման և սակաւեպետական. իսկ զրազրական կամ զիւսական կեցրոնականութիւնն զամ քան զզամ աճեցեալ և ամենայն ինչ խառնեալ՝ սպան բոլորովին, և կամ եթող միայն յանշան կերպարանս զբովանդակ կենսականութիւն նախին Եկեղեցւոյ՝ հանդերձ նորին անդամոցն ներդաշնակ կապակցութեամբ և ժողովրդեան ինքնազուլի կառավարութեամբ:

Եւ այսպէս Եկեղեցին և տէրութիւնն գտանին ընդ միմեանս յայնպիսում յարաբերութեան՝ որպիսի են երկու զետք զուգահեռականք իրերաց, յորոց մին ընթանայ ի հիւսիս, և միւսն ի հարաւ, այսինքն քաղաքական պայմանք պայմու տէրութեանց և բերմունք ժողովրդոց՝ որք անդադար ձգտին յինքնազուլի կառավարութիւն, և ի չափաւորել զինքնահաճոյ կառավարութիւնս թագաւորաց, գտանին ի դէմ ընդդէմ կառավարութեան ընդ հռովմէականութեան, որոյ բուն արմատն և զիսաւոր կէտ նպատակին է հաստատել և զօրացուցանել յԵկեղեցւոյ զբացարձակ ինքնակալութիւն: Սակայն տէրութիւնն և Եկեղեցին գրեթէ անբաժանելի եղանակաւ աճեցեալ են ընդ միմեանս. միշտ ընդ միմեանս ներգործեն յամենայնի. ուստի և քաղաքական տեսութիւնք և կարգադրութիւնք ժողովրդեան յընթացս ժամանակաց անպատճառ ունին ազդեցութիւն մեծ ի վերայ եկեղեցական կառավարութեան, և բարեկարգեն և ս զնոյն,

Այս իսկ է պատճառ անհաշտ ատելութեանն այնորիկ՝ որով վառեալ է ի խորոց սրտի ամենայն այր ճշմարտապէս անդէմնական ընդդէմ ազատական կարգադրութեանց, ևս և ընդդէմ որոյ և իցէ սահմանադրական կառավարութեան առհասարակ։ Ոչ բազում ժամանակ է զի Զեֆէլէյն յոյժ բացառապէս բանիւք նկարագրէր զայս յասկըն. «Ոչ ևս են յաշխարհի հի քրիստոնեայ տէրութիւնք. հասարակութիւնն վերստին դարձեալ է ի հեթանոսութիւն, և նման է մարմնոյ ի հոգոյ կազմելոյ՝ որ սպասէ միայն շնչմանն Աստուծոյ։ Բայց առ ի Աստուծոյ չիք ինչ անհնարին. նա ըստ մարգարեական ձայնին Եզեկիէի կենդանացուցանէ նաև զոսկերս ցամաքեալս։ Ցամաքեալ ոսկերքն այնորիկ են քաղաքական իշխանութիւնք, խորհրդարանք, ընտրողական քուէից սափոր, քաղաքական պասկք, քաղաքական կառավարութիւնք։ Իսկ համալսարանքն ոսկերք են ոչ միայն ցամաքեալք, այլ և նեխեալք, և սաստիկ է յոյժ զարշահոտութիւնն բուրնալ ի ժանտ և յապականիչ վարդապետութեանց նոցին։ Նւ սակայն զոսկերսն զայնոսիկ ևս մարթ էր կոչել ի կենդանութիւն՝ եթէ լսէին զբանն Աստուծոյ, այսինքն ընդունէին զաստուածային, օրէնս զորս քարոզէ նոցա անսխալ վարդապետն գերագոյն, այն իսկ է պապն, 49)։

Յուշ լիցի մեզ՝ զի պատուական նահապետն և նախածնող եւրոպական սահմանադրութեանց՝ անզղիականն ասեմ Գաբրիէլ *), այսինքն սահմանադրութիւնն, սոյնպէս հանդիպեցաւ

(*) Յաննան Բառ «Գաբրիէլ» (գաղղիէն «Զաբէ») վերէ աւերադարձի նշանակութեամբ Բառն «սահմանադրութեան», կամ «Գաղղիէն Գաբրիէլ», ընդ հպարտաւոյ իւրոց։ Կրկն էն երեւելէն է Գաբրիէլ Բառն «Գաբրիէլ»։ «Մեծ Գաբրիէլ», հիմն անգղիական ազատութեանց, որոշեալ յարգայէն նոցա է Յովնան Անգղիէն յաթն 4245, և «Գաբրիէլ սահմանադրութեան», Գաղղիոյ, զոր երկուստեմէն ժԸ յաթն 4814, և հապարտեաց Գաբրիէլ Բառն լուսաբանութեան Փիլիպպոս յաթն 4850։

ծանրացասումն բարկութեան պապին Իննովկենտիոսի Գ, որ յոյժ բարւոյր իմանայր զնշանակութիւն և զգօրութիւն այնր սահմանադրութեան: Քանզի տեսանէր ի նմին արհամարհութիւն առ ամօռն առաքելական. վասն այնորիկ հրատարակեաց՝ թէ յոչինչ զրելի է այն, և հնարողքն նորա Պարոնքն Անգղիացւոց՝ փակեալ են ընդ եկեղեցական նշովիւք 20): Ապա ուրեմն թող իրաւունս տամք Պիոսի Թ և խորհրդականաց նորա եզուիթաց՝ զխաւոր յօրինողաց Բաւարացիք և Բնդհանրականին, զի նոքա կատարեցին յամին 1864 զայն միայն՝ զոր մարգարէական հայեցումսն Իննովկենտիոսի օգտակար համարէր արդէն Եկեղեցւոյ յամին 1215: Եւ սակայն մեծն այն Քարտէս, որ յայնժամ տակաւին ընծիւղ կամ բողբոջ իմն էր փափուկ և տկար, ոչինչ միտ զնելով նշովիցն եղկոց ի վերայ նորա ի հզօրագունէն ի պապս, աճեաց և եղև ծառ սաղարթագեղ, և տարածանէ զստուեր իւր ի վերայ կիսոյ մասին աշխարհիս, և օրհնաբանի բարգաւաճեալ որդւովքն և թուամբք. և ահա վասն այսորիկ իսկ և կրտսերագոյնն ի սերնդոց նորին, աւստրիականն ասեմ՝ սահմանադրութիւն, զոր անհամեմատաբար իբրեւ է յաւերս Իննովկենտիոսի *) ղեռ ևս ի 22 Յունիսի 1868 ամի կոչէր «անպարտէի քարէն», կարող է հանգչել և միտթարեալ որդով բողբոջ ունել յընդհանրական դատաստան տիեզերական պատմութեան: Եւ ունի նա առ այս իրաւունս յոյժ՝ մանաւանդ վասն այնորիկ՝ զի քանի մի ամօք յառաջ քան զայն նոյն ինքն Պիոս Թ ոչ ամօթ համարեցաւ հարցանել ի Լոնտոն՝ թէ զո՞յ արդեօք յայնմ ազատական աշխարհի օրէնք ինչ և վասն իւրոյ անբոյժ ապաստանի:

Ոչ ինչ նուազ թշնամութեամբ վարեցաւ Լոնովմ և ընդ Գաղղիացւոցն սահմադրութեան: Զի Լեոն ԺԲ առաքեաց յամին 1824 թուղթ առ Լուդովիկոս ԺԷ, յորում ցուցա-

(*) Իւս «Պիոս Թ»:

նէր նմա զվնասակարութիւն սահմանադրութեանն Գաղղիոյ, և մեծաւ փութով խրատ տայր ի բաց թողուլ ի հրովարտակէ անտի զայնոսիկ յողուածս որք կարի իմն ազատականք երեւէին 24)։ Երթամ Կարդոս Ժ փորձ փորձեաց հրովարտական Եուլիսի (1850) փոխել զսահմանադրութիւնն զայն, ամենեքեան ասեն թէ պատճառ իրացն էին եկեղեցական խորհրդականք նորա, և մանաւանդ խոստովանաչայր նորին Կարդինայն Լաթիլ. և այն եղև պատճառք կործանելոյ տոհմին Պուրպոնեանց։ Այն ինչ զեռ ևս աւարտեալ էր յօրինուած սահմանադրութեանն Բելգիոյ յամին 1852, պապն Գրիգոր ԺԶ հրատարակեաց զճոչակաւոր ընդհանրականն իւր, զոր պիտի ի գործ եղ և հաստատեաց Պիոս Թ, յորում ազատութիւնն խրդձի պարսաւեցաւ իբրև զանմիտ յիմարութիւն, ազատութիւնն տպագրութեան՝ իբրև զժանտախտ կատաղութեան՝ զորոյ ոչ է հնար բանիւք բացատրել զգարշութիւն։ Առաջինն և զվսաւոր ի հետեւանս այնր կոնգակի այս եղև, ազատականքն Բելգիոյ անհաշտ թշնամութեամբ վառեցան ընդդէմ կաթողիկոսաց։ Քառասուն ամբ են յորմէ հետէ երկրքին կուսակցութիւնքն մարտ եղեալ կուռն ընդ միմեանս. և բաժանումն որ ի նոսա՝ աճէ և մեծանայ օր ըստ օրէ, և ատելութիւնն զամ քան ըզգամ սաստկանայ. և քանզի ~~անբարեմիտութիւնն~~ անհնարին գործէ անդանօր զոր և իցէ համաձայնութիւն, վասն այնորիկ հակառակ կուսակցութիւն քաղաքական զօրանայ յոյժ յոյժ, և ձեւանայ բանակ մի կանոնաւոր ի պատերազմել ընդդէմ որոյ դրական կրօնի առ հասարակ։ Կաթողիկէն Բելգիոյ ոչ երբէք կարացին մեղմել զամբաստանութիւնն որ լինի զնոցանէ, թէ նոքա պարտին անպատճառ թշնամի լինել սահմանադրութեան, որովհետև պապն հերքեաց զայն. ուստի ամենայն բանք նոցա՝ որովք պնդեն թէ ինքեանք մեծաւ հաւատարմութեամբ կատարողք են օրինաց և սահմանադրութեան՝ ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ խարէութիւնք։ Աստի յայտմանէ զհետ զայ՝ զի թէպէտև ժողովուրդն Բելգիոյ կրօնասէր է յոյժ, սակայն կուսակցութիւնն ազատականաց և թշնամեաց հաւատոյ

օր քան զօր յառաջէ, մինչդեռ կաթողիկէն երկպառակեալք ի պատճառս զանազանութեան անդրալեռնականաց և աղատամտաց, այսինքն այնպիսի կաթողիկաց որք հաւատարիմք են սահմանադրութեան, — ոչ ևս ունի կարողութիւն ձեացուցանելոյ երկարատե խորհրդարան մի ոստիկանաց տերութեան, Փորձն Ժողովոյ 1863 ամի ի Մալին (Մէքիլն) քաղաքի ոչ յաջողեցաւ, քանզի նախագիծն նորին յաղագս հաշտեցուցանելոյ զեկեղեցի ընդ քաղաքական ազատութեան, զոր այնքան պերճախօսութեամբ յօրինեալ էր Մոնթալանպէռ *), զմահու վըճիռ ընկալաւ ի Բալթիկ-Մէնէ պապին :

Ի Միացեալ Նահանգս Հիւսիսային Ամերիկոյ կաթողիկէն ոչ կազմեն զկուսակցութիւն ինչ. սակայն և անդ, որպէս հաւաստի արար մեզ մի ոմն յամերիկացի եպիսկոպոսաց, զրութիւն նոցա ցաւալի է յոյժ՝ ըստ քաղաքական ազդեցութեան, կամ թէ յորժամ բանք լինիցին զթոյլ տալոյ ումէք առնուլ զպաշտօն ինչ : Քանզի բողոքականքն ասնն անդադար՝ թէ նոքա ի կանոն գործողութեանց իւրեանց ունին միշտ զխրատս պապին, ուստի և չկարեն պարզմտութեամբ ընդունել զազատութիւն հասարակաց և զպարտականութիւնս հիմնեալս ի վերայ նորին. ընդ հակառակն՝ ունին միշտ զթաքուն խորհուրդս ջանալոյ կործանել զսահմանադրութիւն՝ եթէ ունիցին առ այն զօրութիւն բաւական :

Պապական կառավարութիւնն ի գործ եղ զամենայն զՆաւրըս իւր՝ զի մի՛ թողցէ Աւստրիոյ և տէրութեանց Իտալիոյ ընդունել յիւրեանս զազատական խորհրդարանս, և զկարգադրու-

(*) Կոմսն Մոնթալանպէռ քաղաքիւն և պերճախօս այր՝ ժախճանեալ է հերոսն, անոռնի իւրովն յոյժքնն եռանդեամբ ժամն ամենայն իւր նախադաշարանց մեջնադարեան ժամանակաց, ի վերջին աստու իննաց իւրոց բայնալեալ էր ընդ որբապոյսան հնարաբոյր թափեալնս Եղեմեացն, և ընդ անշտադար լինելու այժմոս պապին է յիւսն նոցա :

Թիւնս ժողովրդական Վարդապետութեան: Վաւերական գրուածք որք ապացուցանեն զայս՝ ահա տպագրեալք են և կան առաջի աչաց մերոց: Հռովմէական պալատն ծանոցց, զի նա ոչ կարէ հանդուրժել ձեանալոյ շուրջ զիւրեւ խորհրդարանաց՝ որչափ և չափաւորեալ իցեն այնոքիկ, իբր զի ի չար օրինակ են այլոց 22): Բարեմիտն և ընդհանրապէս խոհական՝ մեծ դուքսն Թոսկանայի Լէոփոլտ արար ընդդէմ կամաց իւրոց, և հարկադրութեամբ Հռովմայ, զհրաման փոխելոյ զայն յօդուած սահմանադրութեանն, յորում տուեալ լինէր ամենայն Թոսկանացւոց՝ առանց խտրելոյ զդասնութիւնսնոցին՝ հաւասարութիւն առաջի օրինաց. քանզի պապն ազդ արար և ասէ. «Այդ յօդուած չկարէ հրատարակիլ ուղղութեամբ խղճի մտաց», (Թիւս 25): Նոյն հարկադրութեամբ բարձաւ յամին 1852 ի Հրեայ բժշկաց Թոսկանայի շնորհալն նոյա ի վաղնջուց իրաւունք ի գործ դնելոյ զարուեստ իւրեանց: Զայսպիսի դէպս իրաց առաջի աչաց ունելով, ո՞վ դք կարող իցէ տակաւին զարմանալ ընդ պոժմու ատելութիւնն զոր ունին Իտալացիք ընդդէմ պապական իշխանութեան, և ո՞ կարող իցէ երկարատեւ համարել զխաղաղական յարաբերութիւնսն որ ի մէջ Իտալիոյ և այնպիսւոյ եկեղեցական իշխանութեան:

Նաև սահմանադրութիւնն Պաւարիոյ ի պատճառս շնորհելոյն զհաւասարութիւն ըստ իրաւանց՝ ամենայն դաւանութեանց, և ի պատճառս հաւասարութեան մարդկան որոյ և իցէ վիճակի առաջի օրինաց, — անհաճոյ դտաւ յաչս Հռովմայ. և զայս յայտ առնեն յանդիմանութիւնքն զորս արար հռովմէական պալատն կառավարութեանն Պաւարիոյ անդէն իսկ յամին 1848 24): Իսկ և նոր սահմանադրութիւնն Աւստրիոյ արժանացաւ ի Վատիկանէ բանադրանաց և նզովից. քանզի պապն յատենախօսութեան իւրում ի 22 յունիսի 1868 ամի ասէր. «Զօրութեամբ մերումն առաքելական իշխանութեան հերքեմք և զատապարտեմք զնոր օրէնս աւստրիականս առ հասարակ, և առանձին զայն ամենայն՝ որ թէ ի նոսին և թէ յայլ կարողութիւնս աւստրիական կառավարութեան կամ պաշտօն-

„նարանս նորին սահմանեալ և կարգադրեալ իցէ հակառակ
 „իրաւանց Եկեղեցւոյ. զօրութեամբ նոյն իշխանութեան յայտ
 „առնեմք՝ զի օրէնքն այնորիկ հանդերձ ամենայն հետեւու-
 „թեամբք իւրեանց ոչ ունին բնաւ և ոչ ունիցին երբեք զոյժ
 „և զազդեցութիւն։ Իսկ զհեղինակս նոցին, մանաւանդ զյան-
 „դգնեալսն առաջարկել զօրէնսն զայնոսիկ կամ զովել և ի
 „կատարումն ածել, զգուշացուցանեմք, և երդմեցուցանեմք
 „զնոսա զմտաւ ածել զայնոսիկ հոգևորական պատիժս պա-
 „տուհասի՝ ընդ որովք անկանին նովին իսկ գործով՝ զօրու-
 „թեամբ առաքելական սահմանաց և կանոնաց տիեզերական
 „Թողովոց՝ ամենեքեան որք մեղանշեն ընդդէմ իրաւանց Եկե-
 ղեցւոյ։”

Եւ ապա զնին նզովք և բանադրանք ի վերայ օրէնսդրա-
 կան և պաշտօնական խմբից Աւստրիոյ, որոց զլուի է կայսրն
 Փրանկկիսոս Յովսէփ. և Աւստրիացիքն պարտին շնորհակալ
 ևս լինել՝ զի պապն ոչ վարեցաւ ընդ նոսա ըստ նախնի եղա-
 նակին, որ առ վերջին նուագ ի գործ եղաւ ի վերայ Վենետ-
 կոյ, այսինքն զի ոչ արկան ընդ արգելանօք ամենայն կալուածք
 արքունականք։

Պիոս Թ՝ վասն այնորիկ դատապարտ առնէ զսահմանադրու-
 թիւն աւստրիական, զի ի նմա տուեալ լինի կաթողիկոսն հը-
 րաման թաղելոյ ի գերեզմանատունս իւրեանց զհերետիկոսս՝ ե-
 թէ չունիցին սոքա գերեզմանատունս սեպհականս, և դարչելի
 անուանէ զսահմանադրութիւնն վասն այնորիկ՝ զի թոյլ տայ
 այն բողոքականաց և Հրէից կանգնել ուսումնարանս և այլ տե-
 ղիս դաստիարակութեան։ Թուի թէ բողոքովին մոռացեալ է
 զայս ինչ՝ զի յայլ կողմանս աշխարհի ի վաղուց հետէ կային
 նոյնպիսի օրէնք, ընդդէմ որոց ի կողմանէ Հռովմայ ոչ եղև
 ինչ հակառակութիւն։

Եթէ կամքն ԶԷԼԷԼԻ՝ առնուցուն զկատարումն, եպիսկո-
 պոսք հրապարակաւ դատապարտեսցեն զսահմանադրութիւնս
 աշխարհացն՝ յորս բնակեն, ևս և զօրէնս զորս երդուեալ են
 պահել զգուշութեամբ. ապա ուրեմն պարտին աշխատ լինել

յամենայն զօրութենէ՝ զի փոխեսցին օրէնքն այնորիկ, և սահմանադրութիւնքն ի բաց մերժեսցին : Ի հարկէ ոչ այսպիսի յայտնի բանիւք ասասցեն զայս . ընդ հակառակն՝ ԶԷԼԷՒՄԻ և համախոհք նորին զայն ինչ ասասցեն՝ զոր ի 1864 ամէն և այսր բաղում անգամ ասացին, այսինքն թէ եկեղեցին յայժմու ժամանակիս պարտի խոհական խնայութեամբ վարիլ . և թէպէտ իրաւամբ պահանջէ նա զհաշիւ ի կարգադրութեանց եղելոց և ի պատահմանց ի գլուխ ելելոց, սակայն ոչ բնաւ հրաժարելով ի սկզբանց իւրոց՝ արտաքուստ միայն հպատակի կարգադրութեանցն այնոցիկ և պատահմանց, և ի ներքուստ պախարակելով պախարակէ զնոսին : Իսկ եպիսկոպոսունք խոհեմութեամբ շարժին՝ համբերելով այսմ իրրեւ փոքրագոյն չարի, մինչև յայտնի ինչ վտարանջութիւն արկցէ զամենեսեան ի չարագոյն շփոթութիւնս և յառաւելագոյն վնաս եկեղեցւոյ : Այլ այս հպատակութիւն նոցա, կամ լաւ ևս ասել՝ լուծիւն և թողլուութիւն՝ զի ամենայն ինչ գնասցէ այնպէս որպէս և գնայն, առ ժամանակակալ իմն է, և այսբայն միայն ունի նշանակութիւն, զի զփոքրագոյն չարն նախապատիւ համարի քան զչարն մեծագոյն և քան զհակառակութիւն անյոյս :

Իսկ յորժամ հանգամանք իրաց փոխեսցին, և պատերազմին ընդդէմ ազատական օրինաց տայցէ զյոյս յաջողութեան, իսկոյն փոխեսցի նաև եղանակ գնացից եպիսկոպոսացն ընդ եկեղեցականաց, որք գտանին ընդ ձեռամբ նոցա : Թայնժամ և երգումն զոր ամենայն ոք երգուեալ է վասն պահպանութեան սահմանադրութեան ընդհանրապէս, և օրինացն կարգելոց ի նմա մասնաւորապէս, կորուսցէ՝ ըստ ասելոյ հոռմէական պալատանն և եղութեաց՝ զպարտաւորիչ զօրութիւն իւր : Այժմ՝ հռչակեալն քան առաքելոյն թէ՝ «Պարտ է մանաւանդ Աստուծոյ հնազանդել՝ քան մարդկան», ըստ մեկնելոյ եղութեացն նշանակէ, Պապին իրրեւ փոխանորդի Աստուծոյ ի վերայ երկրի և անսխալ թարգմանչի աստուածային կամաց՝ պարտ է առաւել հնազանդել՝ քան թէ որում և իյցէ աշխարհական իշխանութեան և արքունական օրինաց : Ըստ այսմ Բննովկեն-

տիտ Ժ Ի կոնդակին իւրում որ Ի 20 'նոյեմբերի 1648 ամի, որոյ սկիզբն է ' 'Նախանձ տանն Տեառն', 'Հրատարակեաց' թէ Հաշտութիւնն Վեփալիոյ 'Ոչինչ է և անշան ամենեին, անլաւեր, դատապարտեալ, և զուրկ յամենայն ազդեցութենէ յանցեալն, Ի ներկայս և Ի Հանգերձեալն', և յայտնադոյնս յաւերու ասել՝ թէ ոչ որ՝ նաև յերզուկոց անտի պահպանել Հաւատարմութեամբ զպայմանս Հաշտութեանն այնորիկ՝ ոչ է պարտական կատարել զեղրակացութիւնս նորին և զկարգադրութիւնս 25) :

Առաւելագէս այնորիկ Ի յօդուածոց Վեփալեան Հաշտութեանն լցին զսիրտ պապին, որպէս ասէ նա, անհնարին ցաւով, որովք առեալ ընէր բողոքականացն Հրաման ազատութեն կատարելոյ զկարգս աստուածաշտութեան իւրեանց, և Հասանելոյ յօր և իցէ իշխանութիւնս : Այն դաշնադրութիւն եկաց մնաց այնպէս իբրև անլաւեր. քանզի նաև յամին 1789 պապն Պիոս Զ յայտ արար Ի թղթին իւրում առ եպիսկոպոսունս Գերմանիոյ՝ թէ ' 'ԶՀաշտութիւնն Վեփալիոյ ոչ երբէք հաւանեալ ընկալաւ եկեղեցի', :

Այլ և յամին 1805 Պիոս Ե, Ի թղթին առ նուիրակն իւր որ Ի Վեննա Հաստատէ զպատիժսն սահմանեալս յ'Ննովկենտիոսէ Գ Ի վերայ Հերետիկոսաց՝ զրաւմամբ ստացուածոց նույն յարքունիս, և ազատ առնէ յամենայն պարտականութեանց և Ի հաւատարիմ՝ հպատակութենէ զայնոսիկ որք ծառայեն կամ վարեն պաշտամունս ինչ ընդ իշխանութեամբ Հերետիկոս թաղաւորաց. միայն ընդ այս ցաւ է նմա՝ զի հասեալ եմք յայսպիսի ողբալի ժամանակս, և զի հարսնն Բրիտտոսի անկեալ է յայն աստիճան անարգութեան՝ զի անկարանայ ածել Ի կատարումն շարժան զբարեգործութեան, այլ և ոչ կարէ հարկ համարել յիշատակել զնոսին. վասն որոյ և ստիպեալ է սանձահարել զիրաւացի խստութիւն իւր ընդդէմ թշնամեաց հաւատոյ 26) :

Եւ այսպէս շարժան զբարեգործութեան և զբարեգործութեան պղծելի մնասցին առ ժամանակ մի անգործադրելիք, թէպէտ և ըստ նախա-

դժին զոր հրատարակէ այժմ՝ ընկերութիւնն Եղուիթաց յառաջիկայ Ժողովի ի ձեռն անսխալութեան պապին ամբարձցին և նորա յատիճան անդրժեկի վարդապետութեանց հաւատոյ։ Ապա ուրեմն լաւագունից պարտէ սպասել ժամանակաց, որպէս զի վերստին յարիցէ Եկեղեցի (իմա պալատն հռովմէական) ի հողոյ անտի անարգութեան՝ յոր իջուցին զնա, և վերասցի դարձնալ յաթոռ իւրոյ համաշխարհական տիրապետութեանն։

Յայսմ մասին հայեցուածք բնիկ կաթողիկաց անգամ զանազանին ի միմեանց. քանզի նորա որք առեալ իցեն զուսումն և զկրթութիւն, և ունիցին կարողութիւն ճանաչելոյ փոքր ի շատէ զհարկ և զընթացս մերոյ ժամանակիս և քաղաքակիրթ աղլաց, յորոց ի ձեռս է ներկայս և ապագայն, նորա ոչ բնախաբնն զանձինս՝ թէ կարելի է կամ նաև մերձ է ժամանակն հաղարամեայ թագաւորութեան պապական իշխանութեան։ Սմին իրի բողոքովն յուսահատ են նորա ի մարդկայինս ազգէ, որ կուրացեալ գոյով՝ արհամարհէ զմի միայն խաբխին փրկութեան իւրոյ։ Նորա համարին զժամանակս մեր վերջալոյս գալստեան թագաւորութեան նեոինն, ժամանակ տազնապի և պատրաստութեանց՝ յետ որոց յայտնեցի նեոն մարմնացեալ, կատարեցէ յամս քանի մի զգործ պաշտաման իւրոյ, և ապա եկեցէ կատարած աշխարհիս և դատաստանն ահագին։

Այս հայեցուած կամ կարծիք (որոյ գլխաւոր ներկայացուցիչն ի Պաւլոսիա էր գիտնական ոմն վախճանեալ ի հերուն՝ այր զօրաւոր ազգեցութեամբ յեկեղեցական խնդիրս, և յորմէ էանց կարծիքս այս ի հովուական թուղթն Ռէյզախ կարդինալին) հիմնեալ է ի վերայ առաջիկայ խորհրդածութեանց։ Որովհետեւ պատմութիւնն ոչ ընթանայ ընդ շաւիղն՝ զոր մէք ցուցանեմք նմին, ապա ուրեմն չէ արժան պատմութեան առհասարակ ունել բնաւ զգոյութիւն. կամ թէ, աշխարհս պարտի վերջանալ, որովհետեւ դրութիւն և կարծիք մեր ոչ կարեն առնուլ զկատարումն։ Որ է ստել, թէ որովհետեւ աղբիւր իմաստութեան իւրեանց սպառեալ է, համարին նորա թէ սպառեալ իցէ և իմաստութիւն նախախնամութեանն Աստուծոյ։

Արք տիրացեալք այսմ հայեցուածոյ համարին՝ թէ աւելորդ իմն է կոչումն եկեղեցական Ժողովոյ մերձ ի կատարած աշխարհի. կամ թէ կոչումն այնպիսի Ժողովոյ է վերջին իմն ազդարարութիւն բարկութեան տուեալ առ ազգս մարդկան ի կարեկից մտաց :

Իսկ այլք ի ստոյգ կաթողիկաց, մանաւանդ Եզուիթքն, համարին ընդ հակառակն՝ թէ Ժողովն այն պարտի լինել վերջին աստղն փրկութեան, և ակնկալեալ սպասեն՝ թէ ընդ հրատարակել անսխալութեան պապին և սահմանաց ԲՈՎԱՆՊԱՆԿՈՒԹԵԱՆՆ, ազգ մարդկան իսկոյն խոնարհեցուցէ առաջի նոցա զգոռոգութիւն պարանոցի իւրոյ, ի հօւր մամնեալ տոչորեացէ զայն ամենայն զոր պաշտէին մինչև ցայժմ, և պաշտեսցէ զայն ամենայն զոր յառաջն հրոյ ճարակ մատնէր :

Եպիսկոպոսն Փրանկիսկոս Սպեղացի բացայայտ բանիւք ցուցանէ զգոգոհութիւն իւր ընդ այնպիսի գրուածս՝ որք խորհրդածն զքաղաքական խնդրոց, զորօրինակ զանմիջական իշխանութենէ պապին ի վերայ թաղաւորաց. և ունէր նա առ այս լիութիւն իրաւունս. քանզի ի ժամանակի յորում Եկեղեցին ունի արդէն շատ իսկ թշնամիս արտաքինս՝ ոչ է հարկ և նորանորս յաճախել 27) : Բայց բանք Փրանկիսկոսի Սպեղացւոյ ոչ ունին զյարգ և զգօրութիւն յաչս Եզուիթաց :

Մարթ է գուշակել, — իբր զի ըստ առածին Գաղղիացւոց «Ախորժակն ուտելով զայ», — թէ այդ ընկերութիւն Եզուիթաց յետ ժամանակաց առաջարկեսցէ աշխարհի ի հարուստ գանձարանէ աւանդութեանց իւրոց և ի սիրելի վարդապետութեանց աստուածարանութեանցն իւրոց այլ ևս թանկազին գանձքս բազումս, զի և այնորիկ դասեսցին ընդ մասունս հաւատոյ : — Այսպիսի է, օրինակ իմն, վարդապետութիւնն յաղապստանաւանիս ի բարոյական խնդիրս, որ ոչ ինչ նուազ քան ԲՈՎԱՆՊԱՆԿՈՒԹԵԱՆՆ և քան զանսխալութիւնն պապական սիրելի է սրտին Եզուիթաց, և արդեամբք ցուցեալ է նոցա մեծամեծ և զարմանալի ծառայութիւնս : Եւ յիրաւի որպիսի հրաշափառագոյն արդարացուցումն լինէր բազմապարսաւ կար-

զին Եղուիթաց՝ եթէ Թողովն առ խոնարհութեան իւրում և հնազանդութեան զրոշմէր և ի վերայ այնր վարդապետութեան զկնիք մասին հաւատոյ :

Եղուիթքն սպասեն ընդունել ի Թողովոյ անտի և այլ ևս կարևոր ծառայութիւնս, մանաւանդ զայս՝ զի կարգն իւրեանց հրատարակեսցի իրրե միմիայն յարմարաւոր առնելոյ յիւր վերայ զկառավարութիւն վարժարանաց և զբարձրագոյն ուսումնարանաց, և զի եպիսկոպոսունք պարտական լինին և խոստացին իսկոյն աւանդել ի ձեռս հարց ընկերութեանն զգալոցս և զուսումնարանս. ի պատճառս այսր ամենայնի ցանկալի էր արդեօք յոյժ յոյժ, այլ և անհրաժեշտ հարկաւ կարևոր, զի և բարոյական վարդապետութիւն կարգին Եղուիթաց, որ ցանկ եղեալ է ի վերայ անուան. նոցա իրրե զվէրս իմն խղիւսյթեալս, բժշկեսցի սահմանադրութեամբ Թողովոյն :

ՄԵՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՆՍԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՊԻՆ :

Ա.

Անդրապեոնական վարդապետութիւն : — Անտանիան
միապետութիւն պապից : — Հռովմայեցիքն միայն ժո-
ղովուրդ Աստուծոյ : — Հռովմ միայն պատգամատե-
ղի պապականաց :

Հիմնական դիտումն կարծեաց *անդալուսական* կամ պապ-
կան կաթողիկաց այս է, զի նոքա բնդ լինել բանից զԵկեղեցւոյ,
զիրաւանց նորին և զիշխանութենէ, Եկեղեցի ասելով իմանան
միշտ զպապն, և միայն զպապն : «Յորժամ մեք զԵկեղեցւոյ
խօսիմք, զպապն իմանամք», ասաց եզուէթն Վրէցեռ, մի ի
գիտնագոյն աստուածաբանից Գերմանիոյ ի սկզբան ժն՝ դա-
րուն և վարժապետ Ինկոլշթատ քաղաքի : Ըստ ասելոյ կար-
դինալին Վայնտանոսի՝ գերագոյն աստուածաբանին Հռովմեա-
կան պալատան, Եկեղեցին ըստ ինքեան առեալ՝ իրրե հասա-
րակութիւն հաւատացելոց, կղերին և եպիսկոպոսաց, է լոկ մի-
այն *ալիէն* պապին : Ոչ Եկեղեցին ողջոյն և ոչ մասունք նո-
րին (այսինքն են ազգային Եկեղեցիք) ոչ կարեն կամել և ոչ
գոմել կամ պարսաւել զայն ինչ՝ որ մինչև ցյովտ մի չիցէ
համաձայն մտաց և ցանկութեանց պապին : Ի միումն ի յօդ-
ուածոց *Ձեմէլէյէն*՝ ընդ այսու մակագրաւս, «Պապն հայր հա-
ւատացելոց», ասի : «Ոչ է բաւական զի ժողովուրդն գիտասցէ՝
», թէ պապն է զլուս Եկեղեցւոյ և եպիսկոպոսաց . պարտինան և
«զայս իմանալ, զի իւր իսկ յատուկ հաւատն, իւր իսկ սկա-

11 Հական կեանքն կրօնական՝ ի պապն Հաստատեալ կան, և
 11 զի ի նմա բովանդակի կապն որ միաւորէ զուղղափառս, զօ-
 11 րութիւնն որ ամրապնդէ զնոսա, առաջնորդութիւնն որ ուղ-
 11 զէ զնոսա, զի նա է բաշխող Հոգեորական շնորհաց, նա է
 11 տուիչ ողորմութեանց խոստացելոց Եկեղեցւոյ, նա պահպա-
 11 նիչ արդարութեան, նա պաշտպան տառապելոց : Եւ այս ևս
 11 չէ բաւական. Հարկ է զի Հերքեսցին ամբաստանութիւնքն
 11 որք լինին զպապէն յանաստուածից և ի բողոքականաց, և
 11 ցուցցի՝ թէ ռթբան բարերար զտան պապական իշխանու-
 11 թիւնն և պապք բնդ ամենայն ժամանակա առ քաղաքական
 11 ընկերութիւնս, առ ժողովուրդս Բտալիոյ, առ ընտանիս և
 11 առ սոսկականս ևս, և այն նաև յաշխարհական օգու-
 11 տքս, 28) :

Երանելին Հերոնիմոս վաղու ևս կշտամբէր զՊեղագեանն,
 զի ըստ նոցա վարդապետութեանն՝ Աստուած լարեաց միան-
 ցամ առ միշտ զընթացս մարդկան՝ որպէս լարի ժամացոյցն,
 և ապա Հանգեալ, այնպէս զի ոչ ևս մնաց նմա առնել ինչ :
 Աստանօր առաջի մեր կայ եզուիթականն նենդաւորութիւն,
 իրր զի Հանգեալ Աստուած, զի ի տեղի նորա տնօրինէ ի վե-
 րայ երկրի անքուն հսկողն և անխալ փոխանորդն նորա, և
 նա է կառավարիչ աշխարհի և բաշխող զթութեանց և պատ-
 ժոց : Բանքն Պօղոսի՝ թէ «Նովա կեամբ, շարժմբ և ևմբ»,
 աստանօր փոխադրեալ են ի պապն : Միայն սակաւք ոմանք ի
 կանոնադիտաց Բտալացոց ժե դարուն կարողացեալ էին վեր-
 ոտնել մինչև յայտ բարձրութիւն, այսինքն միայն այնորիկ
 ի շողմամբարաց պապին՝ որք անյագ բերմամբ հետամուտ էին
 բազմաշահ եկամտից, և որք վնասակարք համարին նաև ի Հը-
 ոտմ՝ իրրև գլխաւոր պատճառք ապականութեանն, որով ա-
 պականեցին պապք զԵկեղեցին : Իսկ առաջնորդութեամբ նո-
 րոյ կարգին ժԶ դարու (Եզուիթաց) անցաւ զանցաւ չափն
 ամենայնի որ ինչ մինչև ցայնժամ ասացեալ և արարեալ լի-
 նէր վնաս բարձրացուցանելոյ զիշխանութիւնն պապական : Ե-
 թէ յայն աստիճան հասին՝ զի ի գրուածս իւրեանց սկսան

ուղղակի փէ — Աստուծոյ կողմէ զպապն, զայս այնպիսիքն արարին՝ որպիսի են Բեղարմինոս և այլք յԵզուիթաց :

Ըստ նմին օրինակի ընթանան և յօրինողք ԶԷԷԷԷ՝յն, յայտ առնելով՝ թէ ամենայն զանձք աստուածային յայտնութեան, ճշմարտութիւնք, արդարութիւնք և շնորհք տուեալ են յԱստուծոյ ի ձեռս պապին, որ է միմիայն մատակարար նոցին և պահապան. և հուսկ ուրեմն այսպէս եզրակացուցանեն զբանս իւրեանց, թէ « Պապն շարունակէ ի վերայ երկրի ըզ-
 « գործն Քրիստոսի, և նկատմամբ առ մեզ այն որ է նա՝ որ
 « որ լինէր ինքն Քրիստոս՝ եթէ ինքնին և երեւելի եղանակա-
 « կառավարէր զԵկեղեցի, » 29) : Աստի յայտմանէ քաջապիտի մի և եթ մնայ՝ զի հրատարակեսցէ պապն ինքնին զանձն իւր՝ թէ Տէրն է մարմնացեալ և մարդացեալ :

Յայտ ուրեմն է զի անբռնելի անունն անուանեալն է իսկապէս անբռնելի, և յառաջ գայ յայնմ առաջարկութենէ՝ թէ պապն ունի զանսխալ իշխանութիւն ոչ միայն ի ինզիլիս հաւատոյ, այլ և ի բարոյականս առ հասարակ, նա անվրէպ առնէ դատաստան՝ թէ զորպիսի յարաբերութիւնս պարտի ունել հաւատն առ մարդիկ, և Եկեղեցին առ Տէրութիւնն, ևս և զկարգադրութեանց տէրութեան. և յայտ իսկ է զի ամենայն վճիռ այսպիսի պահանջէ անպատճառ՝ զի ամենայն կաթողիկէք բոլորով սրտիւ հպատակեսցին այնմ, և ընկալցին զայն : Եւ ըստ այսմ ահա իշխանութիւն պապին ի վերայ Եկեղեցւոյ է իսկապէս միապետական, որ ոչ ճանաչէ բնաւ զորպիսի և իցէ չափ և զսահման : Պապն է ինքնակալ բացարձակ. այլք ամենեկեան են միայն ծառայք նորա՝ միջնորդարար կամ անմիջապէս առ ինմանէ կարգեալք, և միայն կատարողք յանձնարարութեանց նորա, և նա կարող է զիշխանութիւն նոցին չափաւորել կամ բոլորովին առնուլ ըստ հաճոյից անձին իւրոյ : Ըստ կարծեաց անդրալեռնականացն՝ Եկեղեցին որչափ առաւել յամենայն մասունս իւր և ի բաժանմունս ազգաց կառավարիցի յամենայնի ի ձեռս Հռոմմայ, այնչափ ի ծաղկեալ և ի կանոնաւոր վիճակի գտանի. և Հռոմմ

ծնողաց զորդինոցին ընդունեալն՝ զի ի քրիստոնէութեան կրթեցեցն զնա, այր անդրալեռնական համարի թէ այս զործ ամենայն իրօք օրինաւոր է. զի ըստ կարծեաց նորա՝ բնական իրաւունքն մարդոյ պարտին տեղի տալ առաջի հոգեմեական օրինաց, որչափ և անագան իցեն հնարեալ օրէնքն այն, թէ պէտ և յայլմէ կողմանէ հաստատին աստուածաբանք՝ թէ աստանօր բնական իրաւունքն է միանգամայն և աստուածային, ուստի և ի վեր է քան զլոկ մարդկային եկեղեցական օրէնս։ Այլ և այժմ իսկ ի տէրութեան Եկեղեցւոյ կրօնաբնութիւնն սպառնայ բանադրել և զրկել ի խորհրդոց Եկեղեցւոյ զամենայն ուստր և դղուստր՝ որք ոչ ամրաստան լինիցին զծնողաց իւրեանց, և ոչ մատնիցեն զնոսա ի բանտ՝ յորժամ ծնողքն յաւուր պահօց կերեալ իցեն զմիս կամ զկաթն, և կամ ընթերցեալ իցեն զարգելեալ գիրս. հաւատարիմ արքանեակն Հռովմայ արդարացուցանէ և զայս զործողութիւն։ Յորժամ հոգեմեական կառավարութիւնն պաշտպան լինի ի ձեռն վիճակահանութեան (օրէնքի)՝ զոր յայտնապէս առնեն քահանայքն նորա՝ ախտի փառամոլութեան, այսինքն քանդման բազում անգամ բազմութիւն ընտանեաց, քիչ ինչ իսկոյն զրէ զջատագործութիւն վիճակահանութեան, թէպէտ և Աղեքսանդր Ե՛ և Բենեդիկտոս ԺՊ՝ արդելեալ են զայն սպառնալիք բանադրանաց։ Յայտնի է զի ի հասարակաց տեղիս ի Հռովմ կան մեան քահանայք ոմանք՝ «հանաչ+ հրապարակէ անուանեալք, որք սպասեն զի որ եկեալ վարձեսցէ զնոսա ի մատուցանել զպատարագ. և սակայն այս ևս այնքան միայն ընդհարկանի յաշտառն հոգեմայեցւոյ՝ որչափ և վաճառումն տոմսակաց՝ յորոց վերայ դրեալ են ներողութիւնք մեղաց. և սպասաւորքն որք առաջնորդեն օտարականաց ի Հռովմ՝ քաղաքի, յետ ցուցանելոյ նոցա զամենայն ինչ որ արժանի իցէ տեսութեան, և յետժամն թաղացուցանելոյ զնոսա ամենայն զուարճութեանց քաղաքին, ի վախճանի ակնարկէն նոցա միտ գնել և այնմ, Այր անդրալեռնական գէթ ներելի յոյժ համարի և զայն, զի վաճառաշահութիւն ներողութեանց և արձակմանց մեղաց և պատժոց

ի Հռովմ աղբիւր է եկամտից, այնպէս զի վաճառին յեկեղեցիս ոմանս մէն մի ընդ միոյ վահանափողոյ (սէ-սէ) արտօնութիւնք խորանաց, և այսու տուեալ լինի սնունդ և ածումն թանձրախոր սնապաշտութեանց յաղագս ազատութեան հոգւոյ ի քաւարանէ :

Յաշս պապականաց ոչ ինչ է այն՝ զի վասն մեծատանց չիք ինչ դժուարութիւն լուծման պսակի՝ հատուցմամբ մեծագումար դրամոց, մինչդեռ շքաւորացն չիք լմաւ հրաման առ այս : 2և ևս բաղում ժամանակ է՝ զի ի միւրմ ի տէրութեանց Գերմանիոյ հռովմէական պալատն ջանահնար եղև՝ ընդդէմ յայտնի պայմանաց դաշնագրութեանց՝ փոխադրել ի Հռովմ զմի ի խնդրոց ամուսնութեան պսակի, և այնպէս հարկադրել դքսդաքացիսն ի վարել զթանկագին դատս արտաքոյ տէրութեան իւրեանց : սակայն նորն այն հնարագործութիւն կարի իմն զգուելի թուեցաւ և յանդգնական նոցին իսկ եպիսկոպոսաց այնր տէրութեան, մինչ զի առաջի արարին նոքա պալատանն Հռովմայ գանգատանս ծանունս, որոց պտուղ այն եղև՝ զի առ ժամն դադարեցոյց պալատն զպահանջմունս իւր, և եթող զլուծումն խնդրոյն ապագայ ժամանակի :

Հռովմ ևս յիւրմէ կողմանէ ոչ դադարէ ի ջանալոյ զի կաթողիկէն հաստատեսցին օր քան զօր յայսպիսի մտածութիւնս իտալական կղերին : Յիտալացւոց կաղմեալ են ինն մասամբ ի տասանց ժողովական ատենակալք և պաշտօնեայք հռովմէական պալատանն՝ որ կառավարէ զնոսին ի ձեռն հրամանագրոց և վճռոց տուելոց յանուն պապին, յորս և քննեալ լինի ամենայն ինչ մինչև ցփոքրագոյն իսկ հանգամանս իրաց : Ա՛ր և իցէ կրօնական շնչառութիւն պարտի կանոնաւորիլ անպատճառ իտալական եղանակաւ : Եպիսկոպոսարանքն ոչ իտալականք պարտին աւանդիլ ըստ կարի ի ձեռս արանց՝ որք զկերպ մտածութեան իւրեանց առեալ իցեն ի Հռովմէ, կամ գէթ դատարարակեալ իցեն յեզուիթաց և յաշակերտաց նոցա :

Եշխարհ ինչ կամ վիճակ որչափ առաւել ի Հռովմ դիմիցէ պէսպէս հարցուածովք, որքան առաւել բերիցէ անտի

Թանկագին լուծմունս կամ վճիռս, ներդրութիւնս, արտօնութիւնս խորանաց, օրհնեալ իրաց մանունց և այլն, և որչափ առաւել առաքիցէ անդր ընծայս զբամականս, այնքան առաւել հռչակի զովասանութեամբք սակս իւրոյ բարեպաշտութեանն և ճշմարտապէս հոռվմէական ուղղութեան մտածութեանցն։ Ըստ կարծեաց պաշտօնան Հոռվմայ՝ կաթողիկացն հաւատք յայսմ հաստատեալ կան՝ զի ամենայն որ պարտի յարդարել զանձն և զմտածութիւնս իւր կրօնականս ըստ իտալական կերպի։ մինչ զի եթէ, օրինակ իմն, գերմանացի որ կամ զազդիացի կամ անգղիացի, հնարեսցի ի բաց ձգել յանձնէ զօտարտի ձև կերպարանացն, և զգնեալ զայլ իմն ձև՝ որ առաւել հաճոյ իցէ սրտի իւրում՝ իրրեւ զընիկ ինչ և զհայրենի, նովին իսկ խտորեցաւ արդէն յուղիղ ճանապարհէ, և ոչ ևս է ինչ-որէր, այլ աւարտէր կաթողիկ։ Այսպէս զանազանն Եզուիթքն զայնոսիկ՝ զորս այլոցն սովորութիւն է զանազանել բարութս անբարէսէսն, և ստեղծապէս իւրեան։

Բ.

Հետեւանք վարդապետութեան զանսխալութենէ Պուպին։ — Անչափ հեղինակութիւն նաեւ տղիտագունին ի պապս։ — Աւելորդն լինել ժողովոյ եպիսկոպոսաց ևւ աշխատութեան աստուածաբանից։ — Հարկ խանդարելոյ եւ խարդախելոյ զպատմութիւնս։ — Ստայօղ պատմութիւն Եկեղեցւոյն Սպանիոյ։

Բովանդակ մտածութիւն անգրալեռնականաց յայս բերի՝ թէ պապն ինքն անձամբ անսխալ է, և վասն այնորիկ պնդեն Եզուիթքն՝ թէ ցանկութիւն ամենայն ճշմարիտ կաթողիկաց այս է, զի այդ մտածութիւն հանգիստապէս հռչակեսցի յառաջիկայ Ժողովին՝ ամբարձեալ յաստիճան վարդապետութեան հաւատոյ։ Եթէ այս ցանկութիւն առնուցու զհատարումն, յետ այնորիկ ի վեր երևեսցի նոր իմն զօրութիւն անչափ և

անսահման, և այս զօրութիւն հրատարակեալ մի անգամ իրրեւանմատոյց ինչ, տիրապետեսցէ պնուհետեւ, և պահանջեսցէ զի ամենայն որ անպատճառ հպատակեսցի որպիսում և իցէ վճռոյ պապին ի կրօնականս, ի քաղաքականս, ի բարոյականս և յուսումնականս: Այնուհետեւ ոչ ևս իշխեսցէ որ ճիկ հանել զչափազանցութենէ իշխանութեան պապին, և ոչ զայնմանէ թէ ընդէր խառնի նա յօտարին իրս. քանզի ինքն միայն անսխալ պապն է որ կարգադրէ զամենայն որպէս և զիտէ, և սահման դնէ վարդապետութեան իւրում. և ամենայն գործողութիւնք նորա և սահմանադրութիւնք առնուն նոյնպէս զկնիք անսխալութեան: Յորժամ անվայել հաւատարմութիւն բազմաց յաստուածաբանիցն կաթողիկաց առ նախնի աւանդութիւնս և առ նախկին վեցեփն դարս յաջողակի խորտակեսցի, տղայական երկիւղն յերեսաց նորոյ վարդապետութեանդ բոլորովին փարատեսցի, և այն առաջարկութիւն Վինկենտիոսի Լիրինացւոյ թէ «վարդապետութիւն հաւատոյ կարէ լինել այն ինչ միայն» որ միշտ, ամենայն ուրեք, յամենեցուն ընկալեալ և հաւատացեալ է, — որ տակաւին ևս ունի ինչ նշանակութիւն ի տեղիս տեղիս, — ոչնչացի, յայնժամ որ և իցէ պապ՝ որքան և իցէ տգէտ յաստուածաբանութեան՝ կարողացի ըստ քմաց իւրոց ի գործ դնել զիւրն զօրութիւն արարչական ի ըստեղծագործել նորանոր վարդապետութիւնս, և պարտաւորել զեկեղեցին ողջոյն ի հնազանդել անձնական մտածութեան իւրում: Ասացաք՝ թէ «*quod est in re est in verbo*», քանզի աստուածաբանութիւն կարգին Նզուխիմաց արդէն կանխատես եղեալ է այսմ շատ իսկ յաճախ երևելոյ պատահարի՝ անհնարին տգիտութեան պապից յաստուածաբանական խնդիրս, և մի ոմն յՆզուխիմաց, որ է վարժապետն Երպէտման ի Սոգոունտիոյ, արդէն յուշ արարեալ է մեզ՝ թէ «Անսխալ կարող է լինել նաև պապ որ ամենատգէտ, վասն զի Աստուած ցուցեալ է մարդկան յերբեմն ժամանակի զուղիղն ճանապարհ բերանով իշոյ», 51): Եւ եթէ յետ ամբառնալոյ անսխալութեան պապին ի կարգ վարդապետութեանց հաւատոյ՝ տակա-

ւին ևս համարձակեցի որ ասել՝ թէ այս ինչ առաջարկութիւն հաւատոյ կոխեալ ի Վատիկանեան փողերանոցին՝ կեղծ է կամ պակասաւոր դրամ, ըստ կարծեաց Նզուխիժացն արտաքս ընկեցեալ լինի բանադրանօք յԵկեղեցւոյ յայտմ աշխարհիս, և ի հանդերձեալն մատնի ի դատապարտութիւն յաւիտեանական, Եւ այսպէս այնուհետեւ ոչ ևս պիտոյ լինին երբէք ժողովք եկեղեցականք, Թէպէտ և եպիսկոպոսունք ընդ ժամանակս ժամանակս ժողովեցին ի Հոռովմ, իայց այն լիցի միայն վասն առաւել ևս զարդարելոյ զհանգէս արարողութեանցն՝ որովք պապն նորանոր մարդիկ անցուցէ ի դասս սրբոց, կամ զայլ ինչ հանգէսս կատարիցէ. իսկ զմասանց հաւատոյ ոչ ևս եղիցի բան կամ խնդիր ինչ. իբր զի եթէ մտաբերէին յանկարծ յիրենանց կողմանէն հաստատել զվճիռն տուեալ արդէն աստուածային ներշնչմամբ ի պապէն, — զորօրինակ ժողովն Քաղկեդոնի ոչ էառ յանձն հաւանել ընդ տոմարն Լեոնի պապին՝ մինչև և ամենայն խնամով քննեալ զայն, — նման լինէր այս այնմ՝ եթէ կամիցի որ լապտերօք աճնցուցանել զլոյս արեգական, Այնուհետեւ բանքս, «աւանդելու սուրբութիւն», որովք սուրբ են եպիսկոպոսունք ձեռնադրել զվարդապետական եղբակացութիւնս ժողովոց, լինիցին բանք հայհոյութեան:

Եթէ անսխալութիւն պապին ընկալեալ լիցի ի ժողովոյն իբրեւ մասն հաւատոյ, պատճառս տացէ այնպիսի աստուածաբանական, եկեղեցական, այլ և քաղաքական շփոթից և յուզմանց, զորս այժմ թերեւս սակաւք ունանք յոյժ (և նուազ քան զամենեւին պահանջողքն պնդապէս՝ զի ընկալեալ լիցի վարդապետութիւնդ այդ) կարող են երեւակայել, և ոչ զտցի և ոչ մի ձեռն մարդկային որ կարողացցի խռնուլ զառաջս նոցին, Եայնժամ ի վերայ նորին իսկ Հոռովմայ կատարեսցի բանն, «Դու անտարակոյս միւս ևս անգամ սասանեալ զդոգանի հարցիս վասն քոյոյ աստուածանմանութեանդ»:

Նոսիս քան զամենայն հարկ լիցի իսկոյն ընտրել առնուլ զնորահնարդ զայդ վարդապետութիւն իբրեւ զհիմնական վէմ անկեան ուսումնական շինուածոյ հոգովեական կաթոլիկաց:

և յայնժամ՝ բովանդակ աշխատութիւն աստուածաբանից ի գործ դիցի վասն հետամուտ լինելոյ պապական դատաւճռոց ըստ այսմ կամ ըստ այնմ խնդրոյ վարդապետութեան, և ապա վասն խնդրեալ գտանելոյ և ընդ նորինք արկանելոյ օրինակս և ապացոյցս ի պատմութեանց և ի մատենագրութեանց : Առաջի տիրերեան պատգամախօսին որ զլիակատար ներշնչմունս իւր ընդունիցի ի բարձանց, և միշտ զիւրամտոյց գտանիցի առ ամենայն հարցմունս, մթաքնի այնուհետեւ այլ ամենայն իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն :

Առ ի՞նչ պիտոյ իցեն այնուհետեւ տաժանական հետազօտութիւնք բանից աստուածաշունչ գրոց . առ ի՞նչ աշխատութիւնք ուսանելոյ զաւանդութիւնս, որ այնբանոյ կարօտին ժամանակի և դժուարութեանց, և նախընթաց տեղեկութեանց, եթէ մի միայն բան անսխալ պապին կարող է միով փշմամբ ջախջախել զոր և իցէ աստուածաբանական բարեմիտ աշխատասիրութիւն, յոր ծախեալ իցէ որ զկեանս իւր բովանդակ, և եթէ ի ձեռն հեռագրոյ հարցումն ինչ առնելով ի Հոռով՝ կարելի է յետ քանի մի ժամուց կամ աւուրց առնուլ զպատասխանի՝ որ արդէն ունիցի զկերպարանս վարդապետութեան հաւատոյ կամ անսխալ վճռոյ : Աւ այսպէս ի միոյ կողմանէ աշխատութիւն աստուածաբանից զիւրասցի, բայց ի միւսմէն դրութիւն նոցա առաւել ևս դժուարացի և կնճռեսցի : Արդէն այժմ իսկ միմիայն ստորակէտ ի միում ի կոնդակաց (Պիոսի Ն ընդդէմ Բայոսի) պատճառս ետ անհամար վիճարանութեանց . քանզի ոչ գիտեն թէ յայնմ կոնդակի զնառս քանի մի յառաջ պարտ իցէ դնել քան զստորակէտն՝ թէ յետ ստորակիտին . զդրութենէ այնր ստորակիտի կախեալ կայ բովանդակ ուղղութիւնն հաւատոյ նշանակեալ ի կոնդակին : Երեք հարիւր ամբք են յորմէ հետեւ այս վիճարանութիւն ձգեալ զայ, և չէ հնար լուծանել զնա և ոչ իսկ քննութեամբ բնագործն պահելոյ ի Հոռով՝, որովհետեւ ըստ հին սովորութեան գրեալ է այն առանց նշանաց կէտադրութեան : Աւ արդ որպէս արգեօք լինիցի յայսմ հետեւ և անդր : Ասեն բարունիքն Հրեկից՝ թէ « Ի

վերայ միոյ միոյ ի նշանախնդից աստուածաշնչին կախեալ կան ահագին լերինք՝ յորս թագուցեալ կան զանձք իմաստութեան, . զայս բան մարթ է ապաքէն յարմարել և նշանախնդից պապական կոնդակաց։ Եւ այսպէս յայսմ հետէ ի ձեռս անդրալեոնական զպրոցին՝ որ տիրապետեալ է ի Հռոմ՝ աստուածաբանութիւնն հետզհետէ լինելոց է աղգ իմն Թալմուտի Հրէից։

Առ ի ցուցանելոյ զճշմարտութիւն վարդապետութեանն որ յաղագս անխալութեան պապին՝ ի պատմութենէ, հարկ ի վերայ կայ անպատճառ խանգարել և խարդախել զողջոյն իսկ զպատմութիւնս։ Հարկ լիցի մեկնաբանել զբացատրութիւնս պապից՝ որք հակառակին թէ վարդապետութեանց հաւատոյ և իրերաց (որպէս պատահեցաւ այս նաև մի և նոյն պապին)։ հարկ լիցի զամենայն հաւասարել, և յայն կերպարան ածել՝ զի ասացուածքն այնոքիկ հակառակք ոգւոյն Եկեղեցւոյ և կամ քանդիւք իրերաց՝ ըստ ինքեան զարձեալ ընդ վարդապետութիւնս հաւատոյ գրեսցին։ և եթէ յասացուածոյ միոյ բարձցի ինչ, և ի միւսն յաւելուած ինչ գործիցի, զարձեալ մի՛ լինիցի ի նոսա հակասութիւն, այլ ի վախճանի ամենեքին զնոյն բան համարեսցին ասել։ Առ ի զուխ հանելոյ զաշխատութիւն այսպիսի՝ թերևս օգտակար լիցի ապագայ աստուածաբանից ուսումն առնուլ ի բարունեացն զպրոցի։ Թէպէտ ըստ ինքեան և ի բարոյագիտաց ընկերութեանն Եզուիթաց կարելի է յայսմ մասին բազում ինչ ի փոխ առնուլ։ իսկ վասն շրջելոյ զեկեղեցական պատմութիւնն յոր կողմն և կամօցի որ, և վասն խարդախելոյ զայն՝ լաւագոյն վարժապետս խրնդրել անհնարին իմն է և աւելորդ ևս։ Շարագրելն զեկեղեցական պատմութիւն ոչ երբէք լեալ է վասն նոցա գործ ինչ դժուարին։ յայմ մասին նաև հիանալի իրս հրաշագործեալ են նոքա։ Թողից ասել զեռանդն փութոյ նոցա ի հնարել և ի տարածանել անկանոնական և անվաւեր պատմութիւնս յաղագս հրաշից սրբոց, որովք լցեալ են նոքա զմիտս և զտունս հաւատացելոց։ Աստանօր յիշատակեսցուք միայն զխարդախելն նոցա զպատմութիւն Եկեղեցւոյն Սպանիոյ՝ յոր ձեռն արկեալ

ին ահագին աշխատութեամբ : Նորա պարգևեցին Սպանիոյ զեկեղեցական պատմութիւն մի բոլորովին նոր, և համեմատ նրապատակաց կարգին իւրեանց, որպէս և ազգային ցանկութեանց Սպանիացւոցն, և վարդապետութեան զյղութենէ սրբոյ կուսին, զոր անշուշտ և շարադրել իսկ չկարէին՝ եթէ կարգակից ընկեր նոցին Ռոմանոս Տէլա — Խիկուէրա չշարադրէր ինքնին զժամանակագրութիւն և զհնագիտական յիշատակարանս, հանգերձ կարևոր պարագայիւք զմասանց սրբոց, զորոց ստուգութիւն պարտ էր ապացուցանել ի ձեռն հրաշագործութեանց հրատարակելոց կամաւորապէս առ այս վախճան :

Գ.

Ախարանք եւ հակասութիւնք պապից : — Վճիռ իննովկենտեայ Ա եւ Գերասիոսի Ա զհաղորդութենէ տղայոց : — Վաւերականութիւն եւ անվաւերութիւն ձեռնագրութեան արժանաւոր կամ անարժան պապից եւ եպիսկոպոսաց : — Մկրտութիւն յանուն Քրիստոսի : — Լուծումն պսակի ստրկաց : — Լուծումն պսակի յանկանել միոյ յամուսնացն ի հերետիկոսութիւն : — Վարդապետութիւն Կափառնաւմեանց : — Ամբոթիւն կապալցութեան եպիսկոպոսի ընդ իւրում վիճակին : — Զօրութիւն Էրկրորդ օրինաց Եկեղեցւոջ Քրիստոսի : — Խնդիր կարգին Փրանկիականաց : — Կոնդակ Էզինէոսի Գ, առ Հայա : — Սեբաստոս Է, եւ աստուածաշունչն հրատարակեալ ի նմանէ :

Որպէս զի առաւել ևս լուսարանեցուք զինգիրն որ յազգս անսխալութեան պապին, ի մէջ բերցուք աստանօր զոմանս ի զժուարութեանց անտի որք ընդ առաջ եղանեն նմին ի պատմութեան :

Իննովկենտիոս Ա, և Գելասիոս Ա, — առաջինն ի թղթին առ Թադոմէ Միլեիոյ, և երրորդն ի թղթին առ եպիսկոպոսն

Պիկենացւոց, — հաստատեցին՝ թէ հաղորդութիւն մանկանց տղայոց այնպիսի անհրաժեշտ կարեւորութեամբ հարկաւոր է, զի տղայքն առանց հաղորդութեան մեռեալք՝ գնան դէպ ուղիղ ի դժոխս 52) :

Յետ հազար ամաց զայս վարդապետութիւն փակեաց ընդ նշովիւք Ժողովն Տրիդենտեան :

Մի ի հաստատուն վարդապետութեանց Եկեղեցւոյ այս է՝ զի ձեռնադրութիւնն եղեալ յեպիսկոպոսէ ի տալ զսուրբ աստիճան՝ չկարէ յռինչ զրիւ, թէպէտ զուրկ իցէ ձեռնադրողն յանձնական արժանաւորութենէ կամ պակասաւոր որ : Հաստատութիւն խորհրդոց Եկեղեցւոյ, բաց ի խորհրդոյ մկրտութեան, հաստատեալ կայ ի վերայ այդր մասին հաւատոյ, և վասն այսորիկ Եկեղեցին յամենայն ժամանակի հերքեալ և մերժեալ է զկրկին ձեռնադրութիւնն իրրե զգործ ինքնահնար, որ անպատուութիւն բերէ խորհրդոյն : Սակայն ի ժամանակս վարենութեանն յոր անկաւ Իտալիա յետ բազմամեայ պատերազմաց Գովազւոցն և Լոնգորարդաց ի միջնաշխարհին, ի Հռոմ՝ պակասեցին իսպառ ուսմունք զիտութեանց, որով և վարդապետական աւանդութիւնք խառնակեցան և շփոթեցան : Անդստին յութեորդ դարէ սկսան անդանօր յռինչ զրիւ զձեռնադրութիւնս պապից ոմանց, և բռնադատել զեպիսկոպոսունսն և զերիցունս ձեռնադրեալս ի նոցանէ՝ առնուլ զնոր ձեռնադրութիւն : Առաջինն յայսպիսի զիպաց եղև յամին 769, յորժամ պապն Կոստանդին Բ, հաստատեալ յաթոռ իւրում զինու զօրութեամբ և տիրապետեալ նմին ամիսս երեքտասան՝ զրկեցաւ յաչացն և ընկեցաւ յաթոռոյն ժողովական վճռով : յետ որոյ հրատարակեցաւ թէ անվաւեր են ամենայն ձեռնադրութիւնքն եղեալք ի նմանէ :

Բայց առաւելապէս հռչակեալ է իրրե գործ արտաբոյ կարգի՝ պատահեալն ի վախճան իննեորդի դարուն, յորժամ յետ մահուան Փորմոզոսի պապին՝ հրատարակեցան անվաւերս լինել ամենայն ձեռնադրութիւնքն եղեալք ի նմանէ ի հնգիսին ամս պապութեան նորա. զի բովանդակ իտալական Եկեղեցին

յուզեալ շփոթեցաւ, և ամենայն ուրեք անկան վարանք տա-
րակուսի՝ թէ բնաւ մնացեալ իցէ տակաւին խորհուրդ ինչ յի-
տալիա: Աւքսիլիոս ոմն ականատես վկայ իրացն ասէ. «Ի
պատճառս այնոցիկ հանրական ձեռնադրութեանց, լուծման
ձեռնադրութեանց և կրկին ձեռնադրութեանց (բրիւնցիս, էֆե-
սոսիւնցիս, «ի-էքսբրիւնցիս) յայն աստիճան հասին ի Հռովմ,
զի ահա ի 20 ամաց հետէ շիջեալ է բողոքովին քրիստոնէա-
կան կրօն յիտալիա,»: Քանզի պապք և Ժողովք է զի վաւե-
րականս գոլ վճռէին զձեռնադրութիւնսն, և է զի անվաւերս.
և յայտնապէս կորուսեալ էին ի Հռովմ զյստակ խմացուածն՝
թէ զինչ իցէ ձեռնադրութիւն: Յանուն բազմամիւ քահա-
նայից և եպիսկոպոսաց, որոց եկեղեցական աստիճանքն ընդ
երկրայութեամբ արկեալ էին ի պատճառս վճռոց Ստեփանոսի
Է, և Սերգիոսի Գ, պահանջէ Աւքսիլիոս (ի վերջ երկրորդի թրդ-
թոյն իւրոյ) զի արդարացի քննութիւն կարգեսցի ի տիեզերա-
կան Ժողովի. քանզի այն մնայր մի միայն հեղինակութիւն՝ որ
կարող էր տակաւին պարզել և լուծանել զկնճիռն զայն հնա-
րեալ ի պապից 33):

Բայց Ժողովն այն ոչ գումարեցաւ, և անդիտութիւն այնր
վարդապետութեան և յուզմունք շփոթից մնացին ի Հռովմ
որպէս և էինն: Ի մէջ կոյս մետասաներորդի դարուն սկսաւ
ճակատամարտն մեծ ընդդէմ սիմոնականութեան, որ յայնժամ
զուգահաւասար համարեալ լինէր հերետիկոսութեան. և ահա
դարձեալ սկսան ընդ անվաւերս զրել զձեռնադրութիւնսն ե-
ղեալս յեպիսկոպոսաց ամբաստանելոց ի սիմոնականութեան:
Վասն այսորիկ Լևոն Թ, որպէս վկայէ մեզ Պետրոս Դամիա-
նոս, ձեռն էարկ ի բաղմապատիկ կարգադրութիւնս 34): Գրի-
գոր Է, ի հինգերորդ Ժողովն Հռովմայ զանվաւերութիւն ամե-
նայն սիմոնական ձեռնադրութեանցն այնոցիկ անցոյց ի կարգս
կանոնաց. իսկ առաջարկութիւնն Ուրբանոսի Բ, — թէ սիմոնա-
կանն որովհետեւ բնաւ ինչ ոչ ունի՝ ոչ կարէ և տալ ինչ ի
ձեռնադրութեան, — էանց նաև ի շարս վճռոց Գրատիանո-
սի 35):

Յայս ամենայն դէպս իրաց՝ վարդապետութիւնն և արդիւնք գործոց սերտիւ կապակցեալ էին ընդ միմեանս՝ որպէս թուի, միայն վասն այնորիկ՝ զի պապք ի դատավճիռս իւրեանց ունէին զուտ և զխեղաթիւր և զմեասակար կարծիս ի վերայ իսկութեան և զօրութեան պէր խորհրդոյ, և եթէ յայնժամ համարէին զնոսս այլքն անսխալս, անշուշտ ահագին խռովութեանց լինէին պատճառք ոչ միայն յԽաղիւս, այլ և յամենայն Եկեղեցիս առհասարակ:

Պապն Պեղագիոս հրատարակեալ էր արեւելեան և արեւմտեան Եկեղեցւոյ, թէ կոչումն ամենատուրը Երրորդութեան ի մկրտութեան անպատճառ հարկաւոր է. նմին հակառակ՝ Նիկիոցայոս Ա հաւատացուցանէր Բուլղարաց՝ թէ ի մկրտութեան բաւական է յիշատակել միայն զանուն Քրիստոսի. որով ըզքրիստոնեայնս զայնոսիկ էարկ ի վտանգ կատարելոյ զմկրտութիւն անվաւեր եղանակաւ: Եւ զայս արար նոյն պապ՝ որ հրատարակեաց, թէ զորոշմն տուեալ ի քահանայիցն Յունաց ըստ վաղնջուց աւանդութեան արեւելեան Եկեղեցւոյ՝ անվաւեր է, և պատուիրեաց եպիսկոպոսաց վերստին օծանել միւռոնաւ զայնոսիկ՝ որք արդէն օծեալք էին. ուստի ուրացաւ կամ յոչինչ համարեցաւ զմին ի խորհրդոց յունական Եկեղեցւոյ, և այսու էարկ զհիմն դժտութեանցն այնոցիկ, որք ածին հասուցին զերկոտին Եկեղեցիսն ի բաժանումն շարունակեալ մինչև ջայժմ 56):

Ստեփանոս Բ (կամ Գ) հրամանս ևս լուծման պսակի ըստբուռն օրհորդաց և առնելոյ զայլ կին, մինչդեռ այլք ի պապից առ հասարակ համարէին զպսակն ամուսնութեան ազատաց և ստրկաց անլուծանելի 37): Նա ինքն Ստեփանոս վճռեաց՝ թէ վաւերական է խորհուրդն մկրտութեան կատարեալ զինւով ի ստիպել հարկին 58):

Պեղստինոս Գ քանահնար եղև թուլացուցանել զկապ պըսակին, յայտ առնելովն թէ յորժամ մին յամուսնաց դառնայցէ ի հերետիկոսութիւն, պսակն լուծանի. Իսկ Խննովկենսիոս Գ և Ըղբիանոս Գ հերքեցին զայն վճիռ, և զՊեղստի-

նոս Հերետիկոս կոչեցին : Յետ ժամանակաց զվճիռն զայն ջընջեցին բարձին ի միջոյ, բայց Սպանիացի աստուածաբանն Տէքասթրոյ տակաւին ևս տեսեալ էր զգրչագիր օրինակ կոնդակին այնորիկ 39) :

Նիկողայոս Բ առաջարկեաց ի Ժողովին Հռովմայ յամին 1059, և ստիպեաց զԲերենգարիոս ընդունել զվարդապետութիւն Վափառնաումեանց զհիւքեալն յամենայն Նիկիոցւոյ իրրև մոլորական, — զի հակառակ էր վարդապետութեան անախտականութեան մարմնոյն Քրիստոսի, — որպէս թէ ի պահուհաղորդութեան մէջ զգայական եղանակաւ մերձենամք ի Քրիստոս, բեկանեմք զնա և ատամամբք կոտորեմք : Լանֆրանք մեղադիր լինէր յետոյ Բերենգարիոսի վասն այնորիկ՝ զի զկնի ժամանակի իրիք անցանելոյ ջանացեալ էր նա բառնալ զպատասխանատուութիւն այնր մոլորական վարդապետութեան ի պապէն, և արկանէր ի վերայ Վարդինալին Հռմրիւրոսի 40) :

Իննովկենտիոս Գ առ ի տալոյ պապական իշխանութեան զծայրագոյն փառահեղութիւն աստուածային ամենակարողութեան, հնարեաց զնոր իմն վարդապետութիւն, որպէս թէ հոգեւորական զօրն, որ կապէ զեպիսկոպոսն ընդ վիճակի նորա, ամբաղոյն է և առաւել ևս անլուծանելի՝ քան զմարմնական զօդ ամուսնութեան ի մէջ առն և կնոջ, և թէ միայն Աստուած կարող է լուծանել զառաջինն, այսինքն փոխադրել զեպիսկոպոսն ի միոյ վիճակէ յայլ վիճակ : Եւ որովհետեւ պապն է փոխանորդ ճշմարտին Աստուծոյ ի վերայ երկրի, նա միայն լուծանէ զսրբազանն զայն կապակցութիւն, և այն՝ ոչ զօրութեամբ մարդկային իշխանութեան, այլ զօրութեամբ աստուածայնոյն, և լուծանէ ոչ իրրև մարդ՝ այլ իրրև Աստուած 41) : Մերձաւորագոյն և բնական հետեանք այսր վճռոյ այն էր՝ թէ պապն կարող է անտարակոյս լուծանել զկապակցութիւնս ոչ նոյնչափ զօրաւորս և սուրբս, այսինքն է զպսակս : Այսմ ոչ եղև մոադիր Իննովկենտիոս Գ, որ ինքն իսկ յայտնապէս դատապարտեալ էր զառաջարկութիւն Աելեստինոսի Գ, յաղաքս լուծանելի գոյոյ պսակաց, և այնպէս յանգեաւ անկաւ ի հա-

կառավութիւն բանից ընդդէմ անձին իւրոյ : Ոմանք ի կանոնագիրտաց իրաւացի դատեցան և զայս ևս հետեանս վարդապետութեան նորա :

Իննովկենտիոս ամենագէտ երեւցաւ յաստուածաբանութեան՝ յայտ առնելովն թէ հինգերորդ մատեանն Մովսեսի որովհետեւ կոչի եբփրայէօք եփօ կամ եբփրայէօնօք եփօնօ՝ ունի զօրութիւն վաւերական և ի քրիստոսականս եկեղեցւոջ, որ է երկրորդ եկեղեցի : Պապն այն մեծ ոչ էր ընթերցեալ երբէք, որպէս թուի, զերկրորդ օրէնս. ապա թէ ոչ՝ դժուարին էր արդեօք անկանել նմա յայնպիսի սխալանս. ըստ որում՝ արգելումն ուտելեաց բազմաց, զոչք ողջակիցաց, ծանր ծանր պատիժք և արիւնսահել պատերազմաց օրէնք, արգելումն ասուելէն հանգերձից, պարտաւորէին ի պահպանութիւն նոցին և զքրիստոնեայս : Եւ որովհետեւ ի զիրս երկրորդ օրինացն հրաման տուեալ լինի Հրէից արձակել զկին որ չիցէ հաճոյ, և ամուսնանալ ընդ այլում, Իննովկենտիոս Գ, այսու եղանակաւ ինքն իսկ գտանէր ի վտանգի անկանելոյ ի ծանրագոյն ևս մոլորութիւն, քան զԵկեղեցիոս Գ, ի մասին վարդապետութեան եկեղեցւոյ յաղագս պսակաց :

Առանձինն իմն եղանակաւ արժանի է գիտողութեան վասն առաջիկայ խնդրոյս պատմութիւն փոփոխակի եղելոյն զովութեանց և հալածանաց կրօնաւորաց Փրանկիսկեան կարգին *) ի կողմանէ պապից :

Նիկողայոս Գ, ի կոնդակին իւրում՝ որոյ սկիզբն է, «Եւ սերմանահան»,՝ ետ զբացատրութիւն կանոնացն Փրանկիսկոսի, և հաստատէր՝ թէ հրաժարելն յամենայն անձնական և ընկերական սեպհականութենէ՝ զործ է սուրբ և արժանի վար-

(*) Կարէ փրանկիսկեան իրմատորացն Լաթինացաց հիշելոցաւ յապն 1208 է փրանկիսկոսէ իւր՝ Պրանկիսկոսէ Առնէղացոյ, և զանազան ճեպք ևսրին հաստատէ անսամբ իւրին առ խնդրահաւելան «Երբսիբ Էպիսքոս», և «Մտաբայի իրմատոր» :

ձույց, և թէ ինքն Քրիստոս ուսոյց զնոյն և հաստատեաց իւրովն օրինակաւ. զնոյն ուսուցին և նախկին հիմնադիրք Եկեղեցւոյ: Սմին իրի որ և իցէ ստացուած Փրանկիսկեանց պարտի գտանիլ ի ձեռս նոցա՝ միայն ի վայելումն, և ոչ թէ ի տիրանալ նոցին. իսկ իրաւունք սեպհականութեան ի վերայ ըստացուածոցն նոցա՝ ըստ կարգադրութեան պապին՝ անկէ հըռովմէական Եկեղեցւոյ:

Նիկողայոս արար և յայտնագոյն ևս յաւելուած մի ի կոնդակն իւր, ասելով թէ բացատրութիւնն տուեալ ի նմին կանոնաց Փրանկիսկոսի՝ պարտի ունել զօրութիւն մշտնջենաւոր, և ոչինչ ընդհատ յայրոց կարգադրութեանց կամ կոնդակադրոց պարտին ընթեռնուլ զայն և ըստ բառիցն բացատրել ի դպրոցս: Անդ սպառնալեօք զըկման ի հաղորդութենէ արգելեալ էր ամենայն մեկնարանութիւն հակառակ բառական իմաստից բացատրութեան պապին:

Զիք ինչ բնաւ տեղի երկրայութեան՝ զի Նիկողայոս Գ այսու գործով եղեալ էր ի մտի առնել զհանդիսական ինչ վըճառահատութիւն. քանզի ի բացատրութեան անդ իւրում ոչ թէ միայն ընդ Փրանկիսկեան կարգին խօսէր, այլ և առ զըպրոցս կամ համալսարանս և ընդհանրապէս առ համօրէն Եկեղեցին ուղղէր զբանս իւր:

Յետ այնորիկ Կղէմէս Ե կրկնեաց ի կոնդակին իւրում՝ որոյ սկիզբն է. «Նլի ի դրախտէն», զկարգադրութիւն յաղագս անցանելոյ իրաւանց սեպհականութեան ստացուածոց Փրանկիսկեանց առ Եկեղեցին Հռովմայ: Յովհաննէս ԻԲ, ի կոնդակին որ սկսանի բառիւս «Ոմանց», նոյնպէս հաստատեաց թէ այն սահմանադրութիւն Նիկողայոսի Գ, և Կղէմայ Ե, օգտակար է, անլուծանելի է և բացայայտ է: Այլ յետ սակաւուց իրրեւ գծտեցաւ Յովհաննէս ընդ Փրանկիսկեանսն, մասամբ վասն այնորիկ՝ զի ջնայր չափաւորել զտարապայման և զբնթէ ծաղրական հետեւողութիւն աւետարանական աղքատութեան, և մասամբ վասն այնորիկ՝ զի ի միջոյ միաբանից այնր կարգի սկսան լսելի լինել ուժղին պարսաւանք անկարգութեանց պապական պալա-

տանն, և պահանջմունք ընդարձակ վերանորոգութեան Եկեղեցւոյ, յայնժամ սկսաւ նա առ սակաւ սակաւ խախտել զսահմանադրութիւնն Նիկողայոսի՝ որչափ կարողն է առնել առանց նուազեցութեանելոյ զյարգանս իւր առ նա : Ետ աջ քան զսահմանայն երարձ զարգելս զւր եղեալ էր Նիկողայոս՝ մեկնարանելոյ ոչ ըստ բառից և ըստ տառից զիւրն բացատրութիւն կանոնաց Փրանկիսկոսի, առ որ եղան և բանադրանք. ապա ըսկսաւ դատաքննել և զոմանս ի յօդուածոց բուն իսկ սահմանադրութեանն : Այնուհետեւ ջերմաջերմ վիճարանութիւնք երթալով երթային և սաստկանային. Հոգեւորականն *) անուանեալք՝ դաշնակցեալք ընդ Լուդովիկոսի Պաւարիացւոյ՝ սկսան հերետիկոս կոչել զպապն Յովհաննէս : Եայնժամ և նա ի ձեռն նորոյ կոնդակի յայտ արար՝ թէ անհնար է դնել զանազանութիւն ի մէջ սոսկ վայելման իրին, և իրաւունս սեպհականութեան ունելոյ ի վերայ նորին, և թէ հարկաւոր իսկ ոչ է այն՝ ոչ վասն քրիստոսական Եկեղեցւոյ, և ոչ վասն քրիստոնէական կատարելութեան, և ի վերջ բանիցն հերքեաց իբրեւ հերետիկոսական և հակառակ Եկեղեցւոյ զվարդապետութիւն նախորդացն իւրոց, որպէս թէ Քրիստոս և առաքեալքն օրինակք եղեն բանիւ և գործով այնմ աղքատութեան յոր դէտ ակն ունին Փրանկիսկեանք :

Եւ այսպէս ընծայէր Եկեղեցին խռովայոյղ իմն տեսարան. զի մին ի պապից ուղղակի ամբաստան լինէր զայլոցն պապից իբրեւ զմոլորամտաց : Զայն ինչ զոր Նիկողայոս Գ, և Սղէմէս Ե, հանդիսական վճռահատութեամբ հռչակէին իբրեւ զգործ իրաւացի, և սուրբ, զնոյն այլ ոմն պապ յետ ժամանակաց զատապարտէր իբրեւ զվնասակար ինչ և զանիրաւ : Փրանկիսկեանքն վերստին առաւելագոյն ևս սաստկութեամբ ամբաստան եղնն զՅովհան-

(*) : այս անուն հաշէին զանիմա ոմանէ ի կրօնաւորացն Փրանկիսկեանց, ի նշանակ աւելի իմն հաբեախրութեան խաբանց և կանոնադատութեան :

նէ ԻԲ, իբրեւ զհերետիկոսէ. զի ասէին թէ «Որ ինչ միանգամ վճռեալ է հաւանութեամբ և իմաստութեամբ պապից, զայն մի՛ իշխեսցէ՝ արկանել ընդ երկրայութեամբ յաջորդն նոցա», 42) :

Բայց Յովհաննէս ԻԲ դատապարտեաց զգրուածս մեծագունի մասին աստուածաբանից նոցա, որպիսի էր՝ օրինակ իմն Տ՛Օ-լիվա, և պատասխանի արար համբռն եղբայրութեան Հոգեւորեանցն և Քրաթրիչեանց — որպէս անուանէին զանձինս հետեողքն այնորիկ տարապայման աղքատութեան, — կրօնաքննութեամբ. քանզի յամէն 1516. ջամն 1552, հարիւր և չորք անձինք ի նոցանէ ի հուր պրեցան իբրեւ նահատակք աւետարանական աղքատութեան ի թիւր միտս առեղոյ, և պապական անսխալութեան. իբր զի նորա առաջինք էին յայնժամ ի ջատագովս այնր վարդապետութեան, որ այն ինչ զեռ ևս ի վեր երևեալ էր յեկեղեցւոջ : Յետ երկար և ծանր ծանր հալածանաց Հոգեւորեանքն ընկալան ի Սեքստոսէ սակաւ ինչ ղիւրութիւն. քանզի պապն այն հրամայեաց արկանել ընդ քրննութեամբ զգրուածս աստուածաբանին նոցա և մարգարէի՝ Տ՛Օ-լիվայի, և հակառակ վճռոյն Յովհաննու ԻԲ՝ վկայեաց զնոցանէ ուղղափառս զոյ : Յապա ժամանակս դարձեալ զրաւեցին պապքն ընդ ձեռամբ եկեղեցւոյն Հռովմայ զայնոսիկ ի ըստացուածոց կարգին՝ յորոց հրաժարեալ էր Յովհաննէս ԻԲ :

Մին յընդարձակագոյն վաւերական թղթոց պապից ի խընդիրս հաւատոյ՝ է կոնդակն պապին Եւղինէոսի — Հայոց, տրուեալ ի 22 Նայեմբերի 1459 ամի, այսինքն յետ երից ամսոց ղինի աւարտման Փլորենտեան Ժողովոյն : Դաւանութիւն է այն հաւատոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ, որպէս թէ հանգերձեալ էր լինել վասն Հայոց իբրու թեյ իմն առաջնորդիչ առ վարդապետութիւնս՝ նկատմամբ խնդրոցն այնոցիկ՝ յորս նորա մինչև ցայնժամ տարածայնէին : Ի դաւանութեան անդ առաջի եղեալ են վարդապետութիւնք յաղագս միութեան էութեանն Աստուծոյ, յաղագս Երրորդութեան, յաղագս մարդեղութեան Փրկչին և յաղագս եօթն խորհրդոց, Ի նմին կոնդակի և զայս ևս ասէ պապն՝ թէ հրատարակեալն այն յիւրմէ կոնդակ կամ

վճիռ՝ հաստատեալ է ի Ժողովոյն, այսինքն յայնոցիկ եպիսկոպոսաց Իտալացւոց՝ զորս տակաւին կալեալ ունէր նա ի Փլորենտիա :

Երդ եթէ պապական կոնդակն այն արդարեւ կանոն էր հաւատոյ, արեւելեան Եկեղեցին փոխանակ եօթն խորհրդոց ունէր արդեօք խորհուրդս չորս և եթ, իսկ արեւմտեան Եկեղեցին յընթացս գէթ ութ հարիւրոց ամաց կացեալ մնացեալ էր զուրկ յերկոց խորհրդոց, յորոց մի է այն՝ առանց որոյ պակասին նշանակութիւնք և այլոցն չորից խորհրդոց՝ բաց ի միոյն : Քանզի Եւգինէոս Դ սահմանէ յայնմ կոնդակի զձեւ, զնիւթ և զիսկութիւն խորհրդոց, զորոց գոյութենէն կամ զանգոյութենէ կախեալ կայ և գոյութիւն նոցին իսկ խորհրդոցն : Ընդունի նա զայնպիսի ձեւ խորհրդոյ զրոշմին, որ ոչ երբէք լնալ է ի միումն յերկուց մասանց Եկեղեցւոյ, և ի միստումն մտեալ է կերպութիւն նորին զկնի տասներորդի դարուն և եթ : — Զնոյն առնէ և ի խօսելն զխորհրդոյ ապաշխարութեան : Երբեւն հաւան մասն խորհրդոյն աստանօր ևս տուեալ լինի նմին ձեւ մի այնպիսի՝ զոր յունական Եկեղեցին ոչ երբէք զիտաց, իսկ արեւմտեանն ոչ զիտէր յընթացս մետասան դարուց : Ապա ուրեմն եթէ ի խորհուրդն ձեռնադրութեան հպկն յանօթս և բանքն ասացեալք ի նմին պահու համարին իւրեւ էական ինչ և կարեւոր ձեւ, աստի զհետ գայ թէ յընթացս հազար ամաց Եկեղեցին Լատինացւոց ոչ ունէր յինքեան ոչ քահանայս և ոչ եպիսկոպոսունս : իսկ յունականն՝ որ ոչ երբէք ընկալեալ էր զայնպիսի սովորութիւն և ցարդ ևս ոչ ունի, բաց ի միլլրտութենէ, թերեւ և բաց ի պսակէն՝ ոչ ունի ամենեւին խորհուրդա Եկեղեցւոյ *) 45) :

(*) Առ ի պարզութիւնս իմանալոյ զայս հարստաթ Բանէ՝ արժան համարելի՜ յոչ առնել զի ա. յարեւելեան Եկեղեցիս զբարոյշմն ոչ եպիսկոպոսն որայ մերթելոց, որովն առ Լատինս է սովորութեան, և որպէս պահանջէ Եւգինէոս ի կոնդակին, այլ բանաւոյն. Բ. զի զնիւ-

Նշանաւոր իմն է՝ զի այս կոնդակ, յորոյ ի կանգուն կաշն կանգնի, և յանկմանն անկանի յեկեղեցւոյ անսխալութիւնն պապական կամ բովանդակ իսկ եկեղեցական դասակարգութիւնն հանդերձ իւրովքն խորհրդովք, յամենայն աստուածաբանից ի վկայութիւն կոչեցեալ և կամ հերքեալ է. և սակայն արքանեակքն անսխալութեան պայսին ոչ երբէք ձեռնարկեալ են ի բացատրութիւն նորին, ոչ Բեյլարմինոս, ոչ Շարլաս, ոչ Ակուիր, ոչ Օրսի և ոչ բնաւ այլ ոք ի ջատագովից հռովմեական պալատանն ոչ է խօսեցեալ զայսմանէ:

Ի ժամանակի անդ՝ յորում պապքն Հռովմայ սկսանէին հղօրագոյնս պահանջել, զի անսխալութիւն իւրեանց ընդունելի լինիցի ամենեցուն, Սեքստոս Ե յանկարծակի իմն անկաւ ի վարանս տարակուսի ի հրատարակել անդ իւրում զաստուածաշունչն: Քանզի ժողովն Տրիդենտեան յայտ արարեալ էր՝ թէ թարգմանութիւնն Հերոնիմոսի է վաւերական բնագիր աստուածաշնչին վասն արեւմտեան եկեղեցւոյ, բայց չև ևս գոյր ի միջի տպագրութիւն ինչ Լատին աստուածաշնչի հաստատեալ յեկեղեցւոյ իբրեւ հաւատարիմ կամ վաւերական: Սեքստոս Ե ձեռն էարկ յայն տպագրութիւն, և աստուածաշունչն ի լոյս

նորոգութեանն արեւելեայ: համարէն եւիմն մասն խորհրդոյ խաբէն, և ոչ զընդաւելեան անշեւոյն և սպասաց, զոր խորեւ պահանջին այժմ լապնէ. և ք. զի ի խորհուրդն ապշխաբութեան զընթումն և զիստաթմանութեան մեղացն և զաղաշխարհոս համարին արեւելեայ: Խաբեորս առ իսկութեան խորհրդոյն, և ոչ զարշախնէն Եւթի զյեւ, որպէս Եւթիմեոս համարէ: Ապաւին գոյնպէս հաւասարայր, առե Բանաս, և արեւմտեանն Եկեղեցի մնչևն դաւաճաւ Եւթիմեոսի, ապա որեմն զար գոյնն օրինակէ զարի մայր և նա ընդ դարս Բաղդաս յեւթիցն այնպիսի խորհրդոյ, ի դրաշմն, և ի յեւանդորութեան և յաղաշխարութեան. իսկ ի պախաւել վաւերական յեւանդորութեան Կահուայից՝ հարկաւ անվաւեր և անզոր մայրն և այլ մանաւն խորհուրդին՝ Բաց ի միւսսութեան, արդէ: և ի պապին խորհրդոյ:

ընծայեցաւ զարդարեալ սովորական անաթեմայիւք և բռնազօսութեամբք : Ի կոնդակի նորին հրատարակեալ էր՝ թէ այն տպագրութիւն ուղղագրեալ ձեռամբ նորին իսկ պապին՝ պարտի առեալ լինել յօրինակ ամենեցուն՝ ընդ սպառնալեօք նըզովից, իբրև միմիայն ստոյգ և վաւերական բնագիր, և որ և իցէ փոփոխութիւն ի նմին թէպէտ և միոյ և եթ ըստի՝ պարտի անկանել ընդ պատժով բանադրանաց :

Բայց տեսաւ իսկոյն՝ զի տպագրութիւնն այն լի է սխալանօք, և դտան ի նմա իբր երկու հազար անուղիղ տեղիք, որոց պատճառ ինքն իսկ պապն եղեալ էր : Հարկ ուրեմն էր հրապարակաւ խափանել և արգելուլ զՍեքստեան աստուածաշունչն. բայց Բեյլարմինոս խորհուրդ ետ հեռացուցանել ըստ կարի զվտանգն՝ յոր արկեալ էր Սեքստոս զՆկեղեցին. ուստի վճռեցին յետ ժողովի ի վաճառմանէ զամենայն օրինակս աստուածաշնչին այնորիկ, և նոր ի նորոյ տպագրել աստուածաշունչ ուղղագրեալ ընդ անուամբ Սեքստոսի Ե, բացատրելով ի յառաջարանին՝ թէ անուղղութիւն առաջնոյ տպագրութեանն յառաջ եկեալ է յանհոգութենէ շարագրաց և տպողաց : Ինքն իսկ Բեյլարմինոս ընկալաւ զյանձնարարութիւն զըրելոյ զյառաջարանն, և այնպէս հրատարակեցաւ ստութիւն՝ յորոյ վերայ նորընտիր պապն եղ զանուն իւր :

Եզուիթն այն կարգինալ Բեյլարմինոս պարծի յինքնագիր կենսագրութեան իւրում՝ թէ այսու եղանակաւ հատոյց նա Սեքստոսի զըարութիւն ընդ չարութեան. քանզի պապն ընդ արգելմամբ արկեալ էր զգլխաւոր գրութեան Բեյլարմինոսի, յորում ցուցանէր նա թէ պապին անուղղակի և եթ անկ է տիրապետութիւն ի վերայ ամենայն աշխարհի, բայց և յայսմ պատահաց նոր իմն ձախորդութիւն. քանզի կենսագրութիւնն Բեյլարմինոսի զրեալ նորին իսկ ձեռամբն՝ պահեցաւ ի զիւանս Եզուիթացն Հռովմայ, և հրատարակեցաւ ի Հռոմ յերկուս պատճէնս գաղափարեալս անտի : Վասնորոյ կարգինալն Ածծուլինի առաջարկեաց՝ զի գրութեան այն Բեյլարմինոսի, որ զերիս պապս խայտառակէր, և զերկուս այլս (զԳրիգոր ԺԳ, և զՎրե-

մէս Ը,) ստախօս ցուցանէր, — բարձցի ի միջոյ և պրեքցի, և այս ամենայն թաքուցեալ մնասցէ ի զաղտնիս 44) :

Դ.

Գրութիւն Եպիսկոպոսաց Հռովմայ ի նախնի Եկեղեցւոջ : — Բազմադարեան լուծիւն զվճռոց եւ զհանգամանաց պապիցն յԵկեղեցւոջ : — Խնդիրք զգատկէն, զապաշխարութենէ, եւ զմկրտութենէ հնրժուածողաց : — Մոլորութիւն Լիբերիոսի պապին, եւ շփոթք ի պատմառս արխանոսաց : — Զօրութիւն նախնի Ժողովոց եւ անջօրութիւն պապից : — Պեղազեանցն մոլորութեան խնդիրք : — Աղղեցութիւն Լեոնի ի Ժողովն Քաղկեդոնի. — Վիդիլիոս եւ երեք դուխրն : — Մոլորութիւն Միակամեայց եւ Ոնորիոսի պապին : — Աղբիւնոս Ա. եւ խնդիր յարգութեան պատկերաց : — Խնդիրն յուզեալ զաստուածային նախասահմանութենէ :

Յընթացս 45 դարուց տիրապետեալ էր յԵկեղեցւոջ և յԵկեղեցական մատենադրութիւնս զարմանալի իմն լուծիւն զայնպիսեղ ծանր և կարևոր նիւթոյ՝ որպիսի է անսխալութիւն պապին : — Եւ ոչ ի միում ուրիշ ի նախնի դաւանութեանց հաւատոյ, և ոչ ի միում քրիստոնէական վարդապետութեան, և ոչ ի միում զրուածի Հարցն սրբոց, որ շարագրեալ իցէ վասն կրօնական կրթութեան ժողովրդոց, չիք և մի բան զպապէն ասացեալ : Զիք և ոչ ինչ ակնարկութիւն՝ թէ ի նմանէ միայն պարտ է առնել զհաստատութիւն հաւատոյ և վարդապետութեան : Ոչ զոյր յընթացս առաջնոցն հազար ամաց բընաւ ամենեւին և ոչ մի ինչ խնդիր վարդապետական որ վըճռեալ իցէ միայն սահմանադրութեամբ պապին :

Յայն ամենայն յուզմունս շփոթից որք եղնն յԵկեղեցւոջ յերեսաց Գնոստիկեան աղանդաւորաց (Մոնտանեանց և Հալարամեայց) եպիսկոպոսունք Հռովմայ ոչ բնաւ եղնն մասնա-

կիցք : — Ի պատմութիւնս առաջնոցն չորեքհարիւրոց ամաց ոչ է տեսանել հետո անգամ գոյութեան որպիսեւ ի իցէ պապական կոնդակի : Կրօնական հակառակութիւնք ընդդէմ Պօղոսի Սամոստացւոց, որք ընդ երկար ժամանակ յուզեցին զարեւելանն Եկեղեցի, և պատճառք եղեն զուամբման Ժողովոց բազմաց, պատահեցին և աւարտեցան առանց իրիք կցորդութեան պապիցն Հռովմայ : — Ըստ նմին օրինակի ոչ զոյ գտանել և ոչ զմի ապացոյց առ այն՝ թէ եպիսկոպոսունք Հռովմայ միջամուխ լիալ իցեն և ի միւսն յայն՝ վէճ՝ հակառակութեան, որ ձգեցաւ զամս հարիւր և յիսուն ընդդէմ Արտեմնի, Նոյնտիոսի, Սարկի, Բերկլիոսի, Առնեկիանոսի Անտիոքացւոյ և այլոց : Միմիայն վարդապետական գրուած ի ժամանակին յայնմիկ ի կողմանէ Հռովմայեցւոց է ճառն Դիոնիսիոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ : Եթէ ճառն այն Դիոնիսեայ առնոյր յայնժամ զընդհանրական ինչ նշանակութիւն, կարող ջնջել զմոլորութիւն աւրիանոսաց, և անդէն ի սկզբան խափանել զՏերձուածն զայն : Սակայն ոչ ումք ծանօթ էր ճառն արտաքոյ Աղէքսանդրիոյ, վասնորոյ և ինչ ոչ աղղեաց ի վերայ առաջիկայ վիճմանց և հակառակութեանց զմասանց հաւատոյ. և առ հասարակ որք զհտակ իցեն այնմ՝ զիտեն զայն միայն ի հատուածոց անտի՝ զորս ի մէջ բերէ սուրբն Աթանաս :

Եկեղեցին Հռովմայ յառաջին դարս անդ եռանդազին իմն եղանակաւ միջամուխ եղև յերիս միայն խնդիրս. այսինքն ի խնդիր տօնի զատկին, մկրտութեան հերետիկոսաց, և սպաշխարութեան : Յերեսին իսկ խնդիրսդ յայդոսիկ ոչ կարաց նա կատարել զկամս իւր, և պարտաւորել զայս Եկեղեցեաց յընդունել զիւրն սովորութիւն. և թէպէտ եպիսկոպոսն Վիկտոր ստիպեաց բանադրանօք զԵկեղեցիս փոքուն Ասիոյ՝ տօնել զզատիկն ընդ հռովմեական Եկեղեցւոյ, բայց ջանք նորա ի գերեւելին :

Վէճն որ յաղազս եկեղեցական ապաշխարութեան, այսինքն յաղազս առաւել կամ նուազ տեղութեան նորին (օրինակ իմն՝ թէ չիցէ՞ պարտ արգեօք զյանցանս ինչ կարի իմն

ծանունս պատժել բանադրանք մինչև ցմահ յանցաւորին), այն վեճ ասեմ ձգեցաւ ընդ երկար ժամանակ՝ [Թէ ի Հոռով և [Թէ յայլ տեղիս։ Սակայն որչափ արդեօք ցանկային ի Հոռով՝ ընդունելի առնել ըստ այսմ մասին զիւրեանցն կարծիս պլոցն Եկեղեցեաց՝ ոչ է յայտ։ Անդէն իսկ ի չորրորդի դարուն սպանիական Ժողովն Ելուիրեան սահմանեաց և առ այն զկանոնս՝ որք բոլորովին հնո ի են ի կանոնաց Եկեղեցւոյն Հոռովայ։

Աէճն ծագեալ ի միջի անդ երրորդի դարուն յաղագս վաւերականութեան մկրտութեան հերետիկոսաց՝ ունէր զձե բոլորովին վարդապետական։ և յայնժամ յայտնապէս ասացաւ զոր ինչ միանգամ կարծիս ունէր Եկեղեցի՝ [Թէ՛ զգորութենէ խորհրդոց և [Թէ զպայմանաց վաւերականութեան նոցին։ — Բողոք Ստեփանոսի պապին ընդդէմ սահմանադրութեանց Եկեղեցեացն Ափրիկէի և Ասիոյ յաղագս անվաւերութեան մկրտութեան հերետիկոսաց՝ ոչ յաջողեցաւ։ Պամեցաւ իմն պապն բանադրել զԵկեղեցիսն զայնոսիկ իբրեւ զհերձեալս ի հաղորդութենէ Եկեղեցւոյ։ բայց եպիսկոպոսունք Ափրիկեայ և Ասիոյ խստագոյն կշտամբանք յոտն կացին ընդդէմ այնպիսոյ ապօրինաւոր պահանջման։ Վիպրիանոս և Փիրմելիանոս պատասխանեցին նմա՝ [Թէ ոչ ունի նա իրաւունս՝ հարկադրել զայլս Եկեղեցեաց և եպիսկոպոսաց յընդունելութիւն վարդապետութեան իւրոյ, և բազումք յարեւելեան Եկեղեցեաց անփոյթ արարեալ բոլորովին զհոռովական վարդապետութեամբն՝ կացին մնացին ի սովորութիւնս իւրեանց։ — Չայնմ վիճարանութենէ ասէ Օգոստինոս՝ [Թէ դատաւիճիո պապին՝ որքան և բացայայտ բանիք իցէ ասացեալ, ոչ է տակաւին սահմանադրութիւն Եկեղեցւոյ, և [Թէ ըստ այսմ Վիպրիանոս և Ափրիկեցիքն ունէին լիուր իրաւունս մերժելոյ զայն միայն սահմանադրութիւն մեծի Ժողովոյն (որով իմանայ աստանօր Ժողովն Արեւատայ յամին 514) ունի զընդհանրական զորութիւն պարտաւորիչ 45)։

Ի վիճարանութիւնս ընդդէմ արիանոսաց որք յերկարաձգեցան զամս աւելի քան զհարիւր և յիսուն, և որոց վասն

եղեն ժողովք աւելի քան զյիսուն, աթոռն Հռովմայ չեղև ինչ կցորդ գործունեայ եղանակաւ։ Ոչ պապն Սեղբեստրոս (314—335) և ոչ նախորդք նորա (269—314) ոչ թողին և ոչ զմի ինչ գրուած, և ոչ զմի նշան կցորդութեան իւրեանց ի գործս Եկեղեցւոյ։ Միայն Յուլիոս և Լիբերիոս լուծին զըռուութիւն նախորդացն իւրեանց. բայց և յայնժամ աճեաց այնու վտանգն Եկեղեցւոյ. քանզի Յուլիոս յայտ արար ի ժողովի՝ թէ ուղղափառ է Մարկեղոս Անկիւրացի՝ աշակերտն Սարգիս. իսկ Լիբերիոս դարձաւ յաքսորանաց՝ դատապարտելովն զԱթանաս, և ստորագրելով արիոսական դաւանութեան հաւատոյ։ «Անաթեմայ, նղովեալ եղեցիս, թէ Լիբերիէ,» գոչեցին յայնժամ լի ցասմամբ եպիսկոպոսունք արեմտեայց, ընդ որս և Իլարիոս եպիսկոպոս Փուաթիէ քաղաքի Գաղղիոյ։ Այս մոլորութիւն Լիբերիոսի ի հաւատոց ընդ ամենայն ժամանակս միջին դարուց եղև նոր ապացոյց՝ թէ պապ ևս հանդոյն այլոց ի մարդկանէ կարող է անկանել ի հերետիկոսութիւն։

Ապա յետ չարաբաստիկ ելից ժողովոյն որք եղեն ի Մեղիոյան, ի Սիրմիոն, յԱրիմինի և ի Սելեկիա, վստահութիւն հաւատացելոց ի ժողովսն յայնոսիկ իբրև ի մի միայն գործիս ճշմարիտ վարդապետութեան այնպէս զրդուեալ խախտեցաւ, զի Հերոնիմոս գրէր, «Աճիւք ժողովոցն այնոցիկ արիոսականք գտան, և զարմանք կալան զաշխարհ ամենայն,»։ Սարգիս էր արգեօք սպասել՝ թէ յետ այնպիսի դիմաց հաւատացեալքն և Եկեղեցիք ամենայն աշխարհաց խռովեալք և տարակուսեալք զիմեացն առ պապն ի խնդրել զխորհուրդ և զօգնութիւն նորա իբրև զմիակ խարսխի փրկութեան և ապաւինի ուղղափառութեան. սակայն ոչ պատահեցաւ բնաւ այնպիսի ինչ. այնպէս զի յամենայն ճառախօսութիւնս և ի ժողովական խորհրդածութիւնս յԱրիմինի և ի Սելեկիա՝ յամին (359) անուն իսկ պապին ոչ յիշատակեցաւ և ոչ մի անգամ, — Միայն յետ քանի մի ամաց եցոյց պապն զնշանս կենդանութեան, յորժամ գովեաց զգնացս ժողովոյն Աղէքսանդրիոյ ընդդէմ եպիսկոպոսաց Արիմինեան ժողովոյն 46)։

Ի բովանդակ ընթացս չորրորդի դարուն ժողովքն միայն էին որ լուծանէին զխնդիրս հաւատոյ. և եթէ զիմէին երբեք առեպիսկոպոսն Հռովմայ՝ իբր խնդրելով զլուծումն, յայն միտս և եթ առնէին զայն՝ զի նա գումարեաց զԺողով, և ժողովն տացէ զհայցեալն պատասխանի. — Յերկրորդումն տինգերական ժողովի, որ սահմանեաց զվարդապետութիւնն որ յաղագս Հոգւոյն սրբոյ, և ոչ իսկ գտաւ որ նուիրակ ի զիմաց Եկեղեցւոյն Հռովմայ. ուստի որպէս այլոց Եկեղեցեաց՝ նոյնպէս և նմա հաղորդեցին զվճիռս ժողովոյն. Թէպէտ և յերկուս ժողովս Հռովմայ առ Դամաստսիւ (378) կարգեցան քանի մի նզովք ընդդէմ մոլորութեանց՝ որոց հեղինակքն ոչ յիշատակին, սակայն պապն Սիրիկիոս (384—393) ոչ էառ յանձն հատանել զվճիռ զմոլար վարդապետութենէ եպիսկոպոսի ուրումն, վասն զի ոչ ունէր առ այն իրաւունս ինչ, և լաւ համարեցաւ առնուլ նախ զկարծիս եպիսկոպոսաց զաւառացն, որպէս զի և զիւրն դատաստան յարմարեցէ դատման նոցին 47). — Եսկ ի Հռովմ թէպէտ նա ինքն հերքեաց զնոր մոլորութիւնն Յովիանոսի, սակայն դարձեալ ի ձեռն ժողովոյ արար զայն.

Առաւել քան յայլ ամենայն խնդիրս ժամանակացն առաջնոց՝ միջամուխ եղին պապքն ի մրցմունս ընդդէմ Պեղագեանց. Իննովկենտիոս Ա, հրաւիրեալ յեպիսկոպոսացն Ափրիկեցւոց, հաստատեաց զվճիռս երկոցուն ժողովոց նոցա գումարելոց ի Միլենէ և ի Վարթագինէ (417) և զգրուածն Պեղագիոսի դատապարտեաց իբրև զհերետիկոսական. այնպէս զի Օգոստինոս ասաց ի միումն ի քարոզութեանց իւրոց. «Այժմ գործն աւարտեցաւ», 48). Սակայն չիք երկրպագութիւն՝ զի սխալեաց նա. քանզի վէճն յայնժամ մանաւանդ բորբոքեցաւ ամենայն սաստկութեամբ, և աւարտեցաւ զկնի ամաց բաղմաց վճռով տինգերական ժողովոյ յամին 451. — Պապն Զոսիմոս ասաց զկարծիս իւր զվարդապետութենէ Պեղագեանց բոլորովին ի հակառակ միտս անմիջական նախորդին իւրոյ, Իննովկենտիոսի Ա. Մեծաւ գովասանութեամբ խօսեցաւ նա զպապէն Կիլեստինոսէ, որ ուրանայրն զսկզբնական մեղս, և վասն այնորիկ ամ-

բաստաննալ լինէր իրրև զհերետիկոս. իսկ զնախկնորոնսն Ափրիկեցւոց ամբաստանէր և պարսաւէր վասն այնորիկ՝ զի համարձակեցան զայնպիսի այր ուղղափառ ընդ մոլորեալս համարել. Ափրիկեցւոցն նախկնորոնք խստագոյնս արարին պատասխանի Ջոսիմոսի՝ թէ նա ինքն մոլորեալ է, և թէ ինքեանք կան և մնան հաստատուն ի կարծիս և ի վճիռս իւրեանց. ապա ի Ժողովն Պարթագինեայ վերստին նշույնցին զմոլորութիւն Պեղագիոսի և Նելեստինոսի, և յայնժամ ևեթ միաբանեցաւ պապն ընդ վճռոյ նոցա:

Երրժամ Իննովկենտիոս Ա զատապարտեաց՝ որպէս ասացաքն՝ զվարդապետութիւն Պեղագիոսի, ասացեալ էր Օգոստինոս. «Այժմ գործն աւարտեցաւ: Զայս բան ի մէջ բերեն իրրև ապացոյց՝ թէ Օգոստինոս, որ մերժեալ էր զանսխալութիւնն պապական ի խնդիրն որ յաղագս մկրտութեան հերետիկոսաց, յայս խնդիր հաւանէր ընդ այն. սակայն դիտաւորութիւն այսպիսի հեռի էր ի նմանէ: — Պեղագեանցն աղանդ յաջ Օգոստինոսի այնպիսի իմն մոլորութիւն թուէր կորստական, զի վասն դատապարտելոյ զայն չէր իսկ պիտոյ գումարումն Ժողովոյ իրիք, որ աւելի իսկ էր հերձուածն այն յերկուց Ժողովոց Ափրիկեայ 49), ընդ որոց վճիռս հաւանեալ էր և պապն. ուստի և Օգոստինոս կարէր համարել զգործն աւարտեալ: Բայց թէ զվճիռն Հռովմայ ըստ ինքեան ոչ համարէր նա վաճառական ինչ՝ այնպէս զի ոչ կարօտիցի այն Ժողովական հաստատութեան, նա ինքն յայտնապէս ցուցանէ յաղում տեղոջ, և գնացք նախկնորոնցն Ափրիկեցւոց ընդ Ջոսիմոսի պապին առաւել ևս հաստատեցին զնա ի կարծիս նորին:

Եամեն 450 մինչև ցվախճան եօթներորդի դարուն յերկարաձգին վիճաբանութիւնք յաղագս մարդեղութեան Բանին և միաւորութեան երկուց բնութեանց ի Բրիտոս, և յայնմ իսկ ժամանակէ սկսանի նոր շրջան վարդապետական գործունէութեան պապից: Պապն Նելեստինոս դատապարտեաց զաղանդն՝ նետորի. բայց այն դատապարտութիւն ոչ ինչ ազդեաց՝ մինչև ցգումարումն ընդհանուր Ժողովոյ: Տիեզերական Ժողովն

Եփեսոսի, որ եղև յամին 454, քննեաց զայն դատապարտութիւն և հաստատեաց, — Իբրև ի վեր երևեցաւ մոլորութիւնն Եւտիքեայ, մեծն Լևոն զրեաց առ Փլարիանոս թուղթ (որ առաջինն է ի վարդապետական կոնդակս պապից), զոր թէպէտ ընդհանրապէս զուլութեամբ ընկալան արևելեայք և արևմտեայք, սակայն ոչ յառաջ՝ այլ զկնի որոյ քննեցաւ ի Ժողովն Քաղկեդոնի, Ինքն իսկ Լևոն խոստովանէր՝ զի թուղթ նորա կամ տուեալն՝ առ ի լինելոյ հաստատուն կանոն հաւատոյ՝ կարօտի առնուլ զնոյնպիսի հաստատութիւն և ի կողմանէ եպիսկոպոսաց 30) :

Ոչ նոյնպէս բարեդաղդ գտաւ պապն՝ Վիգիլիոս ի վէճն որ յաղաքս Երից գլխոց. քանզի նետորամիտ զրուածս Իփոդորի, Թէոդորինտեայ և Իբասայ իսկզբանն (346) հրատարակեաց նա ուղղափառական լինել, ապա յետ միոյ ամի դատապարտեաց. յետ այնորիկ (յամին 353) դարձեալ հրատարակեաց զնոսին ուղղափառս զոյ. որով և հակառակեալ գտաւ սահմանաց հինգերորդի տինգերական Ժողովոյն, որ կարճեաց կամ արդել զեկեղեցական հաղորդակցութիւն ընդ նմա, — Ի վերջոյ հնազանդեցաւ նա վճռոց Ժողովոյն, և հրատարակեաց՝ զի մինչև ցայնժամ լիալ էր զործի սատանայի ի կործանումն Եկեղեցւոյն Աստուծոյ, և տարածայնեալ էր եղբարցն իւրոց յեպիսկոպոսաց, և թէ պիժմ լուսաւորեաց զնա Տէր 34) : Այսպէս ահա պապն Վիգիլիոս երիցս անգամ հակառակ անձին իւրում խօսեցաւ, մինչև կայսրն և Ժողովն յաղթահարեցին զպապն փոփոխամիտ : Լետեանք իրացս այն եղնն՝ զի անկաւ յարևմուտս բազմամեայ հերձուած և բաժանումն. քանզի տեղական Եկեղեցիք Ափրիկոյ, Հիւսիսային Իտալիոյ և Լիւրիկէի խորշեցան յունելոյ հաղորդակցութիւն ընդ պապից՝ որք դատապարտութեամբ Երից գլխոցն որպէս թէ առոտն հարեալ էին զհաւատս և զհնդինակութիւն Ժողովոյն Քաղկեդոնի : — Յաջորդն Վիգիլիոսի Պնդագիոս Ա, որոյ ուղղափառութիւնն կասկածելի էր յաչս արքային Գաղղիոյ և եպիսկոպոսացն զաղղիացւոց, ոչ մտաբերեաց ընաւ ասել՝ թէ եպիս-

կուպոսունք Հռովմայ անսխալականք են. ընդ Հակառակն առաջի արար զդաւանութիւն իւր արքային, և յայտ արար՝ թէ պատրաստ է ինքն միում միում՝ յեպիսկոպոսաց տալ զդաւանութիւն Հաւատոյ։ Թէպէտ և ստէպ ստէպ և փութով պընդութեամբ յորդոր լինէին պապք եպիսկոպոսացն բաժանելոց և օտարացեալ Եկեղեցեաց զալ դարձեալ ընդ միմեանս և ընդ իւր ի միարանութիւն, բայց ոչ երբէք ի մէջ բերէին զառանձինն իշխանութիւն իւրեանց և զանսխալութիւն պապական աթոռոյն։

Մոլորութիւն Միակամայցն, որք ասէին՝ թէ ոչ են ի Քրիստոս երկու կամք՝ աստուածային և մարդկային, այլ միայն աստուածային, դարձեալ պատճառս ետ գումարման տիեզերական ժողովոյ (յամին 680)։ Անդէն իսկզբան ժողովոյն Ոնորիոս պապ իբրև Հարցաւ յերիցն պատրիարքաց, ետ պատասխանի մոլորական, որով և մեծապէս նպաստ եղև տարածելոյ աղանդոյն այնորիկ։

Թէպէտ և պապն Մարտինոս տակաւին ևս յամին 649, ժողովով Հարիւր և Հինգ եպիսկոպոսաց Հաւաքելոց ի Հարաւային և Հիւսիսային Իտալիոյ հերքեաց զմոլորութիւն Միակամայցն, բայց քանզի մճիռն պապական ոչ համարէր յայնժամ գերագոյն ինչ և անհակառակելի, կայսրն Վոստանդին Հարկ համարեցաւ ժողով գումարել ի Վ. Պօլիս։ Ժողովն այն հռչակաւ և մեծաւ հանդիսիւ դատապարտեաց զՈնորիոս սակս հերետիկոսական մոլորութեան նորա, և չգտաւ և ոչ մի դք որ բանայցէ զբերան ի ջատագովութիւն նորին, թէպէտ և ի ժողովի անդ էին և նուիրակքն պապին։ Վարդապետական զբուռածքն Ոնորիոսի ի հօւր դատեալ այրեցան իբրև ապականեալք հերետիկոսութեամբ, և պապքն հպատակեալ անհրաժեշտ հարկին՝ ստորագրեցին ի նզովն, և ինքեանք իսկ փոյթ կալան՝ զի հերետիկոսն Ոնորիոս, դատապարտեալն յարեւելեան և յարեմտեան Եկեղեցւոյ՝ ի բաց ընկեսցի յեկեղեցական գրեւոյ։ Այս դէպք պայծառագոյն քան զլոյս ցուցանեն՝ զի յայնժամ չէր ինչ բնաւ յայտնի բովանդակ տիեզերական Եկեղեցւոյ զպապական անսխալութենէ։ ուստի ջատագովքն անսխա-

լուծեան պապին (Թորքուէմատա, Բելլարմինոս և այլք) ոչ այլ ինչ ելա հնարից գտին առ այս՝ եթէ ոչ կասկածել ընդ վաւերականութիւն ժողովական սահմանացն, և ասացին թէ Յոյնք խարդախեալ իցեն զնոսին։ Յայս կարծիս կացին մնացին աստուածաբանք կարգին Եղուիթաց մինչև ցկէս անցելոյ դարուն։ Բայց յորմէ հետե բացէ ի բաց հերքեցաւ այն, ձեռն արկին այնպիսի մեկնաբանութիւնս տալ բանիցն Ուորիոսի՝ որպէս զի կարելի իցէ քաղել յայնցանէ փոքր ի շատե իմաստ ինչ ուղղափառական։ Յաջողեցան արդեօք ի գործն թէ ոչ, սակայն այս ինչ յայտնի է զի ի ժամանակս Ուորիոսի թէ տիեզերական Ժողովն և թէ պապն ինքնին համոզեալ էին ընդ սխալականութիւնն պապական։

Յետ ամաց հարիւրոց պապն Ադրիանոս Ա, թէպէտ և զամենայն հնարս հնարեաց՝ զի վճիռքն երկրորդի Ժողովոյն նիկիոյ յաղաքս յարգութեան պատկերաց ընկալեալ լիցին նաև ի մեծէն Կարողոսէ և յեպիսկոպոսացն Գաղղիոյ, բայց ոչ եղև զամագիտ։— Ժողովն եկեղեցական գումարեալ ի Փրանկիորտիա յամին 794 հակառակեցաւ և մերժեաց զսահմանս երկրորդի նիկիական Ժողովոյն, և պապն Ադրիանոս ոչ իշխեաց ընդդէմ կալ նմին և հերքել զբանս նորա։ Նաև յամին 824 եպիսկոպոսունքն ժողովեալք ի Փարիզ խստագոյն և անխնայ բանիւք յարձակեցան ընդդէմ այլանդակ բանից պապին Ադրիանոսի, որ պատուէր տայր ընդունել զսնոտի պաշտօն ըստ ասելոյ նոցա՝ պատկերաց 52)։

Ոչ ինչ ընդհատ յայդմանէ նշանական իմն է դրութիւն արևմտեան եպիսկոպոսաց ժամանակին և պապական իշխանութեան ի դէպս վիճաբանութեան ծագելոյ յաղաքս աստուածային նախասահմանութեան։— Վէճս այս՝ զոր յարոյց Վոլշալք կրօնաւոր, տեւեաց զամս տասն, և պատճառս ետ բազմաթիւ գրուածոց և ժողովոց։ Գերահռչակ եկեղեցականքն Հինկմարոս, Հռաբանոս, Ամողոս, Պրուդէնտիոս, Վենիդոս և այլք հակաճառէին ընդդէմ իրերաց, Ժողովք ընդ Ժողովս վիճաբանէին, և հնար ինչ միաբանելոյ զնոսա չերևէր ի միջի։

Եւ սակայն ոչ որ մտաբերեաց դիմել յատեան զատաստանի պապին, որ յայնմ ժամանակի ակորժ հաճութեամբ միջամուխ լինէր ի գործս Եկեղեցւոյն Գաղղիոյ, միայն Պօթլաք դիմեաց առ նա, — և այն ի զուր, որպէս զի մեղմեցի խտուրթին թշուառութեան իւրոյ:

Մինչև ցերեկ Իսիդորեան կոնդակագրոց ոչ որ ոչ ուրեք ձեռն էարկ ի հաստատութիւն նորամուտ վարդապետութեան Հոովմայ յաղագս անխալութեան պապին, և նոքին իսկ պապքըն ոչ երբեք ածին զմտաւ՝ զայս առանձինն շնորհ սեպհականել ինքեանց: Առ այս հարկ լինէր՝ զի յարաբերութիւնք եպիսկոպոսաց Հոովմայ առ Եկեղեցին հիմնովին առնուցուն զիփփոխութիւն. զի կարծիքն գերագահութեան պապին զայցեն ի հնութիւն, և զի յառաջագոյն պատրաստիցի երկիրն՝ յորում մարթիցէ սերմանել զսերմն վարդապետութեան զպապական անխալութենէ: — Այս վարդապետութիւն մեծաւ ջանիւ էառ տակաւ զաճումն, բայց և մեծաւ դանդաղութեամբ:

Ե.

Գերագահութիւն ի նախնի կազմութեան Եկեղեցւոյ: — Գումարումն ժողովոց: — Նախագահութիւն ի ժողովս: — Հաստատութիւն ժողովական վճռոց: — Պապական վճիռք զհաւատոց: — Օրէնսդրական, կառավարչական եւ դատողական իշխանութիւնք: — Լուծմունք օրինաց եւ արտօնութիւնք: — Իշխանութիւն բանադրանոց: — Իրաւունք վախճանական վճռոց: — Պապական դրութիւն: — Տեղական Եկեղեցիք, զարօրինակ Հայաստանայցն, եւ կառավարութիւն նոցա: — Սկիզբն ընդարձակելոյ պապական իշխանութեան:

Որպէս զի տեսցեն ընթերցողք՝ թէ քանի ահագին ջանադանութիւն է ի մեջ անուանեալ և իրական գերագահու-

Թեան պապին, թէ որպէս ձեացաւ այն ի հռովմեական Եկեղեցւոյ, և զոր կերպարանս էառ ի միջին դարս, շատ զրեցի մեզ ի մեջ բերել զառաջիկայդ հանգամանս իրաց։

Ա. Պապն Հռովմայ ոչ ունէր բնաւ մասնակցութիւն ինչ ի գործ գումարման Ժողովոց։ Ամենայն Ժողովքն մեծամեծք՝ յորս գտան եպիսկոպոսունք յայլ և այլ աշխարհաց՝ գումարեցան հրամանաւ կայսերաց, որք ոչ երբէք հարցանէին յառաջագոյն զկամս պապիցն առ այն։ — Երրորդ պապքն կա, որ համարեին զգումարումն Ժողովոյ, պարտական էին յայտնել զայն յառաջագոյն աղայանօք հանդերձ ի կայսերական պալատն (որպէս արարին զայս պապն Իննովկենտիոս ի գործն սրբոյն Յովհաննու Ոսկերերանի և Լեոն պապ զինի Ժողովոյ 449 ամի, բայց և յայնպիսի դէպս ոչ միշտ հասանէին ցանկութեան իւրեանց, որպէս պատահեաց այս և ընդ վերոյիշեալ պապսն։

Բ. Նախագահութիւն ի Ժողովս ոչ միշտ պապիցն տուեալ լինէր, թէպէտ և ոչ որ հակառակէր նախապատուութեան նոցա յԵկեղեցւոյ, նուիրակք պապին կալան զառաջին տեղի՝ միայն ի Ժողովն Քաղկեդոնի (յամին 434) և Վ. Պօլսոյ (ի 680). իսկ ի Նիկիա, յՆիսոս և ի հինգերորդ տիեզերական Ժողովին (553 ամի) այլք կալան զնախագահութիւնն։ — Այլ և ինքեանք իսկ պապքն ոչ երբէք յայտ արարին պահանջումն ինչ նահագահս լինելոյ, որպէս յայտ է այս ի գնացիցն Լեոնի Ա, որ առաքեաց ի Ժողովն Նիսոսի զնուիրակ իւր, թէպէտ և զիտելով գիտէր՝ զի ըստ կամաց կայսերն՝ զնախագահութիւն Ժողովոյն ունելոց էր եպիսկոպոսն Աղէքսանդրիոյ։

Գ. Սահմանադրութիւնք Ժողովոց, եթէ այնորիկ որ պատշաճ էին վարդապետութեանց հաւատոյ, և եթէ այնորիկ որ կանոնք էին բարեկարգութեան, ոչ կարօտ էին երբէք հաստատութեան պապից. վասն զի զօրութիւն և իշխանութիւն սահմանացն այնոցիկ հիմնեալ էր ի վերոյ միաձայն հաւանութեան Հարց Ժողովոյն ընդ ուղղութիւն նոցին։ Եւ քանզի այս եղանակ գործողութեան ոչ յոյժ ձեռնտու էր հռովմեա-

կան սկզբանց, հնարեցին ոմանք ասել՝ որպէս թէ վճիռք առաջնոյ տիեզերական ժողովոյն հաստատեցան ի պապէն Սեղրեստրոսէ :

Դ. Յառաջին հազար ամս Եկեղեցւոյ ոչ եղև և ոչ մի դիպուած՝ յորում պապքն եղեալ իցեն սահման ինչ վարդապետական որպիսի և իցէ ի պէտս համօրէն Եկեղեցւոյ : Վարդապետական յայտարարութիւնք նոցին, յորժամ հարկ լինէր դատապարտել զմոլորութիւն ինչ, էին պատասխանիք առ հարցմունս սակաւուց ոմանց կամ բազում եպիսկոպոսաց՝ և յայնժամ միայն լինէին նոքին ընդհանրական կանոնք հաւատոյ՝ յորժամ ընթերցեալ լինէին ի ժողովի և առնուին զհաւանութիւն ժողովականացն :

Ե. Պապքն չունէին ոչ զօրէնսդրական, ոչ զկառավարչական և ոչ զդատողական իշխանութիւն : Միայն ժողովն Սարգիկեայ յամին 543 ետ պապիցն առիթ ի ձեռս բերելոյ զիշխանութիւն դատողական. քանզի յայնմ ժողովի սահմանեցաւ (թէպէտ և սահմանն այն ակնարկէր միայն յանձնական իրաւունս Յուլիոսի պապին), թէ պապն ունի իրաւունս ի ձեռն փոխանորդի իւրոյ ի դատ կոչել զեպիսկոպոս դք, և ի դէպս երկրորդ անգամ բողոքելոյ նորա հատանել զվախճանական վրձիւ : Բայց այս սահման ժողովոյն Սարգիկեայ ոչ եղև ընդունելի ոչ արեւելայց և ոչ Եկեղեցւոյն Ափրիկեայ. իբր. զի արեւելայքն ոչ երբէք պահեցին զայն, և Ափրիկեցիք միշտ հերքեցին, և առ հասարակ մինչև ցերեկ խիզորեան կոնդակագրոց՝ կանոնն այն ոչ երբէք և ոչ ուրեք ունէր զոյժ ազդեցութեան : « Հաստատութեամբ եղեալ եմք ի մոի, գրէին եպիսկոպոսունք Ափրիկեցւոց առ պապն Վոնիփակիոս Ա, յամին 449, չտալ մոտ այդպիսում ձեռներիցութեան, » 35) :

Ոչ երբէք մտաբերեալ է պապից ի գործ դնել զօրէնսդրական իշխանութիւն : Ըստ նոցին իսկ վկայելոյ՝ յարեմուտս ընդ երկար ժամանակ ունէին զզօրութիւն կանոնք առաջնոյ նիկիական ժողովոյն և եթ. և յարեւելս զօրէին միայն կանոնք արեւելեան ժողովոց : — Իսկ կարգադրութիւնք պապից ոչ համա-

րէին ի շարս եկեղեցական կանոնաց. քանզի ոմանց յեպիսկոպոսաց և յեկեղեցեաց ծանօթք էին: — Ի վեցերորդ դարէ և այսր, յորժամ հրատարակեցաւ Միոնեսեան հաւաքումն, սկըսաւ ունել զտեղի և այս կարծիք՝ որպէս թէ ոմանց ի պապական թղթոց շնորհեալ իցէ իշխանութիւն օրէնսդրական. այլ զայսպիսի իշխանութիւն ընծայէին այնոցիկ ևեթ ի պապական թղթոց՝ որք հրատարակեալ էին յանուն Թողովոյ իրիք, և անկ էին մասնական եկեղեցեաց: Եթէ պապքն թեակոխէին պահանջել՝ զի ունիցին իշխանութիւն ղեկավարելոյ զեկեղեցիին ողջոյն, զայդ ոչ երբէք արդեօք կարողանային նոքա ի գործ դնել. քանզի չկարէին ղեկավարել զԹողովս հաւաքեալս ըստ պահանջելոյ պատահական դիպաց, և այլ ինչ գործի կամ եղանակ ղեկավարութեան ոչ գոյր ի միջի. և ոչ իսկ յիշատակ լինէր զՏոգևորական դատարանաց, զԹողովական ատենից ըզպալատանէ և զայլոց այնպիսեաց: — Վղերն Հռովմայ նոյնպէս կարգաւորեալ էր որպէս և այլքն ամենեկին. վասնորոյ պաշտամունքն այնոցիկ և պարտաւորութիւնք՝ որք այժմ յանձնեալ են գործունէութեան պալատանն՝ յոչինչ պէտս էին յայնժամ, և ոչ հարկաւորք ինչ:

Զ. Ընդ այն ժամանակս և ոչ իսկ ընդ միտս անցանէր ումէք խնդրել յեպիսկոպոսացն Հռովմայ զլուծումն կամ զարտօնութիւն յեկեղեցական օրինաց, և չգոյին յայնժամ ոչ սակք սահմանեալք և ոչ հաւաքմունք գրոց ի պէտս աթոռոյն Հռովմայ: Օրէնս սահմանել, յորոց պահպանութենէն ազատել կարող իցէ ամենայն դք հատուցմամբ դրամոց, ոչ միայն գործ նախատական համարեալ լինէր արդեօք, այլ և յիմարական. իսկ կապելն և արձակել՝ ըստ կարծեաց հասարակաց այնր ժամանակի՝ հաւասարապէս անկ էր եպիսկոպոսին Հռովմայ և այլոց եպիսկոպոսաց միանգամայն:

Է. Պապք ոչ ունէին յայնժամ իրաւունս ի բաց հատանելոյ զոք ի հաղորդակցութենէ եկեղեցւոյ: Վարող էին արդարեւ մերժել զոմանս յեպիսկոպոսաց և յեկեղեցեաց ի հաղորդակցութենէ ընդ էւրօքնս (զոր և ստեպ իսկ ատենէին). սա-

կայն ոչ ինչ մնաս էր անտի նոցա ի յարաբերութեանն առ այլս յեպիսկոպոսաց և յեկեղեցեաց, զորօրինակ պատահեցաւ այս և առ բաժանմամբն Անտիոքայ եկեղեցւոյն յամին 364 ջամն 413: Եւ նմին հակառակ՝ կարող էին պապք ընդունել ի հաղորդակցութիւն ընդ եկեղեցւոյն Հռովմայ զայնոսիկ՝ որք մերժեալ էին յեկեղեցական հաղորդակցութենէ այլոյ իրիք եկեղեցւոյ: Բայց ոչ կարէին շնորհել այնոցիկ՝ զորս ընկալեալ էին յիւրեանցն հաղորդակցութիւն՝ և զհաղորդակցութիւն ընդ այլս յեկեղեցեաց:

Ը. Ընդ երկար ժամանակ ոչ ինչ զիտէին ի Հռովմ յանուանէ զիրաւանցն զորս աւանդեալ էր Պետրոսի յաջորդացն իւրոց Հռովմայեցւոց: Լինէին բանք միայն զայսմանէ՝ թէ որպէս պարտին պապքն փոյթ ունել օգտից եկեղեցւոյ, պահապանս լինել նմին և զգուշանալ սահմանադրութեանցն Թողովոց: — Յետ Թողովոյն Սարդիկեայ սկսան արդարեւ ասել՝ թէ պապից է անկ իրաւունք գերագոյն դատաստանի. սակայն ինքն իսկ Իննովկենտիոս Ա (402 — 417) որ քանայր ընծայել կանոնի Սարդիկեան Թողովոյն զընդարձակագոյն յոյժ նշանակութիւն, և ըստ այնմ՝ սնաչականել անձին իւրում զդատաստան յամենայն խնդիրս ծանուն եկեղեցւոյ՝ ի մէջ բերէր միայն չէր և զԹողովն: — Յաջորդն Իննովկենտիոսի Զոսիմոս հաստատէր նոյնպէս թէ Հռովմ պարզեալ են ամբողջն Հռովմայ զայն արտօնութիւն, ըստ որում դատաստան պապին պարտի համարիլ վերջին և մճռողական 34): Բայց վաղվաղակի յետ այնորիկ նուիրակքն պապին յայտ արարին ի Թողովին եփեսոսի (434) թէ առաքեալն Պետրոս, որում ետ Քրիստոս զիրաւունս կապելոյ և արձակելոյ, կենդանի է ցանգ և դատէ ի ձեռն յաջորդաց իւրոց 35): Ոչ որ ազդողագոյնս պաշտպան և ջատագով եկաց այսմ կարծեաց քան զպապն Լեոն Ա. այլ յորժամ Թողովն Քաղկեդոնի (ի 28 կանոնին) յայտ արար՝ թէ զայն Հաղքն այնպէս սահմանեցին, որք ի պատճառս քաղաքական նշանակութեան քաղաքին ընծայեցին եկեղեցւոյն Հռովմայ զարտօնութիւն նախապատուութեան, յայնժամ Լե-

ւոն ոչ իշխեաց ընդդէմ կալ, լծէպէտ և ուժգին հակառակէր թարձրանալոյ աթոռոյն և. Պօլտոյ, և ընդունելոյ նորին իրաւունս հաւասարազօրս իրաւանց հռովմեական աթոռոյն: Ոչ ելմէ վասն այնորիկ չկամեցաւ Լեւոն Ա հաստատել զսահմանս ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ զի նուաստացուցանէին ի նմա պատրիպապական աթոռոյն, այլ զի արեւելեան պատրիարքունք ճոխանային ի պահանջմունս իւրեանց. և եղծանէին զվեցերորդ կանոն նիկիական ժողովոյն 56) : — Եւմք ինչ յառաջ քան զայն՝ նոյն ինքն Լեւոն պապ զրդեաց զկայսրն Վաղենտինոս հանել զհրովարտակ, որով զամենայն եպիսկոպոսունս արեւմտեան կայսերութեան այնր ժամանակի (և յանուանէ Խաղկոյ և Գաղղիոյ) ներքոյ արկանէր իշխանութեան պապական աթոռոյն. և եմէ հրովարտակն այն առնելոյ զկատարումն, վեր ի վայր յեղաջրէր կարգաւորութիւն արեւմտեան Եկեղեցւոյ այնր ժամանակի: Ի կայսերական հրովարտակի անդ հանգերձ կանոնիւ Սարգիսեան ժողովոյն և մեծութեամբն Հռովմայ յիշատակին և արգիւնք սրբոյն Պետրոսի՝ իբրեւ զխաւոր հիմն այնր ընդարձակ իշխանութեան պապից՝ որում պարտին ներքոյ անկանել եպիսկոպոսունք ամենայն, և սակայն ի թղթակցութիւնս իւր ընդ Բիւզանդիոյ և ընդ արեւելից ոչ իշխէր Լեւոն յիշատակել զհիմն զայն, որ միայն կարող էր եղծանել իսպառ զատելին ինքեան 28րդ կանոն ժողովոյն Քաղկեդոնի, և լաւ համարէր ի մէջ բերել զվեցերորդ կանոն նիկիական ժողովոյն: Սահման ժողովոյն Քաղկեդոնի զգնցաւ զլիակատար զօրութիւն, և որոշեաց յայնմհետէ և այսր զգրութիւն արեւելեան Եկեղեցւոյ և զհայեցուած նորին ի նախապատուութիւն Հռովմայ:

Թ. Զգրութիւն զոր կոչեցին ապա ԴՆԻՆՆ ապագան *).

Բաց է ի բաց մերժեաց մեծն Գրիգոր պատգ, արդարեւ լաւագոյնն

[illegible]

և վեհագոյն ի պապս : — Ըստ այնմ դրութեան պապն ունի ըզլիուլի իշխանութիւն, և այլ ամենայն եպիսկոպոսունքն են միայն ծառայք նորա և օգնականք. ամենայն իշխանութիւն յառաջ գայ ի պապէն. — և ամենայն եպիսկոպոս օգնէ միայն նմա յառաջնորդութեան վեհակին, այսպէս իմանայր մեծն Գրիգոր զտիտղոսն Բէնէդիկտն պատրիարքի, և վասն այնորիկ ոչ բնաւ հանդուրժէր՝ զի այնպիսի հայհոյական տիտղոս տացի ինքեան կամ ում և իցէ 37) :

Ժ. Են են տեղական Եկեղեցիք՝ որք ոչ երբէք գտան ընդ իշխանութեամբ Հռովմայ, և ոչ երբէք թղթակցութիւնս արարին ընդ նմա, և սակայն այս ոչ համարեցաւ նոցա ի պակասութիւն, և ոչ խափան ինչ եկեղեցական հաղորդակցութեան նոցա : — Այսպիսի էր Եկեղեցին Հայաստանեայց, յորում աստիճանն դերագահութեան ընդ երկար պահեցաւ ի սերունդս առաքելաշնորհ առն աշխարհին Գրիգորի Լուսաւորչի : — Աղաւթ էր յամենայն ազգեցութենէ ի կողմանէ Հռովմայ իսկզբանէ հետէ և առ յապա մեծն և փառաւորեալ հազարաւոր վկայիք՝ Եկեղեցին Ասորոց և Պարսից ի միջադէտս և յարեմուտեան աշխարհս թագաւորութեանն Սասանեանց : Ի յիշատակարանս նորին և ի հարուստ մատենադրութեանն և ոչ իսկ հետս անգամ գտանեմք յիշատակութեան՝ թէ ձեռն պապական հասեալ իցէ երբէք մինչև ի նա : Զնոյն է ասել և զԵկեղեցւոյն Եւթովպացւոց կամ Հապելչից, որ ի միարանութեան էր ընդ Եկեղեցւոյն Աղէքսանդրիոյ, և յորում ոչ երբէք լսելի եղև և ոչ զոյցն ինչ շշու՛նջ պապական պահանջանաց : Յարեմուտս յընթաց դարուց բազմաց պահպանեցին զինքնակաց դրութիւն իւրեանց Եկեղեցիքն Իռլանտիոյ և նախնոյն Բրիտանիոյ : — Արդ եթէ այժմ՝ զբացասական եղանակ դրութեան նախնի պապիցն առնիցեմք ի ձև ստորասական, զհետ քայ առաջիկայդ կերպ կարգաւորութեան Եկեղեցւոյ ի հնումն :

Ամենայն տեղական Եկեղեցի՝ ոչ քակտելով զմիաբանութիւն իւր և զհամաձայնութիւն ընդ տիեզերական Եկեղեցւոյ, յառանձնական գործս իւր զեկամարեալ լինէր ինքնին անձնիշ-

խանութեամբ, պահպանէր զտոշորութիւնս իւր և զկարգաւորութիւնս, և լուծանէր զեկեղեցական խնդիրս և զվէճս՝ որք ոչ էին անկ համօրէն եկեղեցւոյ, առանին ի տեղեղ իւրում: Եկեղեցին բաժանիւր ի վիճակս, ի գաւառս, ի պատրիարքութիւնս (որ յետ ժամանակաց ձեացան յարեմուտս տեղական եկեղեցիք), և եպիսկոպոսն Հռովմայ ոչ խառնէր երրեք ի զործողութիւնս պատրիարքաց, մետրապօլտաց և եպիսկոպոսաց: — Օրէնք և դաւանութիւնք հաւատոյ պարտաւորիչք հասարակաց՝ առնուին զժազումն ի տիեզերական եկեղեցւոյ, զոր առաջի առնէին տիեզերական Ժողովքն:

Յաւուրց անտի Թովմայի Ազուինացւոյ (1274) մինչև ցմեր ժամանակս կանոն իմն լեալ է յամենայն վարդապետական զբուռածս հաւատոյ կամ՝ ի տեսական անուանեալ աստուածաբանութիւնս սահմանել պապին և լայնատարած իշխանութեան նորա առանձինն ճառ կամ զլուխ բանի: Յայնմ հետէ և այսօր ո՛ր և իցէ խորհրդածութիւն զհաւատոյ իրաց՝ ունի զիւրն առանձին բաժին զգերագահութենէ (և սկսեալ ի Մելքիորէ Վանոսէ յամին իրր 1530) զբացատրութիւն պապական իշխանութեան ի խնդիրս հաւատոյ: Յաստուածաբանութիւնս Եզդէիթաց (որպիսի են օրինակի աղագաւ՝ Փասսալիա, Շաատէր, Վէնինկէր) միապետական իշխանութիւն և գերագոյն հեղինակութիւն պապին է զիստորն ի նիւթս, զորոց կախեալ կայ այլն ամենայն, իրր զի այն իւրովն կարեւորութեամբ և նշանակութեամբ յառաջ է քան զայլսն զամենեւին: Եւ այսպէս իսկ ապարէն պարտի լինել՝ եթէ պապն անսխալ իցէ ի վճիռս իւր, քանզի յայնժամ ո՛ր և իցէ եկեղեցական իշխանութիւն, ևս և իշխանութիւն նոցին իսկ Ժողովոց, ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ պատկեր հեղինակութեան պապին. ի նմա և յաստուածային իրաւունս նորա իրբն ի վերայ խարսխի՝ յորոյ վերայ միշտ կացեալ կայցէ շող լուսոյ, հաստատեալ կայ ամենայն ամբողջութիւն հաւատոյ: Ըստ այսմ ամենայն այր քրիստոնեայ պարտական լինի ասել. հաւատամ ես այսմ կամ այնմ վարդապետութեան վասն այնորիկ՝ զի խոստովանիմ զանսխալութիւն

պապին, — վասն այնորիկ զի պապն այսպէս վճռեաց կամ հաստատեաց զվճիռ այլոց :

2.

Վկայութիւն Հարց զգերազանութենէ պապին : — Լը-
ոութիւն Հարց Յունաց եւ Լատինացոց զայնմանէ : —
Աստիճանք դասակարգութեան ի նախնի յեկեղե-
ցոց : Բանքն Տեառն առ Պետրոս, եւ մեկնութիւն
նոցին տուեալ ի Հարց եկեղեցւոյ . — Երդումն կոերին
Հռովմայեցոց : Խօստովանութիւն պապին Լեւոնի Գ.

Թող ընդ այսմ ի համեմատութիւն զիցի լուծիւնն նախ-
նի Եկեղեցւոյ : Յառաջին երիս դարս՝ միայն Երանոս է որ զնա-
խապատուութիւն Եկեղեցւոյն Հռովմայ կապակցէ ընդ վարդա-
պետութեան Եկեղեցւոյ . բայց այս նախապատուութիւն ընդ
ուղիղ իմացութեայ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ հետեւին Եկեղե-
ցւոյն Հռովմայ, եւ ծագումն նորին ի քարոզութենէ երկոցունց
առաքելոց սրբոց, եւ այն՝ զի աւանդութիւնն անխառն պա-
հի ի Հռովմ ի ձեռն հաւատացեցող եկեղեց անոր յայլ եւ այլ
կողմանց աշխարհի : Տերտուղիանոս, Նիպրիանոս (38), Լակ-
տանտիոս ոչ ինչ ոչ գիտեն զառանձինն իրաւանց պապին, եւ
ոչ զնորա գերագոյն իրաւանցն ի զատել եւ լուծանել զննորս
հաւատոյ եւ վարդապետութեան : Ի գրուածս յոյն վարդապե-
տաց Եկեղեցւոյ, այսինքն է Եւսեբիոսի, Աթանասի, Մեծին
Բարսղի (39), երկոցուն Գրիգորեանցն՝ Նազիանզանցւոյն եւ
Նիւսացւոյն, Եպիփանու, չիք եւ ոչ մի բառ զնախապատուու-
թեանց եպիսկոպոսին Հռովմայ . — Բեղնաւորագոյնն ի Հարս
Յունաց Ոսկերերան լուռ եւեթ կայ զայնմանէ . լռեն երկոքին
Սիւրեղեանքն, եւ Հաբէն Լատինացւոց՝ Հիլարիոս, Տատիանոս,
Լուկիփերոս, Յուլիփիոս, Ամբրոսիոս եւ այլք : Այլ եւ գրուածն
Հռովմայեցւոյն Ուրսինոսի յաղագս անկրկնելի գոյոյ մկրր-
տութեան (յամին 440) 60) թէպէտ ջատագովէ զՀռովմեական

կարծիսն զայսմ խնդրոյ, բայց զգուշանայ կամ ոչ համարձակի ի մէջ բերել զհեղինակութիւն Եկեղեցւոյն Հոռովմայ՝ իբրեւ զվճռողական ինչ կամ յոյժ կարեւոր:

Ի բազմաթիւ մատենագրութեանցն Օգոստինոսի (ի տասնեակ հատորս միածայր) որ յաղագս միութեան Եկեղեցւոյ և յաղագս վարդապետութեան նորին և իշխանութեան գրեալ է աւելի քան զայլ ամենայն Հարս միանգամայն, մարթ է ի մէջ բերել զմի միայն բան (ի միումն ի թղթոց նորին), թէ ի Հռոմ վարժանաւորութիւն կամ պատիւ առաքելական աթոռոյն ցանկ յուժի եկաց 61). բայց զայս կարելի էր յայնժամ ասել և զԱնտիոքայ, զԱղէքսանդրիոյ և զԵրուսաղեմէ: — Արդ ընթեռնուցու զգրուածն Օգոստինոսի յաղագս միութեան Եկեղեցւոյ, և զհոլուական թուղթ նորա առ հերձեալսն Ղոնատեանս, ոչ կարէ բնաւ ի միտ առնուլ (եթէ հայիցի ի խընդիրն՝ եղուիթական կարծեօք զանսխալութենէ պապին) թէ զիւրոք է զի յեթեմանասուն և հինգ զլուխս մատենին չիք և ոչ մի բան յաղագս կարեւոր գոյոյ հաղորդակցութեան ընդ Հոռովմայ իբրեւ ընդ կեդրոնի միութեան: Բազմաթիւ պատճառս ի մէջ բերէ Օգոստինոս առ այն՝ զի Ղոնատեանքն պարտական են դարձեալ միաբանել ընդ Եկեղեցւոյ, բայց անգիտանայ զայն պատճառս՝ զոր հաստատուն ունի աթոռն պապական: Չնոյն է ասել և զԱլեքսանտրիոսէ Լիբենացւոյ և զհռչակաւոր Աղղաբարութենէ նորա հրատարակելոյ յամին 454: — Եթէ յայնժամ գտանէր յԵկեղեցւոջ վարկածն կամ հայեցուած անսխալութեան պապին, մատենագիրն անտարակոյս յիշատակաւնէր զայնմանէ ի մատենի՝ որոյ մի միայն նիւթ խնդրոյն էր ցուցանել՝ թէ որպիսի հնարիւք մարթ իցէ ճանաչել զձջմարիտ վարդապետութիւնն Քրիստոսի. և հնարս ճանաչելոյ զվարդապետութիւնն Քրիստոսի զձջմարիտ՝ համարէր զընդհանրականութիւն, զյարատեութիւն, զհամաձայն խոստովանութիւն յամենեցուն և զսահմանադրութիւնս տիեզերական ժողովոց: — Պայն Պեղագիրոս Ա գովէ զՕգոստինոս վասն այնորիկ՝ զի նա յիշելով զաստուածային վարդապետութիւնն, որ հիմունս Ե-

կեղեցւոյ զնէ զԱռաքելուն Աւետիք, վարդապետէր այսպէս. «Նորա են հերձուածողքն՝ որք բաժանին յառաքելական ամբողջ անտի», 62) : — Պապս այս նշոյնպէս ոչ ինչ գիտէ զնախապատուութենէ Եկեղեցւոյն Հոռովմայ ի վարդապետութեան. բայց կարեւոր ճանաչէ՝ զի յորժամ՝ երկբայութիւն ինչ ծնանիցի ի խնդիրս հաւատոյ, դիմեցեն խնդրողքն ի վարդապետութիւնս առաքելական Եկեղեցեաց, այսինքն Եկեղեցեացն Աղէքսանդրիոյ, Անտիոքայ, Երուսաղեմի և Հոռովմայ 63) :

Անիմք յետ այնորիկ գրուածս կամ վկայութիւնս յաղագս աստիճանաց դասակարգութեան ի նախնի Եկեղեցւոջ : — Պապական իշխանութիւնն ոչ ուրեք կոչի առանձին առիճան դասակարգութեան, ոչ ուրեք լինի զայնմանէ յիշատակութիւն իբրեւ զինքնակաց իշխանութենէ իմեքէ Եկեղեցւոջ : — Ի գիրս Արիսպագացւոյն (շարադրելոյ ի վախճան հինգերորդի դարուն) «Ծաղագս եկեղեցական դասակարգութեան կամ քահանայապետութեան», յիշատակին միայն եպիսկոպոսոսն և էրէցոսն և աբղայոսն : Իսիդորոս Սեւրիացի (յամին 634) հռչակաւոր աստուածաբան Սպանիացի՝ ի գրի հարեալ նշանակէ զամենայն աստիճանս եկեղեցական պաշտամանց, և ի շորս կարգս բաժանէ զեպիսկոպոսունս. այսինքն է պարբերական, յարբերական, ի Բարդուղիմէոս և Եպիսկոպոսոս *) : — Գրատիանոս առեալ եմոյծ ի կոնդակն իւր զերկարածից հատուած մի բանից Եսիդորէ, թէպէտ և պարտ էր նմա զարմանալ յոյժ՝ զի Իսիդորոս ոչինչ յիշատակէր զառաջնոյ և զգերագոյն իշխանութենէ Եկեղեցւոյ : — Ըստ սմին օրինակի առաջի առնէ զեկեղեցականն դասակարգութիւն և Սպանիացի քահանայն Բէատոս

(*) Աստի էս յայտ է որայտն լինել ոյնք բանէ՝ զոր խորհախանձ Դաւիթեալ են առնելուսն ի Դատասարանիքս Միլիթարայ Կոնստէնտինոպոլսի «Ինքնորոք դաս նմանելու Բերովելից» «Պապական», որ է հրանի պապն, զոր զառաջնն ուսն է հայազգի իմեքելիաց առնուլ ի միայն-լինն Բերովելուսն պապն :

(յամին իրր 789), որ բարձրագոյն քան զամենայն աստիճանս Նկեղեցւոյ ճանաչէ զպատրիարքս, յորոց միջի առաջինն է, ասէ, հռովմէականն :

Երկրորդ խնդիրն, զոր դաւանողն անսխալութեան պապին չկարէ բնաւ ամենեւին ընդատրել, այս է : Բազումս զիրս ունիմք մէք յօրինեալս յաղագս ամենայն քրիստոնէական աղանդոց և հերետիկոսութեանց՝ որք ելին յառաջին վեցեսին դարս Նկեղեցւոյ. բայց և ոչ ի միումն յայնցանէ գտանի ասացեալ՝ թէ այս որ կամ այն ուրանայր զիշխանութիւն պապին ի խընդիրս հաւատոյ 64), մինչդեռ օրինակ իմն զԱյսրիոսէ լինի յիշատակութիւն՝ թէ նա ուրանայր զեպիսկոպոսութիւնն, ասելով թէ ոչ է այն առանձինն աստիճան դասակարգութեան : Թերևս հաստատութեամբ եղեալ էին նորա ի մօտ յընթաց դարուց բազմաց՝ լսել զայսմ խնդրոյ Նկեղեցւոյ :

Չայս ամենայն զիւրին է ի միտ առնուլ՝ եթէ որ ուշ ուշով ակնարկիցէ ի մեկնութիւնս զորս Հարք Նկեղեցւոյ տըռեալ են բացայայտ բանից Տեառն ասացելոց ցառաբեալն Պետրոս : — Յամենայն Հարք Նկեղեցւոյ որք բացատրեցին զբանս աւետարանին իշխանութեան տուելոյ Պետրոսի ի Տեառնէ (Մատթ. ԺԶ, 18. և Յովհ. ԻԱ, 18), չեք և ոչ մի որ ըլլանն զայնոսիկ պատշաճեցուցանիցէ եպիսկոպոսաց Հռովմայ՝ իրրև յաջորդաց Պետրոսի : — Առ ձեռն պատրաստ ունիմք մէք զմեկնութիւնս Որդինի, Ասկեբերանի, Հիլարիոսի, Օգոստինոսի, Կիւրղի, Թէոդորետոսայ և այլոց, և ահա և ոչ մի որ ի նոցանէ, և ոչ իսկ հարեանցի ակնարկութեամբ խօսի զնախագահութենէ Հռովմայ՝ իրրև զհիտեանաց յանձնարարութեանցըն և խօստմանց տուելոց Պետրոսի : Եւ ոչ մի որ ի նոցանէ բառիւս քէ կամ հէ՞, յորոյ վերայ կամի Տէր շինել զՆկեղեցի, ոչ իմացաւ զիշխանութիւնն ժառանգական՝ որ ի Պետրոսէ ունէր անցանել ի յաջորդս նորա, այլ բառիւքն այնոքիւք իմանային կամ զնա ինքն չօրհնուի, կամ զբաւանեալն ի Պետրոսէ չօրհնուի ի նա, յաճախ ևս զերկոսին միանգամայն՝ Համարեին նորա՝ թէ Պետրոս ևս ի նոյն միտս հիմն է Նկեղեցւոյ :

ցույ՝ յորում և այլք յառաքելոց կոչին ի Յայտնութեան երկոտասան Հիմնական քարինք (Յայտն. ԻԷ, 14)։ — Ի տալն Փրկչին առ Պետրոս զփականս արքայութեան և զիշխանութիւն կայելոյ և արձակելոյ՝ Հարքն սուրբք բնաւ իսկ չկարէին տեսանել զնախապատուութիւն և զտիրապետութիւն տուեալ եպիսկոպոսաց Հռոմայ. քանզի իշխանութիւնն տուեալ ի Տեառնէ, առաքելոյն Պետրոսի տուաւ ի նմանէ, և այն նովին բանիւք և այլոցն առաքելոց։ Սմին իրի զբանս Տեառն ոչ ի մանային նոքա իբրեւ առանձինն իմն ասացեալ Պետրոսի միայնոյ և յաջորդաց նորա, այլ զայլաբանական ասացուածն քանիւս բառսն իւրեւն հաւատարազօր համարէին ասելոյն ձեւաոր բանիւ իւրեւն և բնութիւն (65)։

Բանք Փրկչին առ Պետրոս, «նա աղաչեցի զՀայր վասն քո, զի մի պականեսցին հաւատք քո, և զու երբեմն դարձցես և հաստատեսցես զեղբարս քո», (Ղուկ. ԻԲ, 32 — 37), են զկաւորագոյնքն ի վկայութեանց՝ յորոց վերայ Հիմնեն զանսխալութիւնն պապական։ Բայց չիք երկրայութիւն՝ զի այդ բանք վերաբերին առ անձն և եկեմ Պետրոսի, և առ որ յետ այնորիկ ուրացութիւն նորա և դարձն։ Պահանջէ Փրկչին ի Պետրոսէ, որոյ տկարութիւն հաւատոյն փութով անցանելոց էր, զի նա հաստատեսցէ ի հաւատս զայլ առաքելայն՝ որք նոյնպէս զրդուելոց էին ի հաւատոց։ Միայն զայսմանէ է բանն, զի Պետրոս իսկզբան տկարանալոց էր ի հաւատս, և ապա վերջստին հաստատեալ ի նմին՝ հաստատելոց էր և զայլս։ — Սմին իրի հակառակ լինէր ուղիղ մտաց՝ գտանել ի բանսդ յայդոսիկ զնոստումն ապագայ անսխալութեան պապից յաջորդաբար յայն սակս միայն զինստելոց են նոքա յաթոռն Պետրոսի։ Ոչ որ ի վարդապետաց Եկեղեցւոյ մինչև ցվախճան եօթներորդի դարուն շատ բանիցդ այդոցիկ զայդպիսի մեկնութիւն. այլ ամենեքեան նոքա (արք իբրեւ 18) տեսանէին ի բանիդ միայն զաղօթս Փրկչին՝ զի առաքելսն իւր յառաջիկայ ծանր փորձութեանն մի յաղթեսցի ի փորձողէն, և մի՛ կորուսցէ բոլորովին զհաւատս։ Առաջինն յայնցանէ՝ որք հեռացան ի մեկնութենէ առտի, և

կամեցան տեսանել յաղօթս Փրկչին զՊետրոսէ զխոստումն նախապատուութեան Եկեղեցւոյն Հռովմայ՝ եղև պապն Աղաթոն յամին 680. քանզի սա ջանայր ի բաց դարձուցանել զմօտալուս դատապարտութիւն նախորդին իւրոյ Մնորիոսի, կասկածելով՝ թէ մի՞ գուցէ կորուսանիցէ այնու Եկեղեցին Հռովմայ զզարմանալի նախապատուութիւն իւր ի մասին ուղղութեան վարդապետութեան իւրոյ :

Յաւուրց անտի Պիոսի Դ, սկսաւ կղերն ի մտանել իւրում ի պաշտօն ինչ՝ տալ զերդումն դաւանութեան : Եւ քանզի յերդման անդ բովանդակի խոստումն ոչ այլ ազգ բացատրելոյ զուրբ զիրս՝ բայց եթէ համաձայն մեկնութեան Հարց Եկեղեցւոյ, այսինքն Հարց առաջին դարուցն վեցից, ամենայն եպիսկոպոսք և աստուածաբանք երդմնազանց գտանին՝ յորժամ ի վերոյիշեալ վկայութենէ անտի (Ղուկ. ԻԲ, 52) յառաջ բերեն զայսպիսի եզրակացութիւն, որպէս թէ տուեալ իցէ Քրիստոս պապից զարտօնութիւն վարդապետական անսխալութեան :

Մինչև ցսկիզբն իններորդի դարուն չեղև ինչ փոփոխութիւն ի հեղինակութեան Եկեղեցւոյ ի խնդիրս հաւատոյ : Լեւոն Գ յայտարար եպիսկոպոսացն Գաղղիացւոց առաքելոց առ նա՝ թէ ինքն հեռի է բոլորովին ի համարելոյ զանձն իւր հաւասար Հարց երկրորդի տիեզերական Ժողովոյն, կամ ի նախապատուելոյ զինքն քան զնոսա 66) : Վասն որոյ և մերժեաց զառաջարկութիւն եպիսկոպոսացն այնոցիկ մուծանելոյ ի հանգանակն հաւատոյ զյաւելուածդ և յմէրտոյ 67) :

Է.

Սուտ անունն խիղորոս եւ կոնդակագիրք նորա : —
Նպատակ յօրինուածոյ նոցին : — Ազդեցութիւնք նո-
ցին յիրա հոգովական եկեղեցւոյ : — Կարծիք հին եւ
նոր կանոնադատաց զայնցանէ : — Թէ որպէս ի կիր արկ
զնոսին Նիկողայոս Ա : — Աղէտը ամբողջն Հռովմայ
յիտ մահուան Նիկողայոսի մինչեւ ցաւուրս Լեւոնի Թ :

Ի կէս իններորդի դարուն ի վեր երեւցան իւրաքանչիւր
հաւիտէի կամ Կոնստանտին, որ բողոքովին կերպարանափոխ ա-
րարին զկազմութիւն և զդեկավարութիւն եկեղեցւոյ :

Յամենայն պատմութիւնս աշխարհի ոչ զք արդեօք կարող է
գտանել զայլ իմն օրինակ այնքանոյ թանձր ստութեան, թէ-
պէտ և գտելոյ զաջողութիւն, որպիսի է հնարք յօրինուածոյ
կանոնացն այնոցիկ և կոնդակաց : Երեք հարիւր ամբ են յոր-
մէ հետէ խայտառակեալ է ստութիւնն այն, և սակայն սկըզ-
բունքն տարածեալք անտի այնպէս ի խոր արմատացեալք են
յեկեղեցւոյ, և այնքան առեալ զաճումն, զի ի հռակել
խարէութեանն բազում ի սասանութիւն մեծ արկեալ է զայժ-
մու տիրապետող ոգին հռովմեական :

Յարեմտեան նահանգի ուրիշ Գաղղիոյ հնարեցան հարիւ-
րիւ չափ կոնդակք կամ թուղթք *) նախնի պապից՝ հան-

(*) Լատին յայնս «Տէրութեամբ», առ մեզ «ժէն» : Բարբառնի,
ևս և «սահման», և «խանութ» : Իսկ յայտ թանի նշանակի զայնսոնի
ի լեզբաց պապիցն՝ յորս առաջին դէպքն որդեւ լի է ժէնք և խանութ
զհաւատոյ իբաց և զթարեհաբարութեանց Եկեղեցւոյ. ժան որոյ և
«Կոնստանտին», ևս ի ուշիմ մեծ զնոսին, լիեպէր և թնիկ անուն պապա-
կան խնդրեաց առ Լատինացիսն է Պողոս : Իւրաքանչիւր հաւատեալ
այնպիսի լեզբաց և ժնաց պապից՝ ի ուշի Լատիներէն որդեւ լիեպէր,
և հաւաքեալ է առ Եւրոպացիսն Գաղղիաբէն յայնչեա «Յոս Կրեմ-
լեալ, այն է «որայցոր կոնստանտինքն», կամ սոոր՝ լիեպէ կոնստանտինքն :

դերձ քանի մի թղթովք այլոց զլիտց Եկեղեցւոյ, և սահմանադրութեամբ Ժողովոց բազմաց, Պապն Նիկողայոս Ա ուրախութեամբ արտի ընդգրկեաց զգրուածան զայնոսիկ իբրև ստոյգըս և հաւաստիս, և ի վերայ նոցին հիմնեաց զպահանջմունս իւր և զձեռնհրիցութիւնս: — Մերձաւորագոյն նպատակն հնարելոյ զկեղծ կոնդակսն և զկանոնսն զայնոսիկ այս էր անտարակոյս՝ զի եպիսկոպոսունք անպատիժ մնացնին և յապահովի յերեսաց մետրապօլտացն իւրեանց, և ամենայն աշխարհական տէրութիւն հեռի լիցի յիշխելոյ իւրիք ի վերայ նոցա, և այսմ նպատակի հասանելոց էին բարձրացուցանելով զիշխանութիւնն պապական, որպէս զի որչափ առաւել տարածանէին կանոնագիրքն այնորիկ, այնչափ և Եկեղեցին առցէ զկերպարանս միապետութեան ենթարկելոյ ինքնահաճոյ կամաց և տիրապետութեան միոյլեւթ անձին. որով և արկաւ հիմն պապական անսխալութեան:

Իսիդորեան կոնդակագիրքն հաստատեն նախ զայսպիսի ենթադրութիւն՝ թէ ամենայն Ժողով պարտի ընդունել ի պապէն զհաստատութիւն կանոնադրութեանց իւրոց. և երկրորդ՝ զի պապն ունի զլիակատար իշխանութիւն ի գործս հաւատոյ, և է եպիսկոպոս տիեզերական Եկեղեցւոյ, մինչդեռ այլք յեպիսկոպոսաց են միայն օգնականք նորա:

Սակայն եթէ պապն ընդհանրական եպիսկոպոս իցէ, և այլ ամենայն եպիսկոպոսունք՝ միայն օգնականք նորա և փոխանորդք, ի հարկէ ոչ է մարթ զլանալ նմա զձիրս անսխալութեան: Եթէ սահմանք հաւատոյ կանոնաւալք ի Ժողովս ոչ ինչ զօրիցեն առանց հաստատութեան պապին, ոչ է մարթ ուրանալ՝ թէ վճիռ նորա աստուածային կնիք է՝ զրոշմեալ ի վերայ վարդապետութեան հաւատոյ, և առաջարկութիւնն յաղազս անսահման իշխանութեանց պապից ի վերայ բովանդակ Եկեղեցւոյ՝ շուրջ պատեանն ունի յինքեան զսերմն: — Եւ ահա վասն այսորիկ սուտ անունն Իսիդորոս *) զնէ ի բերանս նախ-

(*) Քանզի ոչ է յայդ անաթանիոս ինչ ո՛ր կամ որպէսի՞ ոչ էնէ Իսիդորոսն այն իւրիւրոյ. և ինչպէս ունիւն ունիւն զնա եպիսկոպոս

նի պապից զառաքելայ րանսդ. «Հռովմեական Եկեղեցին կառցէ մնասցէ մինչև ի կառարած աշխարհի անարատ յամենայն մալորութենէ», 68) Ի նախնումն արք Հսուտք եկեղեցական հրանութեան և կանոնական իրաւանց, որպիսիք են՝ օրինակ իմն՝ Տէ — Մարքա, Բալուզիոս, Կոստանդ, Գուրբերտոս, Պերարտի, Յալվայն և այլք, հաւանեալ էին թէ Իսիդորեան կոնդակքն ահա ինն փոփոխութիւնս գործեցին ի կազմութեան և ի կարգս Եկեղեցւոյ, և նորօք զտեղի նախնի եկեղեցական իրաւանց կալան նոր իրաւունք: Բայց նոր կանոնադէտք 69) հաստատեն բողորովին զհակառակն, թէ կեղծ Իսիդորն այն եղ ի կարգի, և արկ զգրաւոր հիմն եկեղեցական կազմութեան՝ որ արդէն կար ի ժամանակին, և թէ առանց նորա խարեւութեանն ևս կազմութիւն Եկեղեցւոյ մտանելոց էր ի նոյն կերպարանս: — Բայց իրացն ճշմարտութիւն այս է աւատիկ:

Ա. Յառաջ քան զերևել Իսիդորեան կոնդակագրոցն ի ըսկըզբան վեցերորդ դարուն կային արդէն հնարագործութիւնք ինչ ի հիմնել կանոն մի այսպիսի՝ թէ պապն ըստ որում գերագոյն դատաւոր՝ ոչ կարէ անկանել ընդ դատաստանաւ ուրուք:

Բ. Իսիդորեանն վարդապետութիւն ի հակառակութեան բանից յտանէր ընդ իւրում իսկ անձին, նպատակ ունելով երկուս ինչ իրս իսկապէս ընդդիմակս իրերաց. այսինքն է զկատարեալ անկախութիւն եպիսկոպոսաց ի միոյ կողմանէ, և զընդարձակութիւն պապական ամենակարողութեան ի միւսմէն: Սահմանադրութիւնքն յաղագս անվթար պահպանութեան իշխանութեան եպիսկոպոսաց այնպէս անգործադրելիք էին և անընականք, զի ոչ երբէք կարող էին առնուլ զկենդանութիւն. ընդհակառակն՝ սահմանքն որ յաղագս իշխանութեան հռով-

լալ Պապայոզ Ժազէի Սպանելոյ յաֆն 750, քայց չէ այն հասարի: Այլ է և «Ինքորոս» Եղեկոպոս Սեդիկոյ Սպանելոցաց, ոյր սրբալիքն և քաջահմար, որ Եղեկոպոսացեալ յաֆն 604, և ինքնալ է ի 636:

մէսկան աթոռոյն՝ կարող էին ի դէպ ժամանակի տոնուլ զկատարումն և տիրապետել. բայց յայնժամ՝ հակառակ դիտաւորութեանն Խիզորի կարող էին յաջողել ի ներհական միտս, և արկանէին զնպխտպոսն քոլորովին ընդ իշխանութեամբ Հռոմմայ. զոր չկամէր, և ոչ զմտաւ ամէր յօրինողն սւտ կոնդակացն սյնոցիկ: Իսկ թէ ի ձեռն Խիզորէան կոնդակաքոց ի մեր իսկ ժամանակս կերպարանափոխ եղև բովանդակ կազմութիւնն եկեղեցական, և հին իրաւունք եկեղեցւոյ տեղի ետուն նորոց իրաւանց, զայսմանէ չկարէ լինել վէճ ինչ կամ հակառակութիւն ի մէջ պատմաբանից:

Ի Ժամանակին յորում հնարագործութիւնն Իսիդորի հռչակեալ լինէր ընդ ամենայն տեղիս, զաթոռն Հռովմայ ունէր պապն Նիկողայոս Ա (838—867), որ ըստ համարձակութեան զերազանցեաց քան զամենայն նախորդս իւր,— Յօգուտ անձին վարելով զքաղաքական բաժանումն համաշխարհական միապետութեան մեծին Կարողոսի, սկսաւ նա առաջի արեւելից և արեւմտից հաստատել թէ որ և իցէ պահանջումն և ձեռնորիցութիւն նախորդաց իւրոց սեպհականն է և ինքեան առաւելագոյն ևս եղանակաւ, և լեւ ինքն ոչ միայն զիրաւունս գերազաշութեան ունի, այլ և զմիապետական իշխանութիւն ի վերայ Եկեղեցւոյ *)։ — Թիւր մեկնութեամբ միոյ ևեթ բառի՝ ետ նա միում ի կանոնաց Ժողովոյն Քաղկեդոնի (որ ընդհակառակն ի բաց մերժէր զամենայն բողոք ի Հռովմ) 70) զայնպիսի ինչ

[illegible]

դարձուած, որպէս թէ ինքն արդեամբք կարգեալ իցէ գերագոյն դատաւոր եպիսկոպոսաց և կղերիկոսաց ամենայն աշխարհի, և թէ ի Հռովմ դտանի արդարեւ գերագոյն ատեան բողոքոյ վասն կղերաց արևելեան և արևմտեան Եկեղեցւոյ : Եւ զայս պատկառ գրեաց նա առ Վայսրն Յունաց, առ Վարդուս արքայ Գաղղիոյ և առ ամենայն եպիսկոպոսունս Գաղղիացւոց 71) : Ի Թուղթան իւր առ զհոնական և օրամիտ պրն Փոտ՝ ի վկայութիւն կու չէր նա զկեղծութատիր և զստայօդ բանսն եղեալս ի բերանս պապիցն Սեղրեստրոսի և Սեքստոսի, թէպէտ և յետ ժամանակաց ոչ սակաւ մեղադրութիւնս և կշտամբանս արարին Յոյնք Եկեղեցւոյն Հռովմայ ի պատճառս խաբէութեանցն այնոցիկ՝ և պնդէին՝ թէ ի Հռովմ սովորական իմնէ կամաւոր խարդախումն թղթոց և յիշատակարանաց :— Յորժամ ստայօդ կոնդակագիրքն Իսիդորի տուան ի ձեռս Նիկողայոսի (յամին իրր 865 կամ 864), նա իսկոյն հերքեաց զկասկածանս եպիսկոպոսացն Գաղղիացւոց զվաւերականութենէ նոցին, և հաստատուն բանիւ յայտ արար՝ թէ Եկեղեցին Հռովմայ ի դիւանս իւր և ի վաղնջուց յիշատակարանս անդատին ի վաղ ժամանակաց ունել ունի զայն ամենայն զրուածս, և թէ մէն մի ի թղթոց պապին ըստ ինքեան, թէպէտ և ոչ գտանիցի ի Գիոնիսեան Հաւաքման կոնդակաց *) ունի զլիակատար զօրութիւն օրէնսդրական վասն Եկեղեցւոյ 72) :

բախան ինչ համարել : « զԴաւանդ Թոպին », թէք ըստ ինքնութեան իմաստիցն, և ի որոշորաց կամ ի չորոշորաց սմանդ իմանքաբեալ և եկն և իւրբարեւել, մնչութեա յայտ յանդիմանութեամբք երեւի ստայօդն լի նել նորին և հարցաձին յօշինաւած պապոսն Լաթինացոյ ուրոտ կամ լաթինոսն և ուղեւորաց Հայոց որքեորի և չորոշորի :

(*) Այս անամն ինչի նախկին հաստատմն կանոնաց յուղեղոց և կանոնաւաց պապիցն առ Լաթինս, զոր որբար յամն իբր 350 զինն ախոս ոմն իբնմաւոր՝ մախմանանիւն « Թոթր », կամ « Կործակաւ » : ապա հաստին փոքրիկութեան :

Ըստ այսմ ի Ժողովին Հռովմայ (863 ամի) նշովս կարգաց նա ամենեցուն նոցա՝ որք ոչ յարգեսցեն զվարդապետութիւն ինչ կամ զպատուէր հրատարակեալ ի պապէն 73)։ — Արդ եթէ ամենայն վճիռք պապից կանոնք էին վասն բովանդակ Եկեղեցւոյ, և սահմանք Ժողովոց կարէին հերքիլ կամ հաստատիլ ի պապից (որպէս պահանջէր զայն Նիկողայոս՝ հիմնեալ ի վերայ ստութեանցն Իսիդորի), ապաքէն մի միայն քայլափոխ մնայր այնուհետև ի հրատարակումն անխալութեան պապին. և սակայն քայլափոխն այն ընդ երկար ժամանակ ոչ արարաւ։ Միայն շատ համարէին ընդ ժամանակք ժամանակս կրկնել զայս բան՝ թէ հռովմեականն Եկեղեցի սուրբ և անարատ պահեալ է զհաւատս։

Անցին գրեթէ ամբ երեք հարիւր՝ մինչև սերմանեալն սերմին երեք զպտուղ ատոք ի հասկին։ Յընթացս երկերիւր ամաց, ի մահուանէն Նիկողայոսի Ա. ցաւուրս պապին Լևոնի Թ, աթոռն Հռովմայ դտանէր յայնպիսում գրութեան, զի և ոչ խորհելոյ մնայր ժամանակ՝ թէ որպէս պարտ իցէ պահպանել և ընդարձակել զպապական իրաւունս։ Ստրկութիւն և ճնշումն հռովմեական աթոռոյն տեւեաց աւելի քան զամս 70 (885 — 938), և եղև այն ընդ երկար ժամանակ որս և խաղաղիկ պէս պէս կուսակցութեանց, մանաւանդ փառամոլ և անառակ կանանց։ — Առ փոքր մի ժամանակ ի ձեռն միջնորդութեան կայսերն Սաքսոնիոյ վերստին բարձրացեալ էր առ Գրիգորիւ Ն և առ Սեղրեսարոսիւ Բ (997 — 1005)։ Բայց յետ այնորիկ վերստին անկաւ աթոռն պապական յառաջին յուզմունքս չփոթից և յանջորութիւն բարոյական։ Դքսունք Թոսկանացւոց Ժառանգական արարին զպապական աթոռն յազգատոհմի իւրեանց, և բազմեցաւ յայն ի նախատինս նորին՝ որպէս երբեմն չարախառմատն Յովհաննէս ԺԲ, զարշելի և ամութապարտ պատանին Բենեդիկտոս Թ (1053 — 1044), և պապական թագն դնեալ լինէր և վաճառեալ, այնպէս զի երեք պապք միանգամայն մարտ եղեալ կուռէին ընդ միմեանս վասն նորին, մինչև յաջողեցաւ կայսերն Հենրիկոսի Գ չափ և սահ-

ման զնեղ այնպիսուամե անկարգութեան՝ ամբառնալով յաթոռն
Հռովմայ եպիսկոպոսունս Գերմանացիս :

Ը.

Գրիգորեան խարդախանք : — Անսելմոս եւ Լեստուա-
ծատուր : — Գրիգոր Է : — Հիմունք խարդախանացն
Գրիգորեանց : — Թուղթ Գրիգորի Է առ Գերմանոս : —
Իշխանութիւն կապելոյ եւ արժակելոյ : — Անժնական
սրբութիւն պապից : — Իշխանութիւն Ժողովոց եւ պա-
պին : — Կանսնն Սարգիկեան Ժողովայն : — Էկեղեցա-
կան բանադրանք :

Առ ԼԷՈՆԻԷ Թ (1048—1054) սկսաւ նոր իմն թուական
վասն պապական իշխանութեան : Երնթացս եօթանասուն ա-
մաց՝ ի պատճառս հակառակութեանցն եղելոց վասն Սիմոնա-
կանութեան, վասն ամուսնութեան քահանայից, վասն տրւելու-
թեան իշխանութեանց՝ ընդդէմ թագաւորաց, եպիսկոպոսաց
եւ կղերիկոսաց, աթոռն պապական ամբարձաւ յայն աստիճան
իշխանութեան՝ յոր եւ ոչ մտաբերեալ էր Նիկողայոսի Ա. Պու-
սակցութիւն մի բազմաթիւ յոյժ եւ ամենազօր, հզօրագոյն
քան զայն որ երկերիւր ամօք յառաջ ձեռն արկեալ էր ի հրա-
տարակումն Իսիդորեան խաբէութեանց, անդստին ի կիսոյ մե-
տասաներորդի դարուն աշխատ լինէր ամենայն զօրութեամբ՝
զի տէրութիւնք Եւրոպայի համրէն միաւորեցին ի մի միայն
աստուածապետական թագաւորութիւն քահանայից՝ զլուիս
զպապն ունելով : Այն կուսակցութիւն ամենակարեւոր ճանա-
չէր զվերանորոգութիւն Եկեղեցւոյ, բայց այսու ժողով՝ զի դիւ-
րացի այնու հոգեւորական նոր միապետութեան պապին հա-
սանել իւրումն նպատակի : Հարկ համարէր մաքրել եւ յստա-
կել զՅեղեղեցին, բայց այնու օրինակաւ՝ զի ամենայն իշխանու-
թիւնք միաւորեցին ի ձեռս պապին, եւ բարձրացի եւ ևս նո-
րայն իշխանութիւն : Ի Գաղղիա նեցուկ ապաւինի այնր կու-

սակցութեան էր հզօր միաբանութիւնն կրօնաւորաց արքայա-
րանին Քլէւնիայ *) . իսկ յԽտալիա Պետրոս Դամիանոս **),
Անսելմոս Եպիսկոպոս ***). Հումբերտոս, Տէուստէտիթ (կամ
ըստ մերումս՝ Աստուածատուր), Հիլդերբրանտ (ոգի ձեռնարկու-
թեանն) ****) վաստակէին ի հաստատել զնորն զայն զրութիւն,
թէպէտ և ոմանք, զօրօրինակ Դամիանոս և Հիլդերբրանտ ստէպ
ներհակէին իրերաց՝ թէ ի խորհուրդս և թէ ի զնացս վարուց:

Այս ինչ զեռ ևս ոչ բոլորովին քաջածանօթ է ամենե-
ցուն, զի ի շարս անդ պապից բազմաց՝ միայն Քրիզոստ Է զտաւ,
որ իշխեաց նոր իմն սահմանադրութիւն ընծայել Եկեղեցւոյ ի
ձեռն նորահար միջոցաց: Քանզի նա համարէր զանձն իւր
ոչ միայն վերանորոգիչ Եկեղեցւոյ, այլ և հիմնադիր յաս-
տուածակոյս կողմանէ նորոյ կարգի իրաց՝ որ ոչ զոյր մինչև
ցայնժամ, թէպէտ և ստէպ ստէպ յիշատակէր նա զնախորդս

(*) Քլէւնիէ քաղաք գտնուի Գալլիոյ մերձ ի Մոտն, և հաւաքեալ
էր յոյժ ի Ժ և ի ԺԱ դարս աբբայաբանան, այսինքն մեծադուռա-
բնէրէնիդեան իբնասարաց, որոց լանահայրն ինչեր «աբբայ աբբայից»:

(**) Վարդապետ Լադին Եկեղեցւոյ Թնեալ ի Հռոմէնա յամին
988, և լաւեմանեալ ի Յայկնցա յամին 1072: Այր հոգեւեր՝ աննա-
դուր պապից, պարտեալ ի նոցանէ Էպիսկոպոս-Ռեմօթ, Բայց ի
Ժերոմիեան հրաժարեալ յամնայիէ և յաւալ վերադին ի վանս:

(***) Նախնայաւոր պապական և զարաբով իբնանց Եկեղեցւո-
յանցն և պապից, լաւեմանեալ յամին 1109:

(****) Մի անչն Բնէրէնիդեան աբբայաբանին Քլէւնիայ, որ յա-
մին 1073 պապ Էղեալ՝ ինչեցաւ Գրիգոր Է, և ի պարճառս իւրոյ
նախնայաւոր-Ռեման լաւն իւրժեցեալ իբնանց պապից և իրենիւ
յաճառաւիեանն և իւրախորաւիեան ի իւրժին և ի բանս իւր, ևս և
յաղաքս իսպարթն լաւուցն՝ որպէս ասին՝ աբթանաւոր զորաւ գա-
ւեւոյ ընդ սուրբն Եկեղեցւոյն Լադինացոց:

իւր : Միայն նիկողայոս Ա, նման էր նմա յայսմ մասին : այլ ամենայն պատք որ եկին զհետ նորա, ևս և համարձակագործն ի նոսա, յառաջ ևս տարեալ ձգեցին զընթացն արդէն գծագրեալս ի Գրիգորէ Է :

Յառաջագոյն իսկ ի միտ առեալ էր Գրիգոր, զի ի ձեռն ժողովոց կանոնադրապէս գումարելոց ի հրամանէ պապին և ի ձեռն նորոյ եկեղեցական սահմանադրութեան հարկ է ստեղծել և կերպարանել զնոր իմն կարգ իրաց : Առաջնորդութեամբ Հիլդեբրանտի ժողովքն այնոքիկ, կամ որպէս յայնժամ կոչէին՝ Սէնկտուսն՝ արդէն սկսեալ էին ներգործել առ Լեոնիւթի և առ յաջորդօր նորա և ինքն Հիլդեբրանտ պապ եղեալ՝ ընդ անուամբ Գրիգոր Է, յառաջ տարաւ զգործն ի ձեռն եկեղեցական ժողովոց որ եղին յամէն 4073 և այսր : Գրիգոր առ ի յօրինել ըստ իւրոց հաճոյից զեկեղեցական իրաւունքս՝ առ սակաւ սակաւ եղիտ շուրջ զիւրեւ արս ճարտարս և բանիմացս : Ըստ նորա հրամանին շարագրեաց մատենն մի եւրեկի և ընդարձակ Անսելմոս եպիսկոպոս Լուկկայի՝ եղբօրորդի Աղէքսանդրի Բ պապին (յամն 4080 — 4086) : Մարթ է ասել՝ թէ Անսելմոս եկաց հիմնադիր նորոյ եկեղեցական իրաւագիտութեան, որովհետեւ նա հաւաքեաց յՊիզորեան կոնդակագրոցն զայն ամենայն որ ինչ ձեռնառու կարէր լինել յաճումն պապական իշխանութեան, և վերածեաց զայնոսիկ ի կարգ իմն բացայայտ : Յետ այնորիկ ըստ պահանջելոյ պիտոյից կուսակցութեան իւրոյ և ըստ հաճոյից Գրիգորի Է կերպարանափոխ արար զիրաւագիտութիւնն եկեղեցական՝ բազմութեամբ նորանոր կեղծեաց և խարդախանաց 74) : Զհետ նորա եկն և օգնական ելլ յմին յայս գործ նորանոր հնարագործութեամբք Աստուածատուր ոմն, զոր և ամբարձ Գրիգոր յատարձան կարգինալութեան : Ի նմին ժամանակի և Բոնիկիոս յօրինեաց զիւրն զրուած, որոյ նիւթն ևս էր յաղագս արտօնութեանց պապին : Առաջարկութիւնք քառասուն բովանդակեալք յայսմ մասին նորա 75) : Ըստ ամենայնի համեմատեն զորոցն Գրիգորի և նիւթոց հաւաքելոց առ Անսելմոսի և Աստուածատրոյ : Աւեր-

ջին գլխաւոր շարադրած Գրիգորեանցն (յառաջ քան զԴրատիանոս) եղև Պօղոս-Բարսի կարգինպէն Գրիգորի Փաւստոս (յամին 1118), որ գրեթէ միշտ, մանաւանդ ի կեղծեալ և ի խարդախեալ տեղիսն, համաձայն էր ընդ Անսելմոսի 76) :

Աստուածատուր արարեալ է իւրումն զրուածոյ այնպիսի իմն յառաջարան 77) որ նախագիծ է ամբողջ դպրոցի, և ջանք նորա վերջապէս պսակեցան լիուլի յաջողութեամբ: Հռովմէականն Եկեղեցի, ասէ Կարգինալն, մայր է ամենայն Եկեղեցեաց. վասն զի Աւարոս հիմնեաց իսկզբան զպատրիարքական Եկեղեցի արևելից, և ապա կարգեաց եպիսկոպոսունս յամենայն քաղաքս արևմտից. Ժողովս ոչ է մարթ կոչել առանց հրամանի պապին (այսպիսի է, ասէ. վճիռ 518 Հարց Ժողովոյն Նիկիոյ): Ի պարապել պապական աթոռոյն ղեկավարէ զԵկեղեցին կղերն Հռովմայ. և վասն այնորիկ Կիպրիանոս և Ափրիկեցիքն հնազանդեցան վճռոց նորա նաև յառաջ քան զընտրութիւն Վուռնելիոսի (ըստ սիրելի կարծեաց կարգինալին, զոր Անսելմոս՝ քանզի ոչ էր կարգինալ՝ ոչ ընդունէր երբէք): — Ասէ նա դարձեալ՝ թէ յայն սակօ շարադրեալ է ըզմատեան իւր, զի հաստատեցէ զզօրութիւն իշխանութեան Հռովմայ և զազատութիւն Եկեղեցւոյ, զոր բառնալ խնդրէին ոմանք. ապա պնդէ՝ զի հակասութիւնքն որ գտանին ի վկայութիւնս և ի կանոնս հաւաքեալս յիւրմէ՝ ի բաց մերժելի են այսու սրարդ կանոնիւ, զի փոքրագոյն իշխանութիւնն պարտի տեղի տալ մեծագունին (զորօրինակ հեղինակութիւն Ժողովոյն և վարդապետութիւն Եկեղեցւոյ պարտի տեղի տալ վճռոյ պապին): — Սովիմր այսու միակ կանոնիւս, որ ոչ միայն բանայր առաջի Իսիդորեան Կոնդակացն ճանապարհ լայն և ընդարձակ, այլ և միանգամայն խորտակէր զամենայն ջան և զաշխատութիւն չափաւորելոյ զզրութիւն նոցին ի ձեռն նախնի կանոնաց, — կատարեցաւ Եկեղեցւոյ յեղափոխութիւն մեծ՝ ամենադիւրին և ամենապարզ եղանակաւ:

Թէպէտ և մեծաւ խոհեմութեամբ և ճարտարութեամբ ձեռքն արկին ի գործն յայն կուսակիցքն Գրիգորեանց, այսու ա-

մենայնիւ երազատեալք իմն էին նոքա, և ի կեղծիս ստուծեան ըմբռնեալք (1) ոչ կարացին նոքա զերծանել յանհրաժեշտ հարկէն ապացուցանելոյ՝ թէ նոյն այն զրուծիւն արդէն զոյր յեկեղեցւոյ և հաստատեալ լինէր պատմութեամբ Եկեղեցւոյ. բայց աստանօր զժուարին, կամ թէ անհնարին իսկ էր զանազանել՝ թէ ո՛ր արդեօք սպրդեալ իցէ առ Գրիգորեանսն ահամայ ստախօսութիւն, և ո՛ր սկսանիցի կամաւորն խաբէութիւն։ Աճապարանօք իմն և առանց շրջահայեաց զգուշութեան ընտրեալ և առեալ էին նոքա ի կեղծ և յինքնահնար զրուածոց ամբարեղոց առ իւրեանս զայն ամենայն՝ որ ինչ պիտոյ էր ի լընուլ զկարօտութիւնս նոցա։ Յաւելին յայնոսիկ և զհետս նորանորս, և յայնժամ իրեւցաւ՝ զի զոր և իցէ հռովմեական ձեռներկցութիւն մարթ է ցուցանել օրինաւոր մկայութեամբք և պատրաստական կոնդակօք։

Յսիցէ որ. եթէ չէին կոնդակադիրքն Իսիդորի, չլինէր և Գրիգոր Է. այլ այդ այնքան միայն ճշմարիտ է՝ որքան Իսիգորեան կեղծիքն ընդարձակ հիմն եղեն Գրիգորեանցն շինուածոյ։ Բայց կէտ նպատակին Իսիդորի զխաւորապէս էր ազատութիւն և անպատիժ մնալ եպիսկոպոսաց. նմին հակառակ՝ հռովմեական կուսակցութիւնն, որ ընդ երկար ժամանակ սակաւամիւռնէր հետեւողս և զմեծ մասն եպիսկոպոսաց ընդդէմ իւր, բռնորովին ներհական արդիւնս չահեցաւ. քանզի պապքն և նրուիրակք նոցա կարողացան այնուհետեւ յաճախադոյնս և առանց քննութեան բանադրել զեպիսկոպոսունս, ահարկանել նոցա, և նուաճել զնոսին ի կատարեալ հնազանդութիւն ամենայն կարգադրութեանց պապին։ Ընդ նմին միացան և նորահնար մարդապետութիւնքն յաղագս աշխարհական իշխանութեան, և կարելոյ պապիցն փոփոխել զթագաւորս։ Համառօտ ասել, պէտք եղեն նորոյ պատմութեան և նորոյ եկեղեցական և թագաւորական իրաւագիտութեան. և զերկոսին ևս հարկ էր ի ձեռս բերել ընդարձակելով հետզհետէ զԻսիգորեան սահմանսն, և նորանոր ստութիւնս հնարելով. — Ի սրբազրել զպատմութիւնն ի Գերմանիա ձեռն էարկ ըստ ի միք կրօնաւորն

Պետնդաթ. իսկ յԽտալիա Գրիգորեանն Բռնիկիոս եպիսկոպոս Փիաշենցայի, որ և անձամբ ևս գուն գործեաց խափանել զԹագաւորութիւն մեծին Վարդուսի 78): Սոյնպէս և այլքն յօգնականաց նորա գիտացին Հնարել դէպս պատմականս, և յարմարել զնոսին դիտաւորութեան կուսակցացն իւրեանց: Քանզի նորանոր գրուածք նոցա զեկեղեցական իրաւանց՝ բազում ինչ նորաձեւութիւնս ի ներքս մուծին զնախնի պատմութենէ Եկեղեցւոյ: Ինքն իսկ Գրիգոր ունէր զիւր սեպհական մթերս կեղծ և ինքնահնար և կամ այլափոխեալ պատահարաց, զորս բերէր ի Հաստատութիւն իւրոցն ձեռնորիցութեանց, թէպէտ և այլանդակ իմն և անիրաւ թուէր այն ժամանակցաց նորա: Օրինակ իմն, ստոյգ համարէր նա՝ թէ պապն Իննովկենտիոս Ա բանադրեալ իցէ զկայսրն Արկադիոս, թէ պապն Զաքարիա մերժեալ իցէ յաթոռոյն Գաղղիոյ զարքայն Քիլիկիոս, և թէ մեծն Գրիգոր զնոյն սպառնալիս արարեալ իցէ Թագաւորաց՝ որք համարձակիցին կողոպտել զկապելայն Օթէոն քաղաքի 79): Պարսկացիքն ևս ինչպէս և ինչպէս էր յաջս նորա կարեւոր իմն և թանկազին գրուած վաւերական 80), որ տայր նմա իրաւունս ի վերայ Վորսիկա և Սարդինիա կղզեաց: Սան Գրիգորի Լեոն Թ, զայն գրուած առաջի առնէր Յունաց, իսկ բարեկամ նորին Պետրոս Դամիանոս դնէր առաջի Գերմանացւոց զմեծ նշանակութիւն նորին. Աստուածատուր և Անսկմոս շնորհեցին այնմ գրուածոյ տեղի պատուաւոր ի գիրս իւրեանց՝ որ յազաքս կանոնական իրաւանց:

Գրիգոր պապ յօրէնսդրական աշխատութիւնս իւր և ի պէսպէս պահանջմունս և ի ձեռնորիցութիւնս՝ չկամէր բնաւ ունել զկերպարանս նորոյ ուրուք ամբարհաւաճ բռնաւորի. որոյ վասն և ասէր բազում անգամ՝ թէ մի միայն ցանկութիւն իւր է նորոգել զնախնի օրէնս Եկեղեցւոյ, և ի բաց մերժել զայն ամենայն անկարգութիւնս որ յետ ժամանակաց ի ներքս մտնին: — Ի գրուածին իւրում մակագրելոյ «Թեւադրութիւն *

(*) Լ. Գրիգ. Յ. Գրիգ. (Գրիգ. Գրիգ.):

ամփոփեաց զնա զողջոյն իսկ զնորահնար դրութիւնն իւր յազագս պապական իշխանութեան ի 27 առաջարկութիւնս, բայց առաջարկութիւնքն այնոքիկ ըստ մասին էին կրկնութիւնք և բնական հետևութիւնք քաղեալք յԽիդորեան կոնգակաց, և ըստ մասին պտուղք կամ արգասիք ջանից նորա, որով՝ օգնականութեամբ բարեկամացն իւրոց նորանոր ստութիւնս յօգելով՝ հնարէր տալ առաջարկութեանցն այնոցիկ զկերպարանս հնութեան և աւանգութեան 81) :

Գլխաւոր գրուածն Գրիգորի է թուղթ նորա առ Գերմանոս եպիսկոպոս Մէջ քաղաքի *), յորում ցուցանէ նա թէ քանի՜ ամրապինդ ունի հաստատութիւն տիրապետութիւնն պապից ի վերայ կայսերաց և թագաւորաց, և իրաւունք նոցա ի փոփոխել զարքայս ի պահանջել հարկին : Ի նմին թղթի ցուցանէր նա արբանեկացն իւրոց՝ թէ որպէս պարտին ի կիրարկանել զվէպս անցից իրաց և զընագիրս. քանզի էառ ըզվկայութիւն մի ի թղթոյ Գեղասիոսի պապին առ կայսրն Անաստաս, և ի բաց թողեալ անտի ինչ ինչ, և զտարանջատ առաջարկութիւնս ի մի վայր բերեալ՝ եղ ի բերան Գեղասիոսի այնպիսի բանս որ դէմ ընդդէմ հակառակ ելանէին զրելոցն ի նմանէ իրօք. այսինքն թէ թագաւորք և կայսերք անպատճառ և ամենայն ուրիք զտանին ընդ իշխանութեամբ պապին : Հաւաստին այս ինչ է՝ զի Գեղասիոս գրեաց՝ թէ առաջնորդք Եկեղեցւոյ հարկաւ ի ներքոյ կան օրինաց կայսրն, և միայն ի ինդիրս հաւատոյ և խորհրդոց չպարտի խառնիլ աշխարհականն իշխանութիւն 82) :

Երկրորդ կանոնն քսաներորդի հինգերորդի պատճառին որ առ Գրաթիանոսի՝ յայտ առնէ և զայն ևս՝ թէ նա և ի կեղծ և ի սուտ առաջարկութիւնս անդ գործեալ լինէին խարդա-

(*) Այն է Էդլեյեան է հետ-մէ «Գլխաւոր», հա՛ «Մեղորդ», հաւախաւոր + ազատ Գաղղիոյ, զոր և յայտ առնէ պաշտօնի և դատել հա՛ առնէ առնէ ըրտախաղի :

խանք՝ Քանդի Ժողովն Տոկեդոյ (յամին 648) բանադրեալ էր զայնոսիկ ի քահանայիցն Սպանիացուց՝ որք մտաբերեցին կրցորդ լինել վտարանջութեան ամբոխին յարքայէ, և միանգամայն յաւելոյր՝ թէ և ինքն արքայն և սանկցի ընդ նզովիւք՝ էթէ լուծանիցէ զայն բանադրանս։ Աստի յայսմանէ կազմեաց սուտանուն Իսիդոր զառաջիկայդ կանոն, եղեալ զայն ի բերան Ադրիանոսի 85)։ «Ընդ նզովիւք պարտ է արկանել զայնոսիկ թալաւորս՝ որք լուծանիցեն երբէք զոր և իցէ կանոն ժողովական, և կամ թող տայցեն պիտոց լուծանել զայն»։ Իսկ այժմ ի գիրս Անսելմոսի, Աստուածատրոյ և Գրիգորի Փաւստոսի ի տեղի բառիցս Ժողովական եղեալ կայ արդէն կանոնի պատճառ։ Այսու եղանակաւ առ ձեռն ունէին զայն ինչ որում կարօտէինն, այսինքն է վաղնջուց իմն օրէն եկեղեցական՝ որ արգարացուցանէր զգնացս Գրիգորի և Ուրբանոսի Բ, ընդդէմ իշխանաց Ժամանակին, և այնուհետեւ ոչ պակասէին պապին պատճառանք, բանադրանս դնելոյ ի վերայ նոցա հանդերձ ամենայն հետեւանօք բանադրանայն 84)։

Գրիգոր Է առեալ է ի դրոց սուտանուն Իսիդորի զվէմ անկեան և զխարիսխ հաստատութեան դրութեանն իւրոյ։ Իբր զի Իսիդորոս զնէ ի բերան Յուլիոսի պապին (յամին 558) զառաջիկայ բանսդ՝ իբրու գրեալս առ եպիսկոպոսունս արեւելից։ «Առանձինն արտօնութեամբ հռովմէական Եկեղեցի ունի իշխանութիւն բանալոյ և փակելոյ զդրունս արքայութեան իմ և կամիցի» (*) 85)։ Ի վերայ այսր բանի հիմնէ Գրիգոր ըզկարծիան իւր զտիրապետութենէ 86)։ Եւ զիմրդ իսկ կարող էր չլինել դատաւոր ամենայն աշխարհի նա՝ զորոյ զկամացն կախեալ կայ երանութիւն և դատապարտութիւն մարդկան։

(*) Տե՛ս --- էջ շատերէն և շատերէն պատմութեան մասին, շատերէն «Թագին Գաւառ», զնէ ի բերան Սեպեմբրեմբէրի Ա, յաւելն «Յի երկուստէն և երկուստէն բանալիս ունի իշխանութիւն կալել և շատերէն յերկրէն և յերկրէն» և որ այն և։

Այս բան ի նոր մատենան կերպարանափոխ լեալ, և ձեւացեալ է առանձինն կոնդակ 87) : Այսրանական ասացուածն էպէլ և քէպէլ եղև ի ձեռս պապիցն անսպառ աղբիւր իրաւանց և ձեռներիցութեան, և Գրիգորեանք ի կիր արկանէին զբառոյ զայդոսիկ իբրև զձև իմն մոգական առ ի հասանել նպատակի հաճոյից իւրեանց : Եթէ կամէր յանկարծ Գրիգոր զրկել զարքայն Գերմանիոյ յաթոսոյ նորա 1) , ասէր . « Ինձ տուեալ է իշխանութիւն կապելոյ և արձակելոյ յերկինս և յերկրի , , Եթէ կամէր արձակել զհպատակս յերգմանէ հաւատարմութեան առ թագաւորն իւրեանց , ասէր . « Ինձ անկ է իշխանութիւնս քէպէլ » (88) : Եթէ հարկ ինչ լինէր կարգադրութիւն իմն առնելոյ զշտարին ստացուածոց , յայտ առնէր Գրիգոր (զոր Երնակ արարն ի Ժողովին Հռովմայ 1080 ամի) , թէ « Կամիմք , , մեք ցուցանել աշխարհի՝ թէ զթագաւորութիւնս , զգրքութեան , , թիւնս , զկոմսութիւնս , միով բանիւ զստացուածս ամենայն « մարդկան կարող եմք առնուլ յուսմի՝ և կամիցիմք , և տալ , , ում և կամիցիմք . քանզի ի ձեռս մեր էլկապել և արձակել 89) , , : Պատմէ Հռուսիինոս զկեղծիս իմն՝ որպէս թէ կայսրն Կոստանդինանոս ասացեալ իցէ ի Ժողովին Նիկիոյ յեպիսկոպոստանն՝ որք տուեալ էին ամբաստանութիւնս զերերաց , թէ , , Եպիսկոպոսունքն աստուածք են . իսկ ես մարդ զօրով՝ չկարեմ զաստուածս զատել , , և ի հուր պրեալ իցէ զամբաստանութիւնսն որ զեպիսկոպոսացն : — Նիկողայոս Ա զոյս առասպելս յուշ արար Միքայելի կայսեր 90) : Անսելմոս ընկալաւ զայն ի հաւաքումն իւր . նմին հետեոյ զտաւ Գրատիանոս . և ինքն Գրիգոր գտանէր ի բանին զյայտնի ապացոյց՝ թէ ինքն պապ զօրով և եպիսկոպոս եպիսկոպոսաց , կայ և մնայ ի վերայ երկրի անմատոյց մեծութեամբ բարձրագոյն քան զամենայն թագաւորս : Ըս Անսելմոսի և Գրատիանոսի՝ Հռուսիինեան վէպ այլ ազգ իմն պատմի . որպէս թէ Կոստանդինանոս զպապն միայն անուանեալ իցէ Ապոստոլ 91) : Այսպէս մեկնեցին և իմացան զառասպելս Հռուսիինոսի և յապա ժամանակս . . .

Այր որ իրրև զԳրիգորիոսն էր, թէպէտ և սակաւ յոյժ պարապէր յաստուածաբանական խնդիրս, անտարակոյս գիտէր զյարգ առանձինն շնորհի անսխալութեան իրրև զթանկագին ազամանդի ի վերայ թագին իւրոյ։ Չեռներիցութիւնք նորա ի տիրապետել ամենայն աշխարհի, իրաւունքն փոփոխելոյ զթագաւորս, իշխանութիւն արձակելոյ զհպատակս յերզմանէ հաւատարմութեան առ նոսա, այս ամենայն հաստատեալ կայր ի սեպհական իշխանութեան նորա. և քանզի ինքն պապ գոլով անսխալ՝ այսպէս ասէ, ամենայն զք պարտական էր հաւատալ բանից նորա. և սակայն առ ի հաստատել և ևս զանսխալութիւն նորա՝ հարկ էր հջորագոյն ևս վկայութիւնս և փաստս ի մէջ բերել քան զԽիզորեան ստութիւնսն . . .

Պապն Աղաթոն ի ժողովին Հռովմայ (680 ամի) յայտարար թէ ամենայն եպիսկոպոսունք Անգղիացւոց պարտական են կատարել զպատուէրս և զսահմանադրութիւնս եղեալս յառաջնոցն Հռովմեական ժողովոց վասն Անկրտաքսոնեան Եկեղեցւոյ (92)։ — Աստի յայսմանէ յառաջ երբեք Աստուածատուր, որպէս թէ Աղաթոն հրատարակեալ իցէ զկոնդակ՝ առ եպիսկոպոսունս «Բնայն» «Էրզնի», և որպէս թէ ասացեալ իցէ ի կոնդակի անդ՝ թէ «Ամենայն պատու էրք հրամանի պապից պարտին ընդունելի լինել այնպէս՝ որպէս թէ հաստատեալ իցեն ձայնիւ նորին իսկ Պետրոսի (ուստի և անսխալք են 93)», ։

Մին ի յանդգնագոյն խարդախութեանց՝ զորս Գրիգորեանքն իշխեցին առնել՝ զտանի առ Անսելմոսի (94)։ ապա և առ կարգինալին Գրիգորի, յորոց էանց առ Գրատիանոս։ Օգոստինոս գրեալ էր այսպէս. «Այնորիկ ի Կանոնական ճիւղ (Աստուածաշնչին) առաւելապէս արժանի են հաւատարմութեան, որք յառաջ քան զայլան ընդունելի եղեն և պահեցան յառաջելու ինչ Եկեղեցի»։ Այսպէս կոչէր նա զԵկեղեցիս Կորնթոսի, Եփեսոսի և զայլս։ Արդ այժմ՝ այս բան Օգոստինոսի այնպէս փոխեալ է՝ զի ընթեռնութիւն «ընդ Կանոնական ճիւղ» համարէին թուղթքն զորս «Երան» պապական հրատարակէր առ այլ Եկեղեցիս և աթոռս, ։ Եւ այսպէս աստուածաբանք և կանոնա-

գէտք միջին դարուց, որք սովորաբար զտեղեկութիւնս իւրեանց ի մասին մատենագրութեան Հարցն սրբոց քաղէին ի գրոցն Պետրոսի Լոմբարդոսի և Գրատիանոսի, արդարև իսկ կարծէին՝ թէ Օգոստինոս համեմատէ զպապական կոնդակն ընդ սուրբ գրոց կանոնի աստուածաշնչին 93), Յորժամ յամեն 1450 և 1516 կարդինալքն Թուրքերէմսթա և Վայետանոս վերածեցին զվարդապետութիւնն յաղագս անխալութեան պապին յոճ և ի ձև դպրոցական 96), զբանս իւրեանց հաստատէին նորա բացայայտ վկայութեամբն Օգոստինոսի, որ իբր թէ չթողոյր բնաւ տեղի կասկածանաց՝ թէ գերահռչակ աստուածաբանն այն նախնի եկեղեցւոյ համարէր զոր և իցէ բան պապական նոյնպէս անխալ՝ որպէս և զթուղթսն առաքելականս 97)։

Որպէս զի առաւել ևս հաւատք ընծայեցին անխալութեան պապին, ասացաւ թէ մէն մի ի պապից ունելով ունի շնորհքն որքոնքն։ Ձայս իմաստ հնարեաց նախ քան զամենեւեան Եննողիոս սարկաւազ և քարտուղար պապին Սիւմմաքոսի, որ պաշտպան էր պապին ընդդէմ ամբաստանութեան յանցաւորութեանն եղելոյ զնմանէ 98)։ — Չսուտն իմաստ կամ զգաղափար Եննողիոսի ազահարար ընդդրկեաց սուտ առնուն Իսիդորոս, և կեղծեաց զգրութիւն երկուց ժողովոց 98), որք որպէս թէ միաձայն վկայութեամբ հաւանեցան և ստորագրեցին զգրուածն Եննողիոսի։ — Սրբութիւն պապից առհասարակ, զոր Գրիգոր է՝ ըստ նորա բանիցն՝ փորձիւ ետես ի վերայ անձին իւրոյ 99), եղաւ ի նմանէ հիմն հաստատութեան ձեռնբրիցութեան իւրոյ ի տիրապետել ամենայն աշխարհի Գանգի ասէ նա. «Ամենայն թագաւոր կամ իշխան՝ որ յառաջն հեղահամբոյր էր և բարեմիտ, ընդ առնուլն զիշխանութիւն վատթարանայ. ընդ հակառակն՝ պապ որ ըստ կանոնի հաստատեալ 100) իսկոյն սուրբ լինի շնորհիւ արդեանց «սրբոյն Պետրոսի։ Երդմենեցոյցիւն ի կղերին բարձրագոյն է և «հզօրագոյն քան զամենայն թագաւորս աշխարհի. Վասնզի «երդմենեցոյցիւն ի բաց հալածէ զդևս, որոց պաշտօնեայք են «իշխանքն անպիտանք»։

Այս վարդապետութիւն անձնական սրբութեան պապից, զոր Գրիգոր է եհան իրրե զկարծիս Սիւմնաքոսի, ընկալեալ է ի կարգս սահմանաց հռովմեական Եկեղեցւոյ, Այլ քանզի կարի իմն յայտնապէս ընդդէմ ելանէին այս վարդապետութեան անառակութիւնը և անժխտելի չարագործութիւնը ու մանց ի պապից անտի. մտարեցին հնարել և զայլ իմն վարդապետութիւն, զոր կարդինալն Լատուածատուր եհան ընդ անուամբ Վոնիփակիոսի՝ առաքելոյն Գերմանացւոց. քանզի այս էր իմաստ նորին. «Եթէ պապն այնքան անպիտան իցէ՝ մինչև զանհաւար Բաղդադէն ազգաց և ազանց ձգիցէ ընդ իւր «ի դժոխս, սակայն և այնպէս ոչ որ համարձակեսցի պախա-
«րակել զնա վասն այնորիկ. իրր զի նա որ դատի զամենե-
«սեան՝ ոչ կարէ դատիլ յումեքէ, Միմիայն բացառութիւն
«յայսմ կանոնէ իցէ ուրանալն պապին զհաւատս, : Եայտ
իսկ է զի այս վարդապետութիւն ոչ է Վոնիփակիոսի, այլ ան-
դէն ի Հռովմ հնարեալ. քանզի առ Վոնիփակիոսի ոչ գոյր
անհաւար Բաղդադէն ազգաց և ազանց՝ զորս պապն կարողա-
նայր արգելաբ ձգել ընդ իւր ի դժոխս : Ուստի և ի միտ առնուլ
է ի բանից այտի՝ թէ ծանօթ իսկ էին բազում պապք չարա-
գործք, և թէ յայնպիսում ժամանակի գրեալ են իրքդ՝ յո-
րում արդէն մեծատարած և հզոր էր իշխանութիւն պապից ի
վերայ ազգաց. ուստի հաւանական է զի հնարեալ են զինի
աւուրց Բենեդիկտոսի Թ :

Գրիգորեանքն յամին 1080 և յետ այնորիկ տարածեցին զայս վարդապետութիւն՝ թէ ամենայն պապ ըստ կանոնաց ձեռնադրեալ, և որ ոչ բռնութեամբ տիրեալ իցէ սթոռոյն, սուրբ է և անսխալական 99) : 2իք երկրայում իւրն՝ զի այս սրբութիւն յատկական իմն է (և ոչ ժառանգական), վասնորոյ և ասի. «Եթէ պապն ոչ ունիցի ինչ արգիւնս անձնակա-
նլս, նմա գրին արգիւնք նախորդի նորա՝ սրբոյն Պետրոսի, :
Սակայն ոչինչ հայելով ի սրբութիւն այսպիսի, կարելի է
դէպ լինել՝ զի նա ձգեսցէ ի դժոխս զանհամար բազմութիւն
մարդկան, յորոց և ոչ մի որ ի նոցանէ իշխէ ասել ինչ հա-

կառակ նմին, կամ զգուշացուցանել զնա, և անսխալութիւն նորա ոչ արգելու զնա անկանել ի հաւատոց. և յայնժամ մարթ է յառնել ընդդէմ նմին. — Հաւանելի է թէ ի վերայ այսր բանի հիմնեալ է զանազանութիւնն ընկալեալ յաստուածաբանից յետին ժամանակաց՝ ընդ մէջ անսխալականութեան պաշտաման կամ աթողոյ, և ընդ մէջ հնարաւորութեան անձնական ուրացութեան հաւատոյ:

Թուի թէ Գրիգոր Է հաստատութեամբ եղեալ էր ի մտի՝ թէ անսխալութիւն իւր արդէն ընդունելի լեալ է համօրէն աւանայն քրիստոնէից, ևս և յարեկա: Քանզի զրէր նա առ կայսրն Հենրիկոս՝ թէ յունականն Եկեղեցի անկաւ ի հաւատոց, և Հայք կորուսին իսպառ զհաւատս. բայց ի վերայ բերէ՝ թէ *«բէւէւայ»* սպասեն ի սրբոյն Պետրոսէ (այսինքն յինէն) զլուծումն պէս պէս կարծեաց իւրեանց, և ահա յայնժամ կատարեսցի խոստումն եղեալ առ Պետրոս՝ հաստատելոյ զեղբարս իւր: Սամէր նա յայնժամ (յամին 1074) ինքն իսկ անցեալ ի զլուս մեծի բանակի զօրաց, — զի թուի թէ ոչ յուսայր ի կամակար հնազանդութիւն Յունաց, — գնալ ի Վ. Պօլիս, և անդ կազմել ատեան մեծ դատաստանի հաւատոյ: Սակայն գոհ եղև այնու՝ զի վառեաց ի Գերմանիա և յԻտալիա զքաղաքական և զկրօնական պատերազմ, և մինչև ևս դադարեալ էր այն՝ ինքն զրաւեցաւ ի կենաց:

Ըստ բանիցն Գրիգորի՝ պատմութիւնն ողջոյն ուսուցանէ թէ որպէս յանձինս պապիցն ընդ անսխալութեան միաբանեալ կայր միշտ և սրբութիւն: — Մինչդեռ ի թիւս կայսերացն և թագաւորաց կարի իմն սակաւաթիւ էին սուրբքն, ի հարիւր յիսուն և երկից պապիցն հարիւրիցեան ոչ միայն սուրբք էին, ասէ, այլև հասին ի բարձրագոյն աստիճան սրբութեան: Գրիգորեանքն հրատարակեցին և զայս առասպել, որպէս թէ պապքն երեսուն որք կացին մինչև ցաւուրս մեծին Պոստանդիանոսի, ամենեքին առհասարակ՝ բաց ի միոյն՝ նահատակեալ մարտիրոսացան (1), — Առհասարակ Գրիգորեանքն պարսպէին յուղղագրել զվաղեմի պատմութիւնս պապից. և յորժամ

ուրացութիւնն Լիբերիոսի, որ ի ժամանակագրութենէն Հերոնիմոսի էանց ի բազում գրուածս պատմականս, ոչ կարաց միտքանել ընդ պապական սրբութեան և անսխալութեան, յայնժամ Անսելմոս ընկալաւ յիւրն կանոնական սահմանադրութիւն զառաջիկայդ առասպել, որ և հնարեալ էր յառաջ քան զնա, այսինքն թէ յորժամ կայսրն արսորեաց զԼիբերիոս, նա ըստ խորհրդոյ երիցանց Հռովմայ ինքնին ձեռնադրեաց զՓելիքս յաջորդ իւր, և այնպէս ապա հրաժարեաց յաթոռոյն: Եւ այսպէս յետին ուրացութիւն նորին անվնաս համարեցաւ 100):

Արդ եթէ ամենայն պապ սուրբ իցէ և անսխալ, ապա բովանդակ քրիստոնէութիւնն՝ ըստ Գրիգորեանցն կարծեաց՝ պարտի զողալ առաջի նորա իբրեւ առաջի ասիական բռնակալի, որոյ զժկամակութիւնն իսկ մահաբեր է մարդկան: Սմին իրի Անսելմոս և կարդինալն Գրիգոր ի վաղմի խարդախանաց և ի բանից ճառի մից ստութեամբ ընծայելոյ սրբոյն Պետրոսի քաղեցին զայս խմստ՝ թէ ոչ որ յանդգնի կենցաղավարել ընդ առն՝ զոր պապն ատեայ, կամ ընդ որում պապն չխօսի 101):

Հանգոյն խաւ ի խաւոյ կարգաց երկրագնդիս ձևացելոց հետ զհետէ բաժանմամբ, Եկեղեցւոջ ևս կարգ մի խարդախանաց և կեղծեաց անկեալ դնէր ի վերայ այլոյ կարգի: Եւ այս յայտնապէս երեւցաւ ի մեծ խնդիրն Եկեղեցւոյ ծագեալ ի ժողովի՝ յորում հանդէպ միմեանց յարուցեալ կային կրկին սկզբունք հակառակք իրերաց. սկիզբն արդարաբաւոթութեան և ինքնազլութիւն կառավարութեան Եկեղեցւոյ ի ձեռն ժողովոց, և սկիզբն անսահման միապետական տիրապետութեան ի վերայ ամենայն Եկեղեցեաց ի ձեռն պապին և պալատան նորա: Յամին 342 պապն Յուլիոս զրէր առ նախկողոստոնս արեւելից՝ որք ի ժողովին Անտիոքայ հաստատեալ էին զընկեցումն Աթմանասի յաթոռոյն, թէ “Ի գործ և ի խնդիր վերաբերեալ առ համօրէն Եկեղեցին պարտ էր ձեռք՝ ըստ եկեղեցական սովորութեան՝ ոչ ինքնին ինչ գործել, այլ հա-

Ճաճայնութեամբ եպիսկոպոսաց արևմտից (իմա մեր ամենեցուն՝ ըստ նորա մտացն)։,, — Սկրատ(*) որում ասորԺական էին դէպք իրացն 102) առ ի նշաւակելոյ զհռովմեականն փառամոլութիւն, ալլափոխեաց զբանսն Յուլիոսի այսպէս.

«Առանց հաւանութեան եպիսկոպոսին Հռովմայ ոչ է օրէն վճռել ինչ յեկեղեցւոջ,, Լատին թարգմանիչն Սկրատայ՝ բտալացին Եպիսկոպոս (յամին իրր 500). քալ մի ևս յառաջ խաղացեալ 103) եւ ի բերան պապին զառաջիկայ բանսրդ.

«Առանց հաճութեան պապին ոչ է մարթ առնել և ոչ զմի ինչ ժողով,, Սուտ անունն Իսիդորոս և զայս ևս նիւթ է առ իւր ի պէտս, և յերկուս ինքնահնար գրուածս իւր արար խօսել պապին այսպէս.

«Արդէն առաքեալքն, և «պապ Հարք ժողովոյն՝ նիկիոյ հրամայեցին, զի առանց հաւանութեան պապին մի՛ կոչեսցի և ոչ մի ինչ ժողով,, (**)

Եւ այսպէս Անսելմոս և այլ Գրիգորիան կանոնագէտք կարողացան ի մէջ բերել կարգ ըստ կարգէ բաղմամիւ կոնդակս վաղնիս, յորս ժողովք հանգերձ ամենայն սահմանադրութեամբք իւրեանց գտանէին կախեալ բոլորովին զհաճոյից պապին, և Գրատիանոս զամբողջ զլուսն ԺԵ յիւրում մատենին առեալ է յԱնսելմոսէ:

Սակայն և այս ոչ էր շատ: Այս կամք էին նոցա՝ զի ոչ միայն ժողովքն կախէին զկամաց պապին, այլ զի ջնջնացի և

(*) Սկրատ յոյն պատմիչիւ Եփէզացւոյ՝ Մանեսիան Ստրատիոն, յոյնէս է զպարսկէան Եփէզացւոյ պատմիչան Եստէբէայ ցառաբա իւր, այս է ցամ 439:

(**) Ձեռն ինչ զարմանք՝ զի և մօմօր Թարգմանիչն Տեոփիլոսոսաղոթանէան էղտիլիէն փեռանէի, Գեր. Երոստրոս արքեպիսկոպոս Հիւրօպօլեան, ընդ այսն է աղայօք և է Երբրտի վիսյոթեանց ի Ռիլ Բերէ և զայս վիսյոթեան էքք զհաջաղար ինչ և և զվաւերեան: Տեա է հար. Ա, էջ 240, արդ. է Վենիցիէ:

Նոյն իսկ սովորութիւնն ժողովս կոչելոյ, որ հաստատուն կացեալ էր զամս իրր ինն հարիւր — Զորօրինակ թագաւորքն ժՁ և ժէ դարուց իրր և ելն բացարձակ և ինքնագլուխ տիրապետողք՝ ոչ ևս կարէին տանել ժողովոց ազդային երեսփոխանաց կամ նուիրակաց, ըստ նմին օրինակի և պապքն թեմակոխելով ի բացարձակ իշխանապետութիւն՝ համարեցան թէ լաւ է բառնալ ի միջոյ իսպառ զտեղական ժողովս, իրր զի միւսն ի ձեռն ժողովոց և ընդ ժողովոց առանձին վիճակաց, քաւառաց և տեղական նկեղեցիաց, կարելի էր պահպանել զոչ քաւառ հաւատս, և ըստ իմիւր զինքնապաշտօն կենդանութիւն նկեղեցւոյ, Վասնորոյ հասկ էր ժողովոցն անհնարինս լինել՝ կամ գէթ դժուարինս ի կոչել, և այնչափ տկարացեալս՝ զի միայն ըստ ակնարկութեանցն Հոռովմայ կարող լիւիցին ներգործել։ — Եւ հասին նոքա յայտ կէտ նպատակի առաջիկայ խարդախանք։

Հակառակորդքն Սիւսմաքոսի (յամին 303) կամելով ցուցանել՝ թէ ինքեանք և առանց պապին կարող են հաւաքիլ ի ժողով ի Հոռովմ, յայտ արարին. թէ «Գաւառական ժողովք տարեկանք պատուիրեալք յեկեղեցւոյ չկարեն կորուսանել զզօրութիւն իւրեանց այնր աղագաւ՝ զի պապն չգտանի ի նոսա առաջիկայ», և ապա Եննոդիոս տայր պատասխանի. «Ըստ կանոնի Սարգիկեան ժողովոյն՝ խնդիրք մեծամեծք յեկեղեցւոյ պահեալ են դատաւճոյ պապին», — 2իք երկբարութիւն, զի վաղեմի իմն խարդախանք էին ի բանիդ, քանզի Սարգիկեան կանոնն թողոյր պապին միայն զվերազննութիւն խնդրոց եպիսկոպոսացն դատապարտելոց և բողոքողաց, Բայց Անսելմոս, և ըստ նմանէ Գրիգոր և Գրատիանոս, յօգեցին յայսմանէ զխոնդակ Սիւսմաքոսի, յորում՝ բառ առ բառ աւսացեալ լինէր. «Եպիսկոպոսական ժողովք, որք ըստ պատուիրիլ նկեղեցական օրինաց պարտին ամ ըստ ամէ զուժարիլ ի գաւառս, կորուսանեն զզօրութիւն իւրեանց՝ եթէ ոչ իցէ ի նոսին պապն առաջիկայ», Խորագիր կոնդակին այսպիսի ինչ էր. «Գաւառական ժողովք՝ առանց առաջիկայ լի-

նկոյ ի նոսա պապին՝ զուրկ են ի նշանակութենէ, և այսպէս ի լինել հարկի՝ երևաւ տողովք բանից յեղաշրջէին զամենայն կարգս կազմութեան Եկեղեցւոյ:

Կամէին և ևս ի ձեռս բերել զհնարս բացէ ի բաց խափանելոյ զամենայն գաւառական ժողովս. և այսմ գամադիտ եղեն այնու՝ զի Անսելմոս, Գրիգոր և Գրատիանոս ընծայեցին Գրիգորի մեծի զհետազայ բանսդ. «Ոչ երբեք տուեալ է, և ոչ երբեք տացի հրաման ում և իցէ առնել զմասնական ինչ ժողով, — Խարգախառնք բանիդ յայսմ էին, զոր ինչ Պեղաղիոս ըստ առանձինն զխալաց ինչ՝ որում պատճառս տուեալ էր հերձուածն Աբուիլեան՝ ծանուցեալ էր Դոմէնոս Գալիան Ժողովոյ, որ գործեալ էր հակառակ սահմանադրութեանց հինգերորդի տինգերական ժողովոյն, զայն զոքա դարձուցին ընդդէմ՝ ամենայն Ժողովոյ. իսկ զիշատակութիւն առաքելական Եկեղեցեաց (Աղեքսանդրիոյ, Անտիոքայ), փոխիսմամբ բաղմաւորական թուոյն յեղական 104 դարձուցին ի բարձրացուցանել զիշխանութիւնն պապական: Եւ այսպէս կարողացան հասանել երկուց նպատակաց. յորոց մին էր ի բաց բառնալ զոր և իցէ ժողով նպիսկոպոսաց՝ իրրեւ զապօրինաւոր իմն ձեռներիցութիւն, և միւսն՝ առաջի առնել զիշխանութիւնն պապական, որ իբր թէ ըստ կարծեաց բովանդակ քրիստոնէութեան կարող էր բառնալ նաև ի ժողովոց զառաքելական կարգաւորութիւն նոցին՝ զպայծառագոյնն քան զլոյս:

Մեծապէս օգնեաց սուտ անունն Իսիդորոս դիտաւորութեանցն Գրիգորի նաև յայսմ: Զօրաւորագոյն զէնք պատեւրազմի ի ջատագովութիւն պապական տիրապետութեան էին բանադրանքն եկեղեցականք: — Ըստ բանիցն Իսիդորի՝ պապականք նախնի դարուց սահմանեալ էին զի մի՝ որ իշխեսցէ խօսել ընդ բանադրելոց: Գրիգորեանքն զհետ բերին այսմ՝ թէ սահմանադրութիւնդ այդ ունի զլիակատար զօրութիւն նաև ի վերայ կայսերաց և թագաւորաց: Ըստ այսմ՝ եթէ պապն բանադրէր զոք ի նոցանէ, ոչ ևս իշխէր որ խօսել ընդ

նոսա զգործոց տէրութեան. ուստի հարկաւ պարտ էր նոցա անկանել յաթոռոցն, իբր զի անկարողք էին ի ղեկավարել: Այսպիսի տարածմամբ եկեղեցական բանադրանաց, որ անծանօթ էր նախնի եկեղեցւոյ և վեր ի վայր շրջէր զբուխդակ կարգս նախնական եկեղեցւոյն, — ստեղծագործեցաւ անսահման իմն իշխանութիւն: Եւ զայս իշխանութիւն ոչ միայն ի մասնական ինչ զէպս մարթ էր ի չարն ի կիր արկանել, այլև ինքն ըստ ինքեան զեղծումն էր հաստատուն և անընդհատ, որ քակտէր զամենայն կարգ աստուածային և մարդկային, և անսպառ աղբիւր լինէր քաղաքական խռովութեանց և հերձուածոց: Խոստովանի Պոսիւէ՝ զի թիւր վարդապետութիւն էր այն զոր քանայրն Գրիգոր մոլծանել յեկեղեցի (103) ինքն իսկ Գրիգոր դիտէր անշուշտ՝ զի նա առաջին սկիզբն արար այնպիսի ձեռննրիցութեանց, և թէ նաև ի կոնդակագիրս սուտ անուան Իսիդորի ոչ գոյ այնպիսի ինչ, թէպէտ և ինքն ի Ժողովի ուրեք (1078 ամին) ասաց, որպէս թէ հետևող էր յայտըմ՝ սահմանադրութեանց նախորդացն իւրոց (106): Առ անվանելի գործելոյ զայսոսիկ զէնս հոգևորականս, Գրիգորեանքն առին ի սուտանուն Իսիդորէ զայսպիսի իմն կանոն, որպէս թէ Ուրբանոս Ա զրեալ իցէ առ ամենայն եպիսկոպոսունս. «Եթէ եպիսկոպոս որ բանադրեալ իցէ զոք յանիրաւի, յայնժամ ևս պարտ է երկնչել յայնպիսի բանադրանաց, և մի՛ որ իշխեսցէ ընդունել զբանադրեալն ի հաղորդակցութիւն», (107)

Արդ եթէ ակնարկիցէ որ այժմ ի շինուած համաշխարհական միապետութեան պապից՝ որ յընթացս եօթն հարիւր ամաց կառուցաւ, և արագ արագ դիմեալ գնայ յաւարտումն, ոչ կարէ չտեսանել զքարինսն զայնոսիկ՝ յորոց կազմեալն է Ընդ երկար ժամանակս հետամուտ եղնն բազումք մեկնաբանութեան իրաւանցն տուելոց պապին ի Սարգիկեան Ժողովոյն *):

(*) Զորոյ շինուածութեանն է մեջ բերել և շինուածութեանն է Տեախան Աստուածաբանութեանն՝ արհամ. հայր Ա. էջ 240:

Անդստին ի յետին ամաց հինգերորդի դարուն, յորժամ ի պատճառս պահանջանաց Լեւոնի և Գեղասիոսի ձեռնորդութիւնք պապիցն սկսան աճել, սկիզբն եղև յաղմութեանս ոտայոց վարդապետութեանց, յորոց ոմանք հնարեցան ի Հռովմ և այլք յայլ տեղիս, բաց ընկալեալ եղևն ի Հռովմէ և ի քորժ եղան յօգուտ նորին:

Թ.

Քննութիւն խարդախանացն Հռովմայեցոց: — Դիտաւորութիւն պապիցն առաջնոց: — Սկիզբն ստայոց պատմութեանց եւ կոնդակաց: — “Գործք Լիբերիոսի եւ Սիքստոսի Գ.,: — Փելիքս Բ եւ ձեռնորդութիւնք նորա. — Կանոնադիրք արեւելեացն եւ արեւմտեաց: — Խարդախանք վկայութեան Կիպրիանոսի:

Ոչ է մարմ ուղղակի կամաւոր խաբէութիւն կողմ զայս՝ զի պապքն յաւուրց անտի Իննովկենտիոսի Ա, և Զոսիմասի, համարէին զկանոն Ժողովոյն Սարդիկեայ սահմանեալ յառաջնումն Նիկիական Ժողովին. խաբեալ էին նոքա ի կանոնական սահմանադրութեանց նոցին, Բայց զիտաւորութիւն նոցա յայտնապէս յերևան ելանէ՝ յորժամ վեցերորդ կանոն Նիկիական Ժողովոյն, յորոյ ի բնագրին ոչ գոյր և ոչ մի բառ զցերազահութենէն Հռովմայ, ի Հռովմէական գրչագրին ընկալաւ զյաւելուած այսպիսի. “Եկեղեցին Հռովմայ ունէր միշտ զնախագահութիւն, : Այս նենգագործութիւն՝ յամօթ նուիրակացն Հռովմայ՝ ի վեր հանաւ ի Ժողովին Քաղկեդոնի (յամին 434) ընթերցմամբ բնագրին 408):

Ի վախճան հինգերորդի դարուն և ի սկիզբն վեցերորդին սկսան շարք խարդախանաց և ստայոց պատմութեանց: Յընթացս դարուց բազմաց պատրաստեցան անհիմն պատմութիւնք վկայից կամ մարտիրոսացն հռովմայեցոց, Առասպելախա-

որն պատմութիւն դարձին և մկրտութեանն Կոստանդիանոսի
 *) Հնարեցաւ առ ի մեծացուցանելոյ այնու զնկեղեցին Հռոմ-
 մայ, և զպապն Սեղբնսորոս փառաւորելոյ իրրև զայր սքան-
 չելագործ, Յետ սակաւուց սկիզբն եղաւ այսմ կարծեաց՝ թէ
 ոչ որ ի պապից անկանի ընդ երկրաւոր դատաստանաւ, և թէ
 նա անձամբ զանձն դատի։ Յառաջ քան զամեն Յ14 յընթա-
 ցըս շորից ամաց տեսարան եղև Հռոմմ արինոռուշտ հակա-
 ռակութեանց յաղագս պապական արժանապատուութեան,
 արրանհակքն Յիւմմաքոսի և հակառակորդին Նորա Լաւրեն-
 տիոսի սպանանէին զմիմեանս ի փողոցս քաղաքին։ Այս կա-
 մին կացուցանել դատաւոր վիճմանցն ոչ զարիտական ար-
 քայն Գովմացոց զԲէռզորիկոս, և ոչ զատելին Հռոմմայ լղ-
 կայսրն Բիւզանդիոյ։ Եւ այսպէս հնարեցան սահմանք ժողո-
 վոյն Սինուէսաց **) Հանդերձ առասպելեալ պատմութեան
 Մարկեղոսի պապին, որպէս և վճիռք կարծեցեալ ժողովոյն
 Հռոմմայ (յափն Յ21) գումարելոյ յերկերիւր ութսուն և չո-
 րրս եպիսկոպոսաց և վճիռքն պնդելիկ յայտնապէս յօրի-
 նեալ են ընդ ազգեցութեամբ արինահեղ տեսարանաց։ յորս
 զկղերիկոսն ի մահ մատնէին կամ պատուհասակոծ առնէին
 պատճառանօք պէսպէս, յանցաւորութեանց։ — Յայնմ իսկ
 ժողովի հաստատեցաւ թէ ոչ որ իշխե գատել զպապն 409)։

Յայնմ ժամանակի երևեցան ի Հռոմմ առաջիկայ ստալոգ
 զրուածքդ. Ա. «Գործք Լիբերիոսի պապին», որոյ նպատակն
 էր հաստատել զառասպելն մկրտութեան Կոստանդիանոսի ի
 Հռոմմ, և ցուցանել՝ որպէս թէ Լիբերիոս ապաշաւեալ իցե
 ընդ հերետիկոսութիւն իւր, և սրբեալ յայնմանէ աստուածա-
 յին սքանչելեօք։ Բ. «Գործք պապին Սեռաստի Գ.», և կը-
 ցեալն ընդ նմին «Պատմութիւն Պողիքրոնիոսի»։

(*) Այնպէս ինչպէս զայն անի և իւրն ինչպէս Գրեցաւ։

(**) Սինուէսաց քաղաքէ երկու հարիւր քաղաքէ քաղաքէ
 Լաւրենտի. և ի ժ Գրեցաւ ինչպէս ինչպէս քաղաքէ քաղաքէ։

Կային և այլ ևս ստացող գրուածք ինչ յաղագս դրութեան Հռովմայ՝ համեմատութեամբ Եկեղեցւոյն Կ. Պօլսոյ, Եւ էր այն ի Ժամանակի անջատման արեւելից և արեւմտից յեկեղեցական հաղորդակցութենէ իրերաց *) (յամին 484—549), յորժամ Փելիքս Բ հրաւիրեաց ևս զպատրիարքն Ակակիոս ի Հռոմ, իսկ Գելասիոս (յամին 495) սկսաւ պնդել ընդդէմ Յունաց, խօսելով զքսաներորդ ութնորդ կանոնէ Ժողովոյն Քաղկեդոնի՝ թէ «Հռովմ հաստատէ զամենայն Ժողովս, և դատի զոր և է Եկեղեցի, իսկ զՀռովմ չկարէ դատել և ոչ մի ի նոցանէ. զնախագահութիւնն ընկալեալ են պապք ոչ եթէ ի Ժողովական ինչ վճռոյ, այլ զօրութեամբ բանին Քրիստոսի», (440)։ Այսու ձեռնորդութեամբ գերազանցեաց նա քան զամենայն նախորդս իւր, և աստի յայսմանէ առին զծագումն առաջիկայ ստացող գրուածքդ հռովմականք. Ա, «Թուղթ Ժողովոյն Նիկիոյ», յորում հայցէ Ժողովն ի Սեղբեստրոսէ հաստատել զսահմանս իւր. ընդ նմին պատմութիւն Ժողովոյն, զոր արարեալ ասի Սեղբեստրոս ի Հռովմ, և տուեալ զհաստատութիւն նորին. Բ, «Յայտարարութիւն Սեքստոսի Գ», թէ կայսրն գումարէ Ժողովս զօրութեամբ իշխանութեանն տուելոյ նմա ի պապէն. Գ, «Պատմութիւն Պողիքրոնիոսի», որ արդէն յամին 455 համարէր զպապն դատաւոր արեւելեան պատրիարքաց. և Դ, «Պատմութիւն՝ թէ որպէս Ժողովն գումարեալ ի Սեղբեստրոսէ՝ ընկալաւ զվարդապետութիւն Գելասիոսի՝ թէ հռովմական գերագահութիւնն ունի զծագումն աստուածային, և կարգեաց զդաստորութիւն եկեղեցեացն Աղքսանդրիոյ և Անտիոքայ (զկնի հռովմականին), լռութեամբ անցանելով զեկե-

(*) Պարծառ անգղաման էր «Ենոքեիոնն, այն էսէ է հրովմարաֆն Զէնոնի իայտէր հրարարաֆեալ յաֆն 482 յորդորանոյ Ալեքիոսի պարդարաֆէն Կապրանքոնապօլսոյ, յորոմ հրամայեալ լինէր սեպանելոյ ուղղափարաց ընդ ետրէտալանն. և իբրեւեաց հրովմարաֆն այն յարեւելս անհնարին հոփարաֆաֆէան և հալածանս ստորեֆն յոյժ :

ղեցեալն Կ. Պօլսոյ։ Ապա ուրեմն կանոնք 581 ամին յաղագս նախապատուութեան այնր Եկեղեցւոյ պարտին ի բաց մերժիլ (111)։ Արժան է զիտել զայս ինչ, զի թէպէտ զօրացեալ էր յոյժ ի Հռովմ սովորութիւն կեղծելոյ և հնարելոյ պէս պէս զրուածս, սակայն յընթացս հազար ամաց ոչ զք մտարեւեաց առաջի առնել զիւր սեպհական հաւաքումն կանոնաց հանգոյն կանոնադրոցն՝ որք անդստին ի հինգերորդ դարեւ և այսր գտանին յարեւելեան Եկեղեցւոջ։ Այսմ պատճառս պարտ է անշուշտ զայն գնել, զի Հռովմ սակաւ յոյժ և աննշան մասն ունէր յեկեղեցական օրէնսդրութեան։ — Թէպէտ և պապք անդադար ի վկայութիւն կոչէին զկանոնս ժողովոյ, խոստանալով պահել զնոսին և անձամբ տալ զօրինակ հնազանդելոյնոցին, բայց մերձաւորապոյնն ի սիրտս նոցա էր կանոնն Սարգիկեան, որ չէ ընկալեալ ի կանոնադիրս արեւելեայց (112)։ Յորժամ ՚Ի իոնեսիոս առաջի արար Եկեղեցւոյն Հռովմայ զառաջին զգալաւոր հաւաքումն կանոնաց, այսինքն է զիւր թարգմանութիւն կանոնացն Յունաց, Ափրիկեցւոց և Սարգիկեայց, — ի Հռովմ՝ սկսեալ յամէն 513՝ զումարեալ էին արդէն առաւել քան զքսան սիւնհոգոսս. բայց ամենեցուն նոցա կամ ոչ ինչ ոչ մնաց, և կամ չէր ինչ որ կարէր լինել ընդունելի։

Ի վախճան վեցերորդի դարուն ձեռն արկին ի Հռովմ ի յօրինումն ստայօդ իմն զրուածոյ, որոյ ամբողջ արդասիքն երևեցան միայն ի յետնադոյն ժամանակս։ Ի հռչակաւոր վկայութիւնն որ ի գրոց Ախպրիանոսի յաղագս միութեան Եկեղեցւոյ յաւելաւ (ի թղթին Պեղագիտոսի պապին առ Եպիսկոպոսունս Իստրիոյ) ասացուած ինչ ոգւով հռովմէական ձեռնարիցութեանց։ Բանն Ախպրիանոսի, «Սոաքեալքն ամենեքին ընկալան ի Քրիստոսէ զնոյն իշխանութիւն և զնոյն հեղինակութիւն՝ զոր և Պետրոս», յայտնապէս ընդդէմ ելանէր խորհրդոցն Գելասիոսի, ուստի և արարին զայս յաւելուած. «Առաքելոյն Պետրոսի տուաւ նախազահութիւն՝ առ ի ցուցանել զմիութիւն Եկեղեցւոյ և աթոռոյ։ Զիւրդ կարող իցէ համա-

րել զանձն իւր անդամ Եկեղեցւոյ նա՝ որ Թողուցու զամռոն Պետրոսի՝ յորոյ վերայ հիմնեալ է Եկեղեցին, (113) :

Ազդեցութիւն այսր յաւելուածոյ պատճառս եռ պէս պէս դատողութեանց եկեղեցականացն Հոռովմայ զՍիւրբիանոսէ : Քանզի Սիւրբիանոս էր գրեթէ միմիայն օտառական մարտիրոս, զորոյ զոտնն ամ ըստ ամէ կատարէին ի Հոռովմ : Գեղասիրոս դասեաց զգրուածս Սիւրբիանոսի ի շարս անյայտից կամ անհարազատից : Հարկ իսկ էր առնել ի՛չ առ ի բառնալոյ զհակառակութիւնն որ կայր ի մէջ մեծարանացն՝ զոր տայր ինչն իսկ Հոռովմ՝ առնն այնմիկ, և ի մէջ դատապարտութեան գրուածոց նորա : Եւ ահա այսու ճանապարհաւ մարթ է բացատրել զխորհուրդ յաւելուածին այնորիկ : Ի ցուցակի հեղինակացն ատուգելոյ ի Գեղասիրոսէ՝ Սիւրբիանոս զառաջին տեղին ունի ի Հարս Եկեղեցւոյ, և ասի անդ զնմանէ : « Մարթ է զհետ երթալ բանից նորա յամենայնի, : Հաւաստի իմն է՝ զի հակառակութիւն գոյ յայսմ : քանզի ի նմին իսկ ի կոնդակին Գեղասիրոսի ի բաց Թողեալ է այն բան՝ որով Սիւրբիանոս դասեալ է ի շարքս անյայտ հեղինակաց (114) : Բաց որովհետեւ շարադրածքն Սիւրբիանոսի հրատարակեալ լինէին ոչ ի Հոռովմ, և արդէն ի վաղ ժամանակաց ընթերցեալ լինէին յեկեղեցիս Գաղղիոյ և հիւսիսային Իտալիոյ, յաւելուածքն այնորիկ ոչ կարէին ըսպրդել մտանել ի ձեռագիրս :

Ժ.

Պապական Կատեհանն կամ Գառազանադիրք պապից : — Աճ ևւ զիտումս գրուածոյդ : — Պատմական արժէք նոցին : — Ազդեցութիւն նորին յարեւմտ : —

Արդէն ի վաղուց հետէ ձեռն արկեալ էր պապականացն՝ առ հասանելոյ նպատակաց իւրեանց՝ յաւելուել նորանոր բանս ի նախնի ցուցակս եպիսկոպոսաց Հոռովմայ, և այն եղև հիմնարկութիւն հրատարակելոյն յետոյ Մատենի ընդ անուամբս

Գաւազանագիրք պապից 113)։ Ջայս գործ ի բնիկ նախնի կերպարանս իւր, որպիսի էր յամին 330, 116) ունիմք աւասիկ առաջի աչաց մերոց՝ տպագրեալ ի Շէլսթրաթէ։ Երկրորդնորոգութիւն այնր աշխատութեան և շարադարութիւնն մինչև ցր-Աոնոն (687) գրեալ է յամին 730. ապա նովին ձեռամբ Հասուցեալ է ցամն 744, — Վասն վեցերորդ և եօթներորդ դարուց հիմնեալ են բանքն ի վերայ վկայութեանց ժամանակին 117)։ Ապա ուրեմն զառաջին յօրինուածն 330 ամի հարկ է համարել կամաւորապէս յօգեալ ստութիւն. քանզի է իսկ այն ի կարգի շղթայաշար կեղծեաց և յաւելուածոց Հռովմայիցւոցն իրրու օղակ ինչ կարևոր։

Ըստ օրինակի հռովմէական ստայօգութեանց վեցերորդ և եօթներորդ դարուց ընդհանրապէս՝ և այս ևս մատնան գրեալ է իսթական և անքերական լատինարանութեամբ։ Իսկ նպատակ ստայօգ յաւելուածոցն էր նախ հաւատարիմ առնել ըզբազմաթիւ մտացածին վկայարանութիւնս մարտիրոսացն հռովմայեցւոց. յորմէ յառաջ եկին ասացուածքն՝ թէ պապք առաջնոց ժամանակաց կարգեալ էին արագադիր դպիրս բազումս ի շարագրել զվկայարանութիւնսն, և եօթն ևս կիսասարկաւագունս՝ վերակացուս դպրացն այնոցիկ։ Երկրորդ, հաստատել զառասպելն որք արդէն կային ի միջի, որպիսի էին Մրկրտութիւնն Սոստանդիանոսի ի Հռովմ, մտացածին բանք ըզԼիբերիոսէ, զՍեղբիատրոսէ Գ, և այլն։ Երրորդ, առաջի առնել զարարողութիւնս ինչ Եկեղեցւոյ զենկայեայս միայն յետ ժամանակաց՝ իրբև զվաղեմի սովորութիւնս։ Չորրորդ, ցուցանել զպապն օրէնսդիր համօրէն Եկեղեցւոյ, թէպէտ և չկարացին ի մէջ բերել և ոչ զմի ինչ ի կարգադրութեանց եղելոց ի նոցանէ, և զոհ նղեն հանրական ասացուածովք՝ թէ, օրինակ իմն ահա այս անուն որ պապ՝ Գելասիոս կամ Գելարիոս՝ հրատարակեաց սահմանս վասն համօրէն Եկեղեցւոյ 118)։

Ի յետնագոյն մասին Գաւազանագրոցն որ առաւել պատմական ոճով է գրեալ, յատկապէս իմն նշանաւոր է փոյթն և ջանք ցուցանելոյ՝ թէ պապք ի խնդիրս արևելեայց երևին որ-

պէս թէ ուսուցիչք հաւատոյ և գերագոյն դաւաւորք։ Յառաջ նուա՛ն աշխատութեան, ի բաց առեալ զծանօթութիւնս որ ըզշինուածոց, զնուիրատութեանց և զտապանաց, այլն ամենայն որ պատմական ունէր լինել՝ սուտ է։ Բանք հեղինակին զվիճակէ և զգործոց առանձինն պապից՝ ոչ յարմարին երբէք գրելոցն զնոցանէ ի պատմութեան, այլ հակառակին նոցա, և մերթ ամենաթանձր եղանակաւ։ Սակս այսորիկ և այնորիկ ի բանիցն՝ զորոց ստուգութիւնն չկարենմք մէք հաւատել յաղբերաց անտի առ ձեռն եղելոց՝ պարտին նոյնպէս ընդ անհարազատս համարել, մանաւանդ զի գրեթէ յամենեւին ի նոսաակն յայտնի երևի կամաւոր ստութիւն 119)։

Մտացածին բանք պապական Գաւաղանագրոցն ազդեցութիւն մեծ գործեցին յորմէ հետէ յայտնեցան յարեմուտս. քանզի բազումք սկսան ի կիր առնուլ զնոսին, յորս առաջին գտաւ Բեդա յամին 710։ Այն զիրք մարթ է ասել՝ թէ պատճառս ետուն ի վեր երեւելոյ ապա կեղծ գրուածոց սուտ անուն Իսիդորի, որ ընկալաւ զնշանակեալսն ի Գաւաղանագիրս անդ զիշխանութենէ պապից ի մտացածին կոնդակագիրս իւր, որք և այնր աղագաւ առին ապա զկերպարանս վաւերականութեան։ Այս իսկ նմանութիւն Գաւաղանագրոց պապիցն ընդ կոնդակացն այնոցիկ եղև զխաւոր պատճառ հաստատուն մնալու ընդ երկար ժամանակ ստութեանցն Իսիդորի։

ԺԱ.

Պարզեւատրութիւն կոստանդիանոսի: — Խմատն քովանդակեալ ի նմա: — Պարզեւ Պիպինոսի եւ մեծին կարոլոսի: — Թուղթ Աղբիւնոսի առ կարոլոս: — Թուղթ սրբոյն Պետրոսի առ արքայս Գաղղիոյ: — Պարզեւ կարոլոսի: — Գաշն Լուդովիկոսի: — Պարզեւ աղիբր Ռթոնի եւ Հենրիկոսի Բ: — Պարզեւ Մաթիլտայ:

Ի կէս ութերորդի դարուն յօրինեցաւ ի Հռովմ հռչակեալն Պափէ կաթողիկոսէն: Այս առասպել հիմնեալ է ի վերայ մտացածին բժշկութեան կոստանդիանոսի ի բորոտութենէն և մկրտութեան նորա ի Սեղբեստրոսէ, որք հնարեալ են ի հինգերորդ դարու *): Պատմի անդանօր բազում շաղակրատ բանիք՝ թէ զիարդ կայսրն շնորհապարտ զանձն ծանաչելով Հռովմայ պարզեւ որպէս թէ պապին զԽտալիա և զարեւմտեան զաւառս (20), և առանձինն փոյթ մեծ ունի զեկեղեցականացն Հռովմայ, տալով նոցա արտօնութիւնս պատուաւորս և մեծագին պատմութեանս: Բաց յայնմանէ, ըստ մտացածին բանիցն այնոցիկ՝ պապն պարտի լինել տէր և հրամանատար ի վերայ ամենայն եպիսկոպոսաց, և աթոռն Պետրոսի պարտի ունել իշ-

(*) Նոյն առասպելք իբնէն և ի մերոցն ոմանց պատմութեանս, ևս և առ Եղբնացոյն, որ ի նոյն ի հինգերորդ դարու պատմութեք՝ խօսեալ անշուշտ յայտմանն ի սրապափէր առանդաւթեմէն Հռովմայեցոցն որաթեւոյ և յարեւելս: Զայսմանէ բոցին խորոզդ զԵղեղեմութեան ի Եկատարի վարաց արքոյ (եջ 383—393), որ ծանօթեալէն բարեմօր հեղինակն պապական՝ ոչ առաւ որաբախտանօք, և հախառի աղբեցութեան խզի իւրոյ և իրացն ճշմարտութեան ջանադար լինի որորապոսցանէի գեղի «Էղեմութեան», անհաբաղաւ պատմութեանցն, որպէս և «Էղեղեմոյն Դաշնաց»:

խանութիւնն ի վերայ չորիցն զխաւոր աթոռոց, Անտիոքայ, Աղեքսանդրիոյ, Վ. Պօլսոյ և Երուսաղէմի :

Մէն մի ի տողից բովանդակ գրուածոյն յայտ առնէ՝ զի Հռովմէական է ծագումն նորին . և ամենայն ոք իսկոյն ի միտ առնուլ՝ զի Հեղինակ այնմ լեալ է մի ի կղերիկոսաց լուտերանեան Եկեղեցւոյն : Եպստնի իմն է զի գրուածս այս վասն այնորիկ պատրաստեալ էր՝ զի առաջի արասցի արքային Քրանկաց Պիպինոսի, ուստի և յօրինեալ է յամին իրր 754 : Գրեալ էր ի նմին՝ Թէ Կոստանդիանոս արար ի պատիւ պապին զԹափօր Հեծկութեան, յորում ինքնին ունէր զսանձից երկփարի պապին : Եպնմանէ Հարկադրեցաւ և Պիպինոս նոյնպիսի մեծարանս առնել պապին, Թէպէտ և ոչ զոյր բնաւ առ Քրանկս սովորութիւն այնպիսի . այլ պապն ասաց ցարքայն յառաջ քան զսկսանել Թափօրին՝ Թէ ընդունի զայդ ի Քրանկաց ոչ իբրեւ զպարգև, այլ իբրեւ զնորոգութիւն իրաւանց 121) :

Առաջին յիշատակութիւն պարգևին Կոստանդիանոսի գտանի ի Թղթին Ադրիանոսի առ Կարոլոս (յամին 777), յորում յայտ առնէ պապն կայսեր, զի Թէպէտ նա ըստ օրինակին Կոստանդիանոսի պարգևատրեաց զԵկեղեցի, բայց ոչ զարձոյց ի նա բնաւ զայն ամենայն որ պարգևեալ էր նմին արդէն յառաջնոցն կայսերաց : Բայց և քանի մի ամօք յառաջ իսկ քան զայն, այսինքն յամէն 752 պապքն սկսեալ էին խօսել ի Թուղթըս իւրեանց ոչ ևս չաւրճեաց, այլ զնորոգմանց . քանզի պնդէին Թէ իտալական գաւառքն և քաղաքք պարտին յետս դառնալ մերթ առ սուրբն Պետրոս և մերթ առ Հռովմէականն Հասարակապետութիւն 122) : Պահանջմունքն այնորիկ յայնժամ միայն առին զօրութիւն՝ յորժամ սկսան ի մեջ բերիլ առ այս պարգևատրութիւնքն Կոստանդիանոսի, յորս պապն անուանէր զանձն իւր օրինաւոր տէր և ժառանգորդ Հռովմէական կայսերութեան և Բտալիոյ, որովհետև ինքն էր միանգամայն յաջորդ և ժառանգորդ և սրբոյն Պետրոսի և Կոստանդիանոսի . որ ինչ տուեալ լինէր Հռովմէական Հասարակապետութեանն՝ տուեալ լինէր և Պետրոսի, և անդրադարձեալ :

Սուրբ օրինակաւ պատճառս կալաւ Պիպինոս չղարձուցանելոյ կայսերութեան Յունաց զնահանգս նմին սեպհականս՝ զորս և պահանջէր, ասելով թէ պահանջմունք Յունաց ոչ ունին ըզհիմն:

Եւ յիրաւի. ապա թէ ոչ, չէր հնար ի միտ առնուլ՝ թէ որով իրաւամբք Պիպինոս պարգեւաց պապին քան ի-դոյ հոգի-հիւան էկեւէցեաց 123) զկուսակալութիւն (Հռաւեննայի) և զքսան քաղաքս, որոց ոչ երբէք տիրեալ էր նա, և այնպէս ի թշնամութիւն գրգռէր ընդդէմ՝ անձին զկայսերութիւն մի՝ որ տակաւին ևս ունէր զօրութիւն մեծ: Եւ այս բացատրի այնու միայն՝ զի ետես նա ի պարգեւատրութենէն Վոստանդիանոսի՝ թէ իրաւունք տիրապետելոյ քաղաքացն այնոցիկ անկ են պապին, և թէ ահ արկին նմա վրէժխնդրութեամբ ցասման յաջորդացն Պետրոսի: Աչ գոյր վտանգ կասկածելոյ՝ թէ ի պատերազմասէր պալատանն Պիպինոսի քննաբանեալ ստուգեսցի վաւերականութիւն այնպիսի յիշատակարանաց, որպիսիք էին թուղթն Պետրոսի և պարգեւատրութիւն Վոստանդիանոսի: Արք՝ առ որս մարթ էր գրել՝ զի եթէ ոչ ելանիցեն նոքա ընդդէմ թշնամեաց Եկեղեցւոյ, հոգիք նոցին և մարմինքն չարաչար տանջանոք խոշտանգեսցին ի դժոխս, — արք այնպիսիք աւսեմ՝ զիւրաւ կարող էին և այնմ հաւատալ՝ թէ Վոստանդիանոս պարգեւաց պապին Սեղբեստրոսի զԽալիա: Ի ժամանակին յայնմիկ տիրապետեալ էր ի Գաղղիա անկրթութիւն և տգիտութիւն յոյժ, որով ոչ գտանէր առ Պիպինոսի և ոչ մի դք այր սրամիտ՝ յորմէ կասկած երկիւղի ունիցին գործակալքն Հռովմայեցւոց 124):

Քանահնար եղեն ասել՝ թէ մի և նոյն ձեռին գործ իցէ թուղթ սրբոյն Պետրոսի առ թագաւորս Գաղղիացւոց, առ Նու-հա հիւնէնէն ռոմէս, որ երեւեցաւ յայնժամ (յամին 754), յոր-ժամ պապքն ի մեծի վտանգի և ի մեծ տառապանս կային, և սակայն ոչ ի բաց թողուն զգոռոզ պահանջմունս և զամբարհաւած անկալութիւնս: Բանիւք աղերսանաց, խոստմամբք յաղթութեան, և զարձեալ սպառնալով զահ և զեր-

կիւղ դժոխոց, Երզննցուցանէր ի թղթի անդ զլուին առաքելոց զարքայն Քրանկաց՝ փրկել զՀռովմ և զՆկեղեցին հռովմէական: Թուղթն այն արդարեւ իսկ առաքեցաւ ի Հռովմէ, և թուի թէ եցոյց անդանօր զոյժ ազդեցութեան իւրոյ (125):

Յետ ամաց քսանից վերստին կարօտացան ի Հռովմ այլ ևս անհարազատ զրուածոց, և Պիպինոս պարգեւեաց պապին զառեալն ի Լոնգորարոց զկուսակալութիւն Հաւեննայի հանդերձ զիսաւոր քաղաքաւ նորին Հաւեննայիւ, և այլ ևս քրսան քաղաքս Եմիլիոյ, Փլամինիոյ և Պենտապօլեայ, կամ զծովեղերեայ եռանկիւնին որ ի մէջ Պոլոնիա, Քոմաքիոյ և Անգոնա քաղաքաց (126): Աւելի ինչ տալ չկարաց նա, քանզի զայն միայն նահանգ սեպհականեալ էին անձանց Լոնգորարոքն սակաւութ ինչ յառաջագոյն, և յայնժամ հարկադրեցան յետևս դարձուցանել:

Յամին 774 որդին Պիպինոսի մեծն Վարդուս առեալ ըզՓաւիա քաղաք՝ տիրապետեաց և թագաւորութեանն Լոնգորարացոց, որ հեռագոյն տարածանէր ընդ հարաւ: Ի Հռովմ ևս կարօտութիւն էր մեծազօր թագաւորի Իտալիոյ՝ որ ընդ ձեռամբ նուաճեալ ունելով զնահանգս թերակողբոյն՝ ի հնազանդութեան կայցէ և զբաժինս պապին: Բայց և միանգամայն հռովմէականն ազահոութիւն ի ձեռս բերելոյ նահանգս, հպատակս և եկամուտս՝ ոչ բաւականանայր տակաւին կուսակալութեամբն, և միացելովն ընդ նմին աշխարհաւ: Սմին իրի ի Հռովմ մատուցաւ թագաւորին թուղթ վաւերական՝ յորում բովանդակէին պարգեւքն կամ խոստմունք հօրն նորա: Նորոգեաց Վարդուս զցուցակն զայն այնպէս՝ որպէս և յանդիման արաբեալ էին ինքեան, և բաց յայնմանէ պարգեւեաց ըզմեծ մասն Իտալիոյ, և ընդ նմին բազում ինչ՝ որ ոչ էր բնաւ ընդ իշխանութեամբ նորա: Քանզի թուղթն զոր ի մէջ բերէ զանազան հատուածութք կենսադրողն Ալրիանոսի՝ ի համար արկանէ զառաջիկայ գաւառօք պարգեւեալս պապին. զամենայն զԱրսիկա, զԱնենտիկ և զԻստրիա, Զունի, զՄոնտելիչէ, ըզ-

Փառմա, զՌէճՃիոյ, զՄանդուա, զՏուքաթոյ, և զԲենեւնա՝
հանդերձ կուսակալութեամբ (Հռաւեննայի) 427)։

Մինչև ցայժմ վարանական իմն և անյայտ թուէր՝ թէ էր
վասն արարեալ իցէ Կարոյոս այնպիսի պարգևս ահագինս, մին-
չև սակաւ ինչ յոյժ մնալ նմա յիտալական թագաւորութե-
նէն։ Ասան այսորիկ Մուրաթորի, Սուլէնհէյմ, Հէկէլ, Կը-
րէկորովիուս, և Նիհուէս ցուցին ըստ մասին՝ թէ այն հա-
տուած բանի ոչ է վաւերական, և ըստ մասին ամբաստան ե-
ղն զկենսագրէ պապին՝ թէ սուտ խօսի։ ապա թէ ոչ՝ որպէս
ազգ առնէ, օրինակ իմն, Նիհուէս, հարկ լինէր մեղադիր լի-
նել Կարոյոսի, որպէս թէ յառաջ վարեալ էր զգործ երդմա-
ղանցութեան, և Աղրիանոսի յանցանս զնէ զերկշտութիւն և
զանհոգութիւն 428)։ Ապէլ ի կարծիս լինի՝ զի թէպէտ
կասկածն զստուգութենէ այնր բանի մեծ յոյժ պարտի լինել,
այսու ամենայնիւ ոչ է այն բաւական. և հուսկ ուրեմն շատ
համարի յայն կարծիս հակամիտել, զի թէպէտ պարգևքն այ-
նորիկ արդարեւ հաւասար էին Պիպինեան պարգևացն, բայց և
պայմանաւորք էին 429)։ Յետ այնորիկ Մոր հաւանի՝ թէ
գումար պարգևացն սոցոյգ է, բայց ոչ ընդունի զհաւասարու-
թիւն նոցին Պիպինեան պարգևաց. որով դարձեալ ժխտէ նա
զհաւասարմութիւն բանից կենսագրին Աղրիանոսի։ Իսկ մա-
տենագիրն մերոց ժամանակաց Պաքսման թողու դարձեալ զա-
մենայն ինչ ըստ առաջնոյն յանստուգութեան 430)։ Համա-
ռօտ ասել, յայտ ուրեմն է՝ զի չև ևս կարողացեալ է որ լու-
ծանել զառեղծուածս զայս։

Սակայն գործն ինքնին գայ ի բացայայտութիւն՝ եթէ հա-
մեմատիցեմք զթուղթն կրկին անգամ տարադրեալս և անտա-
րակոյս ստայօս 431), որք համարին հրովարտակք լինել Պի-
պինոսի, և յորս արդարեւ աշխարհագրական գումար պարգե-
ւացն այնպէս նշանակեալ է՝ որպէս և ի կենսագրութեան Աղ-
րիանոսի, միայն երկարացոյն ևս ցուցակաւ անուանց քաղա-
քաց։ Այս զրուած ի մերձաւոր ազգակցութեան գտանի ընդ
պարզևատրութեանց Վոստանդիանոսի. որպէս անդ Վոստան-

դին, նոյնպէս և աստ Պիպինոս ընդ երկար կանխաբանէ զիրօցն յարաբերութեանց առ պապն, առ Յոյնս և առ Լոնգոբարդացիս. զայն զնէ պատճառս պարզեաւորութեան իւրոյ, և հաւատարիմ՝ առնէ՝ զի ոչ ինքն և ոչ յաջորդքն իւր ոչ կայցին բնաւ իշխանութիւն ինչ ի վերայ նահանգացն տուելոց, այլ միայն հայցէ զաղօթս ի հանգիստ հոգւոյ իւրոյ, և պահէ վասն անձին զանուանակոչութիւն Պատրկի Հռովմայեցւոյ. իսկ նահանգքն, ասէ, յետ այնքանեաց բազմապատիկ պարզեաւորութեանց կայսերաց, ըստ օրինի սեպհական ստացուածք են պապին: Այս գրուած հնարագիտութեամբ շարագրեալ այնու ոճով՝ որով գրեալ էին հրովարտակն Կոստանդինոսի և կենսագրութիւնք հռովմէական պապից այնր ժամանակի, դժուարին յոյժ գործէ իմանալ զնպատակ նորին և զծագումն, եթէ ոչ համարիցիմք թէ յօրինեալ է վասն առաջարկելոյ Կարոլոսի արքայի (132), և այնպէս Կարոլոս յորդորեալ է տալ զնոստուծն՝ զոր ապա ինքն իսկ տեսեալ է՝ թէ չէ հնար կատարել. յոյր սակս ի կրկնել պապից զպահանջանս իւրեանց՝ նա ուժդին զօրութեամբ ընդդէմ եկաց, և պահանջեաց զի Հռովմ մանրապատում հանգամանօք ցուցցէ զիրաւունսն զորս ունի ի վերայ մասնաւոր նահանգաց:

Անհակառակելի է դարձեալ, զի ի պարզեազիրսն տուեալս Հռովմայ ի կայսերաց յետ մեծին Կարոլոսի՝ զտանին նոյնպէս խարդախանք ինչ, թէպէտ և փոփոխութիւնքն այնորիկ չիցեն այնքան մեծամեծք՝ որպէս յառաջն կարծեցեալ լինէր: Այսպէս ահա Դաշն Լուդովիկոսի բարեպաշտի (յամին 847) ունի զամենայն զներքին նշանակս վաւերականութեան, բայց և ի նմա գտանին յայտնապէս ստացօգ յաւելուածք (133): Կայսրն պարզէ պապին Պապրայեայ զկղզիսն Կորսիկա, Սարդինիա և Սիկիլիա հանդերձ մերձակայ ծովեղբորքն, միանգամայն և ըզՏուսկիա և զՍիլովէթոյ: Չեն ինչ պէտք այլում իմիջ ապացուցի ի հաստատել. զի եթէ կայսրն Լուդովիկոս յիւրաւ պարզեալեաց պապին զմեծ մասն Իտալիոյ, և այն կարի իմն անորիշ և առաձգական բանիւք, ըստ մասին հաստատելով և ըստ մա-

սին վերստին պարգևելով, — ապա բովանդակ հետագայ պատմութիւն պապից մինչև ցԳրիգոր Է լինի առեղծուած ինչ անլուծանելի, որովհետև այն նահանգք ոչ երբէք լեալ են ընդ իշխանութեամբ պապից, և ամենեքեան ի միասին հաւասարին մեծի թագաւորութեան. այլ և պապքն ևս ոչ երբէք պահանջեալ են զնոսա: Միայն Իննովկենտիոս Գ պնդէր՝ թէ բովանդակ Տուսկիա պարտի լինել նահանգ պապական. իսկ յառաջ քան զնա և ոչ դք: Ջգքսութիւնն Սփողէթոյի յինքն պահանջէ Գրիգոր Է միայն: Ստոյգ թուի՝ զի յօրինուած թըղթոյն լեալ է ի վախճան մեծասաներորդի դարուն, յորժամ ի Հռովմ մեծաւ փութով և զգուշաւորութեամբ պարապէին յայսպիսիս: Գրիգոր Է առաջին եղև ի պահանջել զՍարդինիա, թէպէտ և ակնարկեաց և զայն՝ թէ մինչև ցայնժամ ոչ իւրք պատկանէր կղզին աթոռոյն Հռովմայ. ընդ հակառակն՝ առ անհոգութեան նախորդացն իւրոց՝ առաւել ևս օտարացեալ հեռացաւ ի նմանէ՝ քան որչափ օտար էին ժողովուրդք վերջին սահմանաց երկրի 154): Արդարև Ուրբանոս Բ հաւաստէր յամին 1094, թէ Կորսիկա սեպհականութիւն է պապին՝ ոչ զօրութեամբ արտօնութեանցն շնորհելոց ի Կարդուսէ կամ ի Լուդովիկոսէ, այլ զօրութեամբ պարգևատրութեանն Կոստանդինոսի. որ ետ Սեղընստրոսի պապին զամենայն կրղզիս արևմտից, ևս և զԲայէարեանս, և զԻտալիա զլսովին: Ջնոյն է ասել և զպարգևագրոց Ոթոնի Ա յամին 962 և Հենրիկոսի Բ յամին 1020. քանզի թուղթքն այնորիկ մեծաւ մասամբ բնագիրք են կամ ի բնագրաց անտի զաղափարեալք, բայց պարգևքն Կարդուսի երևին յերկոսն ևս հատուածս Գաւաղանաճրոց պապիցն իբրև թանձր և ընդ տեղանակաւ յօրինեալ յաւելուածք 155):

Յայտ իսկ է զի Կոմնուհին Մաթիլտէ՝ սաղբանօք Գրիգորի Է և Անսելմոսի եպիսկոպոսին Լուքքայի պարգևեաց յամին 1077 աթոռոյն Հռովմայ զգաւառն Լիզուրիոյ և Տուկիոյ կամ Թոպրանայի 156): Յուշ լիցի զի յամին 1084 Գրիգոր Է երգումն պահանջէր յարքայէն Հոգովիտոսէ, զի զարձուոյէ ի

նա զկալուածս և զեկամուտս նուիրեալս սրբոյն Պետրոսի ի Սոստանդիանոսէ և ի Վարդուսէ 157)։ և քանզի պապն Լևոն Թաներկրայ բանիւք ի մէջ բերէր զպարգեազիրն Սոստանդիանոսի, և խորհրդականն Մաթիլտեայ Անսելմոս անցոյց զայն պարգեազիր ի կանոնագիրս իւր, աստի յայտմանէ դիւրին է ի միտ առնուլ՝ թէ զորպիսի թուղթ հարկ եղեալ էր առաջի առնել Սոմուհւոյն, որպէս զի ընծայաբերութիւնն կամ հատուցումն այն թուեսցին յաչս նորա պարտք խղճի մտաց։

Ոչ է հարկ կարծել՝ թէ այր որ որպիսի Գրիգորն էր, ինքնին գիտութեամբ գործակից լինէր ի յօդել զկեղծ և զմտացածին գրուած. այլ քանզի ոչ գոյր չափ դիւրահաւանութեան նորա և ազահութեանն առ ի ձեռս բերելոյ զնահանգս և զտիրապետութիւն, մտադիւր սիրով ի ձեռս առնոյր զստայօդ գրուածսն զայնոսիկ իբրև հաւաստի ապացոյցս։ Այսպէս յամին 1084 պնդէր նա՝ թէ յիշատակարանքն պահեալք ի դիւանի Եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի յայտ առնեն՝ զի մեծն Վարդուս զԳաղղիա ողջոյն հարկատու արար Եկեղեցւոյն Հռովմայ, այլ և զժողովնոյն Սաքսոնիա պարգեւեաց նմին 158)։ Ի շարս թղթոցն այնոցիկ է անշուշտ և այն գրուած յօդեալ ի Թ կամ ի ԹԱ գարու, զոր ի մէջ բերէ Թորրիճիոյ 159)։ Վարդուս անդէն իսկ յամին 797 կայսր անուանէ զանձն իւր, և թագաւորութիւն նորա կազմի ի Փրանկոնիոյ, յԱկուիտանիոյ և ի Գաղղիոյ։ Ալկուինոս է ատենադպիր նորա, և ի միոյ ի թագաւորութեանցն հատուցանէ նա Հռովմայ տուրս հարկաց լիւրայս 400։

Յայն սակս յիշատակեցաք մէք աստանօր զանցս թղթոցն որ յաղագս պարգեական ընծայաբերութեանց, զինոքօք քաջ քաջ յերևան ելաննն ամենայն գնացք Հռովմայ ի վեցերորդ դարէ մինչև ցերկոտասաներորդն. այլ և յայն սակս՝ զի յօրինողք թղթոցն նոքա էին՝ յորոց վերայ անկեալ կործանեցաւ բովանդակ ծանրութիւն ստայօդ գրուածոցն յորս ձեռնն արկեալ էին առ ի հաստատել զգլխաւորութիւն Եկեղեցւոյ։

Այժմ առաջի կայ մեզ ի թիւ արկանել և ի քննին առնուլ զայնոսիկ ի հնարից՝ որովք հետզհետէ այլալեցաւ բովանդակ կազմութիւն եկեղեցւոյ :

Արդէն յիշատակեցաք զանհարազատ գրուածս սուտ առնուն Իսիդորի, որք երևեցան ի կէս իննեորդի դարուն : Հըռովմ, որպէս տեսանեմք, ոչ ունի բնաւ ի յօրինուածի նոցին զմասն բաժնի, թէպէտ և յետոյ քաղեաց ի նոցանէ զամենայն հնարս վասն մեծացուցանելոյ զիշխանութիւն իւր, մանաւանդ յայնժամ՝ յորժամ էական մասն հնարագործութեանցն այնոցիկ էանց յիրաւարանական զիրս Գրիգորեան կուսակցութեանն :

ԺԲ.

Կանոնադիրքն Գրատիանոսի : — Ոգի եւ ոճ մատենին : — Աղղիցութիւն նորին յարեւմտեայս : — Խարդախանք ժողովական կանոնաց : — Իրաւունք պատրիարքաց : — Կանոնք Ժողովոյն Ափրիկիայ : — Բռնադատութիւն ի կրօնական խնդիրս : — Նշանակութիւն եւ պատիժ հերետիկոսութեան, — Թրէսդրական իշխանութիւն պապից :

Կանոնադիրքն Գրատիանոսի, որ հզօրագոյնն է ի ղէնս Դոմիտիոսի պապական գրութեան, ի վեր երևեցաւ ի միջի անդ ԺԱ դարուն յառաջնոյ իրաւագիտական դպրոցէն Նւրոպայ, որ համարեալ էր վեհագոյն ուսուցիչ համօրէն արեւմտեան քրիստոնէից, այսինքն է ի Պոլոնիոյ : Յայնմ երկասիրութեան Իսիդորեան մոլորութիւնքն և խարդախութիւնք միացան ընդ այնոսիկ ի ստացօգ գրուածոց՝ զորս յաւելեալ էին Գրիգորեանքն, Աստուածատուր, Անսելմոս, Գրիգոր Փաւիացի և ինքն Գրատիանոս *) : Յերևել գրուածոյ նորա խափանեցան բարձան ի

(*) Գրատիանոս հաւաքաւոր իննուհինգ ձևեալ է գիտել տալիս թոստանայի, և կրօնաւարեալ ի Պոլոնիոս. անդ և խեղճանեալ

միջոց այլ ամենայն հաւաքմունք եկեղեցական կանոնաց, և այն միայն մնաց առաջնորդ ոչ միայն կանոնադիտաց, այլ և զըպրոցական աստուածաբանից, որք միայն ինմանէ զիտէին զՀարըս Եկեղեցւոյ և զԺողովս։ Չև ևս լեալ էր երբեք Եկեղեցւոյ մատեան ինչ հաւասարազօր նմին, թէպէտ և լի էր այն թանձր և ծանր ծանր կամաւոր և ակամայ վրիպակօք՝ որպիսիս ոչ ունէր և ոչ մի մատեան։ Նախորդ վաստակակիցք Գրատիանոսի եղեն ոչ միայն Անսելմոս, Աստուածատուր և Պարդինալն Գրիգոր, որոց զրուածքն ոչ յոյժ տարածեալ էին, — այլ և Գերմանացին Պուրքարտ կամ՝ օգնական նորա արքայն Օլպէրթ։ Պուրքարտ ի հաւաքման իւրում կազմելոյ ի միջոցի 1012 և 1022 ամացն՝ զետեղեաց ոչ միայն զմեծ մասն Իսիդորեան մտացածին կոնդակաց, այլ և քաղեաց կանոնս եկեղեցականս ի Ժողովական թղթոց զանազան պապից։ Յազազս այսորիկ անդէն իսկ ի վախճան ԺԱ դարուն ի վեր երևեցաւ խաբէական առաջարկութիւնս այս, որպէս թէ պապն ինքնիշխանաբար հրամայեալ է զայն ամենայն՝ որ նաև յիննեորդի դաւուն սահմանեալ էր առանց նորա ի սիւն հոգոսիցն Հռովմայ։

Եւ ահա զայն ամենայն խարդախանս, որ հունձք առատք էին երեքհարիւրոց ամաց, ընկալաւ կամակար մտօք Գրատիանոս ի հաւաքումն իւր. բայց յաւել ի նոսին և բազում ինչ նոր յիւրմէն, որք առ հասարակ էին գրեալք ոգւով պապական զրութեան՝ ի շահ օգտից նորին, և յայտնապէս մտացածինք։

Ե իբր ի իւր ԺԲ դարուն։ Հաճեալ է յոյժ «Անեռնոքիքն», նոքա՝ լատին յայնիւ — «Տեռնիթում Կլաւիանի», անուանեալ, որ է հաւատածն վիսյոնիւնաց հարբ գրոց, առաւելումն կանոնաց, կանոնաց Ժողովոց Եկեղեցւոյ, կանոնաց և վճռոց պապից, վիսյոնիւնաց ի Բանից Հուրց սրբոց, Ժանապաղեհական մարտիից՝ այսինքն է հաւանաբոց պապիցն Լալին։ Յօրինուած մարտիին աւարտեալ յափն 1131, Կոստանդնուպոլիս Սինոդոսիւն Ժանապաղեհական 1174, և ապա ի Հռովմա ի 1372 Վանիւն պապին Գրեգորի ԺԳ։

Յօրինակաց ինչ մարթ է տեսանել թէ զիարդ Իտալացին Գրատիանոս ցանկալր զաշխարհ ամենայն հարկատու առնել կղերին Իտալիոյ, Եպիսկոպոսունք Գերմանացւոց վաղագոյն ևս քան զարևմտեան Քրիստոսն խոնարհեցան առաջի Իսիդորեան կոնգակագրոց, Ազգեցութիւն սոցա յայտնի է ի վճռոց Տրիրուրեան ազգային սինհոդոսին Գերմանացւոց յամին 893, յորս նշմարի և այն՝ թէ քանի՜ խորագոյնս մտեալ էր սուտ աշուտն Իսիդորոս ի մարմին և յարիւն եկեղեցականացն Գերմանիոյ, Առ այս յաւելան անտարակոյս և այն ևս հանգամանք՝ զի ի ժամանակին յայնմիկ եպիսկոպոսունք ի ձեռն սինհոդոսին իւրեանց ազգեցութիւն մեծ գործէին ի վերայ արքային իւրեանց Առնուլփոսի. իսկ նա հետամուտ գոլով կայսերական թագին, յոր հրապուրէրն յԻտալիա, կարէր հասանել այնմ միայն հաճութեամբ Փորմոզոսի պապին։ Եւ այսպէս արարին նոքա զվճիռ, զի եթէ լուծն եղեալ ի վերայ նոցա ի Հռովմէ անտանելի ևս թուիցի, այնու ամենայնիւ բարձցեն նոքա զայն բարեպաշտիկ խոնարհամտութեամբ։

Եւ այս վճիռ զիարդ ստէպ ստէպ լսելի լինէր յետ այնորիկ։ Չնոյն դնէին ի բերան մեծին Վարդուսի նոյնպէս՝ որպէս և զՎոստանդեանոսէ ասէին, իբր թէ նա Աստուծոյ անուանեալ իցէ զպապն։ Յաղագս այսորիկ Գրատիանոս ընկալաւ զայն ասացուած իբրեւ զգաշնագիր Վարդուսի (140), և ետ իբրեւ զկանոն, և կանոնն այն եկաց յուժի մինչև ցՎոստանդեան Ժողովն, թէպէտ և արդեամբք հերքեալ լինէր բազում անգամ, Հաւանեալ էին ընդ այս՝ թէ հարկէ տանել նաև անտանելի իրաց՝ յորժամ Հռովմէ որ դնէ զայն ի վերայ ուրուք։

Եւ որպիսեանք Լ. Զ. կանոնին տիեզերական Ժողովոյն 692 ամի գործ է նորին ինքեան Գրատիանոսի (2)։ Յայնմ կանոնի կրկնեալ էր կանոն Ժողովոյն Քաղկեդոնի, որոյ զօրութեամբն պատրիարքունք Նիքիոյ՝ Հռովմէ պարտին ունել իրաւունս համապօրս իրաւանց պապիցն Հռովմայեցւոց։ Գրատիանոս փոփոխելովն լաոս երկուս՝ բոլորովին յեղաշրջեաց զկանոնն ողջոյն, և ծածկեաց զյիշատակութիւն նոյնպիսի կանոնի Ժողովոյն Քաղկե-

դռնի։ Ի նմին ժամանակի նուագեցոյց նա զթիւ պատրիարքաց. և ի հնգիցն արար չորս միայն. իբր զի յայնմհետէ հարկ էր անհետ առնել զնախնի հաւասարութիւն եպիսկոպոսին Հռոմմայ ընդ չորից պլոցն զիւոց արեւելեան Եկեղեցւոյ, թէպէտ և նոքին իսկ Գրիգորեանքն, զորօրինակ և Անսելմոս, համարէին տակաւին զպապն իբրեւ զմի ի պատրիարքաց (141)։ Պատրիարքական պատիւ աթոռոյն Հռոմմայ ոչ ևս ունէր այնուհետեւ զտեղի. իբր զի այն որ բովանդակէր յինքեան զամենայն իրաւունս Եկեղեցւոյ առ հասարակ (142)՝ ոչ ևս կարէր վաւերել և զառանձինն իշխանութիւն զուգնաբեայ, որպիսի էր իշխանութիւն պատրիարքի։ Հզօր զօրութիւն պապին եղև այնուհետեւ Ծով Բժ 145), յորում ոչ ևս էր հնար թէ լինիցի ծովակ ինչ կամ ճահիճ առանձին իրաւամբ։ Եւ զայս յայտնագոյնս մարթ է տեսանել ի յարարերութիւնս պապին ընդ գաւառաց արեւմտեան Լիւրիկէի, այսինքն Մակեդոնիոյ, Թեսսաղիոյ, Եպիւռոսի և Դարդանիոյ, որք յառաջն էին ընդ պատրիարքական իշխանութեամբ եպիսկոպոսին Հռոմմայ. այնպէս զի մետրապօլիտն Թեսսաղոնիկեայ կոչէր ի թուղթս պապին Էպիսկոպոս նորա։ Այստն Լեոն Իստարացի էառ ի ձեռաց Հռոմմայ յամին 750 զգաւառսն զայնոսիկ, և յայնմհետէ մտին նոքա ընդ իշխանութեամբ պատրիարքին Վ. Պօլսոյ։ Ընդ երկար ժամանակ վէճք եղեն զայսմանէ. անդադար պահանջմունք պապից՝ զի դարձուցին գաւառքն առ նոսա՝ ոչ գտանէին յաջողութիւն, մինչև յանկարծ ի ձեռնալ Լատին կայսերութեան յամին 1204 վերստին անկան ընդ իշխանութեամբ պապից։ Ի գէպս անդ իրացն նշանաւոր իմն է այս ինչ, զի Իննովկենտիոս Գ չկամէր ընաւ ամենեին նորոգել ի վերայ գաւառացն այնոցիկ զիւրն վաղեմի պատրիարքական իրաւունս. ընդ հակառակն՝ կարգեաց անդ պատրիարք զեպիսկոպոսն Տուռնովայ։ Սակայն այն պատրիարքութիւն առօրեայ իմն եղև, և փոյթ ընդ փոյթ դադարեաց բոլորովին (144)։

Աստուծոյ սուհոգոսին Ափրիկեցւոց (անվանելի քարինք գայթակղութեան ամենայն պապական խորամանկութեանց) որք

արգելուին չբողոքել երբէք ի Հռովմ, ի գործ եղան ի Գրատիանոսէ յօգուտ անձին նորա, այնու ղի յաւելուած իմն արարեալ ի կանոնս անդ, եղ ի բերան սինհոդոսին ասել ստորասական ոճով զայն ինչ՝ զոր ժողովականքն բացէ ի բաց Հերքեալ էին արդեամբք։ Գարձեալ, սուտանունն Իսիդորոս ձեռն էարկ իւրովք խարդախանօքն սպառսպուռ բառնալ ի միջոյ զնախնի եկեղեցական իրաւունսն որք արգելուին չփոխադրել եպիսկոպոսաց ի միողէ աթոռոյ յայլ։ իսկ Գրատիանոս, և յառաջ քան զնա խարդախիչքն Հին գրուածոց՝ Անսելմոս և Գրիգոր Վարդինալ, յաւելին ի վերայ առաջնոցն և զայս մտացածին վարդապետութիւն նոր՝ թէ պապին՝ միայնոյ անկ են իրաւունքն փոխադրութեան եպիսկոպոսաց 443)։

Ճոխագոյն յոյժ քան զայլս պէս պէս Հետեւանացն է այն մասն երկասիրութեան Գրատիանոսի, յորում բացատրէ նա զգրութիւն բռնադատութեան ի կրօնական խնդիրս 446)։ Զայս աշխատութիւն Գրատիանոսի մարթ է առնուլ յապացոյց՝ թէ ողբան Հեռացեալ էր նոյն այն եկեղեցական իրաւագիտութիւն ի Հնոյն։ Նա Հիմնելով զքանս իւր ի վերայ ստայօդ կանոնին՝ զոր ի մէջ բերին Պուրքարտ և Իւոն, ընծայէ Գրիգորի մեծին զայսպիսի իմն կարգադրութիւն՝ թէ եկեղեցին պարտի պաշտպան կալ մարդասպանաց 447)։ Մինչդեռ յայլմէ կողմանէ գուն գործէ ցուցանել ի ձեռն բազմաթիւ կանոնաց՝ թէ ներեալ է, մանաւանդ թէ պարտ իսկ է, բռնադատել զմարդիկ ի գործել զբարիս ամենայն Հնարիւք, նոյնպէս և ի դառնալ ի հաւատս և յայն ամենայն՝ որ յայնժամ համարեալ լինէր մասն հաւատոյ։ Լս առաւել պարտ է, ասէր, տանջել զՀերետիկոսս, յափշտակել զստացուածս նոցին և պատժել զնոսա։ և այսու գերազանցեաց նաև քան զԳրիգորեան կանոնագէտոն։ Յուշ արասցուք և զայն ևս, զի Ուրբանոս Բ յայտ արար ասելով։ «Եթէ ոք նախանձելով զնախանձ եկեղեցւոյ՝ սպանանիցէ զմերժեալն ի նմանէ (կամ զբանադրեալն), զայնպիսին ոչ երբէք և ոչ իւրիւ պարտ է ընդ մարդասպանս համարել, և Գրատիանոս յառաջ բերէ աստի զայս կանոն հանրական։ Յայտ իսկ է

զի զչարս (զխաւորապէս զայնոսիկ զորս Եկեղեցին չարս հրատարակէ) արժան է ոչ միայն զանակոծ առնել, այլ և ի մահ մատնել ։

Վատթարագոյն ևս ինչ քան զայս գտանի ի գիրս կրօնաւորի ուրումն Պոլոնիացւոյ, որ ըստ ձախող լաղրի հաւատոց և Եկեղեցւոյ՝ ընդունելի լեալ էր իբրեւ զգասատետր և զմատեան օրինաց ընդ ամենայն աշխարհն արեւմտից, Բաղմակըն՝ ճիւղն և բաղմաթիւ բանքն այնոքիկ ստայօդք և մտացածիւք առաւել ևս ընդ հարկանէին յաչս ամենեցուն յայն նիւթս և ի խնդիրս, որք յետ ժամանակաց արմատացան և աճեցին, և խորագոյնս տարածեալ միեցան ոչ միայն ի քաղաքական կենցաղավարութիւն արեւմտեայց, այլ և յեկեղեցական իրս ։ Այսպիսի ինչ էր, օրինակ իմն, կարծիքն զբառէս հեբեօքիստ, որ յայնմ ժամանակի լեալ էր իբրեւ զուր երկսայրի, և հնարք զօրաւորք ի ձեռս բերելոյ զտիրապետութիւն եկեղեցական ։ Պապն Նիկողայոս ի թղթին իւրում առ կայսրն Միքայէլ պնդէր՝ թէ ըստ վեցերորդ կանոնի տինգերական Ժողովոյ 584 ամին հարկ է հեբեօքիստ համարել զամենայն հերձուածողս և բանագրեալս Եկեղեցւոյ ։ Զայս բան ընկալան ի նորն մատեան օրինաց Գրատիանոս և Անսելմոս, այնպէս զի յայնմ հետէ նըշանակութիւն հեբեօքիստ ահագնագոյն յոյժ եղև և անսահման ինչ 448) ։ Ի ձեռն ստայօդ և խորդախեալ հնարագործութեանց զամենայն ջան ի գործ եղին՝ զի որ միանգամ անյսող գտանիցի պապական հրամանի, կամ համարձակիցի ասել ինչ հակառակ պապական դաւանութեան, իսկոյն հրատարակեսցի հերետիկոս զոլ ։

Նախնի Գրիգորեանքն տակաւին ևս չէին ընաւ երբէք այնքան յայտնապէս ասացեալ զայն ինչ՝ զոր Գրատիանոս բացայայտեաց՝ զանպայման իշխանութենէ պապին ի վերայ օրինաց, կացուցեալ զպապն հաւասար Աստուծոյ ։ Զոր օրինակ Քրիստոս, ասէ Գրատիանոս, մինչդեռ յերկրի աստ էր, թէպէտ և հնազանդ էր օրինաց, սակայն ըստ իսկութեան՝ վերագոյն էր քան զօրէնս, սոյնպէս և պապն դեր ի վերոյ կայ ամենայն

եկեղեցական կանոնաց, և կարէ առնել ընդ նոսա զոր ինչ և կամիցի (449)։ Ընդ աղբեցութեամբ այսր վարդապետութեան Գրատիանոսի՝ պապն Եւգինէոս Գ, յետ մեծամեծ ժողովոց բարեկարգութեան յամին 4489, պատասխանի արար արքային Կարդուսի Է, որ ի մէջ բերէր զկանոնս Եկեղեցւոյ, թէ ծաղրական իմն է յուշ առնել օրէնս ինչ պապին, որ ինքն իսկ ըստ իւրոց հաճոյից օրէնս դնէ եկեղեցականս, լուծանէ զնոսին և փոփոխէ, և բողբոլին ի բաց բառնայ (450)։

ԺԳ.

Հեղինակութիւն Գրատիանոսի։ — Թէ զիս'րդ յիշատակին պապը զրանս կանոնադրոց նորա։

Յամս յիսուն որք անցին ի ժամանակէ անտի հրատարակման Գրատիանոսեան մատենին կանոնաց մինչև ց. քահանայապետութիւն հզօրագունին ի պապս Խննովկենտիոսի Գ, պապական իշխանութիւնն ընդ աղբեցութեամբ երկից զօրութեանցս, այսինքն Իսիդորեան կոնդակաց, Գրիգորեան զպրոցին և զբրուածոց Գրատիանոսի, վերացաւ բարձրացաւ մինչև յանսահման տիրապետութիւն։ Գատարանք Հռովմայ դատէին զխրնդիրս ըստ Գրատիանոսեան իրաւագիտութեան, ի Պոլսնիա քաղաքի ի վերայ այնր դասախօսութիւնս առնէին, և ինքն իսկ կայսրն Փրեդերիկոս Ա հրամայեաց որդւոյն իւրում Հենրիկոսի Զ ուսանել զկոնդակս պապից և զհռովմեական իրաւագիտութիւն (454)։ Բովանդակ օրէնսդրութիւնն կաղմեալ ի կոնդակաց և ի պապական վճռոց յամէն 4459 յամն 4520, շինեալ է ի վերայ հիմանն արկելոյ ի Գրատիանոսէ, և անտի զայ յառաջ։ Զնոյն է ասել և զտեսական աստուածաբանութենէն Թովմայի Ազովնացւոյ։ — Ընդհանրապէս բովանդակ զպրոցականն աստուածաբանութիւն, մանաւանդ սիրելին եկեղեցականաց այնր ժամանակի ուսումն իրաւագիտութեան, հիմնեալ էին

ի վերայ բանից Գրատիանոսի, Հռայիմունդոսի *) և այլոց հաւաքողացն կանոնաց, և յիրաւարանական մատենիցն այնպիսեաց քաղէին աստուածաբանք ժամանակին զառաջարկութիւնըս, ևս և զընագիրս հանգերձ պարզարանութեամբս:

Արդէն յերկոտասաներորդ դարուն սովորութիւն լնալ էր պապից ի յիշատակել անդ զվկայութիւն ինչ ի Գրատիանոսէ ասել, թէ այսպէս գրեալ է ի սրբաղան էանսն կամ ի լէնս 152): Սյոքան մեծարոյ էր աւասիկ երկասիրութիւնն այն՝ լի և խճողեալ խաբէութեամբ, մոլորութեամբ և խարդախանօք, որ և առ սակաւ սակաւ խախտեաց զնախնի բարեկարգութիւն Եկեղեցւոյ, և ի վերջէ իսպառ իսկ քանդեաց: Տակաւին ևս յամին 1570 ուղղագրիչքն երեքին կարգեալք ի պապէն ի սրբադրել զկանոնս ասէին՝ թէ յայն սակս յանձնեալ է ինքեանց պս աշխատութիւն, զի մի՛ դրդուեսցի զօրութիւն և հեղինակութիւն այնր ամենակարեւոր և ամենօգտակար մատենի օրինաց:

*) Հռայիմունդոս կամ Ռայմոնդ՝ աստեղացի վանահայր Գաֆնիկեանց վանքանեալ հարիւրէմեան յամին 1273, եւս մի ի նախն. յայտլ ճառարարս իրմաննաւիշան յԱրարիկեալ և ի հարստային Գալլէա. որոքի և ընդ սարքս Գաթալէ ի լատին Եկեղեցւոյ Երթինեալ է զհաստատմէ Կանոնաց. որ. ի Միւհանդէս յամին 1475:

ԺԳ.

Ամեն պապական իշխանութեան ի ԺԲ եւ ԺԳ դար-
քս : — Պապն փոխանորդ Աստուծոյ : — Իշխանութիւն
Քաղաքաց՝ զիւտ սատանայի : — Խաչակիրք եւ աս-
պետք, համալսարանքն Պոլոնիոյ եւ Փարիզու : — Նո-
րանոր կարգը կրօնաւորաց : — Հակառակութիւնք
նոցա ընդդէմ քահանայից եւ եպիսկոպոսաց : — Ազա-
տութիւն եկեղեցականաց յաշխարհական դատաստա-
նաց : — Կարծեցեալ անժնական սրբութիւն պապից : —
Իննովկենտիոս Գ, եւ Էրկրորդ օրէնք : — Պապն աւեր-
է Քաղաքաց եւ ազգաց երկրի, եւս եւ տէր ամե-
նայն իրաւանց : — Փոխանորդ Քրիստոսի, կոչել պա-
պից զանժինս : — Ամենայն մարդ ընդ իշխանութեամբ
պապին կայ : — Զանք պապից ընդդէմ կայսերութեան
Գերմանիոյ :

Աղեքսանդր Գ (1159 — 1181) և Իննովկենտիոս Գ (1198 —
1216) կացին յետ այնորիկ ստեղծագործողք նորոյ եկեղեցական
իրաւագիտութեան. քանզի ի ձեռն բաղմամբիւ հրովարտակաց
հնարեցին նոքա զվճռողական իրաւունս քաղեալս ի կոնգա-
կաց, որք զմի և նոյն ունէին խորհուրդ հիմնական, Առ Ին-
նովկենտիոսի առաւել ևս քան թէ առ Գրիգորի Է, յաճախա-
գոյնս տեւանի իմաստս այս՝ թէ պապն փոխանորդ է Աստուծոյ,
ի վերայ երկրի, և թէ նա հանգոյն աստուածային նախախնա-
մութեան՝ ամենայն արթնութեամբ և զգուշութեամբ, իբրև
զգերագոյն վերադիտող և իշխանապետ ազգի մարդկան ի կրօ-
նական, յընկերական և ի քաղաքական յարաբերութիւնս նո-
ցին՝ պարտի ջնջել և կործանել զամենայն ընդդիմակացութիւն,
Հիմն կարծեաց նորա և Գրիգորի այս իմաստ է՝ թէ ամենայն
աշխարհական պաշտամունք և իշխանութիւնք, որք չիցեն ի
ձեռս եկեղեցականաց, ոչ յարմարին սահմանաց աստուածա-
յին տնտեսութեան. թէ աղբիւր նոցին է անմտութիւն և մե-

դապարտութիւն մարդկան, և թէ միայն հոգեորականն վիճակ ցանկալի է Աստուծոյ և հիմնեալ ի նմանէ 435) :

Գրիգոր՝ զէմ՝ ընդդէմ՝ հակառակելով անշուշտ աւետարանական վարդապետութեան յաղագս յաստուածուած կարգեալ լինելոյ իշխանութեանց, յայտ արար՝ թէ արքայականն իշխանութիւն հաստատեալ է ի մէջ հաւասար մարդկան ըստ ազգեցութեան սատանայի՝ ի ձեռն արանց որք ոչինչ գիտէին զԱստուծոյ, լի էին ամենայն ակտիւք, և հարեալք կուրութեամբ իշխանսիրութեան 436) :

Գարձեալ, նորանոր հնարս նիւթեցին հզօրանալոյ հռովմեական աթոռոյն արշաւանք Խաչակրաց *), և կապակցեալ ընդ նոսին աղայրութիւն իսկութեան ապաշխարանաց և թողութեան մեղաց, արտօնութիւնք տուեալք Խաչակրացն ի պապից, և կառավարութիւն սրբազան պատերազմայն այնոցիկ, Յաւելան ի նոսին և կարգք ասպետաց **), որք միայն զպապն ճանաչէին իւրեանց առաջնորդ, ապա հաստատուն դաշնակցութիւնն ընդ Գաղղիոյ, ընդ կղերի նորին և ընդ արքայական իշխանութեանն (յամին 4500) : Ընդ նիւթական նպաստին միացաւ և մտաւորականն, որ հաստատեալ էր յերկուս համալսա-

(*) Յայտ թո՛ղ է զի «*Խաչակրք*» : զինոսորդութեանն արեմտեայն կազմեալ էր հրամանաւ և յարգարանէ՛ր պապից, որ է քնայն յաղաթիւ ի յերաց ոյլազգեանց զՊաղեստին՝ յամին 4096 յամին 4294 : և կուցան ապառն՝ զի «*Իրէն*», ի հանդերձ իւրեանց շնչան հարգութեան «*Խաչ*» : Համարէն ընդ ամենայն ուրի խաչակրութեան :

(**) «*Ասպետք*», կուցին ի միջին դարս, հանաւանք առ Խաչակրքն, ար է նշանաւոր էր զինոսականութիւնով և խաչակրութիւնով, երբեքեալ է պահպանութեան պարտոյ անյանց և հայրենեաց, և ի պաշտպանութեան արդարութեան և հաւասար : Ի հարգս հարգս Բաշանեալ էին, և պէս պէս արարողութեամբ էր արգիւրէն ի նստ, կրելով հանդերձ և նշանա յարկացեալս կարգացն իւրեանց :

բանս. ի համալսարանին Պոլոնիա քաղաքի, որ էր դպրոց պապական իրաւագիտութեան, և ի Փարիզուն՝ որ զամ քան ըզդամ առաւել ներքոյ արկանէր զդպրոցական ուսումն պապական իշխանութեան: Բայց առաւել քան զամենայն ինչ օգնեցին պապական միապետութեան հիմնաւորեալքն ի սկզբան ժ. Գ դարուն կարգք Մուրացիկ կրօնաւորաց, Փրանկիսկեանց, Դոմինիկեանց, Օգոստինեանց և Վարմեզականաց. մանաւանդ առաջին երկոքին կարգքն եղեն հզօրագոյն նեցուկք ամրութեան միապետութեանն այնորիկ:

Յետ Իսիդորեան կոնդակագրոցն, և յետ Գրատիանոսի, ծագումն կարգացդ պրոքիկ հանդերձ միապետական խտտակրօն կանոնադրութեամբքն՝ եղև երրորդ հզօրագոյն գործի քանդիչ և կործանիչ նախնի կազմութեան Նկեղեցւոյ: Քանզի միանձուքն այնորիկ կալով մնալով բոլորովին ընդ զեկամարութեամբ Հռովմայ, գոլով կիսադեսպանք ոմանք պապին՝ բոլորովին անկախ յեպիսկոպոսաց, ճոխացեալ առաւելագոյն իշխանութեամբ քան զաշխարհիկ եկեղեցականս և քահանայս, յամենայն գործս և ամենայն ուրեք միջամուխ լինէին իբրև գործակատարք, ի ներքս անդ յեկեղեցւոյ կազմէին զիւրեանց սեպհական Նկեղեցի, վաստակելով ի փառս և ի պայծառութիւն միաբանութեանցն իւրեանց, և ի մեծացուցանել զկարողութիւն պապից, որ հիմն էր ազատական դրութեան իւրեանց: Մարթ է ասել՝ թէ ի ձեռն հաստատութեան նորանոր կարգացն՝ պապական իշխանութիւնն աճեաց մինչև ի կրկին մեծութիւն. քանզի նոքա տիրացան մատենադրութեան, նուաճեցին ընդ ձեռամբ իւրեանց զբմն Նկեղեցեաց և զաթոռս համալսարանաց. աշխարհաշրջիկք եղեն իբրև ժողովարարք զրամաց և քարոզիչք պապական ներօղութեանց, սպառազինեալք նաև պապական բացարձակ հրամանաւ բանադրանս զնկոյ:

Նւ այսպէս կարգեցաւ կազմեցաւ ի Հռովմ՝ մարտ պատերազմի ամենեցուն ընդդէմ ամենայնի, պատերազմ՝ յորում արկանէին սոյնորաբար զասք քահանայիցն, ոչ կարելով զդէմ ունել Մուրացկացն սպառազինեաց յոտից մինչև յզլուխ պա-

պական արտօնութեամբք։ Եպիսկոպոսունք և քահանայք ըստիպեցան խոստովանել զտկարութիւն իւրեանց ընդդէմ նորոյ զօրութեանն, որ առաւել ևս ամրացաւ կրօնաքննութեամբ, և հնազանդել ըծոյն եղելոյ ի վերայ նոցա միաբանութեամբ երկուցն այնոցիկ անպարտելի իշխանութեանց։

Եթէ Գրիգոր է զնորանոր ձեռներիցութիւնս իւր ի վերայ քաղաքական իշխանութեան և ի նուաճել զմիապետութիւնն հիմնէր ի վերայ մտադածին անցից անցելոց, Իննովկենտիոս առաւել ևս յառաջեաց ընդ նոյն ճանապարհ, Քանզի նա հրնարեաց զանցանել կայսերութեանն ի Յունաց անտի առ Փրականս 135), և այն փոխադրութիւն եղև որպէս թէ զօրութեամբ պապական հրամանի յորմէ ի վերայ երեւ Իննովկենտիոս՝ թէ թագաւորք Գերմանիոյ ունին իրաւունս ընտրելոյ զկայսրն միայն հրամանաւ պապին, և պապն միշտ կարէ զլաւնալ զիրաւունս ընտրելոյն։ Պապական մատենագիրք յետնագոյն ժամանակաց դասաւորեցին և զբանս զայսոսիկ ի թիւս պատմական անցիցն հնարելոց յինքեանց։

Սակայն մին միայն յառաջարկութեանց Գրիգորի է, այն իսկ է՝ թէ ամենայն պապ ըստ կանոնի ընտրեալ՝ սուրբ է անձամբ, ի մոռացօնս անկեալ էր։ Եւ քանզի ի պակասել անձնական սրբութեան զիւրին էր ի միտ առնուլ զանվաւերութիւն ընտրութեանն, սմին իրի Գրատիանոսեան իրաւագիտութիւնն ոչ ինչ ոչ ասէ զսրբութենէ պապից։ Յաւելան ի սոյն և այս հանգամանք, զի սիմոնականութիւնն՝ զոր ամենեկեան հերետիկոսութիւն համարէին՝ տիրապետեալ էր ի հռովմէական պալատանն յայտ յանդիման ամենեցուն. կաշառք վասն հասից ի ձեռս բերելոց և կաշառակերութիւն ի զատս՝ հանապազօրոյ երևոյթք էին ի Հոռովմ։ Անկարելի եղև ի սուտ հանել զամբաստանութիւնն՝ թէ յանդիման աչաց պապին, և նորա ուղղակի կամ անուղղակի հաւանութեանն՝ հաստատուն կայ հերետիկոսութիւնն այն. ուստի կանոնագէտքն հնարեցին զայսպիսի ինչ պատրանս. ասէին նոքա. «Որ ինչ վասն ամենայն մարդկան սիմոնականութիւն է, վասն պապին ոչ է, վասն զի

նա տէր է օրինաց, և ամենայն որ ինչ գտանի Նկեղեցւոջ՝ սեպհական ատացուած է նորա, զոր մատակարարէ ըստ հաճոյից իւրոց, 136)։

Գրիգորեան դրութիւնն պահանջէր՝ զի ամենայն կղերականքն ունիցին առաւելագոյն ևս ընդարձակութիւն ազատութեան յաշխարհական իշխանութեանց և ի դատաստանաց կրդերն լինելոց էր մարմին ինչ մեծ՝ անպատճառ անձնատուր ի ծառայութիւն պապին, և ի պատճառս օգտի կրօնաւորական միարանութեանցն բոլորովին զատուցեալ յաշխարհականաց առ որ ի հարկ է նախ քան զամենայն պահանջեալ լինէր ազատութիւն յամենայն աշխարհական դատաստանաց, և բացառութիւն կղերին ի պարտուց հպատակութեան։ Ամենայն այր եկեղեցական պարտական էր ճանաչել Գրիգորեան տէր և հրամանատար զպապն, որ կառավարէ զնա կամ ի ձեռն եպիսկոպոսաց հպատակելոց նմա, կամ անմիջապէս՝ ի դէպս ազատ լինելոյ այնպիսոյն իշխանութենէ եպիսկոպոսաց. և ինքն գործի և եթէ էր կատարման հրամանաց նորա։ Գրատիանոս յօրինեաց զիւրն Եկեղեցական Էքսուքիստիս ըստ այսոցիկ հայեցուածոց 137)։ Ի պապական օրինադիրս կոնդակաց գտանի առ այս յօդուած մի՝ թէ այր եկեղեցական ոչ անկանի ընդ աշխարհական դատաստանաւ, և թէ այսպէս սահմանեալ է առտուածային կարգադրութեամբ։ Ի նմին ժամանակի և պապքն յայտ արարին՝ թէ ոչ չք յեպիսկոպոսաց ոչ իշխէ խոտորել յիրաւանց աստի, որ սեպհական են ողջոյն իսկ Նկեղեցւոյն 138)։

Իննովկենտիոս Գ կամէր իմն առնել շնորհաբեր օրէնս դատաստանագիրս քրիստոնէից. իբր զի այնու գտանէր ի ձեռին իւրում վկայութիւն ի սուրբ գրոց՝ ի հաստատել զվարդապետութիւն իւր զիշխանութենէ պապից ի վերայ կենաց և մահու։ Յաղագս այսորիկ հարկ էր փոփոխել զբանս աստուածաշնչին. քանզի ասի ի նմա, օրինակ իմն, թէ վասն առն երապեղոյ գերագոյն ատեան դատաստանի է քահանայապետն և դատաւորն մեծ. և եթէ յանցաւորն ոչ հնազանդեցի վճռոյ նոցա, մահու մեռցի։ Իննովկենտիոս զոյգն ինչ յաւելուած

արարեալ ի լանսդ ի Լատին թարգմանութեան Վուլգաթային՝ ձեացոյց այսպէս. «Թէ որ ոչ հնազանդեցի վճոյքահանայապետին (զորոյ զտեղին ի նոր օրէնս կալաւ պապն) 459), դատաւորն պարտի զնամահու սպանանել, (460)։ Յետ ժամանակաց զնոյն խարդախեալ բան ի մէջ երեւ դարձեալ պապն Լեոն Ժ. ի կոնդակին իւրում. (4) և զվկայութիւնդ զայդ ոչ թէ յերկրորդ օրինաց էառ, այլ ի զրոյց թագաւորութեանցն, — կամլոյց ցուցանել՝ թէ որ ոչ լսիցէ պապին՝ մահապարտ է ։

Ի սահմանել անդ զյարարերութիւնսն առ տէրութիւնն և առ աշխարհական թագաւորս՝ Իննովկենտիոս անցոյց զանցոյց և քան զԴրատիանոս ։ Ասէր նա՝ թէ պապական իշխանութիւնն պնդէս համեմատի կայսերականին և թագաւորականին, որպէս արեգակն համեմատի լուսնի, որ զլոյս իւր առնէ յարեգականէ. որպէս հոգի համեմատի ընդ մարմնոյ՝ կարգելոյ միայն ի ծառայութիւն ուղցն 462)։ քորքն երկոքին՝ Մարիամ և Մարթա (Վուլգ. ԻԲ, 58) օրինակ են, ասէր, եկեղեցական և աշխարհական իշխանութեանց, յորոց առաջինն անկ է անձին պապին, իսկ երկրորդն թագաւորաց. միայն թէ սոքա պարտին ի վեր արկանել զիշխանութիւն իւրեանց յօգուտ եկեղեցւոյ եկեթ, և այն՝ ըստ հրամանաց պապին 465)։

Ասէ Իննովկենտիոս Գ ի հռչակաւոր կոնդակին իւրում որոյ սկիզբն է «Գլխէ», թէ եպիսկոպոսն Հռովմայ իրաւունս ունի դատաւոր լինել ամենայն ուրեք՝ ուր մեծ ինչ գտանիցի յանցաւորութիւն, կամ ամբաստանութիւն. և թէ նորա զործ է պատժել և եղծանել զդատաստանս քաղաքական ատենից (5)։ Զայս իրաւունս պարտ էր արդեօք ունել և ամենայն քահանայից և եպիսկոպոսաց. որով եկեղեցականքն տիրապետէին ի վերայ ամենայն աշխարհականաց, և լինէր կարգ իմն իրաց՝ նմանեալ երկրին Թիպէթի. բայց պապքն անձանց եկեթ սեպհականեցին զայն իրաւունս ։

Յայսպիսեանց աստի առաջարկութեանց ծագեցան նորանոր իրաւունք, որովք պապքն որպէս թէ առնուին իշխանութիւն

ի վերայ թագաւորաց և ազգաց և ժողովրդոց. և զայս սոսկալի իշխանութիւն տայր պապին՝ ըստ նոցա ասելոյն՝ անուանեալն «աւետարանական ամբաստանութիւն», որ այս իսկ էր՝ զի եթէ ամբաստանեալն չկամիցի ճանաչել զիրաւունս ամբաստանողին, մեղանչէ, և վասն այնորիկ պարտ է վերաբերել ըզդատն առ պապն իբրեւ առ այնպիսի դատաւոր՝ որ միայն առաջի Աստուծոյ ճանաչիցէ զանձն իւր պատասխանատու (1) :

Ասացեալ է, օրինակի աղագաւ, և այս ինչ. «Իրաւունքն Եկեղեցւոյ ըստ որում աստուածային, ի վեր են քան զայլ ամենայն իրաւունս. իսկ պապն ըստ որում զլուս Եկեղեցւոյ՝ է աղբիւր և տէր ամենայն իրաւանց. Հետևարար ամենայն զքանպատճառ գտանի ընդ իշխանութեամբ պապին», «Դարձեալ՝ թէ՛ Պապն է Հրամանատար Հոգւոց. և քանզի մարմինն գործի և եկեթ է Հոգւոյն, ապա ուրեմն պապն տէր է և մարմնոյն, և ունի իրաւունս ի վերայ կենաց և մահու», «Եւ զարձեալ, «Որ զք ոչ լսիցէ պապական Հրամանաց, այնպիսին ոչ ունի Հաւատի ծանօթութիւն զմեծութենէ պապական իշխանութեան և զանպարտելի զօրութենէ արգելանաց նորա. յայտ ուրեմն է՝ թէ այր այնպիսի Հերետիկոս է, և պարտի ապացուցանել յատենի զիւրն ուղղափառութիւն», :

Մինչև ցվախճան ԺԲ դարուն պապքն (ոչէին զանձինս և կոչեցեալ լինէին յայլոց *Փփփփփփփ* Պփփփփփ 164), իսկ յիննովկենտիոսէ Գ և այսր՝ սկսան *Կփփփ Կփփփփփփ Գրփփփփ* : Եւ արդարեւ իսկ Հեռաւորութիւնն որ կայ ընդ մէջ զրութեան և իրաւանց Գրիգորի Ա, և ընդ մէջ ձեռնբրիցութեանց և Հզօր զօրութեան Գրիգորի Թ, յամեն 600 ցամն 1230, նոյնչափ մեծ է որչափ և Հեռաւորութիւնն ընդ Պետրոս և ընդ Տէրն մեր : Տիտղոսն այն նոր՝ տուեալ պապին նշանակէր. Ես փոխանորդ եմ ի վերայ երկրի՝ ամենակալին Աստուծոյ, և իշխանութիւն իմ ի վեր է քան զամենայն իշխանութիւն երկրաւոր և քան զաւելնայն սահմանս. յիս և ինչ միայն ազատ է Եկեղեցի : Այսպիսի իմն էր աւասիկ կարծիք և Հայեցուած միջնադարեան եկեղեցականաց. ըստ որում յայնժամ միայն ազատ է Եկեղե-

ցի՝ յորժամ ամենեքեան և ամենայն ինչ հնազանդին նմա, բայց հուսկ ի վերջէ Եկեղեցի ինքն իսկ պապն է:

Գրիգոր Թ Տիմնեալ ի վերայ մտացածին պարգևացն Վոստանդիանոսի՝ ասէր. «Պապն է տէր և հրամանատար ամենայն աշխարհի, եթէ իրաց և եթէ անձանց», 163). այնպէս զի նախորդք նորա յայտ առնէին զիշխանութիւն իւրեանց ի ձեռն կարգելոցն յինքեանց կայսերաց և թագաւորաց՝ ոչ ի բաց դնելով և ոչ զղղղն ինչ մասն յիսկութենէ իրաւասութեան իւրեանց: Իննովկենտիոս Գ սասակագոյնս ևս արար յիշատակութիւն զբացարձակ համաշխարհական տիրապետութենէ պապին, և զմիաւորութենէ երկոցուն բարձրագոյն իշխանութեանց ի միում ձեռին: Սուտ են կարծիք այնոցիկ, ասէնա, թէ Վոստանդիանոս տուեալ իցէ ամբողջ պապին զաշխարհական իշխանութիւն. քանզի բնական իմն է այն, և համեմատ նպատակի իւրում, և առանց ինչ պայմանաց պարգևեալ ի Քրիստոսէ, որ ետն Պետրոսի զբանալիս երկնաւոր և երկրաւոր թագաւորութեանց: Աշխարհական իշխանութիւնն օրինաւոր է յայնժամ ևեթ՝ յորժամ թագաւորք համարեցին զայն իբրև պարգև ինչ պապին: Զստոյգն ասելով, ըստ նորա բանիցն, Վոստանդիանոս դարձոյց առ Եկեղեցին զմասն ինչ ևեթ այնր՝ որ անկէր նմա անդստին ի սկզբանէ, և ինքն տիրեալ էր այնմ ոչ ըստ իրաւանց: Իննովկենտիոս Դ, ի խօսելն զծագմանէ աշխարհական տէրութեանց և թագաւորաց՝ առաւելագոյն ևս համարձակութիւն ցուցանէր քան զԳրիգոր Է:

Իննովկենտիոս Դ սահմանեաց և զայս ինչ. «Ամենայն կրօնական (կամ եկեղեցական) պարտի անսալ պապին նաև յայնժամ՝ յորժամ հրամայիցէ զանիրաւ ինչ. քանզի ոչ զք իշխէ դատել զգնացս պապին: Յայսմ կանոնէ յայնժամ ևեթ ներկի է առնել զբացառութիւն, յորժամ ի հրամանի անդ դտանիցի հերետիկոսութիւն, կամ նպատակ նորին իցէ կործանումն Եկեղեցւոյ», 166): – Վոնիփակիոս Ը զվարդապետութիւնն որ յաղագս համաշխարհական տիրապետութեան պապին՝ փոյթ կալաւ հիմնել ի վերայ բանից սուրբ զրոյ: Դա-

տապարտեաց նա իբրև զմոլորութիւն Մանիքեցւոց զայս առաջարկութիւն՝ թէ աշխարհական իշխանութիւնն անկախ է յեկեղեցականէն։ Պապն ըստ Վոնիփակիոսի դատաւոր է ամենայն աշխարհականաց, յորժամ գործ նոցա ունիցի կցորդութիւն ընդ մեղաց. ունի նա ի ձեռին իւրում սուսերս երկուս (զհոգեւոր և զմարմնաւոր), յորոց զառաջինն վարէ ինքն իսկ պապըն, իսկ զերկրորդն թագաւորք և զօրականք, բայց դարձեալ ըստ նորին ակնարկութեան և հրամանի. պապն դատի զամենայն, և ոչ կարէ դատիլ յումեքէ, զի Աստուծոյ միայնոյ է նա պատասխանատու։ Որ որ ոչ հաւատայցէ՝ թէ ամենայն մարդ գտանի ընդ իշխանութեամբ պապին՝ զրկի ի յախտնական երանութենէ։ Վոնիփակիոս առ ի տալոյ այսմ առաջարկութեան հաստատութիւն ինչ յաստուածաշունչ գրոց՝ հարկ համարեցաւ սաստկապէս յեղաշրջել զկարի իսկ բացայայտ վեկայութիւնս սուրբ գրոց. ընդ որ զարմացան և ի ծաղը շարժեցան յայնժամ ամենեկեան առհասարակ 1667)։

Յորմէ հետէ պապական աթոռն փոխադրեցաւ ի Գաղղիա, և քաղաքականութիւն պալատան նորա դարձաւ ի դաղղիական, իրաւաբանական վարդապետութիւն պապից ուղղեցաւ առաւելապէս ընդդէմ կայսերութեան։ Յընթացս ամաց հարիւրոց անցելի նպատակ պապական ձեռնբրիցութեանց էր խորտակել զգօրութիւն կայսերութեան ի Գերմանիա և յԵտալիա, և ջնջել աւերել զմիութիւն նորին։ Աղեմէս Ե հրատարակեաց, թէ ամենայն կայսր պարտական է երդնուլ զառանձինն երդումըն հնազանդութեան առ պապն, և թէ ընդ թագաւորի որ կասկածելի իցէ պապին՝ ոչ է պարտ մտանել ի զաշնակցութիւն 1668)։

Զկայսերացն Յունաց և դպատրիարքաց արեւելից խօսելով՝ պնդէին պապըն, որպէս թէ աթոռոյն Հռոմմայ տուեալ է ընդ հոգեւորականին և աշխարհական իշխանութիւն ի վերայ ամենայն բրիստոնէից։ Գրիգոր Թ և Գրիգոր Ժ հաստատէին՝ թէ «Միք զիտեմք զայս յընթերցմանէ աւետարանին», — Իննովկենտիոս Գ զրէր առ պատրիարքն Վ. Պոյսոյ. Բրիստոս աւան-

գեաց պապիցն ի կառավարութիւն զամենայն զկարգս իրաց աշխարհի. հզօրագոյնն ի փաստս այսմ ճշմարտութեան է գնալն Պետրոսի ի վերայ ծովուն, իսկ ծովն նշանակէ զբազմութիւն ժողովրդոց: Աստի յայսմանէ յայտնապէս զհետ կայ (ըստ կարծեաց պապին)՝ թէ յաջորդն Պետրոսի առեալ է զլիակատար իշխանութիւն ղեկավարելոյ զազգս և զազինս, (169):

Մին ի սկզբանց Գրիգորեան դրութեան էր առաջիկայդ. «Ամենայն ոք որ մկրտեալ իցէ՝ հպատակ է պապին, և պարտի նոյնպէս մնալ յամենայն ի կեանս իւր: Ամենայն քրիստոնեայ, թէպէտ և մկրտեալ իցէ արտաքոյ հռովմեական եկեղեցւոյ՝ նոյնպէս գտանի ընդ պապական օրինոք, և պապն կարող է պատժել զնա, և ի կենացն ևս արկանել: Արդէն չսելն իսկ հրամանի պապին՝ հերետիկոսութիւն է: Ասան որ և իցէ յանցանաց կարող է պապն բանադրել կամ արտաքսել զոք յեկեղեցւոյ. և եթէ բանադրեալն ընդ ամ մի ողջոյն ոչ հպատակեսցի հրամանաց պապին, հրատարակի իբրև հերետիկոս, ինչք նորա պրաւին, և ինքն լինի մահապարտ,»:

ԺԶ.

Կարգումն նուիրակաց:—Պապն օրէնսդիր եկեղեցւոյ:—Կոնգակր եւ արդիւնք նոցին:—Ազատութիւն իշխանութենէ եպիսկոպոսաց:—

Առ ի բողոքովն քանդելոյ զնախնի յօրինութեանս եկեղեցւոյ և ղկառավարութիւն վիճակացն ի ձեռս եպիսկոպոսաց, յաւուրց անտի Հելտեպրանտի սահմանեցաւ հաստատուն կարգ առաքման և—է—է—: Նուիրակքն այնորիկ (լատին բառիւ Լէւի—) առեալ ընդ իւրեանս Խապացիս ընչաքաղցս՝ յածեալ շրջինն ընդ ամենայն տեղիս, սիւնհոգոսս կազմէին և կարգադրութիւնս առնէին ի նոսա: Նպատակ շրջագայութեանց նոցին էր ըստ մասին վերադնութիւն եկեղեցեաց և ըստ մասին հաւարումն զրամոց վասն առաքելոյ ի Հռովմ: Յորժամ

Նուիրակ դքերն էր ուրիշ, մարդիկ ժամանակին նմանեցուցանէին զնա բնական արկածից կարկտի կամ ժանտախտի (170) . այլ և ոչ զանգատանքն և բողբոմունք ի Հոռով՝ օգուտ ինչ գործէին՝ քանզի պապքն եղեալ էին անձանց իւրեանց զկանոն պաշտպան կալոյ նուիրակաց իւրեանց յամենայնի :

Զօրութեամբ նորոյ իրաւագիտութեանն՝ պապն եղանէր ոչ միայն գերագոյն, այլ և միակ օրէնսդիր համօրէն Եկեղեցւոյ : Աննիիականոս ասէր՝ թէ պապն ունի ի լանջս իւր իբրեւ յարկեղ ուրիշ զամենայն իրաւունս, և հանէ անտի ընդ ժամանակս ժամանակս զոր ինչ համեմատ գտանէ պիտոյից աշխարհի և Եկեղեցւոյ : Աստի յառաջ եկն այն՝ զի մի դք ի պապից ԺԳ կամ ԺԴ դարու (171) հրատարակեաց բազմագոյն ևս օրէնս քան զնախնի ժամանակացն յիսուն պապս միանգամայն առեալ : Պապք ընծայէին հրամանագրոց իւրեանց զնոյն անուանս՝ որովք կոչին հրամանք կայսերացն Հռոմէացեաց, այսինքն հրապարակ և իջէն : Իբրեւ տէր օրինաց՝ կարող է, ասէին, պապքն յեղափոխել զնոսին . նա ազատ է յեկեղեցական կապանաց, ևս և ի կատարմանն աստուածային օրինաց (172) : Յորժամ պապն հրատարակէր զկոնդակ ինչ, պալատն իսկոյն ի հաշիւ արկանէր՝ որչափ ինչ եկամուտս բերելոց են արձակմունքն տուեալք ի նոյն : Եւ արդարեւ յոմանս ի պապական վճռոց յայտնապէս տեսանի՝ զի այսու և եթ նպատակաւ հրատարակեալ են նորին : Զնոյն է տեսանել և ի բացառութիւնսն, այսինքն յազատութիւնս շնորհեալս յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց : Ամենայն մենաստան կամ այլ ինչ միաբանութիւն՝ որ առնոյր զպսպիսի ազատութիւն, պարտական էր հատուցանել ընդ այնր պապական աթոռոյն զհարկ տարեկան : Եւ այսպէս եթ եպիսկոպոս դք ցանկանայր խնամով միտ զընել կառավարութեան վիճակին իւրոյ, յամենայն քայլափոխս իւր կրէր զնեղութիւն և լսէր սաստ սպառնալեաց : Անդադար ի վտանգի էր անկանելոյ ընդ արգելանօք պապի կամ ընդ բանադրանօք սակս լուծանելոյն զհոռովեական իրաւունսն կամ նաեւ կոչելոյ յատեան դատաստանի ի Հռոմ :

ԺԷ.

Բացառութիւնք եւ արժակումնք — ջանք անսխալ հա-
մարելոյ հոռովական պալատանն :

Ամենայն մենաստան եւ ամենայն միաբանութիւն մեծաւ նա-
խանձաւորութեամբ պահպանէր զարտօնութիւնս իւր եւ զա-
ղատութիւնս զեպիսկոպոսունսն համարէր իրրեւ ի բնէ թշնա-
միս անձին իւրոյ . եւ որպէս եպիսկոպոսունքն եւ միաբանու-
թիւնք թշնամարար կային ընդդէմ՝ իրերաց, ըստ նմին օրինակի
եւ քահանայք զՄուրացիի կրօնաւորսն համարէին վտանգաւոր
թշնամիս անձանց, իրր զի անյազարար հետամուտ լինէին նո-
քա սեպհականեւ անձանց զհարստագոյն բաժինս քահանայա-
կան դասուն : Յովհաննէս Սալիսպուրեցի (175) վաղ իսկ նկա-
տեալ էր զայս հանրական յատկութիւն յամենայն անդամս
պալատանն՝ թէ ամենայն ոք որ ոչ համաձայնէր ընդ վարդա-
պետութեան նորա, կամ հերետիկոս էր եւ կամ հերձուածող :
Պալատն հոռովական կամեր անսխալ զոչ յառաջագոյն իսկ
քան զհամարել պապին զանձն իւր անսխալ . եւ այս վահան
անսխալութեան կարեւոր էր յոյժ վասն շահագործութեանց
պալատանն :

ԺԸ.

Պալիուն : — Նշանակութիւն տուեալ նմին ի պապից : —

Գին եւ վաճառ պալիունից : —

Փորձն Պալիունի *) եցոյց պապին՝ թէ նշանք վարձատր-
րութեան, եւ զարգք եւ տիտղոսք, մանաւանդ ի զոյնս եւ ի ձեւս

(*) «Պալիւնն», (լատին յայնիւ «Փալլիւն»,) ազգէնէ վերաբ-
նալիւ հաւանական էր առ նախնի Հռովմայեցիս, զոր կայսերէ Յոաննայ
առվորեցիէ պարգևել պարբերաբար եւ ինքաւար եպիսկոպոսաց՝ էբբե-

Հանդերձից, առանձինն իմն հրապուրիչ զօրութիւն ունին վասն կղերիկոսաց և ամենայն եկեղեցականաց, և վասն այնորիկ մարթէ ի վար արկանել զնոսին իբրև հնարս ի ձեռս բերելոյ զախարակսութիւն : Ի Ե դարուն պապք պարգեւէին զպալիունն արքեպիսկոպոսաց, իսկ յութերորդին սկսան տալ մետրապօլտաց, թէպէտ և սորա չառնուն յանձն ընդունել զնոսին ըստ պայմանացն նշանակելոց ի Հռովմէ : Եւ այս յայտնի է ի գնացից արքեպիսկոպոսացն Փռանկաց ընդդէմ Վոնիփակիոսի, որ բոլորովին անձնատուր էր հռովմէական շահուց 174) : Նիկողայոս Ա, Յովհաննէս Ը, Գրիգոր Է, եղին պատուէր հրամանի՝ զի մի՛ դք ի մետրապօլտաց իշխեսցէ ձեռն արկանել ի կատարումն պաշտաման իւրոյ՝ մինչև ընկալեալ զպալիունն : Յետ այնորիկ ապա սովորութիւն եղև ընծայել Պալիունին զնորհրդական իմն զօրութիւն : Քանզի Պապագիւս Բ և յաջորդք նորա, և ընդ նոսին իրաւադիտութիւնն պապական քարոզեցին՝

« շնորհալ պարտոյ և իշխանութեան : Յետ ժամանակաց պարբերաբար և անբաժնի շնորհել զայն վերաբերաւ եպիսկոպոսացն զինի ներանդրութեան նոցա : Եւ պայմն նովին սովորութեամբ վարեցաւ յաբանապալ : Էր երբեք զի և առ ոմանս ի պարբերաբար և յարեպիսկոպոսացն արեւելից արաբներ ի պարիս, որպէս արաբեացն և առ մերս Գրեգոր Գ կաթողիկոս Պապական յամեն 1484, իսկելով զպալիունն « առաջին ամենայն պարտոյ : Եւ է պալիունն այժմ՝ որպէս իսկ եպիսկոպոս իսկ ուսանող ուսուցիչն՝ ասիւրաւ՝ խաչազարդ՝ եպիսկոպոս զաւի ի լայնութեան, իսկ մեծ յասակ երկուց ասիւրաւ քառանց՝ որք զրդնելին ի Հռովմէ յիշխեցանով որքոյն Արմենի, և քառանգն ի վանս որքել ի սասանաց Բիւլա յթաւանակ ի պարսն : Եւ յասակ անոր իսկ զիւր յերկնեալ զպալիունն քանն ի վերայ որպայն ի որքոյն Պերսոսի յասար քանն նորա և զրդնելն, և ասկա արաբէն առ որս արեւմտապարս այնմ պարբերին : Եւ այդ իսկ է զի ոյս ամենայն արաբադութեան յայն ասիս իարեւելն՝ զի մեծութեամբ պարտոյն արաբել ևս մեծութի պարիս պարբերաբար : »

զի ի Պալիունի անդ է լրումն ծայրագոյն աստիճանի քահանայութեան, և անտի զհետ դայ՝ թէ այդ աստիճան ծագէ ի լիակատար իշխանութենէ պապին։ Այս առաջարկութիւն թէ իշխանութիւն Մետրապօլիտաց պարտի տուեալ լինել ի պապէն՝ հակառակ էր արդեանց իրացն։ Քանզի պապքն սեպհականեցին անձանց զգլխաւոր իրաւունս Մետրապօլիտաց, և ի ԺԳ դարէ և այսր յաճախագոյն ևս սկսան զնոյն առնել, և բաշխել Պալիունըս եպիսկոպոսաց ոմանց, յորոց վերայ ի զարդ իմն և եթ համարեալ էին նորին՝ ոչ բերելով ընդ իւրեանս և իրաւունս ինչ։ Եւ սակայն ըստ որում՝ հնարք ինչ արկանելոյ զմետրապօլիտս լոյրորովին ընդ իշխանութեամբ պապին՝ Պալիունն կատարեաց զգործ իւր։ Քանզի Մետրապօլիտն կախեալ զոլով զպապէն՝ պարտական էր երգնուլ զերդումն, և Գրիգոր Է՛ ևս երգմանն այնմիկ զձե երգման հպատակի։ այնպէս զի յարաբերութիւն պապին առ մետրապօլիտս եղև զլիովին կախումն սոցին ըզնմանէ։

Ընդ նմին զլիաւոր փոյթ և ջանք պալատանն էին առնել և զեպիսկոպոսունս՝ գործիս հռովմեական իշխանութեան։ Ընդ երկար ժամանակ դրութիւն եպիսկոպոսաց լաւագոյն ևս էր քան զմետրապօլիտացն։ Քանզի նորա անդէն իսկ ի ԺԳ դարուն ի մետրապօլիտաց անտի ընդունէին զհաստատութիւն իւրեանց՝ որ ի նախնումն Եկեղեցւոջ անբաժան էր ի ձեռնադրութենէ, մինչդեռ մետրապօլիտքն պարտական էին գնել զՊալիունան ընդ մեծագումար դրամոց (75)։

ԺԹ.

Լիազօր իշխանութիւն պապից։ — Տիտղոս «տիեզերական եպիսկոպոսի...»։ — Արժակուրդ եւ տեղափոխութիւն եպիսկոպոսաց։ — Խափանումն կարգաց նախնի Եկեղեցւոյ։

Իննովկենտիոս Գ ասէ. «Պապն միայն ունի Եկեղեցւոջ զլիակատար իշխանութիւն. այլ ամենայն եպիսկոպոսունք կո-

են ի նմանէ յօգնականութիւն վասն այնր մասին գործոց միայն՝ զոր նա յանձն առնիցէ նոցա, (2)։ Մարթ է ասել՝ թէ սոսկիմբ պապական դրութիւնն հՀաս ի ծագ կատարելութեան իւրոյ։ Քանզի եպիսկոպոսունք իջին խոնարհեցան յաստիճան հասարակ օգնականաց, և պապն սեպհականեաց ինքեան ի նախնի իրաւանց եպիսկոպոսացն որչափ ինչ հաճոյ էր ինքեան։ Այնուհետեւ ասացուածն զոր ի կիր առնուին պապք, «*Դիւինիս եպիսկոպոս*», ընկալաւ զիւրն նշանակութիւն անթերի, թէ պէտ և Լեւոն Թ. հրաժարէր տակաւին ի տիտղոսէ այտի։ և ըստ հռովմեական տեսութեան՝ ոչ ևս գոյին եպիսկոպոսք, այլ միայն նուիրակք և փոխանորդք պապին։

Այնուհետեւ խուռն բազմութիւն պէս պէս ներգործութեանց իշխանութեան, զորս և ոչ ընդ միտ ածեալ էր ուրուք ի պապիցն առաջնոց, ինքնին յաճախէին։ Յիրս իրս և ոչ իսկ սպասէին հրամանաց պապին։ Քանզի բաւական էր հանել եղբակացութիւն ինչ ի ստացող բանիցն Իսիդորի կամ ի յաւելուածոց Գրատիանոսի։ Յայնժամ ինքնին ի յայտ գայր՝ զի պապն ինքնին միայնակ կարող է արձակել և տեղափոխել զեպիսկոպոսունս, և նա միայն կարող է խառնիլ ի գործս վիճակաց նոցա, կատարել զպաշտօն նոցին, և ձգել զնոսա յատեան դատաստանի իւրոյ։ — Իննովկենտիոս Գ, որպէս և ի վեր անդր ասացաք, յայտ արար՝ զի իրաւունքն արձակելոյ զեպիսկոպոսունս տուեալ են պապին յաստուածային յայտնութենէ, Թէ պէտ և յաղագս այսորիկ մեղադիր լինէին նմա, զի չարաչար մղորեալ է, և բոլորովին ըստ հաճոյից կամաց իւրոց հնարեալ է զայն, բայց Իննովկենտիոս հաւանեցուցեալ զանձն և զայլս՝ թէ ամենայն պապ է ինքնիշխան հրամանատար համօրէն Եկեղեցոյ, և ունի զիշխանութիւն լիակատար զօրութեամբ աստուածային կարգադրութեան, կարաց նոյնպէս համարել՝ թէ իրաւունքն արձակելոյ զեպիսկոպոսունս տուեալ են պապին յաստուածոյ։ Եւ յիրաւի, յետ սակաւուց գտան եպիսկոպոսունք որք սկսան գրել զանձանց իւրեանց, «*Շնորհիւ պապական տրոօղն*»,

Այնուհետև բողոքովին ի բաց մերժեցան և բարձան ի միջոյ մնացորդք ազատութեան նախնի Եկեղեցւոյ՝ որչափ և կայինն։ Յառաջագոյն ի միտս անգամ ուրուք չանկանէր՝ թէ եպիսկոպոս որ իշխոյցէ ի բաց զննել յանձնէ զիշխանութիւն իւր՝ եթէ տեսանէր զայն ի վեր լինել քան զկար զօրութեան իւրոյ։ և այսպիսի հրաժարումն լինէր ի նախնու մն առաւելապէս ի գաւառական սինհոդոսս։ Բայց յաւուրցն Գրատիանոսի և Իննովկենտիոսի նորն այն կանոն՝ թէ պապն միայն կարող է արձակել զկապն որով կապեալ է եպիսկոպոս որ ընդ վիճակին իւրում, տարածեալ ձգեալ էր և ի վերայ հրաժարման յիշխանութենէ (176)։ Յետ այնորիկ ի կարգ անկաւ և այլ իմն պահանջումն, զոր Յովհաննէս ԻԲ ամբարձ ի կանոն հաստատուն, թէ տեղին այսու օրինակաւ դատարկացեալ՝ պարտի տուեալ լինել առն զոր պապն որոշեացէ։

Ի.

Բողոքմունք։ — Իրաւունք բողոքելոյ առ պապն յանախեալք։ — Շարք պալատականաց Հռովմայ ի յանախելոյ դատից։ — Վնասք ի յամելոյ եպիսկոպոսաց ի Հռովմ։ — Պատճառք յուզմանց կայսերութեան ի ՃԳ դարուն։

Մեծագոյն ևս իրաւունք վասն պապից էին նշանակելն զեպիսկոպոսունս. և առ այս ևս զիւրեցին նոցա զճանապարհն ստէպ ստէպ բողոքանք եպիսկոպոսաց, զորս նորին իսկ պապքըն ի նոյն յորդորէին։ — Սուտանունն Իսիդորոս անուր ընդարձակութիւն ետ այնպիսի բողոքանաց ի Հռովմ, և նոր կանոնադիրքն Աղիքսանդրի Գ առաւել ևս ընդարձակեցին դայն։ Ըստ կարծեաց այնր պապի՝ բողոքմունք կախեալք զգլխով եպիսկոպոսաց հանդոյն սուսերին (Գամակղի *) կազմէին զգլխա-

(*) Քանզի Գամակղիս շողոթար Գիտնեխեան Բաւաւորին Սերիւսացոյ՝ զանիւ երանի Գայր Նա. և Գիտնեխեան առ ի ստելոյ

ւոր մասն իշխանութեան նորա : Աւելի քան զերեքսասան նորանոր սահմանադրութիւնս յաւելեալս ի հաւաքումն կանոնացին և վճռոց յայն ունէին զգիտումն՝ զի պալատն ունիցի ի ձեռին հազարաւոր դատս զանազան 177), և դատքն այնորիկ յերկարացեալ ընդ ամ մի և աւելի՝ պատրաստէին հունձս առատս պալատականաց, ընուն և զփողոցս և զգերեզմանատուննս Հռովմայ. քանզի եպիսկոպոսունքն և սարկաւազապետքն անկեալք ընդ դատաստանօք՝ արգելեալ մնային ի Հռովմ ընդ երկար ժամանակ. որով և անիշխանութիւն ի վիճակս և անկարգութիւն և վայրագութիւն կղերին եհաս յայն աստիճան, զի չէ հնար ընթեռնուլ զնոսին ի պատմութիւնս ժամանակին առանց սարսափելոյ : Եթէ երկուք ոմանք վիճէին վասն միւր ժողովրդապետութեան, կամ վասն ընտրութեան յեպիսկոպոսութիւն, և ի Հռովմ բողոքէին, պապքն բազում անգամ զայն պատեհ կալեալ՝ մերժէին ի բաց զերկոսին ևս զվիճողսն՝ և զերրորդ ոմն ընտրէին :

« 2 մնաց այլ ևս և ոչ մի եպիսկոպոսութիւն, և ոչ մի քահանայական տեղի, ասէ արքայն Կոնրադոս, որ ոչ ունիցի դատ ի Հռովմ, և վայ այնմիկ է որ դատարկաձեռն զնայցէ անդր : Ուրախ լեր, մայր Հռովմ, ընդ յանցանս որդւոցն քոց, զի նոքին տան քեզ առատ եկամուտս, և առ քեզ ընթանայ ամենայն արծաթ և ոսկի : Ոչ բարեպաշտութիւն, այլ ամբարշտութիւն մարդկան արար զքեզ իշխան աշխարհի, (178) : Բողոքանքն այնորիկ և դատաստանք առաւել քան ի վերայ այլոցն ազգաց՝ ի վերայ Կերմանացւոց ծանրացան : Ձհեա դաշինն համաձայնութեան Վորմս քաղաքի (յամին 1122)*) պապք

զբան նորին՝ հրաւիրեաց զեա ի ճշ. և զգլխով նորին եւ խեղ զմզէ միւր ինչս սոսեր մի միւր : Յայնժամ է միւր եւս դատելիս զեա ի բանութեան ուն բանաստեղծ :

(*) Զի է վորմս տալով զերմանէն խեղաւ յայնժամ անտանեալն ի դաշն համայնութեան (որ է իմնիցորդս), ընդ պապն Կալիստ

բարձին ի կայսերացն Գերմանացւոց զիշխանութիւն խառնելոյ ի փոփոխութիւնս նախկուպոսաց, և եղծին զգօրութիւն համաձայնութեանն այնորիկ: Յորժամ միումն ի վիճաքանող կողմանց տուեալ լինէին իրաւունք փոխադրելոյ զդատն ի Հռովմ, անդէն արգելուին իսկոյն զամբաստանողն, և քաղէին ի նմանէ որչափ ինչ կարող էին շորթել: Յերկարածգէին դատաստանքն ընդ ամս ողջոյն, և բազում անգամ ամբաստանողքն և կամ գործակալք նոցա մեռանէին ի Հռովմ. եթէ և դառնային ումանք ի հայրենիս, բերէին անդր ընդ իւրեանս միայն զպարտս, զհիւանդութիւն և զգայթակղութիւն ընդ անառակութիւնս Հռովմայեցւոց: Յայնմ ժամանակէ հետէ կարողացան պապքն ըստ հաճոյից իւրեանց առնել զոր ինչ և կամէին ընդ եպիսկոպոսունս Գերմանիոյ, և ընդ կարծիս նոցին յընտրութեան թագաւորաց: Նախկուպոսունքն այնորիկ ամենեքեան ծանրաբեռնեալ էին ընդ պարտօք, և յորժամ ոչ ունէին հատուցանել, մնային նոցա սպառնալիք պատուհասի, մինչ զի պատրաստ էին նոքա տալ զոր և իցէ խոստումն զոր պահանջէր Հռովմ, և կատարել զամենայն հրամանս պապից ի խնդիրս կայսերութեան, միայն թէ մի՛ անկանիցին ընդ պատժօք ի պատճառս չհատուցանելոյ զպարտսն զորս ունէին ի Հռովմ: Միայն այսպիսի հանգամանօք բացատրին այն ամենայն անցք որք անցին ի Գերմանիա յամէն 1243 ցամն 1273, այսինքն են ընտրութիւնք Հենրիկոսի Ռասփօ (1246), Գուլիէլմոսի Հոլանտացւոյ (1247), Հոլքարտոսի և Նլիփոնոսի (1257), և բազմարկածեան միջոցն պարապոյ թագաւորութեան յամէն 1256 ցամն 1273: Այսու եղանակաւ միայն ել ի գլուխ կործանումն Շլիսուֆէնեան տոհմին, և Գերմանիա մնաց յերկպառակութեան և ի տկարութեան՝ զոր պահանջէին շահք օգտի տէ-

րոս Բ և ընդ իայտն Հենրիկոս Ե, որով վախճան էղև վիճաբանութեանց յազախս որդւնութեան Եպիսկոպոսոսին վիճակէ իւր իշխանութեան այն է ինձխորդորաւ:

բուժեանն Գաղղիոյ և պապից Աւենիոնի, և քաղաքականութիւն պապիցն Գաղղիացւոց Ուրբանոսի Գ, Կղեմայ Դ և Մարտինոսի Գ :

ԻԱ.

Բաշխումն շահաբեր վիճակաց եւ ժողովրդապետութեանց : — Իրաւունք կարգելոյ եպիսկոպոսունս վիճակաց : — Թէ ում բաշխէին պապը զվիճակս : — Վըմիռ Կղեմայ Դ :

Ի ԺԳ և Ի ԺԴ դարս պապքն հսկայաքայլ յառաջադիմութեամբ ի ձեռս բերին նորանոր իրաւունս, և եղծեալ ջնջեցին զիրաւունս այլոց : Մինչև ցաւուրս Իննովկենտիոսի Գ իրաւունք էին արքեպիսկոպոսաց հաստատել և ձեռնադրել զեպիսկոպոսունս զաւառի իւրեանց (179) : Բայց ապա Նիկողայոս Ա յայտ արար՝ թէ « Իրաւունք կարգելոյ զեպիսկոպոսունս սեպհական են պապին » : Ի նախին եկեղեցւոջ յանկանոնութիւն համարեալ լինէր պապին կամ պատրիարքի՝ եթէ մտարեռէին բաշխել զտեղիս և զվիճակս : սակայն պապն սկսաւ խառնել և յայն գործ : Ջառաջինն առաջարկէր նա ի տեղիսն զարքանեակս իւր և զսիրելիս : Բայց յետ սակաւուց առաջարկութիւնքն այնորիկ ընկալան զկերպարանս հրամանաց : Իտալացիք՝ եղբորորդիք պապից և մտերիմք նոցա, որք զկողմն պապից ունէին, և յայնմ ասպարիզի երևելի ինչ քաջութիւննս գործէին, առաքեալ լինէին ի տար աշխարհս՝ զի ճոխացին հարստութեամբ : և իրաւունքն պաշտպանականք որ հակառակ էին գնացից նոցա՝ ոչ իմիք ազգէին այնուհետեւ : Ի մտանել մտերմաց պապին ամենայն ուրեք, շփոթք և տփգոհութիւնք ազգային եկեղեցեաց օր ըստ օրէ յաճախէին, և ի Ժողովին Լուգգոնի (յամին 1243) բողոքեցին ևս զայսմանէ : Ի նմին ժամանակի հնարեցին պապքն և այլ իմն հնարս՝ որով ի ձեռս բերին զանսահման իրաւունս ի գործ բաշխման պաշտամանց և փոփոխութեան տեղեաց : Բազում եպիսկոպո-

սունք և աւագերիցունք կոչեցան ի Հռովմ վասն դատից սկսելոց, և անդ արգելան ընդ երկար ժամանակ: Խուռն բազմութեամբ մեռանէին նորա ի վատառողջ քաղաքի անդ, զոր բոյն ջերմանց կոչէ Դամիանոս. և սակայն անդանօր Հնարեալ էին և զայս նոր իրաւունս՝ զի ամենայն վիճակք դատարկացեալք պարտին անցանել ի ձեռս Հռովմեական պալատանն: Կղեմէս Դ (յամին 1266) հրատարակեաց ընդ ամենայն աշխարհ՝ թէ պապն ունի զիրաւունս բաշխելոյ անխտիր դամենայն եկեղեցական պաշտամունս, և այն ըստ ամենայն ընդարձակութեան (180):

Յաւելան ի սոյն և իրաւունքն տուեալք պապից յԱւենիոն, որով նորա ըստ կարգադրութեան արքային Դաղղիոյ կարող էին բաշխել որոց և կամէին այսչափ ինչ եպիսկոպոսարանս: Միանգամայն մուծաւ և սուրբութիւնն բաշխելոյ զԱրքայարանս աշխարհիկ եկեղեցականաց, և զոմանս յեկեղեցական պաշտամանցն՝ նաև սոսկ աշխարհականաց:

ԻԲ.

Երգումն հնազանդութեան առ պապն: — Կարծիր

Պիոսի Բ:

Զերդումն Հնազանդութեան, մանաւանդ թէ ստրկական հպատակութեան եպիսկոպոսաց առ պապն իմանայր նա այնպէս՝ զի եպիսկոպոսունք երդնուն կալ մնալ ի հպատակութեան նորա ոչ միայն յեկեղեցականն, այլ և ի քաղաքական գործս անպայման հնազանդութեամբ: Վասն որոյ Իննովկենտիոս Դ երդմնազանցս անուանէր զայն ամենայն եպիսկոպոսունքս Գերմանիոյ՝ որք թագաւոր ճանաչիցեն ոչ զՈթոն զընտրեալն յառաջագոյն ի պապէն, այլ զայլ որ (181), և ի ձեռն երդմանց եպիսկոպոսացն և եթ յաջողեցաւ պապին մերժել յաթոռոյն Գերմանիոյ զտոհմն Շթալֆենսեանց (182): Պիոս Բ համարէր՝ թէ երդմնազանց է եպիսկոպոսն՝ եթէ ասիցէ յանկարծ զճշմարտութիւն ինչ՝ յորմէ վնաս հասանիցէ պապին.

և զօրութեամբ այն իսկ երգման պահանջէր պապն յեպիսկոպոսէն Մոգունտիոյ մի՛ առնել զԺողով վասն ընտրութեան կայսեր 483) :

ԻԳ.

Խառնումն ի կառավարութիւնս վիճակաց . — Թուրանալ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից, եւ զօրանալ վանականացն : — Լեւոն Ժ. եւ ատեանն կարգեալ ի նըմանէ : — Հակասութիւնք տեսական սկզբանց եւ զորոնց : — Սեղանաւորք եւ վաշխառութիւնք :

Այսու եղանակաւ պալատն հռովմէական ժառանգորդ եղև ամենայն նախնի իշխանութեանց եւ կարգաց Եկեղեցւոյ : Սեպհականեաց ինքեան զերաւունս մետրապօլտաց, սիւնհոդոսից, եպիսկոպոսաց եւ ազգային Եկեղեցեաց, — եւ բաց յայնմանէ տիրացաւ եւ իշխանութեանն զոր ունէին յեկեղեցական խնդիրս կայսրն եւ թագաւորն Փրանկաց. եւ այնուհետեւ զօրութիւն եւ կենդանական ներգործութիւն Եկեղեցւոյ ըստ վաղեմի կարգաց հովուական տեսչութեան վիճակացն եպիսկոպոսաց եւ քահանայից՝ տկարացաւ բոլորովին : Թայնմ՝ հետէ ի կարգաւորութիւնս անդ սահմանեալս անմիջապէս յօգուտ ժողովրդոց ի վեր երեւեցաւ ակտաւորութիւն եւ հանրական իմն թուլութիւն կրօնական : Եպիսկոպոսունք եւ քահանայք եւս քան զէս ի բաց թողին զիւրթ խնամոց հօտիցն հաւատացելոց ինքեանց. որով միանձունք փութապէս ի ձեռս բերին զանսովոր իմն յոյժ ազդեցութեան : Մենաստանք եւ միարանութիւնք վանօրէից եղեն տեղիք՝ յորս առաւելապէս ամբիօրեացաւ կենդանութիւն Եկեղեցւոյ . քանզի միանձունքն կապակցեալ էին ընդ պապական ամբողջն ի ձեռն բացառութեանց եւ արտօնութեանց՝ զորս ընդունէին ի հռովմէ, եւ պապքն գիտէին՝ թէ քանի՛ զօրաւոր զէնք էին նոքա ի ձեռս իւրեանց ընդդէմ՝ եպիսկոպոսաց : Այլ եւ Լեւոն Ժ. սահմանեաց ի հռովմ առանձինն ատեան ժո-

ղովոյ յանդամոց ամենայն կրօնաւորական կարգաց, զի խորհրդակցեցիք ընդ նոսա՝ թէ զխնայ պարտ իցէ ընդդիմանալ եւ պիտկոպոսացն, որք հասարակաց թշնամիք էին շահուց օգտի կրօնաւորաց և պապից 184)։ Քանզի ասէ Փալլավիչինի թէ «Ամենայն միապետական կառավարութիւնն պարտի ունել յամենայն գաւառս իւր պոչափ ինչ հպատակ՝ որ գտանիցին, արտաքոյ տեղական իշխանութեան. և յայսմ առջարկու, թմնէ հարկաւ զհետ գային բացառութիւնք, 185)։ Եպիսկոպոսունքն հայէին ի միանձունս եղեալս արտաքոյ իշխանութեան իւրեանց իրրե և ընական թշնամիս իւրեանց. իսկ միանձունքն էին հաւատարիմ ծառայք և մտերիմ պաշտօնեայք արքունեացն Հռովմայ 186)։

Ոչ երբէք և ոչ ուրիշ այնքան սաստիկ էին հակասութիւնք ի մէջ տեսականին և գործնականին, ի մէջ սկզբանց և գնացից, որքան ի դարսն յայնոսիկ ի Հռովմ և յԱւենիոն։ Դատապարտ առնէին պապքն զսեղանաւորս. և սակայն առաջի աչաց նոցա գտանէին դրամատունք՝ որք տոկոսիս ահագինս առնլով մատակարարէին դրամս եկեղեցականացն որք դատ վարէին ի Հռովմ։ Մինչդեռ սպառնալիք բանադրանաց հրատարակէին ընդդէմ ամենայն սեղանաւորաց, պապական վաշխառութն վայելէին յազատութեան, և ուրծոնք սպառնալիք՝ անխափան առնուին զպարտս իւրեանց տոկոսեցքն հանդերձ 187)։

Ի Գ.

Պարտք Եպիսկոպոսաց՝ աղքիւր շահու հռովմէական պալատան։ — Վկայութիւնք թուտէշի եւ Գերսոնի։

Ի ԺԲ դարուն պալատն հռովմէական եղիտ հնարս ինչ, և ի ԺԳ արդէն քաղեաց զպտուղս հնարիցն, որ այս ինչ էին՝ զի պալատականքն շահաւէտ անձանց տեսանէին ունել ընդ ամենայն Եւրոպա որքան հնար իցէ բաղմամբիւ եպիսկոպոսունս

պարտապանս ինքեանց : Եպիսկոպոսունքն այնորիկ ամենախո-
նարհ հպատակք էին նոցա՝ յորժամ զիւրին էր ստիպել զնո-
սին սպառնալեօք լանադրանաց ի հատուցումն պարտուց, և
առնուլ ի նոցանէ տոկոսիս մեծամեծս : Գերազանց կանոնա-
դետն իւրոյ ժամանակին Նիկողայոս Թուտեպի ասէ. «Պաշ-
տօնեայք Եկեղեցւոյ այնպէս ծանրաբեռնեալք են անչափ
սրովք և զրկանօք, զի ցանգ ընդ պարտեօք ունին մնալ,
և ոչ ևս կարող են ի կիր արկանել զեկամուտս իւրեանց ի
բարեպաշտական ինչ պէտս» (188) : Արդիւնալն Մապա-
րէլլա ակն յայտնի տեսանէր՝ զի արմատն ապականութեան
Եկեղեցւոյ էր վարդապետութիւն շողմարար իրաւագիտաց զա-
մենակարող զօրութենէ պապից. զի շողջօրթքն այնորիկ հա-
ւատարիմ առնէին պապին՝ թէ կարող է նա առնել զամենայն
զոր ինչ և կամիցի : «Եւ այսպէս, ասէ նա, պապն սեպհա-
կանեալ է ինքեան զիրաւունս ամենայն եկեղեցեաց փոքունց,
և իշխանաւորք նոցին գրեա թէ չկան իսկ ի միջի» (189) : Ա-
տենադպիրն Գերսոն *) յայտնագոյնս ևս ասէր. «Ի պատճա-
ռքս ընչաքաղցութեան, սիմոնականութեան, ժլատութեան
և փառասիրութեան կղերիկոսացն և պապից՝ իշխանութիւն
եպիսկոպոսաց և ստորնագոյն պաշտօնէից Եկեղեցւոյ նուա-
զեալ և եղծեալ է իսպառ, որպէս թէ ոչ ևս իցեն նոքա պի-
տոյ, և մարթ է ի բաց հանել զնոսա իրրե զպատկերս ինչ
յորմոց եկեղեցեաց» (190) :

(*) Գերսոն արեւադպիր համալսարանին փոքիւն (յաֆն 1395)
հռչակեալ է սուր իւրոյ արդարաւանական հմտութեան և արե-
կան ջարդաբանութեան աշարհականց եկեղեցւոյն Գալլէի : Գրե-
լի Կոստանթնու ժողովին յաֆն 1445 : Վիեննայի յաֆն 1429 :

ԻԵ՝

Սասանոսիւն Եկեղեցւոյ : — Բազմութիւն բանադրի-
ւոց եւ նըովիւոց ի ԺԱ եւ ԺԲ դարս : — Արգելմունք
եղեալք ի պապից :

Յետ ժամանակաց Եպիսկոպոսն Աիգլէ՛ճ՝ քաղաքի ասէր՝
Թէ : « Ի պատճառս պապիցն համօրէն Եկեղեցին գտանի ի վի-
ճակի փտութեան, և ի վաղուց հետէ լցեալ է թշնամութեամբ
և հերձուածութք, : Յայնմ հանրական խռովութեան և հա-
կառակութեան ժամանակին Եկեղեցին երևէր յաշտ արանցխո-
հականաց (որպիսիք էին Գերսոն, Փէլայոյ, Տ'Այլի *) և այլք) խստապահանջ դատարան իմն պատժողական, յորմէ շնչէր
հոտ ապականեալ օդոյ բանտից. քանզի օր ըստ օրէ յաւե-
լեալ էր բրտանալ, ուստի և լցեալ էր սուտ ջերմեռանդու-
թեամբ և կեղծաւորութեամբ : Յամին 1527, ըստ հաշուելոյ
Սանուտոսի պատմագրին Աննեակեցւոյ, քրիստոնեայքն զոգ-
ցես կիսով չափ բանադրեալք էին յԵկեղեցւոյ, և ի թիւսնո-
ցա գտանէին և հաւատարմագոյնքն ի պաշտօնէից նորա : Այս-
պէս ահա շուարկութեամբ վարէին պապքն զբանադրանս և ըզ-
նդոյս անդստին յամին 1675 : Օրինակի պապին զհետ երթա-
լին պաշտօնեայքն եպիսկոպոսաց, սարկաւազապետք և այլքն
ամենեքեան որ ունէին զիրաւունս բանադրանաց : Ասէին նո-
քա՝ Թէ Եկեղեցին Հռովմայ ուսուցիչ մեր է, և յօրինակէ
նորին ի միտ առնումք՝ Թէ չիք ինչ հարկ խնայութեամբ ի
վար արկանելոյ զբանադրանս : Եթէ եպիսկոպոսունք անգամ
ստէպ ստէպ բանադրին և ի բաց մերժին վասն այնորիկ միայն՝
զի չկամեցան կամ չկարացին հատուցանել նուիրակաց դժախտ
ճանապարհի նոցա, միթէ պարտ իցէ մեղմագոյնս գնալ ընդ
աշխարհականն քան Թէ ընդ հովիւս նոցա : Ընթեռնումք ի

(*) Պէրրոն Տ'Այլի՝ Մեղանաւանէալն «Արժանէ Գաղղիոյ», հաշի
ճարտարէ իրաւունքի Եկեղեցական Ժողովաց, ժամանեալ յամին 1420 :

յիշատակարանն Տիւպուայի *) յամին 1500, թէ «Յաւուր յորում պաշտօնեայք նպիակոպոսաց բազմին յատեան, ի Գաղղիա և եթ աւելի քան զողիս տասն հազար արտաքս ընկեցեալ լինին ի ճանապարհէ փրկութեան, և զլորեալ անկանին ի ձեռքս սատանայի, 191) : Եպտ ուրեմն է՝ զի ի միում միում վիճակի կամ ժողովրդապետութեան բանադրին ողիք երեսուն կամ քառասուն : — Բայց ի ձեռն արծաթոյ մարթ էր զնել զարձակումն ի բանադրանաց, թէպէտ և զօւմարքն պահանջեալք առ այս ահագինք էին յոյժ մեծութեամբ 192) :

Հնարքն և միջոցք զորս ի գործ զնէին պապք առ ի նուաճելոյ զայս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ, և առ ի խորտակելոյ զամենայն հակառակութիւն ի կողմանէ ժողովրդեան, թագաւորաց և կղերին, ևս քան զևս լինէին ուժղինք և բռնաւորականք : Ոչ ևս բաւական էին արգելմունքն՝ որովք միլիոնաւոր մարդիկ զրկեալ լինէին յիրաւանց ընդունելոյ զխորհուրդս և կատարելոյ զաստուածային պաշտամունս . պապքն սկսան այնուհետեւ հրատարակել ողջոյն իսկ ազգատոհմս, քաղաքս և թագաւորութիւնս իբրեւ զրկեալս ի պաշտպանութենէ օրինաց, և արկանել զնոսին ի ստրկութիւն և ի յալիշտակութիւն : Այսպէս վարեցաւ, օրինակ իմն, Ղըմէս Ե **) ընդ Վենետիկցիսն 195) : Էր երբէք՝ զի պապք բանադրէին զմարդիկ մինչև ցեօթն ազգ 194) , որպէս արար Գրիգոր ԺԱ. կամ կործանէին զամբողջ քաղաքս, և զընակիչսն տարագիր առնէին : Ընդ այսպիսի պատժով փակեաց, օրինակ իմն, Վոնիփաակիոս զՊաղեստին :

(*) Աւերբեւն Տիւպուայ հուլիւսէլ է ի պարսեմեան Գաղղիացոց իւրեմն բաւականութեամբ և խորագիր կամ խորհանք բնութիւն ի «Գիլէ» ԺԱ Գարուն :

(**) Ալէէս Ե : որ խեղդեաց զմեռան պապական ի Հռոմէ յԱւերբեւն ի «Գիլէ» ԺԳ Գարուն՝ հուլիւսէլ է անբարեմեամբ իւրեւն և զընթացմեամբ և անբեմեամբ :

ԻԶ .

Անձնական զրութիւն պապից : — Կեղծաւորական խոնարհութիւնը նոցա : — Պապն տէր եւ իշխան օրինոց եւ ժողովոց : — Պապն հրամանահան աշխարհի, եւ միանգամայն զերի իւրոցն պաշտօնէից : — Խոստովանութիւն Աղբիւնոսի Գ. : — Գանդատանք Նիկիոյայոսի Է, եւ Մարկեղոսի Բ. : — Սոսկալի զեղծումն պապական իշխանութեան : — Կարծիք անսահման գոյոյ իշխանութեան պապից :

Ըստ կանոնաց Հոգեբանական իմաստասիրութեան նկատեալ՝ պլանդակ եւ անձոռնի իմն թուի պապիսի գաղափար Հոգեւորական տիրապետութեան պապից. քանզի իշխանութիւն պապիսի, եւ եւ ի թիրակատար չափու, կարօտանայր արդեօք ո՛չ եթէ մարդկային զօրութեան, այլ աստուածային իմն յատկութեանց, եւ պարտականութիւնքն քարոզեալք ի նմանէ՝ զարհուրեցունէին արդեօք զարս բարեմիտս եւ արդարեւ քարեպաշտս՝ յայտնապէս բռնանալով ի վերայ նոցին. Եւ Հարկ է ոչ սակաւ առատութիւն էր խոնարհական բանից. մէն մի ի պապից ի սուրբական բանսն իւր Հաստատէր՝ թէ արժանաւորութիւն իւր եւ կարողութիւն կարի իմն տկարք են եւ նուազք առ ի յանձն առնուլ զայնպիսի աստիճան եւ ստանձնել զբեռնն այնպիսի. եւ սակայն անդադար Հետամուտ լինէր յընդարձակել եւ եւս զահագին իշխանութիւն իւր, եւ բնաւ ընդ միտ անգամ՝ ոչ ածէր չափաւորել զայն. Եին էին թաղաւորք ումանք որք ասացին զանձանց՝ թէ եթէ Հնար եւս լինէր նոցա առնուլ ի ձեռս զբացարձակ տիրապետութիւն, սակայն չհաւանէին առնուլ. Հանգրդն այնմ եւ պապք առաջնոյ զարուն կարողացան ասել՝ թէ « Եւր ոչ կամիմք տիրապետել ի վերայ կանոնացն Ժողովոց, այլ նոքա պարտին տիրապետել ի վերայ մեր », սակայն յաւուրցն Նիկիոյայոսի Ա, եւ մանաւանդ Գրիգորի Է, կարծիք պապից այս իսկ էին՝ թէ « Պապն տէր է

Ժողովոց և կանոնաց. ոչ կանոն կառավարէ զկամս նորա, այլ օրէնք՝ կամքն են նորին,, Եւ սակայն յանհամար դէպս կամքն այն երեւցաւ բան լոկ՝ զուրկ յիմաստից, և ամենազօր հրամանահանն տիեզերաց (այսինքն է պապն) ինքն իսկ կապեալ և կաշկանդեալ գտաւ ի պալատականաց իւրոց, և որ և իցէ հաստատուն կամաց հարկ ի վերայ կայր խորտակիլ առաջի անդորրաւէտ, կրաւորական, յամառ հակառակութեան մարդկանն որք կապեալ էին մի օրինակ շահասիրութեամբ, վաստակէին ըստ մի և նոյն կանոնաց, և ի նոյն կէտ նպատակի դիմեալ գնային, Եւս առաւել հարկ է ասել զայս զբարի բարի դիտաւորութեանց սակաւուց ոմանց ի պապից անտի, որքանազան ուրեմն ի հասակի ծերութեան հասեալք յայն աստիճան՝ տեսանէին առաջի իւրեանց սակաւ և եթ ամս երկրաւոր վաստակոց, գիտէին բազմամեայ փորձիւ զպնդութիւն փաղանդին այնորիկ պաշտօնէից՝ որք առաջնորդէին ինքեանց. և եթէ հակառակէին նոցա, իսկոյն հասանէր ինքեանց լինել իբրեւ զմարմին ինչ՝ որոյ հատեալ իցեն ձեռքն և ոտք։ Յաղագս այսորիկ իսկ մինչդեռ նոքա որք արտաքոյ կային այնր ամենայնի՝ ասէին թէ կարճակեացն լինել պապից տուրք և շնորհք են Աստուծոյ, զի փրկեցցի Նկեղեցին ի կործանմանէ (որ յառակս եղեալ էր) 193), — պապքն ինքեանք ոչ ինչ խղճէին խոստովանել՝ թէ թշուառագոյնքն ի վերայ երկրի մարդիկ ինքեանք են։ — Այսպէս Ադրիանոս Դ ստիպեալ էր ասել զառնացեալ սրտիւ. Ոչ,, զոյ ի վերայ երկրի վիճակ թշուառագոյն քան զպապին. գահ,, նորա ամենայն ուստեք պաշարեալ է խայթոցիւք, բովանդակ,, երջանկութիւն կենաց նորա է ի դառնութիւնս սրտի, և ի,, վերայ թիկանց նորա ծանրացեալ դնի բեռն անտանելի,, :

Տեսականապէս պապութիւնն էր գերագոյն և գերակատար իշխանութիւն, իսկ ըստ գործնականին՝ եղկելի ստրկութիւն և կախումն զպալատականաց, որք միայն զշահ անձանց խնդրէին, ստրկութիւն միացեալ ընդ նախազգացման զանիծիցն որ կայ և մնայ ի վերայ այնպիսումն մեքենայի կառավարութեան կազմելոյ յեկեղեցական հացկատակաց և ի տգրկաց։ Ընդ այս ստի-

պեցաւ զանգատ ունել նաև այր պնայիսի՝ որպիսի էր նիկողայոս Ե, որ ասացեալն էր ցերկոս կարթուսեան միանձուսն թէ ինքն թշուառագոյնն է ի մարդիկ յաշխարհի, թէ ոչ դը յիկելոցն առ նա խօսի զճշմարտութիւն, թէ Իտալացիքն անյագուրդք են և այլն 196) :

Մարկեղոս Բ ըմբռնեալ ի նոյնպիսի արհաւիրս՝ գոչեաց յաւուր միում՝ թէ «Ոչ գիտեմ որով օրինակաւ պապ դը կաբող իցէ լինել երանելի, 197) :

Մարթ է ասել առանց չափազանցութեան՝ թէ ոմանք ի պապից ինքեանք իսկ անգիտանային զբովանդակ ընդարձակութիւն իշխանութեան իւրեանց, զի անհուն և անսահման իմն էր : Հռովմէականն օրէնսդրութիւն, սկսեալ ի վճռոց Գրիգորի ցլետին յօդուածն անճոռնի հաւաքման կանոնաց, նախատես լեալ էր ամենայն պատահարաց, այնպէս զի պապն առանց զժուարութեան կարող էր միշտ գտանել օրինաւոր իմն պատճառանս խառնելոյ յամենայն ի գործս որքան և օտարոտի իցեն այնորիկ Եկեղեցւոյ : Ի ձեռն այսր նորահար ձեւոյ բանից, Ենն Օպօն-նէլ, որ է ոչ հաւատարմութիւն, յայն աստիճան հասին, զի յամենայն դէպս յորս շահ օգտի պալատականացն զայն պահանջէր, պապն չկարէր զանց առնել զարդէն եղեպն կանոնիւ, և անվաւեր առնել զայն : Զբովանդակ օրէնսդրութիւն նախնական Եկեղեցւոյ տակաւ ի բաց եղեալ և ի հակառակ կողմն շրջեալ էին : Ըստ օրինակի եօթանց վտիտ և նիհար կովուցն Փարաւոնի՝ պապական կոնդակքն կլանէին զսահմանադրութիւնս Ժողովոց : Ուր մնացին կանոնք Ժողովոցն նիկիոյ, Գաղկիդոնի և Ափրիկոյ : Հանգոյն կիսաւեր շիրմաց յանապատացեալ գերեզմանատեղիս՝ հազիւ երևէին աստ և անդ աւերակք ինչ կարգացն անցելոց : «Յայտնի է իբրեւ զլոյս տուըն-», քան, ասէ ատենադպիրն Գերսոն՝ զիտնագոյնն յաստուա-», ծարանս իւրոյ ժամանակին և սիրող Եկեղեցւոյն, թէ կար-», գադրութիւնք չորիցն առաջնոց և որոց զհետ նոցին տիեզե-», րական Ժողովոց՝ յեղափոխեցան և մատնեցան ի ծաղը և ի մոռացութիւն՝ ի պատճառս զօշաբարդութեան պապից, կար-

,,դինալաց և աւադերիցանց, ի պատճառս անիրաւ վճռոց պա-
ստական պալատանն, զիւանական կանոնաց, արձակմանց, թշլ-
տուութեանց, ներողութեանց,, 198) :

Պապիցն, և ոչ թէ կայսերաց Գերմանիոյ՝ որպէս յառաջն
կարծէին՝ անկ էր պատուանունս *Քլէմէնտ Երրորդ* պարզ-
մբտութեամբ իմն հաւատացեալ եղեալ էին նորա ի մտի՝ թէ
ի վերայ մեծութեան և անպարտելի գոյոյ պապական իշխանու-
թեան հաստատեալ կայ օգուտն Եկեղեցւոյ, և թէ միայն նո-
ցայն իրաւունք և իշխանութիւն են արդարեւ աստուածականք,
ուստի և անսահմանք : Քանզի իշխանութիւնն տուեալ յԱս-
տուծոյ չկարէ փակիլ ընդ սահմանօք ի ձեռն որոց և իցէ երկ-
րաւոր իրաւանց : Եւ զայսպիսի հաստատուն կարծիս ունէին
պապքն լրջմտութեամբ և յայտնապէս նաև յայնժամ՝ յոր-
ժամ ձեռն արկանէին յանարժան հնարագործութիւնս, այս-
ինքն ի խարդախանս, ի ստայօդ բանս և ի չարաչար խանգար-
մունս վկայութեանց սուրբ գրոց :

Ի՛նչ

Ամփոփումն իշխանութեան ի մեռս պապական պա-
լատանն : — Անժեռնհատութիւն պապից ի կառավա-
րել զամենայն Եկեղեցիս : — Օրինակք ի պատմութե-
նէ : — Նիկիական կանոնին լուծումն : — Շնորհումն
արտօնութեանց՝ աղբիւր շահատուցութեան պալա-
տականաց Հռովմայ : — Խնդիրք սնոտիք :

Այնուհետև սկսան պապքն ազահարար յօգուտ անձանց
վարել զայն ամենայն՝ յորոց երբեմն ամաչէին և խորշէին : Այս-
պէս մեծն Գրիգոր զանգատէր՝ զի որի նորա ընկձեալ ընդ խուռն
բաղմութեամբ զբաղանաց և գործոց՝ ոչ կարէ խորհել զբարձ-
րագոյն իրաց 199) : Ինքն իսկ Աղէքսանդր Բ, յորժամ սկիզբն
եղև մեծի շարժմանն՝ ի Հռովմ ձգելոյ զամենայն ինչ իբրև ի
կեղրոն ուրիք, ասաց թէ «Երնթացս հնգից ամաց հազիւ թէ

«կարողացայ պարզել զներքին գործս իմոյ սեպհական ժողովուրդն»¹ չեանս՝ հռովմէական Եկեղեցւոյ. իսկ ի կարգ և ի կանոն բերել զգործս այլոցն եկեղեցեաց և ոչ իսկ այնչափ կարացի» (200)։ Պատմութիւն նախնական Եկեղեցւոյն զգուշացուցանէր զսլապս չխառնել ի գործս այլոց Եկեղեցեաց, և ոչ մտաբերել ի լուծանել զնոսին ի հեռուստ, հիմնելով զբանս իւրեանց ի վերայ միակողմանի և աննառու ամբաստանութեանց։ Ի նախնի Եկեղեցւոյ ամենայն ոք գիտէր՝ թէ ի գործս եկեղեցականս չիք ինչ փնասակարագոյն քան զվճիռս տուեալս ի հեռուստ՝ առանց գիտութեան տեղական հանգամանաց։ Պապք ըստ մեծի մասին ի պատրութիւն անկանէին, և այնու ձգէին յանձինս իւրեանց զպարսաւանս և զբացասութիւնս։ Այսպէս զէպեղե ընդ Բասիլիդէս ի Սպանիա, ընդ Հիլարիոս Արեղատացի ի Գաղղիա, ընդ Մարկեղոս Անկիւրացի, ընդ Եւստորատիոս Սեբաստացի, ընդ Մելիտոս Անտիոքացի, ևս և ընդ Երոս, ընդ Ղազար և ընդ Ապիարիոս Եւփրիկէ։ Պապքն շտապ տագնապաւ անդադար անկանէին ի սխալանս և ի վրիպանս, ի պատրանս և ի մոլորութիւնս։ Եկեղեցին միշտ գոյէր զիմաստութիւն նիկիական կանոնացն, ըստ որոց պարտ էր զամենայն խնդիր յիւրում տեղւոյն քննել. և թէպէտ պապք և Գրիգորեանք յայնժամ ևս մտադիր ի մէջ բերէին զնիկիական կանոնս, բայց ոչ զստոյգան, այլ զմտացածինս։ Եթէ ի Դ և ի Ե դարս պապք (և այն միայն ի միասին ընդ այս յեպիսկոպոսաց պապական աթոռոյն) կցորդ լինէին գործոց օտար Եկեղեցեաց, ալ յայնժամ գէպք այնպիսիք հազաւաւորք պատահէին յընթացս միոյ ամի, և ամենայն նոր Քրիստոսոս (այս ինքն է անձին իւրում պահելն զայս կամ զայն իրաւունս) չահաւէտ իմն աղբիւր էր եկամտից։ Այսպէս ահա եպիսկոպոսն Ալուարոյ Փէլայոյ պատմէ՝ թէ ինքն ի սենեակս պապին գոյով՝ տեսանէր զի եկեղեցականք պալատանն միշտ զբաղեալ էին ի հաշուել զգրաման ոսկիս՝ որ ի կոյտս կոյտս կային անդանօր (204)։

Մեծաւ ուրախութեամբ ընդունէին նորա զօր և իցէ առ ի թընդարձակելոյ զգործս պալատանն, և ոչ երբէք արհամարհէին

նաև զփոքումը ինչ իրօք : Այնպես ի կարգի եղեալ էին զարտօնութիւնս և զառանձնաշնորհութիւնս, զի միշտ հարկ լինէր ի նորոյ պատրաստել զնոսին և բաշխել Անսպառ աղբիւրք եկամտից էին պաշտատնն՝ պահպանողական հրովարտակքն որք տուեալ լինէին սոսկականաց և ամբողջ միաբանութեանց՝ ընդդէմ քննութեանց եպիսկոպոսացն : Եպիսկոպոսունքն ևս յիւրեանց կողմանէն տեսին՝ զի հարկ է ինքեանց ի ձեռս բերել զպապական արտօնութիւնս՝ որովք կարողանայցեն գէթ պաշտպան կալ ընչից իւրեանց ընդդէմ ճոխացելոցն հռովմէական արտօնութեամբք : և զայսպիսի արտօնութիւն խնդրեաց և ընկալաւ յՈւրբանոսէ Գ. Եպիսկոպոսն Լաոնի (202) : Հռովմ մինչև ցայն աստիճան հետևող էր առածին, « Բաժանեալ և տիրապետեալ », զի և Ժողով կանոնիկոսացն, որք էին մերձաւորագոյն օգնականք և խորհրդականք եպիսկոպոսին, ունէր արտօնութիւնս և ազատութիւնս յանդիման եպիսկոպոսին, և եպիսկոպոսն դարձեալ ընդդէմ Ժողովոյն : Հայեցեալ յահագին խուռն բազմութիւն պապական արտօնութեանց պատրաստելոց ի ԺԳ դարու վասն Եկեղեցւոյն Գաղղիոյ միայն, զարմանամբ ընդ ստրկական վատութիւն եպիսկոպոսացն որք ոչ իշխէին առնել և ոչ զքայլափոխ մի առանց հաւանութեան Հռովմայ, նոյնպէս և ընդ փոքրկութիւն խնդրոցն որոց վասն հարկ համարէին առնուլ հրաման ի Հռովմէ : Եթէ մենաստան ինչ կամեր տալ զմիս հիւանդին իւրում, կամ եթէ միանձունքն (Լուկացք) կամէին խօսել ընդ միմեանս ի սեղանի, հարկ էր առ այս առնուլ հրաման ի պապէն : Բայց ի վեր քան զամենայն՝ եպիսկոպոսունք, վանօրայք և սոսկական անձինք ցանկային պաշտպանել անձանց արտօնութեամբք ընդդէմ նուիրակաց, որք առատօրէն կապէին պատիժս, և զրամս քաղէին (203) :

Ի ձեռս Եկեղեցւոյ էր միմիայն հնարք բժշկութեան ապականութեանն տարածելոյ, և էր այն գումարումն Ժողովոց : Բայց և այնորիկ եղեալ էին զէնք պապական տիրապետութեան, և անկեալք յանփառունակ ստրկութիւն, որով լեալ էին ստուերք իմն և եթ թարեկարգութեանց նախնի Եկեղեցւոյ :

ՄԱՍԻՆ ԵՐՐՈՐԳ

ՊԱՊԳ ԵՒ ԺՈՂՈՎՔ Ի ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՍ.

Ա.

Տիեզերական ժողովք առաջինք : — Կալիստոս Բ եւ
Խննովկենտիս Բ եւ Ժողովք նոցա : — Ժողովքն Աղեք-
սանդրի Գ : — Զորորդ ժողով լատերանեան : — Ժո-
ղովն Լուգոնի : — Ժողով Վեննայի : — Կղեմէս Ե եւ
բարժումն կարգին Տաճարականաց : — Ժողով փլորեն-
տիոյ : — Ժողովն Լատերանու հինգերորդ :

Ամենայն ժողովք, զորս եկեղեցին ~~պէտէւ~~ կամ ~~հաշտ~~
~~հաշտ~~ անուանէր, և որոց սահմանադրութիւնքն համա-
րէին վարդապետութիւնք կաթուղիկէ եկեղեցւոյ, յառաջին
ինն դարսն զումարեալ էին յարեկս, զորօրինակ ժողովքն
Նիկիոյ, Եփեսոսի, Քաղկեդոնի, Կ. Պօլսոյ, Ընդ ամենայն ժա-
մանական ընդ այնոսիկ պապք ոչ երբէք մտարեւեալ էին զու-
մարել առ իւրեանս ժողով մեծ յեպիսկոպոսաց զանազան աշ-
խարհաց, ժ և ժԱ դարքն ևս անցին գնացին առանց ժողո-
վոց :

Յամին 1123, ի դադարել վիճմանց որ յաղաքս տուչու-
թեան իշխանութեան, և գրեա թէ առ պն՝ զի զրոշմեսցի
կնիք հաստատութեան ի վրայ մեծի յաղթութեանն Գրիգո-
րեան նորահար սկզբանց, Կալիստոս Բ զումարեաց զսինհո-
ղոս բազմութիւն՝ յորում (որ առանձին մտադրութեան է ար-
ժանի) կրկնակի առաւել էր թիւ արքայիցն կամ վանահարց՝

քան զեպիսկոպոսացն. զի առաջինքն վեց հարիւր էին, և այլքըն՝ այսինքն եպիսկոպոսք՝ 500: Ոչ որ ի ժամանակացն ասէ ինչ զայնմ ժողովոյ՝ տիեզերական կոչեցելոյ, և էանց գնաց այն առանց թողլոյ զկնի իւր զհետս ինչ: Պապն հրատարակեաց ի նմին օրէնս քանի մի զերկրորդական խնդրոց, ընդդէմ սիմոնականութեան, ընդդէմ ամուսնութեան քահանայից, և յաղաքս հաշտութեան ընդ Աստուծոյ. զխորհրդածութեանց եպիսկոպոսացն չիք բնաւ յիշատակութիւն: Եւ այս առաջին օրինակ էր ժողովոյ տիեզերական կոչեցելոյ, յորում ոչ եթէ հարբ ժողովոյն, որպէս էրն սովորութիւն յառաջագոյն քան զհազար ամ, այլ պապն յիւր անուն օրէնսդիր լինէր (204):

Յետ վեշտասան ամաց (յամին 4139) Իննովկենտիոս Բ կոչեաց զերկրորդ ժողով նոյնպէս ի Հռոմ: Բայց և ի նմին եպիսկոպոսունքն հարկեցան լսել միայն զհրամանս պապին, և լինել վկայք անխօսունք՝ թէ որպէս պապն բանիւք նախատանաց կորզէր ի ձեռաց զգաւազանս, և ի բաց առնոյր զպալիուներս յուսոց այնոցիկ՝ յեպիսկոպոսաց և յարքայից՝ որ ձեռնադրեալ էին յոսոխէ նորա Փիէռլէոնէ (205):

Նշանաւորագոյն ևս գտաւ իւրովքն հետեանօք երրորդն (արևմտեան) տիեզերական ժողով, զոր կոչեաց ի Հռոմ՝ Աղեքսանդր Գ յամին 4179: Յայնմ ժողովի երեք գումարմունք եղն, և պապ՝ որպէս թէ համայնութեամբ ժողովոյն՝ հրատարակեաց կանոնս 27: Նշխարհ ամենայն հայեր ի սիւնհոդոսն յայնոսիկ իբրեւ ի պատրաստութիւն և եթ հանդիսաւոր հրատարակման պապական հրամանաց, որպէս յայտ է ի բանից կայսեր, որ զերրորդ ժողովն Լատերանեան ուղղակի իսկ անուանեաց ժողով բնական (206):

Ընդ միտ անգամ ածեալ ոչ էր հնար՝ թէ եպիսկոպոսունք ազատօրէն ի քննութիւն առնուցուն զինդիրս առաջի Իննովկենտիոսի Գ, որ կոչեաց զչորրորդն Լատերանեան ժողով գումարեալ յամին 1215 ի 435 հարց: Ըստ հաստատուն կարեւորաց պապիցս, զործ և պաշտօն եպիսկոպոսացն ի ժողով գումարեալ

մարեից այս էր միայն, զի տացեն պապին տեղեկութիւնս ըզհանգամանաց միճակացն իւրեանց, առաջի արասցեն խորհուրդքս, և առաջիկայ լիցին հրատարակման հրամանաց պապին, ժողովն Իննովկենտիոսի Դ, հայեցեալ ի թիւ եպիսկոպոսացն հաւաքելոց ի նմին, ևս և ղեսպանաց թագաւորաց ոմանց, էր բազմութիւ քան զամենայն ժողովս գումարեալս երբ և իցէ յարեմուտս: Պապն պատուիրեաց ընթեռնուլ եպիսկոպոսաց զմէիոս իւր 207), զորս և լուան նոքա լուութեամբ, և ապա ետուն զհաւանութիւն 208): Ի կամել նոցա դարձ առնել ի տեղիս իւրեանց, պապն հրամայեաց հատուցանել ինքեան զահագին գումար դրամոց, զոր նոքա հարկադրեցան ի փոխ առնուլ ծանր ծանր տոկոսեօք ի գործակալաց պապական պալատանն 209):

Մի միայն արժանայիշատակ գործ առաջնոյ ժողովոյն Լուգոնի (յամին 1243) եղև արկումն յաթոոոյ Փրեդերիկոսի Բ կայսեր, զոր արարն Իննովկենտիոո Դ հանդերձ 144 եպիսկոպոսօք եկելովք ըստ մեծիմասին ի Սպանիոյ և ի Դաղղիոյ 210):

Յայնպիսի ծանր ծանր հանգամանս Գերմանիոյ և Իտալիոյ երեսփոխանք երկոցունց աշխարհացն այնոցիկ ամենեկին իսկ չգտին մուտ ի ժողովն, և կամ սակաւք յոյժ ի նոցանէ գտին: Ժողովքն կազմէին առաւելապէս յեկեղեցականաց այլոց ազգաց, և նոքա պաշտպան կային պապին և գնացից նորա, և համարձակէին ձեռնամուխ լինել ի գործս Իտալիոյ և Գերմանիոյ: Զիրաւունս գահընկէց առնելոյ զկայսերս ցուցանէին նոքա առաջիկայ առասպելեօքդ (զորս ի մէջ բերէր և Գրիգոր Է), իբր թէ պապն Իննովկենտիոս բանադրեալ իցէ ըզկայսրն՝ Բրկադիոս, իսկ պապն Անաստաս ոչ միայն բանադրեալ իցէ զԱնաստաս կայսր, այլ և զաթոո թագաւորութեանն առեալ ի նմանէ 211): Երդ եթէ այնպէս վարեցան պապքն ընդ կայսերացն Յունաց, ընդէր չկարէին զնոյն առնել ընդ կայսերս Գերմանիոյ և ընդ այլս ի թագաւորաց, եպիսկոպոսունք և արքայք պարտական էին առաքել առ պապն, զի

մարտնչիցի ընդ կայսեր՝ ահագին գումարս դրամոց, և այնպէս ծանրաբեռնել պարտեօք զեկեղեցիս իւրեանց և վանօրայս 242)։

Ժողովն Լուգզոնի Բ (կամ վեցերորդն տիեզերական յաւրեմուտս, որ եղև յամին 1274) կազմեալ էր ի 300 եպիսկոպոսաց և ի կրկին թուով բազմութենէ արքայից։ Զայն ժողով գումարեալ էր Գրիգոր Թ, լաւագոյնն ի պապից ժասնակին. որ և մտադիւր ուղղէր արդեօք զայն ամենայն զոր ինչ ապականեալ էր քաղաքականութիւն նախորդաց Նորա. թայց ոչ համարձակեցաւ նորոգել զնախնի եղանակ գումարման ժողովոց, թէպէտ և կարևոր էր այն յոյժ և փրկաւէտ ի բարեկարգել զեկեղեցի զանապատացեալն և զապականեալ։ Միաբանութիւնն ընդ եկեղեցւոյն Յունաց վճռեցաւ արտաքին ձևով և եթ՝ առանց ամենեկին խորհրդակցութեան, ուստի և լուծաւ վաղվաղակի։ Այլ և ոչ յայտնի է՝ թէ զորպիսի վճիռս հրատարակեաց պապն յայնմ ժողովի. քանզի կանոնքն որ գտանին ի պապական մատենին 243) ընդ խորագրովս. «Գրիգոր Թ ի ժողովն Լուգզոնի», հրատարակեալ էին մասամբ յայնմ ժամանակի, և մասամբ յետ սիւնհոդոսին 244)։

Մի միայն պտուղ կամ արդիւնք ժողովոյն Ամենայի եղև (յամին 1311) բարձումն ասպետական կարգին Տաճարականաց *)։ Քանզի իբրև ետես պապն՝ թէ մեծագոյն մասն եպիսկոպոսաց, ունի զկողմն կարգին այնորիկ, իսկ և իսկ յերրորդ

(*) Տաճարական (Գաղղ. Թափլէի) իւրք է՝ իւրեքն ասպետական և իրենաւորական՝ հասարակեալ ի կուլտուրայի մանց յերեսանդէմ յամին 1118, ի պաշտպանութեան ուխտաւորաց. և զի եկեղեցի նոցա մերձ էր ի պէնի «Տաճարին», Սողոմոնի. յայն ասին «Տաճարական», իւրեցան. Զիւն առանն երեսանդէմ յայլազգեաց՝ արեւելեան Տաճարական ընդ ամենայն կուլտի, ճոխացան և բազմացան յոյժ յոյժ, մինչև ունել նոցա վանքայս ինն հազար, և խալիֆէի լինել ի իսլամաց և իսթաւորաց. քանզի ընդ բազումներն իւրեանց և ընդ պէս պէս բարեխառնութեանց ունեին և պախաւանութեան և ճոխու-

վերայ վիճէին Իտալացիք և Գաղղիացիք։ Նախնի ղէնն նոցա, որոյ օգնականութեամբն պապութիւնն յաղթանակութիւնս առնէր, ըթացաւ յերկար պատերազմի պապիցն և զերպապից. և ի Փորոնտեան ժողովին (1459) թող տուաւ ի գործ արկանել զնախնականն ձև եկեղեցական ժողովոց, որ էր ազատ և համարձակ խորհրդակցութիւն եպիսկոպոսաց. և հարկ եղև ի բաց զնել զսովորութիւն հրատարակելոյ և եթ զվճիռն պապից յօրինեալս ի պալատականաց նոցա.

Սակայն արագ արագ եկին հասին զարձեալ լաւագոյն աւուրք վասն հոռիմէական պատանն։ Եռլիոս Բ սկսաւ, և Լեոն Ժ աւարտեաց զհինգերորդ ժողովն Լատերանու (1512—1517), յորում էին 35 Իտալացի եպիսկոպոսք և քանի մի կարդինալք։ Ամօթալի իմն էր դասել զհաւաքումն զայն սակաւուց ոմանց ի մի կարգ ընդ ժողովոցն նիկիոյ, Քաղկեդոնի, Վ. Պոլսոյ. մանաւանդ զի ըստ վկայելոյ միոյ ուրումն յեպիսկոպոսաց ժամանակին, յերկերիւր եպիսկոպոսաց Իտալիոյ անկարելի էր գտանել արտ չորս պիտանացոյս իմիւր։ Ինքն իսկ Եռլիոս եցոյց թէ զինչ համարինա զժողովն զայն, յորժամ յերրորդ գումարման նորին հրամայեաց ընթեռնուլ զվճիռն իւր, որով տօնավաճառն որ լինէր յառաջագոյն ի Լուգզոն՝ յայնմ հետէ փոխադրեալ լինէր ի Գննեւա 216)։ — Անահայրն Վիլիանոս Լէյ Ռեպպորթիեցի զարմանալ ի տարեգիրս իւր՝ թէ զիւրոյ կարողացան ժողով անուանել զխումբն զայն մարդկան, յորում քացի պապական որերոյն գրեթ չգոյր և ոչ ոք. և գործ ինչ կարևոր ոչ սահմանեցաւ 217)։ Եւ սակայն վճիռքն հրատարակեալք ի պապէն ոչ անշաղք ինչ էին. և հարկ է ասել զայս մանաւանդ զմիոյ ի վճռոց պապին, որ ըստ իւրում կարևորութեանն և նշանակութեան գերազանցեաց քան զամենայն զնախնի օրէնսդրութիւնս սինհոդոսից և ումայ, այսինքն թէ «Պապն ունի լիակատար իշխանութիւն ի վերայ ժողովոց, և կարող ոչ ըստ իւրում դատողութեանն կոչել զնոսին և տեւափոխել և արձակել»։ Յապացոյց յայսմ զայնպիսի վկայութիւնս ի մէջ բերէ կոնդակն պապական, որք առ հասարակ

կամ մտացածինք են կամ խարդախեալք, և ոչ ունին բնաւ նշանակութիւն ինչ : Վաղեմի և յեանադոյն վճիռք ստայօղք ի փոխ առեալք ըստ մասին ի սուտանունն Իսիդորէ, ասնն իմն՝ թէ նախնի Ժողովքն կախեալ կային բոլորովին զպապից, և թէ արդէն առաջին Ժողովն տիեզերական խնդրեալ էր ի պապէն հաստատել զվճիռս իւր և այլն :

Բ.

Ուսումն աստուածաբանութեան արհամարհեալ ի Հռովմ : — Խոստովանութիւնք պապիցն Աղաթոնի եւ Գրիգորի Բ : — Ուսումն իրաւագիտութեան : — Գանգատն Տանթէի : — Դոմինիկեանք եւ Փրանկիսկեանք :

Թերեւ զարմանալի իմն թուեսցի, զի յորմէհետէ ձեացաւ ի Հռովմ՝ նոր իմն եղանակ կառավարութեան, և Ժողովքն մեծաւ մասամբ կորուսին զնշանակութիւն իւրեանց, պապքն ոչ ևս խորհէին բանալ ի Հռովմ զգարոց աստուածաբանութեան. և թանձր տգիտութիւն կղերին Հռովմայ և անկարողութիւն նորին ի դատել զաստուածաբանական խնդրոց՝ յառակս ըսալ էին : Արդէն ի վախճան և դարուն պապն Աղաթոն խոնարհութեամբ խոստովանէր առաջի Յունաց, թէ « Դժուարին է Գտանել զուղիղ իմացուած սուրբ գրոց ի հռովմէական կղերին. քանզի նա հարկադրեալ է վաստակօք ձեռաց իւրոց պատրաստել իւր սնունդ. ուստի և պարզապէս պահպանէ զայն միայն՝ որ ինչ աւանդեալ է նմա ի Ժողովոց և ի պապից » (218) : Նոյնպիսի խոնարհութեամբ խօսեցաւ ըզկղերէն Հռովմայ յետ յիսուն ամացնաւ Գրիգոր Բ. Ի Ժգարու Օթոն Վերչելիացի և Գերբերտոս (219), և ԺԱ Բոնիկիոս սաստկութեամբ յարձակէին ընդդէմ աստուածաբանական տգիտութեան եկեղեցականացն Հռովմայ (220) : Յաւուրցն Գրատիանոսի սկիզբն արարին ուսանելոյ զօրէնստգիտութիւն :

բայց այն ոչ էր բացատրութիւն սուրբ գրոց, և ոչ քննութիւն աւանդութեան և վարդապետութեան Հարց, որք կարէին Հետեանս ծանունս յառաջ բերել, և վտանգաւոր զիտս յերեւան հանել, և ցուցանել զհակառակութիւն որ կայր ի մէջ Հին և Նոր իրաւանց եկեղեցւոյ. այլ պարապէին յուսումն Գրաւիանոսի, և կոնդակագրոց և հռովմէական իրաւագիտութեան: Ըստ այսմ Իննովկննտիոս Գ երաց ի Հռովմ զգպրոց իրաւագիտութեան, իսկ զուսումն աստուածաբանութեան եւ թող ի հեռաւորն Փարիզ: Ի դաս կարգինալաց գրեթէ միշտ գտանէին քսան իրաւագէտք առ մի աստուածաբան: Միանգամայն հռովմէական պալատն Խալաքի էր ամենեւին, և Խալիայն՝ հռովմէական բոլորովին: Թէպէտ և ի սկզբան ԹԳ դարուն ընդ ամենայն Խալիա երեւցաւ եռանդն իմն ի բանալ համալսարանս, սակայն վախճան նոցին էր ուսանել զբժշկութիւն և զօրէնսգիտութիւն, և ոչ զաստուածաբանութիւն: Խալաքիք թողուն զուսումն աստուածաբանութեան Գաղղիացւոցն, Գերմանացւոց և Անգղիացւոց, այնպէս զի զօրղիս իւրեանց եթէ կամէին տալ յուսումն ինչ՝ առաքէին յօտար աշխարհս 221): Ծանթէ ասէր զհայրենակցացն իւրոց՝ թէ նոքա ուսանին զկոնդակագիրս, և ոչ ինչ միտքնն աւետարանին և զրուածոց Հարցն սրոց: Աղերն Հռովմայ սակաւ յոյժ փոյթ ունէր տարածելոյ Խալաքիս զուսումն աստուածաբանութեան 222), և պապք այնր աղագաւ զիւրազոյնս հրաժարէին ի տարածելոյ զազգեցութիւն իւրեանց ի ձեռն ուսումնական կրթութեան, զի առ ձեռն պատրաստ ունէին զայլ հնարս գործունէութեան: Նորահնար կրօնաւորական կարգս ունէին Դոմինիկեանց և կրօսեր եղբարց (Փրանկիսկեանց), որք զօրով ընդ արթուն հսկողութեամբ ընդհանրաւէն ձեռնարաց (այսինքն է վանահարց) իւրեանց բնակելոց ի Հռովմ, և միանգամայն սովորեալք միարանել զշահս օգտի կարգին իւրեանց ընդ շահոց հռովմէական պալատանն, ոչ թողուն տեղի երկրայութեան՝ թէ նոքա պատրաստ են հեռի առնել զայն ամենայն որ ինչ կասկածելի երևիցի ի հնարս հաստատութեան նորոց

ղրութեան Հռովմայեցւոյ : Ի միջոյ կարգացն այնոցիկ, մանաւանդ ի միջոյ Դոմինիկեանցն *) առնոյր պալատն զպաշտօնական աստուածաբանս իւր (քանզի հարկ իսկ էր զէթ մի միայն ունել աստուածաբան), զորօրինակ և զվարժապետն անուանեալ պալատանն սրբոյ **):

Գ.

Նախապատուութիւն իրաւագիտութեան քան դատուածաբանական գիտութիւնս : — Վնասք որ անտի : — Կարծիք Պարոնի : — Յոյս նորա ևս նմանեաց նորին :

Ռոճէր Պարոն ***) և ժամանակակիցք նորա հաստատեն՝ թէ ոչ աստուածաբանութիւնն, այլ օրէնսգիտութիւնն համարեալ էր անքոյթ ճանապարհ հասանելոյ յեկեղեցական պաշտամունս և ի շահաւէտ տեղիս : Քանզի աստուածաբանութիւն

(*) Դոմինիկոս աղանձացի հիմնեաց է Տուլուս (Թուլուզ) Գաղղիացացոյ յաթիւ 1215 զհարիւր իրժնաւորաց, որ է նորա անուն հիւնցան «Դոմինիկեան», և էր նպատակ նոցա բարոյել հերժոյթիւնաց, որոյ վասն անուանեցան և «Բարդղիւ իղբոր» : Ի նոցանէ սկիզբն առին և խանդավառ ազգիւս մերոյ է սկիզբան Ժ.Գ. դարսան «անկեխութ» :

(**) Լաթիններէն «Ժոզէրոպէր սակրէ՛ պալատիէն» :

(***) Ռոճէր Պարոն (իւս՝ «Պէթն») միայն անհիւանդի ներհան աթիւնոյն ճիւղոս-լիւանդ, յանուանալ Բնաճիւղոս-լիւան, վախճանեալ յաթիւ 1294, անուանի է ոչ միայն հնարագիւղոս-լիւանիւն և հանճարով, որովք հնարեաց զվարճոյ, զքերական և զայլ ինչ քաղնամ, այլ և հալածանքն և քաղնամեաց Բնադարձալիւանիւն զորս իրեաց է արժիւղոցն զարդարոս-լիւնի է իբրև հախարհք ս :

ի ձեռս զպրոցին Անսելմոսի Քանթերպուրեցոյ, Արայելարդոսի, Բեռնարդոսի, Հոգոքերտոսի, Պուլլոսի և այլոցն զպրոցականաց, որք յառաջ էին քան զԹովմաս Ագուինացի, ոչ ինչ նպաստ եղև ի հիմնել զԳրիգորեան դրութիւնն, և ի հաստատել զհամաշխարհական տիրապետութիւն պապից, Ի դրուածս աստուածաբանիցն այնոցիկ ոչ ուրեք գտանի բացատրութիւն վարդապետութեանն զեկեղեցական իշխանութենէ հիմնելոյ ի վերայ պապական դրութեան : Միայն բանադնացութիւնքն ընդ Յոյնս յառաջ և զկնի ժողովոյն Լուգդոնի (1274), և այն ինչ ի լոյս եկեալ կարծեցեալ վկայութիւնք յունական Հարցն և ժողովոց, որպէս և հաւաքումն կոնգակաց և վճռոց Գրիգորի Թ, մուծին զայս ոճ դրութեան յաստուածաբանութիւն անդր : Իրաւագէտքն առաջինք եղին ի նուաստացուցանել զուսումն իւրեանց և ի փոխել զայն ի գործի շողոքորթութեան. և միայն ի վախճան ԺՊ դարուն հետեւեցան նոցա յայսմ մասին և աստուածաբանքն ևս : Այնպիսի աստուածաբանք մեծաւ մասամբ էին ի կարգէ մուրացիկ կրօնաւորաց, և ի պատճառս արտօնութեանց շնորհելոց նոցա՝ հարկաւ պարտ էին փոյթ մեծ ունել բարձրացուցանելոյ՝ քան թէ նուազելոյ զիշխանութիւնն պապական. բայց թէ և յօժարէին նոքա այլ ազգ ինչ զրկել, անտարակոյս գտանէին զանձինս իւրեանց բանտարկեալս ի բանտի վանացն իւրեանց : Միայն արք որք ունէին վիճակ ինչ ազատ, և արտաքոյ սովորական կարգաց, որպիսի էին Օքքամ *) և այլք յԱնուանականաց կարողացան խոտորել յայնմ ուղղութենէ. այլ և նոքա (զորօրինակ Մար-

(*) Գրաւէլէմոս Օ'քամ աշակերտ Տոմաս Սիլվէրէ, մեռնիւ Փրանկիւնիւն, ուր հիշք է Գրիգորեան աստուածաբանութեան, և լատինացիք յանձնառեալու «Անյաղի վարդապետ», արեւբար ընդդէմէ իբեցաւ աշխարհութեան իշխանութեան պապից, և բանաբերեալ է նոցանէ՝ յապն 1350, իբեկեաւ յապարանս արեւելե Պատարկոյ, և անդ է Մանթոյ, Ժազոսի վիճմանեցաւ յապն 1345 իմ 1347 :

սխիտս Պատաւացի) չկարացին ի խուռն բազմութեան ստացօղ և մտացածին գրուածոց գտանել զհետս ինչ ուղղութեան :

Հանրական աղէտքն յառաջ եկեալք յապականեալ իրաւագիտութենէ Եկեղեցւոյ՝ դարձելոյ ի զէն հոգեւորական բռնակալութեան, ևս և ի պապութենէ, էր սոսկալի կործանումն բարոյական և կրօնական զգացմանց արեւմտեան քրիստոնէից. և յերկուց աստի զուգապէս գետահետեալ աղբերաց, որք երկոքին ևս ցամն 1505 յիտալական ականէ բղխելով օգնէին իւրերաց, թունաւորեցաւ աշխարհ ամենայն :

«Իրաւագէտք, ասէ Ռոճէր Պաքոն 223), կառավարեն , ղԵկեղեցի, և չարհարեն և յուղեալ շփոթեն զքրիստոնեայս , երկարատե գատաստանօք , , Եւ արգարե հզօրագոյնքն ի պապս, որպիսիք էին Իննովկենտիոս Գ և Դ, Աղեմէս Դ և Վոնիփակիոս Ը, որք ձեռնհաս գտան տիրապետել ի վերայ ամենայն աշխարհի, իրաւագէտք էին : Ըստ ասելոյն Պաքոնի պարտ էր եկեղեցական իրաւագիտութեանն վերստին գառնալ յաստուածաբանական (այսինքն համաձայն գրոց սրբոց), ապա թէ ոչ, ոչ ևս զոյր հնար փրկութեան : Եւ նա ևս ըստ օրինակին Տանթէի տեսանէր՝ զի աղբիւր խանդարման և ապականութեան էին պապական կոնգակաղիւրքն, և նախապատուութիւնն որ տուեալ լինէր նոցին առաւել քան թէ գրոց սրբոց 224) :

Երևի թէ Պաքոն խորագոյնս նկատեալ տեսանէր զպատճառս ապականութեանն՝ որ ծածկեալ էին ի բազմաց. սակայն և այրն այն գերահռչակ ունէր միայն զազդումն ինչ բնական, և ոչ զբացայայտ գիտութիւն, որ ի ժամանակին յայնմիկ ի պատճառս սակաւութեան պատմական տեղեկութեանց և քրննարանական դատողութեանց՝ անհնարին իմն էր : Բայց հաւատարմ Պաքոն, և բնդ նմա բազումք ակն ունէին, թէ մօտալուտ առաջի կայ մաքրութիւն Եկեղեցւոյ, զոր կատարեսցէ, ասէին, պապ դք երկիւղած յԱստուծոյ, և թերևս կայսր դք բարերարոյ, և թէ մաքրութիւնս այս Եկեղեցւոյ եղիցի զիսաւորապէս փոխակերպութեամբ եկեղեցական իրաւագիտութեան (4) :

Գ.

Ժողով կարդինալաց: — Նախապատուութիւն նոցա: — Անկումն յեպիսկոպոսութենէ յերիցութիւն: — Հակառակութիւնք ընդ կարդինալսն եւ ընդ պապս: — Երդմունք եւ երդմնադանցութիւնք պապից: — Վնասակարութիւն իշխանութեան եւ Տոխութեան կարդինալաց: — Միջոցք ընտրութեան պապից: — Խտալացիք եւ Գաղղիացիք:

Դասք կարդինալաց եւ Պալատն Հռովմայ էին զխաւոր գործիք նորոյ պապութեանն, որք շղթայակապ առնէին եւ զպապս զխոսիլն, եւ հարկ առնէին նոցա ծառայել շահուց օգտի իւրեանց: Իբրեւ բացէ ի բաց հեռացաւ պապն ի բարեկարգութեանէ եւ ի կանոնաց նախնի Եկեղեցւոյ, իսկոյն երեւցաւ Ժողովն կամ՝ ծերակոյտ կարդինալաց*), որոց աւանդեցաւ յամին 1059 առ յապա ընտրութիւն նորոյ պապին: Կարդինալքն ի ձեռն նուիրակաց եւ ի ձեռն կցորդութեան իւրեանց պապական իշխանութեան, որ այնուհետեւ ոչ եւս ունէր զչափ եւ զսահման, հասին յայն աստիճան, զի սկսան ի բարձանց հայել նաւ ի վերայ եպիսկոպոսաց՝ որք ի ԺՄ դարուն տակաւին եւս նախապատիւք քան զնոսա էին ի Ժողովս: Անդէն իսկ ի սկզբան (1054), յորժամ նոր դրութիւնն պապական այն ինչ սկսանէր բողբոջել, կարդինալքն ձեռն արկին պահանջել վասն անձանց զնախապատուութիւն քան զարքեպիսկոպոսունս. բայց

(*) Զայն «Կարդինալ» (լատինէն «Կարդինալէ») նշանակէ «Բնիւստոր», որպէս ինչէն է հնումն եւ սօմս է պալատականաց կայսերացն Բնիւստորն: Ի ԺՄ դարուն սեպտեմբերին պապն զայն իշխումն ի տրոհութեանց իւրեանց, զորոց շինան սահմանէն 70 լինէլ: Կարդինալքն զորք է Բնիւստորպէս ընտրութեան պապին. եւ ունին Բնիւստի կարգաւորն եւ վերաբերմ ծիւղան, որոց վասն եւ սօմն է Հայոց Կաթողիկոսի հոգոյ Բնիւստ — «Ծիւղանաւոր», ինչիւ զնոսա:

սօքա նաև յամին 1196 համարէին բարձրագոյնք քան զնոսա : Միայն ի Ժողովին Լուգգոնի (յամին 1245) սահմանեցաւ, և այնուհետև ոչ ևս կրեաց ինչ հակառակութիւն, նախապատուութիւն կարգինալաց, ևս և կարգինալ երիցանց և սարկաւազաց՝ քան զեպիսկոպոսունս ամենայն ազգաց քրիստոնէից : Առ սակաւ սակաւ մինչև յայն հասին՝ զի եպիսկոպոսացն ոչ էր հնար այլ ազգ խօսել ընդ կարգինալս՝ եթէ ոչ ի ծունկս գոլով, և կարգինալքն վարէին ընդ նոսա իրրև ընդ ծառայս իւրեանց 225) :

Ոչ յանխորհուրդս բնկալան Անսերմոս, Գրիգոր և Գրատիանոս ի կանոնադրութիւնս իւրեանց զայայտի վկայութիւնս ինչ ի բանից Հերոնիմոսի, յորս հաստատի նախնականն հաւասարութիւն եպիսկոպոսաց և երիցանց, և նախապատուութիւն եպիսկոպոսացն սահմանեալ լինէր միով և եթ սոփորական իրաւամբ : Վարձատես յօրինիչքն պապական զրութեանն ոչ միտ եղին՝ զի այսու արկանէին զտապարն առ արմին հրառովմական նախադաշութեան. մի միայն փոյթ նոցա այն էր՝ զի բարձրացի աստիճան կարգինալաց, ճանապարհ հորդեացի տիրապետութեան պալատանն, և վերայ աւերակաց եպիսկոպոսական զրութեան հիմնեցի պապականն : Արովհետև իրաւազիտութիւնն Գրատիանոսի համարեալ լինէր մի միայն աղբիւր՝ յորմէ քաղէին զկանոնս զեկեղեցւոյ և զեկեղեցական դասակարգութենէ, վասն այնորիկ ի վախճան ԺԳ դարուն եպիսկոպոսունքն յայն հասեալ էին՝ զի թեակոխէին առնուլ զպատիւ կարգինալ երիցանց, և զայս անկումն յեպիսկոպոսութենէն յերիցութիւն, որ ի նախնի Եկեղեցւոջ անճոռնի իմն արդեօք երևէր, համարէին նոքա իրրև զամբարձումն ի բարձրագոյն աստիճան : Ի ժամանակի բարգաւաճանաց պէս պէս արտօնութեանց, և կործանման համօրէն նախնի եկեղեցական օրինաց, յորժամ սահմանադրեալն տնտեսութիւն եկեղեցական վիճակաց խախտեալ էր բոլորովին ի ձեռն մուրացիկ և թափառական միանձանց, այսպիսի անկումն յեպիսկոպոսութենէ յերիցութիւն մասն էր նորոյ զրութեանն :

Ի հռոմէական եկեղեցւոյ ընդ երկար ժամանակ վեր ի վայր շարժումն գործէին կշիռքն ընդ մէջ տիրապետական իշխանութեան կարգինալաց և ընդ մէջ բացարձակ իշխանութեան պապից : — Կացին պապք այնպիսիք՝ որ ոչ ինչ փոյժ կալեալ հակառակութեան կարգինալացն Իտալացւոց, զհետ երթային քաղաքականութեան Գաղղիացւոց, որպիսիք եղնն Մարտինոս Դ և Վղեմէս Ե. կացին և այնպիսիք՝ ընդ որս կարգինալքն հաղիւ համարձակէին խօսել, կամ զաչս ի նոսա ամբառնալ, որպիսիք Վենիսիականոս Ը և Պօղոս Դ. իսկ ոմանք ի պապիցն նաև ի մահ մատնէին զկարգինալս, որպէս արարինն Ռոբաշոս Զ, Եղեքսանդր Զ և Լևոն Ժ : Բայց սովորաբար Ժողով կարգինալացն, յորոյ ի ձեռս էր ընտրութիւն պապին, և յորում պահեալ լինէին շահք և աւանդութիւնք պապականք, ունէր զկառավարութիւն ամենայնի : Նա էր որ հսկէր արժնութեամբ, զի պապն մի՛ հանցէ երբեք ի ձեռաց զիրաւունան ստացեալս և զընկալեալ սկզբունս, և գործակից լինէր յամենայնի ղեկավարութեան եկեղեցւոյ. մեծապէս փոյժ ունէր՝ զի պապն ի բաղմնապատիկ գէպս կատարող միայն իցէ կամացն իւրոց և վճռոց : Հնարքն զոր հնարեցին յետնագոյնքն ժամանակաւ և այժմու պապք առ ի ղեկավարելոյ զամենայն զգործս՝ յինքնանս յանկուցանելով զերկուս կամ զերիս կարգինալս համախոհս ինքեանց, առ ի խափանելոյ զգումարմունս Ժողովոյ կարգինալացն, յաջողեցան միայն առ Մարտինոսիւ Դ : Բայց Վենիսիականոս Ը, Վղեմէս Ե, Յովհաննէս ԻԲ, որք կացին ի կիսոյ Ժ-ն դարուն և այսր, ամենեքեան յօգուտ վարեցին զայս հնարագործութիւն, և այնու մանաւանդ առաւելապէս օգտեցան, զի ի ձեռս իւրեանց ունէին զահագին բաղմնութիւն կարգինալաց, բաշխելով ի նոսա զշահաւետ տեղիս և զպաշտամունս :

Մրցումն հակառակութեան ի մէջ սակաւապետութեան և բացարձակ միապետութեան պապիցն տեսաց զամս երկերիւր և աւելի : Կարգինալքն թեպէտ և տային հրաման պապին վարել զիշխանութիւն անսահման ի վերայ տիեզերական եկեղեցեաց,

սակայն գուն գործէին նեղել զնա յրնտրութեան անդ պէս պէս բանագնացութեամբք, և պահանջմամբ՝ զի ինքն ի միասին ընդ իւրեանս արասցէ զկառավարութիւն ընդ անուամբ հռոմէական պաշտօնս: Իննովկենտիոս Ձ արդէն յամին 4555 ի բաց մերժեաց զայնպիսի պայմանադրութիւնս. իբր զի պապական իշխանութիւնն յԱստուծոյ տուեալ գոյով՝ չկարէ, ասէր, փակիլ ընդ սահմանաւ. սակայն փորձ պայմանադրութեանցն այնոցիկ վերստին կրկնեցաւ: Նորընտիր պապին՝ յառաջ քան զձեռնադրութիւն նորա՝ առաջի առնէին ի փակարանի անդ զբազմութիւն յօդուածոց, և նա պարտական էր երգնուլ ի պահել զնոսին: Նպատակ յօդուածոցն այնոցիկ էր չափ դնել վատնողութեան և բռնաւորութեան պապին. ապա և Հաստատել զանփոփոխութիւն կարգինալացն և զմասնակցութիւն նոցա ի բաժանման եկամտից: Եւզինէոս Գ Հաստատեալ էր զյօդուածն զայնոսիկ՝ առանց բնաւ ունելոյ ի մտի պարտաւորել զանձն իւր ի պահպանութիւն նոցին 226): Չնոյնպիսի երդումն երդուաւ և Պիոս Բ. քանզի երդուաւ նա կերպարանափոխ առնել զպալատն հռովմէական (որ կարեւոր էր յոյժ ի ժամանակին), և ի ծածուկ պահել զայնոսիկ զաշնակցութիւնս՝ որ արդէն առաջի առնէին զխաւարային իմն պատկեր անկարգ կառավարութեան Եկեղեցւոյ. սակայն և Պիոս Բ նոյն պէս ինքնահաճութեամբ ստեաց երդմանն իւրում որպէս և նախորդքն իւր, այնպէս զի ի թիւս ծանր ծանր ամբաստանութեանցն եղելոց ընդդէմ՝ պապից ժամանակին՝ յաւելաւ և ամբաստանութիւնն զերդմնազանցութենէնոցա: Այսու ամենայնիւ երդումն զոր Պօղոս Բ (յամին 4464) երդուաւ ի փակարանին՝ տարածեցաւ և ի վերայ այլոց բազմապատիկ իրաց, Խոստանայր նա այնու երդմամբն պատուիրել ընթեռնուլ առաջի իւր հրապարակաւ ըստ ամենայն ամսոց զյօդուածն զորս երդնորդն կատարել, և հրաման տալ կարդինալաց՝ երկիցս ի տարւոյ ժողովել և դատել, կատարեալ իցէ պապն ըստ արժանոյն զերդմնա իւր: Յետ սակաւուց ետես Պօղոս, — և Շողոմարարքն զնոյն ասէին ցնա, — թէ պապական իշխանութիւն իւր

կարի իմն նեղեալ է. վասն որոյ ստիպեաց կամ համոզեաց ըզ-
կարդինալն ստորագրել առանց ընթեռնելոյ զնոր խոստմնագիր
բոլորովին պլախոխեալ : Այն ինչ Բեսարիոն ի փախուստ ա-
ճապարէր ի սենեկէ անտի, պապն դարձոյց զնա յետս, և ըս-
պառնալեօք բանադրանաց ստիպեաց և զնա ի ստորագրել : Յա-
ղագս այսորիկ ետ նա կարդինալացն զնոր իմն զարդ զլիսոյ, այս-
ինքն է զգրակ մեաաբեսայ՝ հանդերձ կարմրագոյն վեղարաւ
զոր յառաջ պապքն միայն զնէին : Սակայն և այսու ոչ խա-
փանեցան կարդինալքն ի գծագրելոյ յետ մահուն Սեքստոսի Գ
զնոր խոստմնագիր 227), զորոյ զկատարումն պարտական էր
երդնուլ նորընտիր պապն : Իննովկենտիոս Ը երդուաւ զայն,
բայց ապա և զանց արար 228). զնոյն արար և Յուլիոս Բ
(1505) : Երդնուին պապքն գումարել ի սուղ ժամանակի ժո-
ղով տիեզերական, և ոչ կատարէին զխոստումն իւրեանց, Եւ
այսպէս ընդ ամս իբր հարիւր յերկարաձգեցաւ հակառակու-
թիւնն ի մէջ կարդինալաց՝ խնդրողացն զշահ անձանց և զա-
ռաւել մասնակցութիւն ի կառավարութեան Եկեղեցւոյ, և ի
մէջ պապից՝ որք ոչ կամէին սահման զնել բացարձակ միա-
պետական իշխանութեան իւրեանց : Աերջապէս յաղթութիւնն
մնաց ի կողմն պապից : Յընթացս ԺԶ դարուն կարդինալքն
դարձեալ կորուսին զնախնի իրաւունս իւրեանց, և եղնն սոսկ
խորհրդականք պապին. այնուհետեւ ի կամս պապին էր հար-
ցանել կամ ոչ զխորհուրդ ի նոցանէ, բայց ոչ ևս պարտա-
կան էր անսալ կարծեաց նոցա :

Պապքն որ յաւուրց անտի Գրիգորի Է հնարագէտք էին
յոյժ ի յօրինել պէս պէս ձևս երգմանց, որովք յուզեալ շը-
փութէին զխիղճ մտաց մարդկան, և զամենայն ինչ նուաճէին
ընդ իշխանութեամբ, այնուհետեւ ինքեանք անդադար առ ոռն
հարկանէին զերգումնս իւրեանց : Յայլմէ կողմանէ անիմանալի
իմն է թէ զխորդ կարդինալք այնպիսիք՝ որք ընտրէին մի զկնի
միոյ զՍեքստոս Գ, զԻննովկենտիոս Ը, զԱղեքսանդր Գ, կարող
էին կարծել՝ թէ պապն զորութեամբ խոստմնագրոյն իւրոյ յետս
կացցէ ի հրապուրիչ վայելմանէ անսահման իշխանութեան իւ-

րոյ : Եւ սակայն մնալն յաղթութեան ի կողմն պապից թերեւս նուազագոյնն էր ի չարիս . քանզի բռնակալութիւն սակաւապետութեան չարագոյն է քան զտիրապետութիւն միոյ անձին :

Ընդ այս չի՞ք երկրայութիւն՝ զի ազգեցութիւն Ժողովոյն կարդինալաց ի վերայ գործոց Եկեղեցւոյ մնասակար եղև յոյժ յոյժ : Արկումն Ժողովոյն այնորիկ եղև Հազար ամօք զկնի Հիմնարկութեան Եկեղեցւոյ, և սարդեցաւ հմուտ յեկեղեցական դասակարգութիւնն Հիմնեալ ի Քրիստոսէ և յառաքելոց՝ իրրև զօտարոտի ինչ և զանճոռնի անդամ : Ամէին կարդինալքն անցանել զանցանել զեղիսութեամբ իւրեանց և ճոխութեամբ և թուով ծառայից քան զհարստագոյնս յեպիսկոպոսաց, մինչդեռ Հռոմ և շրջակայք նորին ոչ էին այնմ ձեռնտու : Ամէին հարստացուցանել զազգատոհմն իւրեանց, և ընձեռնել ազգակցացն իւրեանց և բարեկամաց պաշտամունս փարթամացուցիչս : Հարկ ի վերայ կայր յեղաշրջել զկարգս Եկեղեցւոյ առ ի ընու զպէտս նոցա, և յաւելուլ զչահս օգտիցն . ուստի հարկ եղև զբազում եկեղեցական պաշտամունս անյարմարս իրերաց յանձն առնել միում ումբ 229) . և եկամուտքն ի ձեռս բերեալք սխմնականութեամբ՝ հետզհետէ յաճումն և յառաւելութիւն գային . միով բանիւ՝ կարդինալքն միայն էին որք յանկարգանալ Եկեղեցւոյ բարեկեցիկ լինէին և հարստանային 230) : Հազիւ երբէք դէպ լինէր մինչև ցսկիզքն ԺԴ դարուն՝ միաւորել կարդինալական իշխանութեան ընդ եպիսկոպոսութեանց արտաքին տէրութեանց, բայց առ Խննովկենտիոսիւ Դ (1230) սովորական ինչ եղև այն . այնպէս զի հռովմէական Եկեղեցի ինքնին ետ զօրինակ արհամարհանաց և զանցառութեան պարտուց իշխանութեան . արդէն Յակոբ Տը Վիթրի *) ասէր՝ թէ եկամուտք համօրէն Գաղղիոյ հազիւ թէ բաւական էին ի ընու զպէտս ծախուց կարդինալացն 231) :

(*) Պատմութիւն ԺԴ դարոս, Եղեմիոսիւ և Էրզրումիւ Լեւոնեան յատեն 1244 :

Ի ԺԳ և ի ԺԴ դարս յընտրութեան անդ պապից կարգինայլքն երբէք երբէք զանցանէին քան զսահման իշխանութեան իւրեանց, թէպէտ և այն ոչ ևս պատահեաց ի կիսոյ ԺԵ դարուն և այսր։ Ի ԺԲ դարու, և յառաջին ամս ԺԳ դարուն, ընտրութիւն նորոյ պապին լինէր իսկոյն յետ մահու նախորդի նորա։ Բայց յորժամ պապութիւնն եհաս ի ծայրագոյն աստիճան իշխանութեան իւրոյ, պապական աթոռն դատարկ մնայր ամ մի և երկուս, և կարգինայլքն այնպիսի պլանդակ ծաղրածութեամբ կամէին իմն ցուցանել աշխարհի՝ թէ զիւրագոյն ևս է լինել առանց պապի, յորմէ յառաջ գայցէ յեկեղեցւոջ ամենայն իշխանութիւն։

Այսպէս, օրինակ իմն, Կեղեստինոս Դ ընտրեցաւ յետ երկուց ամաց, Գրիգոր Ժ յետ երկից, և Նիկողայոս Դ զրեթէ յետ միոյ ամի։ Ի մահուանէն Նիկողայոսի ցընտրութիւն Կեղեստինոսի եւ անցին ամբ երկու և ամիսք երկք. և զինի մահուն Բենեդիկտոսի ԺԱ աթոռն պապական մնաց դատարկ զամիսս մետասան. իսկ յետ մահուն Կղեմայ եւ զամս երկուս և զամիսս չորս։ Հանդերձ այսու մէն մի փակարան տեսարան լինէր նենգութեանց և երկպառակութեանց կամ կռուոյ ի մէջ ազգացն Վաղղիացւոց և Խալապուցւոց, որք վիճէին թէ ո՞ւմ անկ իցէ յիւր կողմն ձգել զպապականն իշխանութիւն, մինչև հուսկ ուրեմն յաջողեցան Վաղղիացիք ի ձեռս բերել զյաղթութիւն։

Ե.

Պալատն պապական։ — Խտիրն ընդ Եկեղեցի եւ ընդ պալատն։ — Գործողութիւնք հռովմէական պալատանըն։ — Յակոր Տը Վիթրի։ — Հռորերտոս Կրոսթէթ։ — Նիկողայոս Գ եւ Յովհաննէս Փարմացի։ — Բանք սըրբուհեացն Հիլտեկարտի եւ Բրիգիտայ։ — Անյազ ընչաքաղցութիւն պալատականաց պապին։

Փոփոխութիւնն այն մեծ որ գործեցաւ յամս իրր քառասուն, — ի վերջոյ ԺԱ դարուն մինչև ցամա 1150, — նշանակի

սակաւ բառիւքս, «Հոռովմէական Եկեղեցի դարձաւ յայնժամ ի պալատ Հոռովմէական», : Սակայն արդեամբք կարի յոյժ մեծ է խտիրն ընդ եկեղեցին և ընդ պալատն : Քանզի յառաջն յորժամ բան լինէր զԵկեղեցւոյն Երուսաղէմի, Աղեքսանդրիոյ, Եփեսոսի, Վարժագինեայ, Հռովմայ, ընդ այսու անուամբ խմացեալ լինէր ողջոյն իսկ ազգ քրիստոնէից, Հանգերձ եպիսկոպոսոք և քահանայիւք, ժառանգաւորօք և աշխարհականօք, որք առ Հասարակ եղբարս միմեանց ճանաչէին զանձինս 252) : Գործք Հանապապորդք վճռեալ լինէին յեպիսկոպոսէն և ի քահանայից նորա . իսկ կարեւորագոյն և անսովոր խնդիրք՝ ի Ժողովի զումարելոյ յեպիսկոպոսաց մերձաւորաց : Յեկեղեցւոջ կային Հաւատացեալք, և ընդ նոսին եպիսկոպոսունք երիցունք, որք կարողք էին և մատակարարէին զխորհուրդս, բայց ոչ գոյին պաշտօնական իրաւագէտք : Եկեղեցի պատիսի ոչ երբէք կարէր պալատ լինել, ցորչափ տիրէին ի նմին եկեղեցական սովորութիւնք և հոգի եկեղեցւոյ : Բայց Հռովմէականն Եկեղեցի դարձաւ և եղև պալատ ինչ, այսինքն զիւան գրագրաց, նօտարաց, սակարկողաց, որոց գործ էր վաճառել արտօնութիւնքս, վճիռս, կոնդակս պաշտպանութեան, և որ այն ևս : Ժողովարան էր այն կղերաց եկեղոց յամենայն կողմանց Եւրոպայ ի խնդիր ճոխ և փարթամ վիճակաց : Յառաջին ժամանակս անդ զամենայն գործս ի զլուխ բերէին արք կարգեալք ի Հռովմ ի կատարումն աստուածային պաշտամանց . և կարեւորագոյն խնդիրք լուծեալ լինէին ի Ժողովս՝ յորս կոչէին եպիսկոպոսունք զաւառաց . և զի չափաւոր էին պարապմունք այնոքիկ և գործողութիւնք, չէին ինչ պէտք առաւելագոյն թուոյ անձանց : Այլ զիարդ յեղափոխեցաւ այս ամենայն յետ Համաձայնութեանն եղելոյ ի Վորմս քաղաքի (յամին 1122), մանաւանդ յաւուրց անտի Գրատիանոսի : Ի յաճախել խռոն բազմութեան գործոց դատաստանաց, շնորհարաշխութեանց, ներողութեանց, թողութեան մեղաց, հրամանագրոց և կանոնադրութեանց սահմանելոց վասն հեռաւոր աշխարհաց Եւրոպայ, ևս և Ասիոյ, անհետացաւ կատարումն տեղական եկեղեց-

ցական պաշտաման, և պէտք եղեն ամբողջի հարիւրաւոր անձանց, ամբողջ՝ որոյ հայրենիք պարտն էր, որոյ պատուասիրութիւն էր բարձրագոյն տեղին ի նմա, և ամենայն փոյթ ջանիցն զօշարադութիւն, յաւելուած տրոց, և աճումն շահուց յօգուտ նորին և պապական դանձարանին: Պաշտօնեայք պալատան վստահացեալք ի պաշտպանութիւն իշխանութեան որում ծառայէին՝ ոչ ինչ բնաւ փոյթ ունէին զնախանձուէ և զարհամարհանաց աշխարհի, որ հարկատու էր նոցա: Ասէին իմն առակաւոր բանիւ. «Թող ատեսցեն, շատ է զի երկնշիջին», 253):

Ի զուր էին ամենայն խրատք զգուշութեան տուեալք նոցա յարանց իմաստնոց: Անգէն իսկ ի ԺԻ դարուն կանխատես լինէին ոմանք մեծի վտանգին յոր արկանելոց էր զաշխարհ փոփոխելն հռովմեական եկեղեցւոյ ի պալատ, և զայս գուշակեցին արք նմանեալք Հեռահօբի, Բեռնարդոսի, Յովհաննու Սալիսպուրեցւոյ, Պետրոսի Պլուացւոյ, և գրեթէ ամենայն արք ժամանակին որ ծանօթք են մեզ 254):

Յակոբ Տը Ալիթրի, — որ ապա կարգինալ եղև, — առ ժամանակ մի կացեալ գողով ի պարտտան, խոստովանէր (յամին 4246) թէ ո՞ր և իցէ եկեղեցական հոգի հետի է յատնէն յայնմանէ: Գործք նորին են քաղաքական խնդիրք, վէճք և դատաստանք. իսկ զհոգեւորական իրաց և ոչ իսկ բանս ի մէջ առնուն երբէք 255):

Ոչ որ յեպիսկոպոսաց ժամանակին Կննովկենտիոսի Պ, այնչափ անձնանուէր հաստատարիմ էր պապին, որպէս Հոռոքերտոս Մեծազլուխն *) եպիսկոպոս Լինքոլնի, պատուաւորն քան զամենեւին և զարմանալի ամենեցուն: Սա ևս Պրիգորեան ոգւով ասէր. «Իբրև եպիսկոպոս՝ զիշխանութիւնս իմ զամենայն ի

(*) Գաղտնիքն Կրօմլէի, անգղիացիքն Կրիթիկոս, և լատինեքն Ռոմիլիկոս: Քաղաքն, աստուածաբան բաւականաւոր՝ յամենակէնց և բարեկամ՝ Պատմի, Էլիսեանեալ յամին 4255:

պապէն ունիմ,, : Բայց ապականութիւնն որ հանդոյն մահա-
բեր ախտահաւակ հոտոյ ելանէր տարածանէր ի պալատանէ
անտի ընդ ամենայն մասունս Եկեղեցւոյ, թանձր կեղծաւորու-
թիւնն որ զժողովումն հարկաց ընդ մահու չափ մեղս գրէր,
մինչդեռ սեղանաւորք պապին և գործակալք քանդէին զեկե-
ղեցիս և զվանորայս չարաչար զօշաքաղութեամբ, և սկսեալ ի
Լոնտոնէ՝ հարկս ծանունս դնէին ի վերայ ամենայն եպիսկո-
պոսացն Անգղիացւոց, — այս ամենայն ասեմ և այլ ինչ բա-
ղում ստիպեաց զնա մերձ ի մահ իւր գրել առ պապն նամակ
բանիւք սաստկութեան, յորում յորդորէր զնա յապաշխարու-
թիւն : Անկեալ ի մահիւն մահու՝ զուշակեաց Հոգեբերտոս՝
թէ ծառայութիւնն եպիսկոպոսական յորում գտանի Եկեղեցի ի
ձեռս պալատանն՝ ևս քան զևս պարտի խոտանալ (256) :

Փոքր մի անադան քան զայն՝ պապն Նիկողայոս Գ կամե-
ցաւ ամբառնալ ի կարգինալութիւն զընդհանրական մեծաւորն
Արտսեր եղբարց զՅովհաննէս Փարմացի, զոր Պիոս Զ յամին
1777 դասեաց ի կարգս երանելեաց : Հրաժարեաց Յովհաննէս
ի կատարելոյ զկամս պապին և ասէ. « Հռովմէական պալատն
յայլ գործս պարապի, ի պատերազմունս և ի վաճառաշա-
հութիւնս, իսկ զվերկութենէ հոգւոց փոյթ ինչ ոչ ունի,, :
Պապն հոգւոց եհան և ասէ. « Մէք այնպէս սովորեալ եմք ի-
րացդ, զի համարիմք՝ թէ ամենայն զոր ինչ ասեմք և գործեմք՝
արդարեւ իսկ օգտակար է,, (257) :

Ի կիսոյ ԺԲ դարուն և այսր բովանդակ աշխարհական և
հոգեւորական մատենագիրք Եւրոպայ սկսան ևս քան զևս թըշ-
նամութեամբ բերիլ ընդդէմ պապին և պալատանորա : Պատ-
մաբանք, բանաստեղծք և աստուածաբանք յարձակէին սովո-
րաբար ոչ ի վերայ իրաւանց և իշխանութեան պապին, այլ ի
վերայ անկման Եկեղեցւոյ, ապականութեան կղերին և սիմո-
նականութեան հոգեւոր արքունեացն, ուր մէն մի շարժումն
գրչի, մէն մի աշխատութիւն՝ ոսկւով առնոյր զհատուցումն,
ուր գնոց գնէին զշահաւէտ պաշտամունս, զթողութեանս,
զվկայականս, զժողովութիւնս մեղաց, զներողութիւնս և զար-

տօնութիւնս, որպէս քնէ որ վաճառս ինչ ի կրպակաւորաց ։
Սրբուհին Հիլտեկարտ *) մեծարոյ յոյժ յաչս պապից և կայ-
սերաց, անդէն իսկ յամին 1170 մարգարէանայր վասն պապից
ասելով . « Հանգոյն կատարի գաղանաց որսան նորա զմեզ իշ-
խանութեամբն իւրեանց կապելոյ և արձակելոյ . ի ձեռս նո-
ցա թառամեալ զօսանայ Եկեղեցին ողջոյն ։ Նոցա կամքն են
նուաճել ընդ ձեռամբ իւրեանց զթագաւորութիւնս աշխար-
հի, այլ ժողովուրդք յարիցեն ընդդէմ նոցա, և ընդդէմ
կղերին հարստացելոյ և ապականելոյ, և տարցին զնա յետս
ի ճանապարհ օրինաւոր իշխանութեան ։ Յաժուցեն մար-
դիկ զմեծութիւն պապից, որք ոչ ունին բնաւ և ոչ զմի ինչ
հաւատաւ ։ Միայն Հռովմ և գաւառն աննշան որ շուրջ զՀռովմ-
մաւ՝ թողցի պապիցն, է զի ի պատճառս պատերազմաց, և
է զի միարան հաւանութեամբ թագաւորութեանց », 258) ։

Սաստկագոյնս ևս և ահագնագոյնս խօսէր զպապէն սրբու-
հին Բրիգիտտա (**) որ եկեաց ի Հռովմ՝ երկերիւր ամօք զկնի
սրբուհոյն Հիլտեկարտի . քանզի ասէր . « Նա, այսինքն է
պապն, չար քան զարուսեակն է, և դահիճ է ողւոյց հաւա-
տացելոց . նա դատապարտ առնէ զանմեղս, և վաճառէ ըզ-
հաւատացեալս զարշելի շահավաճառութեամբ », 259) ։

Սակայն հանգամանք իրացն ի նմին պայմանի մնացին ։
Եպիսկոպոսունք և արքայք հարկադրեալ էին քանդել զեկե-
ղեցիս և զմենաստանս իւրեանց, որպէս զի կարողացին յա-

(*) Աթենքի ինքնատարանի մէջ առ Հռենոսիւ, վախճանեալ
յամին 1178, հաւաքեալ է տեւեալքն իւրով և խորհրդաւն զը-
սանքով ։

(**) Իշխանակն Շուէրաց, որ յետ մահոս առն իւրոյ հիշեաց
վնա ինքնաց, և յետ աւերաբնացութեան յերեսաւելմ էկեալ
է Հռովմ՝ վախճանեաց աւերին յամի 1175 : Համբաւեալ էն յոյժ
առ իւրեւելիս « Յայդնութեանն Բրիգիտայի » շար և իսկն սովորա-
բար « արքանի Պրիմիտ » ։

զեցուցանել զղօշաքաղութիւն պալատականացն, և ի զլուխ հանել զգառս իւրեանց 240) . և աստի յառաջ եկն կաշառակերութիւն հասարակաց: Հարկ էր այնուհետեւ ամենեցուն հասուցանել արծաթ, սկսեալ ի դոնապանէն մինչև ցապան, և ամենեցուն պարգևս ընծայել. ապա թէ ոչ՝ ի կորուստ փնայր դատն. որպէս յայտ է այս ի հաշուոց երեսփոխանաց հասարակութեան Պրիւթ քաղաքի 241) : Եւ չէր ինչ բաւական որ ինչ տուեալ լինէր միանգամ. հարկ էր վճարել և ի բովանդակ ընթացս դատին: Առաւելապէս անյազուրդք էին կարգինալքն և ազգականք պապին:

Իրաւագէտն Պետրոս Տիւպուա ասէր. «Դժբաղդութիւն իմն է քրիստոնէութեան ողջոյն, զի կարգինալքն, որոց պաշտամունք ոչ յոյժ շահարեքք են, ձեռն արկանեն զողջես ի յափշտակութիւնս. և յաղագս այսորիկ չքաւորքն չկարէին ոչ ի ձեռս բերել զպաշտօն ինչ, և ոչ հաստատուն կալ ի նմին: Եպիսկոպոսունք ամբառնային ի պաշտօն՝ արդէն ծանրաբեռնալք պարտեօք. և այս վիճակ ի ԺՄ դարու՝ ի մտանել սովորութեան Դուքլանայ՝ ևս քան զևս ծանրացաւ:

2.

Դատողութիւնք ժամանակակից մարդկանն: — Տիւռան Մենտացի: — Ուրբանոս Է: — Նիկողայոս Օռէմ: — Տա՛նթէ եւ Բոնաւենտուրա: — Անլուարոյ Փէլա՛յոյ: — Օգոստինոս Թրիոնֆոյ: — Պետրարքա եւ Մարսիլի: — Պարթոլոյ:

Ի ԺԱ դարուն փոյթ և ջան սաստիկ եղև ի հռովմէական Եկեղեցւոյ ի զերծանել ի վաճառմանէ պաշտամանց, որ լինէր յապարանս իշխանաւորաց. բայց յայնմհետէ սիմոնականութիւնն տիրապետեաց ի վերայ բովանդակ Եկեղեցւոյն: Ճկոյթ մի հռովմէական պալատան առաւել ծանրանայր ի վերայ Եկեղեցւոյ՝ քան զամբողջ ձեռն իշխանին: Ոչ որ էր որ գտանէր

զհնարս փրկութեան։ Աչ զք միտ զնէր տրտնջանաց և կշտամբութեանց։ Ժողովք առանց պապին կամ նախարկաց նորասնդորք էին, և հարկադրեալ էին ի լռել. ամենայն այր եկեղեցական ծածկէր զտգեղութիւն զնացից իւրոց օրինակաւ Եկեղեցւոյն Հռովմայ։ Ամենայն ուրեք լսելի լինէին բանք պապիսիք՝ թէ «Մէք ի մանկութենէ ուսեալ եմք և խրատեալք՝ զի հռովմականն Եկեղեցի է ուսուցիչ և օրինակ ամենայն եկեղեցեաց. զոր ինչ գովէ նա և առնէ՝ զնոյն և մէք պարտմք գովել, և հետեողք նմին լինել։ Եւ ընդէր իսկ ոչ ունիցիմք առնել զհոգեւորական իրան և զխորհուրդս Եկեղեցւոյ աղբիւրս հարստութեան, մինչդեռ մէք ինքնին թանկագնոյ ստացեալ եմք առ այս ի Հռովմ իրաւունս. մանաւանդ զի այսու ճանապարհաւ և եմ կարող եմք հատուցանել զպարտս մեր զորս ունիմք անդանօր,»։

Եպիսկոպոսն Տիւսան Մենտացի յալին արկանէ զԵկեղեցի իւրոյ ժամանակին, որպիսի էրն յԽալիս և ի հարաւային Վաղղիս (յամին իւր 1510) բոս ամենայն մասանցն. և գտանէ զի զիսաւոր պատճառք չարեացն և ապականութեան է պալատն պապին։ «Նա զամենայն ինչ յինքն զրաւեալ է,»,
 «ասէ, և ի վտանգի կայ կորուսանելոյ զամենայն։ Անդադար»,
 «առաքէ ի վիճակս վիճակս զեկեղեցականս ապականեալս բա»,
 «րուք, զձօխացեալս յիւրմէ շահաւետ արտօնութեամբք, և»,
 «հլու եպիսկոպոսունք՝ առ ի չգոյէ արանց արժանաւորաց կա»,
 «ռաւարութեան Եկեղեցւոյ՝ պարտին ընդունել զնոսա։ Ան»,
 «ղբեալ առնու նա յեպիսկոպոսացն ահագին գումարս զրա»,
 «մոց, զորս ապա պապն և կարդինալք բաժանեն յիւրեանս։»,
 «այսու սիմոնականութեամբ կորնչի Եկեղեցին համօրէն, և»,
 «ցորչափ կացցէ մնացէ ի պալատան այս պայման իրաց, ըն»,
 «դունայն են ամենայն հնարք փրկելոյ զԵկեղեցիս», 242)։
 Յետ այսորիկ ի մէջ բերէ նա զկարեւոր բարեկարգութիւնս ինչ,
 առանց որոց հարկ է Եկեղեցւոյ ևս քան զևս ընկղմել յապա-
 կանութիւն. բայց քանզի ամենայն բարեկարգութիւնքն այնո-
 քիկ հակառակք են պապական դրութեանն, ուստի և մատենան

նորա, որ ըստ ցանկութեան պապին լինելոց էր յիշատակարան իմն ի Ժողովին Վեննայի, ոչ արար ինչ օգուտ երևելի:

Մի ոմն ի պապիցն Գաղղիացւոց, այն է Ուրբանոս Ե, որ տակաւին ևս ունէր ինչ ինչ գովելի տենչանս, խոստովանէր զաղէտս և զխանգարումն կարգաց Եկեղեցւոյ, և կարծէր՝ թէ պատճառք իրացն էին զաղարկն Ժողովոց 245): Բայց ոչ տեսանէր նա, կամ գէթ ոչ ասէր, զի նախորդքն իւր արարին զգումարումն Ժողովոց մասամբ անկարելի, և մասամբ՝ անպտուղ: Աստուածարանք ժամանակին կամեով ի վար արկանել զեղանակ խօսից նախնի մարգարէիցն նկարագրողաց զպականութիւն աղղին Երրայեցւոց, — նմանեցուցանէին զԵկեղեցին Հռովմայ պոռնկի, զոր խայտառակեցէ Տէր առաջի ամենայն աշխարհի: Աստ այսմ բարբառէր Նիկողայոս Օռէմ եպիսկոպոս Լիլլէօ քաղաքի ի Ճափն զոր խօսեցաւ յԱւետիոն (յամին 1565) յանդիման Ուրբանոսի Ե և կարդինալացին 244): Ապա ուրեմն մեծ էին արդարեւ չարիքն, եթէ նոքին իսկ եպիսկոպոսունքն և կարդինալք ոչինչ ընդհատ յաղանդաւորաց ժամանակին համարձակէին պղպէս նկարագրել զԵկեղեցի և զպապական աթոռն, և յայն յանգուցանէին զբանքս իւրեանց՝ թէ իրաւունս ունին բաժանելոյ զանձինս յայնպիսոյ ապականեալ ընկերութենէ, և ոչ միայն եպիսկոպոսացն էր այս կարծիք, այլ և ամենայն դասուց մարդկան: Փոխադրութեամբ պապական պալատանն յԱւետիոն, և անցանելով պապական իշխանութեան ի ձեռս Գաղղիացւոց, որք և զմեծագոյն մասն կարդինալաց ի Գաղղիացւոց անտի նշանակէին, չեղև ինչ էական փոխոխութիւն ի գործս Եկեղեցւոյ: Իտալացիքն եղնն այնուհետեւ նոյնպէս սրամիտք՝ որպէս և այլքն՝ ի խանգարել զԵկեղեցին. քանզի պապութիւնն հանդերձ առատահոս աղբերօքն հարստութեան զերծանէր եղանէր ի ձեռաց իւրեանց. քաջ ի միտ առնուին նոքա՝ թի քանի՞ զրկանք էին այն Իտալիոյ, կամ լաւ ևս ասել՝ Լատինական տօճմին. քանզի Իտալական աղգային զբացումն չև ևս զարթուցեալ էր ի ժամանակին: Բնակիչքն Տուսկիոյ և եկեղեցական նահանգին

Համարէին զանձինս իւրեանց հարազատ սերունդս նախնի Հռովմայեցւոց, ուստի և կոչեցնալս ի տիրապետել աշխարհի ձեռնն պապութեան, որ որպէս թէ սեպհական իմն էր նոցա։ Եւ ահա վասն այսորիկ յորդոր լինէր Տանթէ ի թուղթս իւր՝ մի՛ ևս հանդուրժել զի ամօթն և նախատինք շահասէր Գասկոնեանց (Սլեմայ Ե և Յովհաննու ԻԲ) սեպհականեցէ ինքեան զիստս և զպատիւ Լատինացւոց 245)։ Այլ և այր այնպիսի որպիսի դք էր Բոնաւենտուրա *) մեծարեալն ի պապից արքան պատուով, որ և իբրև կարգինալ և ընդհանրական մեծաւոր կարգին իւրոյ կապեալ էր ընդ Հռովմայ իբրու ամրապինդ կապանօք, — նա ևս յիւրումն մեկնութեան գրոցն Յայտնութեան ցոցանէր՝ թէ Հռովմ է պոռնիկն այն որ զինուով պոռնկութեան իւրոյ արեւցոյց զիշխանս և զժողովուրդս։

« Գանդի ի Հռովմ, ասէր նա, գնին և վաճառին պաշտամունք
 « Եկեղեցւոյ. անդր հաւաքին իշխանք և պետք Եկեղեցւոյ,
 « անարգելով զտէրն, ծառայելով լորութեան, յարելով ի
 « սատանայ և յափշտակելով զգանձն Քրիստոսի, » Եւ յառաջ տարեալ զբանս իւր ասէ. « Իշխանաւորք Եկեղեցւոյ
 « ապականեալք՝ ապականեցին և զկղերն ակտիւք իւրեանց,
 « և կղերն իւրոն չար օրինակաւ, ընչաքաղցութեամբ և ան-
 « հոգութեամբ թունաւորեաց և թշուառացոյց զամենայն ազ-
 « զրս քրիստոնէից, » 246) :

Եթէ զայս օրինակ խօսէր զՀռովմեական պալատանէն ընդհանրական զլուխ կարգին, յայտ իսկ է զի արք առաւել խրատակրօնք (զոր օրինակ հոգեւորականքն) սաստկադոյն ևս բանիւք խօսէին, անուանելով զպալատն Եկեղեցի Բարձրագոյն՝ իսպառ ապականեալ. բայց միանգամայն ակն ունէին յուսով՝

(*) Երբեք քանի՞ անգամ և անգամ Եւրոպացւոց « Սբե-
 քեան լարեալք » ասին իւրոց հոգեւորականքն, ամբողջութեւն է
 իւրեկեանքն յովն 1253, և լեւեմեան է Լեւոնի յուսով
 Ժողովոյն բարձրեւոյ անդ յովն 1274 :

Թէ մերձ է նորոգութիւն և բարեկարգութիւն Եկեղեցւոյ ի ձեռն Անդիգիկոսի պապին, որում սպասեալ մնային անհամբերութեամբ, Թէ հանդերձեալ է դալ անսպառառ:

Աստի ևս յայտ է՝ Թէ ոչ էր այն կուրութիւն իմն Կիպելանցն կուսակցութեան *): Ինքն իսկ Տանթէ տեսներ ի պապն գկատարումն մարգարէութեան գրոցն Յայտնութեան զպօռնկէն բազմելոյ ի վերայ եօթն բլրոց, որոյ արբեալ մարդկային արեամբ՝ հրապուրէ զթագաւորս և զժողովուրդս: Ընթեռնոյր Տանթէ զԲոնաւենտուրա, և վասն այնորիկ զներ ի բերան նորա յԱրքայութեանն **) իւրում զճառ ամբաստանական ընդդէմ ընչասիրութեան հռոմէական պալատանն 247): Բաց յայնմանէ տեսանէր նա, որպէս և այլքն, զայս ևս հանգամանս՝ զի պապութիւնն էր թշնամական զօրութիւնն այն՝ որ տկարացոյց զիշխանութիւն կայսերաց, սասանեցոյց զայն և տարաւ ի կորուստ. ապա ուրեմն, ասէր, պապութիւնն պատրաստեաց և փութացոյց զերևումն նեոինն, զոր մինչև ցայնժամ՝ արգելեալ ունէր կայսերացն իշխանութիւն:

Ըստ իմաստիցն Տանթէի խօսէր զպապութենէ և Ալուանոյ Փէլայոյ (կամ Պեղաղիոս) եպիսկոպոս և պաշտօնեայ պապական պալատանն, որ բազմամեայ փորձառութեամբն և ման-

(*) Կոստանդնուքիւն և Կոնստանդնուքիւն և Կոնստանդնուքիւն ի ժ.Ն. ժ.Գ. և ժ.Գ. որոնք յերկուս պատմութեալ զիտմելոս՝ անհնարին զնա բարձեցին ուղեարդին այնով: Կոնստանդնուքիւն և Կոնստանդնուքիւն Գերմանիոյ անկէն զիտմելոս, և Կոնստանդնուքիւն զպապից:

(**) Յայտ էսի՝ էր զի բերանաւորի բանաստեղծն Իտալացոց Տանթէ Ալեքսէրէ (ծնեալ է Փլորենտիոս յովն 1263, և լեւեմեմեալ է Հաամեննա յովն 1324) զի էր ի զերմաներս իոստանդնուքիւն: Ալեքսէրէստեղ զերմանա՞ նորա՝ «Ասորոսնայն իտալէրէրսն», անհանելա՛ բաժանի յերէն գիրս, որ էն Գիշիւս, Քաթարան և Արքայութեան:

բապատում՝ բանիւք ցուցանէ՝ թէ ի վերայ պապութեան կատարեալ է մարգարէութիւնն Յայտնութեան զպօռնկէն 248)։ Եւ սակայն մատնան նորա ողջոյն յայն բերի, զի ցուցցէ թէ պապութիւնն իշխանութիւն է յաստուածուստ կարգեալ, և կառավարէ զաշխարհ և զԵկեղեցի անսահման ինքնիշխանութեամբ։ Մեծապէս արժանի է խելամտութեան, զի այս պոսոր ըստ ամենայն մասանցն ի քննին առնու զԵկեղեցի, և նկարագրէ զայն ամենայն ճշգրտութեամբ, այնու ամենայնիւ ստիպի խոստովանել՝ թէ ինքն իսկ աթոռն պապական, և միայն աթոռն այն է որ ապականեաց զողջոյն իսկ զԵկեղեցի թոռնիւ ամբարտաւանութեան, իշխանսիրութեան և շահասիրութեան։ Թէ կղերն ի պատճառս խառաւորութեանց իւրոց ատելի լեալ է ամենայն աշխարհականաց, և թէ պատճառ ապականութեան նորին ըստ մեծի մասին է պապական պաշտոն։ Եւ այս ամենայն յայտնապէս տեսանի յամենայն իսկ էջս զրոյ նորա։ Ըսէ նաև զայս ևս՝ թէ չար օրինակն տուեալ ի պապից գտանէ հետևողս իւր ամենայն ուրեք. և եկեղեցական իշխանաւորքն ասէին. պապն այսպէս առնէ. էր չկարիցեմք և մէք զնոյն առնել. և այսպէս Եկեղեցին համօրէն յարիւն համակեալ էր, և առհասարակ զամենեւեան՝ զգլուխն և զանդամս՝ պատեալ էր խաւար աղջամղջին 249)։ Երդ եթէ սպասիցէ ընթերցողն՝ թէ Փէլայոյ յայն յանգուսցէ զբանս իւր՝ թէ հարկ է վերանորոգել յԵկեղեցւոյ զվաղեմին բարեկարգութիւն և չափ զնել անսահման ինքնիշխանութեան պապից, մեծապէս սխալ է. քանզի Փէլայոյ կայ և մնայ յայն կարծիս՝ թէ պապն փոխանորդ է Աստուծոյ ի վերայ երկրի. ուստի որպէս ոչ որ յանգնեսցի երբէք սահման զնել ամենակարող զօրութեանն Աստուծոյ, նոյնպէս ևս ոչ որ իշխէ զմտաւ անգամ՝ ածել՝ զնել սահման ինչ իշխանութեան պապին։

Ժամանակակիցն Փէլայոյի Օգոստինոս Թրիոնֆոյ անքոնացի միանձն Օգոստինեան, որ հրամանաւ Յովհաննու ԻԲ շաքարիեաց զմատնան իւր ԲԷՆԵԴԻԿՏԻՆ անուանեալ, հետեւեաց զնոր իմն թագաւորութիւն, որոյ տէրութիւնն ևս անկ է

պապին: Իբր զի յառաջն ասէին՝ թէ պապն ունի իշխանութիւն յերկինս և յերկրի, յերկինս վասն այնորիկ՝ զի ըստ իւրում դատողութեանն կարող է բանալ և փակել զգրունս արքայութեան. իսկ ի վախճան ԺԳ դարուն աստուածաբանք պալատանն ընծայեցին իշխանապետին Հռովմայ զտէրութիւն ի վերայ նորոյ թագաւորութեան, այսինքն է ի վերայ Գալիլէ: Թրիոնֆոյ ապացուցանէր՝ զի պապն իրրեւ բաշխող արդեանցն Գրիստոսի ի ձեռն ներողութեանց՝ կարող է, թէ կամիցի, միով ակնարկութեամբ ազատել ի քաւարանէ զամենայն Հոգիս միանգամայն առհասարակ՝ որք անդ իցեն, միայն այսու պայմանաւ՝ զի գտանիցին անձինք որք կատարիցեն զամենայն զպատուէրս տուեալս առ այս ի պապէն. և սակայն ինքըն չտայր խորհուրդ պապին առնել զայն 250): Միայն նոքա՝ զորս Աստուած առանձինն զթու թեամբ իւրով զետեղեաց ի քաւարանի ի խուռն բազմութենէ անտի անկոնէք մեռելոց, ոչ անկանին ընդ դատաստանաւ պապին: Ըստ կարծեացն Թրիոնֆոյի՝ իշխանութիւն պապին այնպիսի իմն ունի անսահման մեծութիւն, զի և ոչ ոք ի պապից կարող է զիտել՝ թէ զինչ ինչ կարէ առնել կարողութեամբն իւրով 251):

Ըստ օրինակին Բոնաւենտուրայի, Տանթէի, Փէլայոյի, զրէր և Պետրարքա փոքր ինչ զկնի (յամին 1550). որ ոչ սակաւ ժամանակս ի մօտոյ տեսեալ էր զպալատն պապական: Նորա ևս կարծիք այս են՝ թէ պալատն է կլինն այն Յայանութեան՝ արքեալ յարենէ մարդկան, մոլորեցուցիչ քրիստոնէից և ժանտախտ ազգի մարդկան: Այնպէս սոսկալի են նկարագրութիւնքն 252) զորս առնէ նա զպալատանէն, զի մարթ էր առաւելագանցս անուանել զնոսին՝ եթէ ոչ զնոյն հաստատէին և ամենայն ժամանակակիցք նորա: Բարեկամն և աշակերտ Պետրարքայի Լուիճի Մարտիլի՝ Օգոստինեան կրօնաւոր Փլորենտացի 253), նոյնպէս ուժգնագոյնս յարձակի ի վերայ արքունեացն Հռովմայ՝ որպէս և վարժապետն իւր. և ի մէջ այլոցն բանից ասէ. «Հռովմ տիրապետէ այժմ ոչ եթէ ի ձեռն կեղծաւորութեան, որովհետեւ պարծանս անձին համարի զախ-

տաւորութիւնն իւր, — այլ սպառնալեօք բանադրանաց և նզովից ։ ։

Ընդ զարս չորս ամբարձան բարձրացան յամենայն կողմանց և յամենայն լեզուս բիւրաւոր ամբաստանութիւնք ընդդէմ պապական տիրապետութեան, բռնակալութեան, ընչաքաղցութեան և ապականելոյ զօրրութիւնան. և այն է զարմանալի՝ զի ոչ որ իշխեաց ջրիկ զամբաստանութիւնն զայնոսիկ, կամ ասել՝ թէ չարախօսութիւնք իցեն և չարազանցութիւնք։ Արանեակք պալատանն շատ համարէին տալ զբացատրութիւն այսպիսի, թէ առջինն յաժողոս չկարէ անկանել ընդ դատաստանաւ ուրուք. ոչ որ իշխէ ասել ցապազ որ անկեալ յաթոյ և ի վստաց՝ թէ ընդէր քանդեա զնկեղեցի։ Հարկ է տանել ամենայնի լուութեամբ և համբերութեամբ, խոնարհութեամբ և հնազանդութեամբ 234)։

Եւելի ինչ քան զայս չասէին նորա բնաւ։ Միայն երբեմն ի բերանոյ աշխարհական իրաւագիտաց ամուսնացելոց, որոց արդասաւոր պաշտամունքն ոչ թուէին ըստ բաւականին չահաւտք, լսելի լինէր բան մի զժգոհութեան զկղերէն՝ որ սեպահականէր անձին իւրում՝ զամենայն բարիս աշխարհիս այսորիկ։ Էր երբէք զի զպատճառս կեղծելոյն իւրեանց և լուութեանն յայտ առնէին այսու բանիւք Պարթոլոյի *)։ « Եթէ կեամք մեք ի սահմանի հռովմեական Եկեղեցւոյ, հաստատեմք այսու զվաւերականութիւն պարզատրութեան Պոստանդիանոսի, ։ ։

Զօրութիւն պապական իշխանութեան բոլորովին հանգուցեալ էր ի վերայ կարծեաց մարդկան։ Յորչափ ժամանակակիցքն եղեալ իցեն ի մտի՝ թէ օրինաւոր է այն, և այլ ինչ ոչ գիտեն՝ եթէ ոչ զայս՝ թէ կիրառութիւն նորին արդարեւ հաստատի վերագոյն կամօքն Աստուծոյ, — մինչև ցայնժամ հաստատուն կացցէ մնացէ իշխանութիւնն պապական։ Ի ԺԳ և ի ԺԴ զարս ոչ որ յԱւրոպա ունէր զպարտուպատշաճն տն-

(*) Հռովմայէ Էրմանէր Իտալացի վերահանու յապի 1536։

ղեկութիւն, այլև ոչ զգացումն ստոյգ զրութեան գործոյն. ոչ որ զիտէր զանազանել զնախնի վարդապետութիւնն յազագս նախագահութեան՝ ի սոսկալիթխար միապետութենէ անտի՝ որ յայնժամ յանդիման լինէր կուրացեալ աչաց մարդկան իրրև զաստուածային ինչ կարգաւորութիւն: Զմտաւ ածելն անգամ՝ թէ այս ամենայն պտուղ էր և զանազան հանգամանաց, ևս և ստայօդ զրուածոց և խարդախանաց, խորշելի իմն թուէր իրրև զհայհոյութիւն: Ատելով ատէին մարդիկն զյեղանակն կիրառութեան այնր իշխանութեան, բայց ոչ մերձենային և ոչ յարձակէին ի վիճակ իշխանութեանն յորում գտանէին պապք, վասն որոյ և հնազանդութիւն նոցա յօժարակամ էր մանաւանդ՝ քան թէ բռնազբօսեալ ինչ:

Միայն ի սկզբանէ ժեզ գարուն, և յետ բաժանման Եկեղեցւոյն, համեմատութիւն զրութեան և իրաւանց ժամանակին ընդ նախնի ժողովական սահմանադրութեանց սկսաւ տակաւ բանալ զաչս ոմանց, որպիսիք էին Տ'Այլի, Գերսոն, Ծապարէլլա *) և այլք: Նորա և եթ տեսանէին՝ զի յայնմ ամի կայր ահագին փոփոխութիւն և խանգարումն. բայց թէ զհաճող անյայտ մնայր ի նոցանէ:

(*) Փրանկեթոս Ծապարէլլա՝ Եղիսիոս և Կարթլեալ Իսթաւոյն լաւագոյնէալ յապին 1417, հուլիսեալ է Եւրոպէ «Մեխանիկա» Իմանուէլոս, և Զորանելլոն է Կոստանթնու ժողովին:

Է.

Կրօնաքննութիւն : — Հերետիկոսութեան յանցանք ,
 եւ պատիժ . — Կարծիք զպրոցականաց զկրօնաքննու-
 թենէ : — Յրէնք կրօնաքննութեան : — Բողոքքունք :
 — Իննովկենտիոս Դ , եւ խտտութիւնք նորա : — Կրօ-
 նաքննութիւնն ի Գաղղիա եւ ի Գերմանիա : — Նկա-
 րագիր կրօնաքննութեան ի Ժ.Գ եւ Ժ.Գ դարս : —
 Պաշտօն քաղաքական իշխանաւորաց : — Գէպք կրտ-
 սեր եղբարց : — Իննովկենտիոս Դ եւ Էծծէլինոյ :

Յաւելաւ ի սոյն եւ մեծաղօր կարգաւորութիւն մի, որոյ
 կէտ նպատակին էր անպարտելի առնել զպապականն զրու-
 թիւն, զգուարացուցանել զիմացուած փտութեանն Հիմանց
 նորին, եւ զենթադրութիւնն զանսխալութենէ պապին տարա-
 ծել յընդհանուր, — եւ այն էր կրօնաքննութիւնն *) :

(*) Արեւմտեան էրեմաքննութեան, լատին բառիւ « ինտանզի' յիշ », եւ
 Գաղղիաբն « էնտիզի' յիշ », որ եւ իտլեցաւ յետոյ ի իմաստէն « Արեւմտեան
 արքայ Պապական (Ժննդիւնի յիշ առնելէ զՅիշի' յիշ) », լատինական ի
 հառաքանական Հայոց անյարմար բառիւ « արեմաքննութեան », համարել
 հնարել յիննովկենտիոսի Գ. յապն 4198 ի խոյանել զարարածաւծն
 հերետաւծայն Աղբիւթեանց ի Գաղղիա : Առաջին ընդհանրական էրեմա-
 քննել իտլեցաւ յապն 4203 Արեւմտեան էրեմաքննութեան Գաղղիոս Կոստ-
 ան, եւ ի 4255 Գրիգոր Թ. պապ յանշնեաց զէրեմաքննութեան բա-
 լորովին ի յեռա Գաղղիական էրեմաքննութեան, որք եւ հապարդեցին զայն
 նախ ի Գաղղիա, եւ ապա յիտալիա եւ յայլ իտլեան Եւրոպայ, բաց
 յԱնգլիայ : Քան յայլ աշխարհն արեւելեան՝ խորագոյն եղև էրեմաքննու-
 թեան ի Սարգիս, որք ահա յապն 4252, հիշոյն յայնմ աշխարհի
 ոչնիք աւելի Ժննդի' հիշեան պարտահաւեցան ի էրեմաքննութեան
 Կոստանդնուպոլսեան, Կոստանդնուպոլսեան իտլեց եւ այլեցաւք ի
 հապ, Վանաւանք հրամանաւ անաթոլոյն առնն Թորակեմարոյն : Սո-

Աշխատութեամբն Գրատիանոսի, որ յայսմ մասին Հետեւող էր Իւսնի Շարթրեցւոյ *), որպէս և օրէնսդրութեամբ և անխոնջ զործունէութեամբ պապից և նուիրակաց նոցա (սկըսեալ յամէն 1183) բոլորովին և ընդ երկար ժամանակ ի բաց թողաւ հայեցուածն նախնի Եկեղեցւոյ ի վերայ պլակրօնից.

(*) Որ և Գաղղիաբէն «Սենթ — Իլ», եղեւոյս Շարթրէ, ժողովեալ յամէն 1145: Գրառած է նորա պարտականք և իրաւասցէրականք ոչ սակաւ հետաքրքրականք էն իմաստնոց:

ժողովեալն էր քահանայ հարցմանս առնել ամբաստանելոցն յանդէմն Գաղղիացւոց, և պէս պէս քանջւումնէր, որոց զլիաւորքն էին չառն և զուր և հոսք, չարչարէին զնոսա զի խոստովանեալին զհալորոմէնն իւրեանց: Նախնին Ա. Եթար) ի Սպանիայ զհրճութենասութեան յամէն 11808. արեւոյն փերդնանար է: Գրելեալ հասարակաց զայն. Բայց յամէն 11820 Բալարձին Եթար) խորհրդարանն Սպանիացւոց: Ահագին կորսութեան արար իրճութենասութեանն Նաւ յԱմերիկայ, ի Մանիլան ի Կղզի, ի Կլա և ի Հնդկիս, և արիւ արհաւիրս ի վերայ ոմենայն բնականէից, մինչև Բալարձ յամենայն րեւելաց, և հոսով որեւն ի հաւառաց րեւորութեան պապին, և ի վերջէ յայսմ իսկ 11870 ոմէն ի Հաւալ՝ Բալարձ Պիսսէ Թ. յաշխարհական լիազատութենէն, և մեծալովն Հաւալայ ընդ րեւորութեան Իրաւից: — Ոչ խորհրդ ասարելն զայս համառօտ յիշատակութեանս սարսափելի քահանայութեան պապինն Հաւալայ առանց ի մեջ Բերելոյ զբանս միոյ որոտք ի մեկնիքն և ի մեկնութեալ տարտածութեանցն պապականաց, նա ինքն է Հայրն Մալիկոյ իրճասար փերդնակալն, որ յամէն 11676 հրապարակէր ի Պարսաս Բալարձ Իրաւից զներքոյն տարտածքն րեւորութեանն այնորիկ մեկնութեան և անխոստովութեան. Բալարձ Բալարձ. «Կրճնութենասութեանն ըստ ինքնան հիմնեցաւ յերկինս: Աստուած է որ կորսութեաց զայսչորսն առաջինն իրճնութենէն յորճամ շանլիաւարեաց զպապարտութեալ հրեւորական. զնոյն պապինն ի հոսքն էր և ի պարտա-

յայնմ՝ չնտէ ամենայն ուրեք տիրապետեաց այս կանոն՝ թէ որ և իցէ խոտորումն ի վարդապետութենէ Նկեղեցւոյ, որ և իցէ բողոք ընդդէմ՝ եկեղեցական սահմանադրութեան՝ պարտի կրեղ զպատիժ մահու, և այն խստադոյն եղանակաւ, այս ինքն այրեցմամբ ի հուր:

Օրէնք կայսերացն Հռովմայեցւոց զանազանութիւն առնէին ի մէջ հերետիկոսութեանց, և զայնոսիկ միայն ի նոցանէ արկանէին ընդ չարաչար պատժովք՝ որ թուէին վնասակարք յոյժ բարուց մարդկան. բայց յայնմ ժամանակի, յաւուրցն Նուկիոսի Գ (1484) կանոնն այն ի բաց թողաւ: Եթէ ուրանայր որ ի հաւատոց, կամ թէ միայն մեղանչէր ի խնդիր ինչ մասնաւոր կամ երկրորդական, ընդ մի համարէին երկոքեան. զերկոսին ևս հեթեհէնութիւն կոչէին, և համարէին յանցանս արժանի մահապարտութեան: Եղկելի Վալտէացիքն Քաղղիոյ, որք ոչ կամէին թողլ տալ՝ զի բարձցին ի նոցանէ իրաւունք քարոզութեան, որք և եթէ հեղութեամբ որ գնայր ընդ նոսա՝ ոչ արդեօք թշնամանային ընդ Նկեղեցւոյ, եղան ընդ մի համար ընդ Վաթարոսացն, որք ահագին վհաւ անջատեալ էին յազդաւիառաց: Իննովկենտիոս Գ յայտարար՝ թէ հերետիկոս է՝ մահու արժանի՝ որ որ չառնուցու յանձն երգնուլ, և համարիցի թէ երգումն արգելեալ ինչ է 235): Նոյն պապ պատուիրեաց

հասելն զԱբուս և զԿային, և զմարդիկ ջրհեղեղաւ, և խառնակելով զիշուսա առ աշտարակաւ Բաբելոնի: Մովսէս խորաբերաց զնոյն պաշտօնն ի դեմաց Ասորոսաց յարժամ էր պարիշա ճշդէնց յանապարիտնք զմահ, զնոր յերկնից, զյո՝ ինչիւն և զանբնդաւոյն խորասոր: Յետ այնորիկ յանկեաց Ասորոսա՝ զպաշտօնն զայն սրբոյն Պետրոսի գործադրութիւնաւ ի միջի մերոս, և նա ի գործ էալի զայն՝ ժողոտս մերոսցանելով զԱնանիա և զՍափիրա. և պապն յաջորդս սրբոյն Պետրոսի գործադրելին զնոյն պաշտօնն առ ստաբլն Ղոմիէնիս և առ իրմասաւոս իարիկ նորա: Աբդարեւ իսկ սրբոյն Կոնստանտինոսի Բաբելոնի, և նախապիտէն Կաթողիկոսութեան:

Հերետիկոս Համարել զամենայն զք որ ի կենցաղոյս իւր խոտորիցի իւր ի սովորական գնացից այլոց ի մարդկանէ :

Ասն թէ միայն պապքն էին որ սկիզբն արարին նորոցս այսոցիկ կանոնաց, և յառաջ վարեցին զգործադրութիւն նոցին, և մատենագիրք ժամանակին ևս ոչ սակաւ ձեռնառւ եղնն իրացն : Անազան ուրեմն յորժամ յիշանակ գործողութեան կրօնաքննութեանն սահմանեցաւ, և ընդ ամենայն տեղիս սկըսաւ գնիլ ի գործ, զպրոցական մատենագիրք սկսան քննել ըզհիմունս նորին, և զուն գործեցին արդարացուցանել զայն 236) : Ի նախնումն Եկեղեցւոջ զայր եպիսկոպոս որ ամբաստանեալ լինէր՝ թէ մահացուցեալ իցէ զոր ի պատճառս Հերետիկոսութեան նորա, ի բաց վարէին ի Ժողովոյ Հաւատացելոց. որպէս դէպ եղև այս ընդ եպիսկոպոսունսն Իգատիոս և Իսաատիոս, զորս արկին բնդ բանադրանօք սուրբքն Մարտինոս և Ամբրոսիոս : Իսկ յայնժամ ինքեանք իսկ պապքն նեղէին և օտիպէին զեպիսկոպոսունս և զքահանայս դատապարտել զայլակրօնսն ի տանջանս փորձոյ, զրաւել զստացուածսն, արկանել ի բանտ և սպանանել զնոսա, և ապա օպառնալօք բանադրանաց բռնադատել զքաղաքական դատաւորս տալ կատարումն վճռոյ իւրեանց : Յամէն 1200 ցամն 1500 շարայարեալ ձգին պապական հրովարտակք մի քանի զմի սաստկապահանջք և կատաղիք ի քննել զկրօնս Հերետիկոսաց, և զամենայն որ ինչանկ իցէ Հերետիկոսութեան : Եւ այն ամենայն է իբրու օրէնս գրութիւն միոյ և եթ առն. զի իւրաքանչիւր զք ի պապից հաստատէր զհրամանս նախորդացն իւրոց, և ի վերայ հիման նոցին նորանորս հնարէր : Յայնժամ ամենայն ինչ առիթ և միջոց էր հասանելոյ ի մի նպատակ, այս ինքն է ի ցնչել զոր և իցէ ուրացութիւն կամ խոտորումն ի հաւատոց : Յետ սակաւուց յայն աստիճան հասին՝ զի եղաւ և այսպիսի իմն կանոն, զի առաջի նորոյ այնր ատենի նաև խորհուրդ մօտաց ոչ բնաւ արտայայտեալ արտաքին նշանաւ՝ անկանէր ընդ պատժով պատուհասի : Մեծազօր զօրութիւն պապից, և մոլարն կարծիք՝ թէ նորա յամենայն խնդիրս աւետարանական բարոյաւ

կանին անխալք իցեն՝ զայն արար, զի աշխարհ ամենայն լը-
ռութեամբ և առանց բնաւ հակառակելոյ թոյլ ետ գնել ի վն-
բայ իւր զամբողջ մատեան օրինաց կրօնաբնութեան, որ ընդ-
գէմ՝ կլանէր պարզագունիցն անգամ ի կանոնաց արդարութեան
և մարդասիրութեան, և ի նախնի Յկեղեցւոջ անշուշտ ոչ էր
հնար նմին մուտ գտանել՝ եթէ ոչ զարշիլի և զզուելի երևելով
յաչս ամենեցուն։ Անդէն իսկ ի ԺԱ դարու և ի սկզբան երկո-
տասաներորդին բազումք բողոքեցին ընդդէմ սպանութեան հերե-
տիկոսաց 257)։ Ապիսկոպոսն Լիէժի Բատոս, Գլխերոտոս, Հռու-
պերոտոս և Բնոնարդոս յուշ առնէին՝ թէ Քրիստոս բացուստ
ի բաց արգելեալ է զգործ այնպիսի զոր պապքն հրամայէին,
և թէ այնու եղանակաւ կեղծաւորս և եթ զործէին զմարդիկ,
և հաստատէին և զրգոէին զնոսա յատկութիւն և ի զզուումն
ընդդէմ արիւննուշտ և կատաղի հալածանաց՝ զոր առնէր Ն-
կեղեցի և եկեղեցականքն։

Արդապետութիւն անխալութեան պապին, զոր ջանա-
լին որպէս զհարդ և իցէ անուցանել և բարձրացուցանել, քաջ
իսկ յայտ առնէ՝ թէ ի բազմութիւ շարս պապիցն, սկսեալ ի
Լուկիոսէ Գ, ոչ որ երբէք փոյթ կալաւ զարման առնել ի-
րացն։ Արք հեղաբարոյք և հանդարտք, որպիսիք ոմանք էին
Ռնորիոս Գ, Գրիգոր Ժ, Կելեստինոս Ն, չափաւորէին զխստու-
թիւն կանոնաց նախորդացն իւրեանց, կարճէին զչափազանց
հաճոյս ինքնիշխանութեանն՝ զոր պապքն տային ի ձեռս մո-
լեկրօն և ընչաքաղց կրօնաբնեւացն։ Յաճախէին զանդատանք և
բողոքմունք ընդդէմ կրօնաբնեւացն, որք բազում անգամ ի
գործ գնէին զսլաշտօն իւրեանց վասն զրամս և եթ շորթելոյ,
և զատեան իւրեանց ի գանձատուն զարձուցանէին. վասն որոյ
և զանդատագիրք և հայցուածք օգնութեան խուռն տեղային
ի վերայ պապիցն։ Զայսմանէ յիշատակ առնէ Աղեմէս Ն 258)։
Բայց ոչ նա, և ոչ այլ որ ի պապից յառաջ և յետոյ քան
զնա ոչ եղ չափ իշխանութեան կրօնաբնութեան, և ոչ մեղ-
մացոյց իւր զՄրակոնեան օրէնսն։ Ընդհակառակն՝ անդադար
եղանէին ի պապական պաշտանէն նորանոր յորդորմունք յա-

ուսելու զխտութիւն նոցա և զարիութիւն, և պապքն առանց ինչ ընդդիմութեան թոյլ տային՝ զի կրօնաքննիչքն աբուեստ իմն ստութեան և դաւաճանութեան արասցին զճարտարութիւնն զոր ունէին՝ ի մատնել զմարդիկ յայրումն խաբուկաց, որպէս է տեսնել ի զիրս Դոմինիկեան կրօնաւորին Նիկոլայոսի Եմերիկեայ՝ հաստատելոյ հաւանութեամբ հռովմէական պալատանն (259) :

Նուիրակք պապին յամին 1229 յորդոր եղին չորեքասուն նամեայ արքային Գաղղիացոց Լուդովիկոսի Թ, հրատարակել զայն անողորմ օրէնս, որով հրամայեալ լինէր այրել ի հօր զայլակրօնս զամենեանն (260) : Վայսին Փրեդերիկոս Բ, որ զբաղեալ էր ի կոտորել զՎուելֆեանս յԻտալիա, մինչդեռ ամենայն ինչ հնազանդ էր կամաց նորին, և ամենայն ինչ յաջողէր նմա ի նուաճել զպապս՝ որք անդադար հասուցանէին նմա զնեղութիւն և զսպառնալիս, հրատարակեաց յամին 1224, 1258 և 1259 ընդդէմ հերետիկոսաց զխժոժական օրէնսն, որք թոյլ տային զրաւել զինչս նոցին յարքունիս, և հրով տոջորել ըզնոսա : Ոչ զոյր հրաման հերետիկոսացն արդարացուցանել զանձինս որով և իցէ օրինաւոր ճանապարհաւ. այլ և պաշտպանաց նոցա և բարեկամաց սպառնային պատիժք չարաչարք : Զնոյն զայն օրէնս վերստին հաստատեաց բաղում անգամ Իննովկենտիոս Դ, և նմին հետեողք եղին յայսմ յաջորդք նորա, որք անդադար ի մէջ բերէին զօրէնսն, և խրախուսէին ի կատարումն նոցին, ասելով թէ Փրեդերիկոս Բ՝ ռիսերիմ թշնամին Եկեղեցւոյ՝ ի ժամանակին յորում ետ զօրէնսն զայնոսիկ՝ հնազանդէր Եկեղեցւոյ :

Փոխանորդ նուիրակի պապին Պետրոս Բոլէմէտիոյ եղև առաջին որ հրատարակեաց ի Լանկտդր զօրէնսն Լուդովիկոսի. սակայն դարձեալ մի ի նուիրակաց պապին կարդինալ Տ՝ Անձելոյ եկեալ յայնմ ամի ի Տոլուսա (որ է Թուլուզ) հանդերձ զօրօք՝ ժողովով սահմանեաց անգանօր զկրօնաքննութիւն (261) :

Յորժամ յամին 1251 և յամին որ զկնի կրօնաքննիչքն առաքեալք ի պապէն, և յանուանէ Վոնրադոս Մարպուրկե-

ցի և Դոմինիկեանն Տօստոյ սոսկալի կատաղութեամբ կատարէին զգործ պաշտաման իւրեանց ի Գերմանիա, Հոտերերտոս ոմն վնոյն կատաղութիւնս գործէր ի Գաղղիա: Պապն Գրիգոր Թ՝ զպաշտօն կրօնաքննութեան յանձն արար Դոմինիկեանց, որպէս զի նոքա կատարեսցեն զայն միշտ յանուն պապին և իշխանութեամբն զոր ի նմանէ կին առեալ 262):

Պարտաւորիչ զօրութիւն օրինացն եղևոյց ընդդէմ Հերետիկոսաց՝ ոչ եթէ իշխանութեան աշխարհական իշխանացն էր, այլ ի գերազոյն տիրապետութեան զոր պապն իրրեւ փոխանորդ Աստուծոյ ի վերայ երկրի սեպհականէր անձին իւրում ի վերայ կենաց և մահու ամենայն քրիստոնէից 263): Ամենայն իշխան, ամենայն ատեան քաղաքական դատաստանի ըստ վարդապետութեան Հռովմէական պալատանն պարտական էր կատարել զվճիռս կրօնաքննչացն ըստ առաջիկայ կարգադրութեան: Նախ անկանէին ընդ բանադրանօք զիսաւոր անձինք, ապա այնոքիկ որք ունէին ընդ նոսա յարաբերութիւնս ինչ եթէ այն չէր բաւական, արգելք եղեալ լինէին ի վերայ քաղաքին ողջոյն: Եթէ այլ ևս չյաջողէր, պաշտօնացքն ընկնցիկ լինէին ի պաշտամանց իւրեանց: Հուսկ ուրեմն յորժամ ամենայն հնարք ապարդիւն մնային, քաղաքն զրկեալ լինէր յեպիսկոպոսական աթոռոյն, և արգելք ի վերայ զնէին նմա՝ ունելոյ ինչ յարաբերութիւն ընդ այս ի քաղաքաց: Այսպէս նկարագրեն Եմերիքոս ի ԺԴ դարուն և կարդինալն Ալպիցցի ի ԺԷ դարուն զգնացս կրօնաքննչաց ըստ հրամանաց պապին: Միայն թէ վերջինն ի հնարիցդ, այս ինքն բառնալն ի քաղաքէն զաթոռն եպիսկոպոսական և արգելուն քաղաքին ունել զյարաբերութիւն ընդ այլ քաղաքս՝ վերապահեալ էր պապին 264):

Կրօնաքննութիւնն ընդ ամենայն ժամանակս բարգաւաճելոյ իւրոյ ևս քան զևս խոտորնակի ընթանայր՝ արտաքոյ ամենայն օրինաց արդարութեան և իրաւանց: Իննովկենտիոս Դ (1245 — 1254) առաւել իմն քան զայսն օգնական եղև զօրանալոյ հրնարից և բռնութեան կրօնաքննութեանն. նա պատուիրեաց

ի զործ զնել տանջանարանս, և զնոյն պատուէր հաստատեցին զովելով Աղէքսանդրի, Կղեմէս Գ, և Կալիստոս Գ, Բաղում՝ անգամ՝ բաւական էր կասկած մի եւթ մասն ի տանջանս արկանելոյ զկասկածաւորն. բանտարկութիւնն մինչև ցմահ ի մէջ չորից անցկազոյն որմեց, հաց և ջուր միայն տալով բանտարկելոյն՝ ի զթասիրութիւն համարեալ էր: Որդին ի խղճէ մտաց պարտական էր մատնել զհայրն իւր ի տանջանս անտանելիս, ի բանտարկութիւն մշտնջենաւոր կամ յայրումն ի վերայ խաբուկի:

Ձանուանս ամբաստանողացն չասէին ամբաստանելոյն, որով և նա ոչ ևս գտանէր հնարս առ ի զանձն արդարացուցանելոյ: Ոչ էր մարթ բողոքել յայլ դատաստան կամ ի բարձրագոյն տեղի, և ոչ յուսալի ինչ էր՝ թէ տացի նմա հրաման ընտրելոյ զդք իւր ի փաստարան. և եթէ դք ի փաստարանից իշխէր պաշտպան կալ ամբաստանելոյն, անկանէր ընդ բանադրանօք: Երկուց վկայից բանք բաւական համարէին ի դատապարտել զամբաստանեալն, և ընդունելի էին այնպիսի վկայք ևս՝ զորս մերժէին օրէնք յայլոց դատարանաց, զոր օրինակ երզմնազանցք, կնաթողք, չարագործք, և առ հասարակ արքանպատիւք կամ որք թշնամութեամբ էին ընդ ամբաստանելոյն, Կրօնաքննիչն ոչ ունէր բնաւ հրաման ցուցանելոյ զզիջութիւն և զխնայութիւն: Տանջանք սարսափելիք համարեալ էին սովորական հնարք սախելոյ ի խոստովանութիւն յանցուածոց: Ոչ մի ինչ ուրացութիւն, ոչ մի ինչ բան հաստատողական՝ թէ համաձայն է ամբաստանեալն հաւատոց՝ ոչ փրկէին զնա: Ոչ զլանային նմա զհրաման խորհրդական խոստովանութեան, արձակման և հաղորդութեան, ապա ուրեմն հաւատային ի զօրութիւն խորհրդոյն, հաւատային և ասելոյ նորա թէ զղջացեալ է և փոխեալ զմիտս իւր, բայց միանգամայն՝ եթէ նա երկրորդ անգամ ևս անկաներ ի ձեռս կրօնաքննութեան, յայտ առնէին նմա՝ թէ ըստ օրինաց դատաստանի ոչ ևս հաւատան բանից նորա, և պարտի մեռանել. Հուսկ յետոյ առ ի ընուլ զչափ ամենայն խստութեան՝ անմեղ ընտանիք

դատապարտւոյն զրկէին ի ստացուածոցն, կէս մասն ընչից նոցա գնայր ի գանձն պապական, և միւսն ի ձեռս կրօնաքննչաց 263)։ Առէ Իննովկենաիոս Գ, թէ որդւոց դատապարտւոյն պարտի մնալ կեանք նոցա եւթ, և այն ևս իյրե շնորհ և ողորմութիւն. և այնպէս հրատարակեալ լինէին նորա իբրու անկարողք ընդունելոյ զքաղաքական պաշտամունս և զարտօնութիւնս։

Քաղաքական իշխանաւորացն պարտք էին շինել և պահպանել զբանտս, պատրաստել փայտ ի խարոյկս, և կատարել զվճիռս մահու տուեալս ի սրբազան ատենէն։ Եթէ նորա չըյօժարէին ի գործ դնել զվճիռսն, կամ ցուցանէին զցանկութիւն զխտելոյ զպատճառս նոցին, անկանէին իսկոյն ընդ բանադրանօք. և եթէ այնպէս մնային՝ ոչ ցուցանելով զապաշաւանս և զճնաղանդութիւն առ պապն, ինքեանք իսկ մասնեալ լինէին կրօնաքննութեան իբրեւ յոյժ կասկածելիք ի հերետիկոսութեան։ Կրօնաքննիչքն ընդունէին զիշխանութիւն իւրեանց ի պապէն, և էին նուիրակք նորա. և ոչ որ երբեք արկեալ լինէր ի տանջանս կամ ի խարոյկ՝ եթէ ոչ յանուն պապին, և նորին սեպհական հրամանաւ։ Եւ այս սկսաւ ի ժամանակէ անտի, յորում Լուկիոս Գ հրաման ետ եպիսկոպոսին Հրոնմսի այրել ի Փլանգրիա հերետիկոսս բաղումս 266), և յայնմհետէ ընդ դարս ողջոյն տեւալ ձգեցաւ այն սովորութիւն սարսափելի հետեանօք. այնպէս զի յանուն և հրամանաւ պապից ժամանակին սպանան յոլովազոյն մարդիկ՝ քան թէ յանուն որոյ և իցէ աշխարհական թաղաւորի։

Ի ԺԳ և ի ԺԲ դարս, համեմատելով ընդ ժամանակին որ յետ Տրիդենտեան Ժողովոյն, սահմանադրութիւնք զհաւատոյ իրաց ընկալեալք յեկեղեցոյ սակաւաթիւ յոյժ էին։ Սմին իրի կրօնաքննիչքն ունէին զընդարձակ աղատութիւն սահմանելոյ զայն ինչ՝ զոր մարթ էր հերետիկոսութիւն անուանել, և ըստ իւրեանց դատողութեանն վարէին զիշխանութիւն իւրեանց ի վերայ կենաց և մահու։ Եւ քանզի կրօնաքննիչքն զրեթէ միշտ ընարեալ լինէին ի միջէ յերկոցունց կարգացն ան-

ինչ կրօնաւորաց, որոց զխաւոր պարապումն էր հաստատուն պահել զիշխանութիւնն պապական, վասն որոյ համարէին նոքա՝ թէ պարզագոյն և ստուգագոյն կանոն հաւատոյ է վարդապետութիւն պապին, և այն՝ որչափ յայտնի էր ինքեանց, և թէ որ ասէր ինչ բան ընդդէմ պապական վարդապետութեանն, համարէր զհտուութեամբ և կամաւորապէս լուծնալ ըզհրաման պապին. հերետիկոս էր նա այնուհետեւ և պարտ էր մատնել զնա աշխարհական իշխանաց, որոց պարտք էին կատարել ի վերայ նորա զվճիռ մահու։ Ինքեանք իսկ պապքն արդէն ի վաղուց յաւելեալ էին ի սոյն՝ թէ որ որ ոչ համաձայնի ընդ առաքելական աթոռոյն, այնպիսին անտարակոյս հերետիկոս է 267)։ և յորժամ արքեպիսկոպոսն Մոզունաիոյ զանդատէր ընդ լուծանել պապին զղաշինս համաձայնութեան, Սալլիստոս Գ յամին 1457 պատասխանի արար նմա. «Պարտ է քեզ զիտել՝ զի ի զանգատանս քո բովանդակի ձեռնորիցութիւն յիշխանութիւն պապին, և թէ այդու անկանխ դու ի յանցանս հերետիկոսութեան անտանելի եղանակաւ. որոյ վասն ըստ աստուածային և մարդկային իրաւանց դտանիս ընդ սահմանաւ պատժովք պատուհասի,» 268)։

Դէպքն պատահեալք ընդ Կրտսեր անուանեալ կրօնաւորսն՝ յայանագոյնս ևս ցուցին՝ թէ որ որ հակառակ խօսէր պապին, ընդ հերետիկոսս համարէր։ Ի յանցանս գրեցաւ նոցա այս միայն, զի նոքա իբրեւ ճշմարիտ աշակերտք Փրանկիսկոսի՝ կամէին ի գործ զնել զանընչութիւն ըստ կանոնաց վարդապետին իւրեանց։ Կրօնաքննիչն Յովհաննէս Պիլնացի երբ զվկայութիւն զերահռչակ կանոնագիտի ժամանակին կարգինալ Հենրիկոսի, որ ասացեալ էր թէ «Որ որ ոչ ընդունիցի զհրամանս պապին՝ հերետիկոս է, և որ չկամիցի որ հնազանդել պապական աթոռոյն, անկանի ի հեթանոսութիւն,» 269)։ Անուանեալ Հոգեւորականքն, որպէս կանխեցաք ասացաք, համարձակեցան ասել, թէ պապն Յովհաննէս ԻԲ ոչ ունի իրաւունս եղծանելոյ զկոնդակ նախորդին իւրոյ՝ Նիկողայոսի Գ, ուստի և ոչ զկանոնս հիմնադրի կարգին իւրեանց։ Վասն այսր

բանի բազումք ի նոցանէ տուժեցան կենօք իւրեանց : Զկարծիս Հոգեւորականացն ոչ արար դատապարտ և ոչ մի ժողով . միայն պապական հրամանաւ՝ զոր ի մէջ բերէին կրօնաքննիչքն՝ այրեցին զնոսա ի հուր : Հակառակ իմն էր բնական ըզգացման այնպէս համարել՝ թէ կարող իցէ անկանել ի մոլորութիւն անձն այնպիսի՝ զորոյ իշխանութիւնն եթէ ոչ ճանաչիցէ որ, իսկոյն մահապարտ գտանի : Բայց իրաւագէտքն և աստուածաբանք՝ որք յօրինեցին զկանոնագիրս կրօնաքննութեան, աւելի ևս յառաջ վարեցին զբանն : Քանզի Ամբրոսիոս Ափղնատեան (որ մատենագրէր յամին իբր 4460) ասէ, թէ «Հերետիկոս է ամենայն որ՝ որ այլ ազգ ինչ կարծիս ունիցի ըզխորհրդոց Եկեղեցւոյ քան զորս ունի հոռվմեական Եկեղեցին» (270) : Մինչ զի եթէ աստուածաբան որ բարձրացուցանիցէ զբարբառ իւր ընդդէմ՝ վճռոյն Եւզինէոսի Դ՝ զեռ ևս հրատարակելոյ, և ընդդէմ՝ մոլորութեանցն որ ի նմա, անտարակոյս ընդունի զվճիռ մահու :

Այս ամենայն որպէս էրն ի ԺԳ դարուն՝ նոյնպէս մնաց և ի վեջտասաներորդին : Սուրենիոս Ազրիպպաս նկարագրէ զզրնացս կրօնաքննութեան յամին իբր 4550 ըստ այսմ՝ օրինակի . «Կրօնաքննիչքն ի գործ զնեն զգատաւորական իշխանութիւնն ըստ կանոնական իրաւանց և պապական հրամանաց, որպէս թէ անհնարին իմն իցէ՝ զի պապն կարող լինիցի սխալել : Ոչ ինչ մեծ նշանակութիւն տային նոքա ոչ Սուրբ Գրոց և ոչ անտուութեան Հարցն սրբոց : Հարքն այնքիկ՝ ասէին կրօնաքննիչքն, կարող են ինքեանք սխալել և զայլս ի մոլորութիւն արկանել . բայց եկեղեցին հոռվմեական՝ որոյ զլուխ պապն է, սխալել ոչ կարէ» :

Կրօնաքննիչքն սովորաբար առնէին ամբաստանելոյն զայս հարցումն . «Հաւատաս յԵկեղեցին հոռվմեական», եթէ պատասխանէր նա թէ «յո՛ւ», ի վերայ բերէին . «Եկեղեցին դատապարտ առնէ զայս ինչ կանոն . հրաժարեալի յայնմանէ» : Եւ եթէ չառնոյր յանձն հրաժարել, մատնէին զնա աշխարհական իշխանութեան յայրումն (271) : Ի բազմաժամանա-

կեայ մրցմունս Աուելջեանց և Վիպելեանց յԽտալիա, պապքն բաղում անգամ ի ձեռն կրօնաքննութեան և դատապարտութեան հերետիկոսաց զուն գործէին նկուն առնել զհակառակորդս իւրեանց: Իրաւագէտն Քաղտերինի ասէ. «Որ որ ոչ յարգեսցէ զսահմանադրութիւնս պապին՝ հերետիկոս է, քանզի արհամարհէ այնու զկապանս արքայութեան», 272): Եւ զայս կանոն կարող էին յարմարել ում և իցէ ի Վիպելեանց. ուստի պապն Իննովկենտիոս Գ (յամին 1248) հրատարակեաց հերետիկոս լինել զմեծադոր թշնամին Աուելջեանց զէծծէլինոյ*): Հաստատէր պնդէր Էծծէլինոյ ի ձեռն դեսպանին իւրոյ՝ թէ սուրբ և յատկէ հաւատն իւր, և երդնոյր ևս ընդ այն, բայց ի զուր: Իննովկենտիոս յամառեալ մնաց ի բանի իւրում՝ թէ Էծծէլինոյ ունի զնոր աղանդն Գնոստիկեանց, թէպէտ և ոչ կարէր առ այս բերել և ոչ զստուեր անգամ ապացուցի 275): Զսոյն զայս հնարս հերետիկոս համարելոյ ըզհակառակորդս իւր՝ լաւ ևս ի գործ եղ Յովհաննէս ԻԲ, մի՛ զի մեծացուցէ և ընդարձակեսցէ զկալուածս իւր, և զմիւս ևս զի ամրապնդեսցէ զիշխանութիւն արքային Հոռոբերտոսի յԽտալիա: Սմին իրի Մարքիզքն (կամ Մազպանք) Հոննադոս և Օպիցցոյ Եստեցի, նախանձայրոյղ կաթողիկէք, բայց ոչ Վիպելեանք, ալ Աուելջեանք, յանկարծակի իմն (յամին 1520) հրատարակեցան ի պապէն հերետիկոս զոյ, և արկան ընդ կրօնաքննութեամբ 274): Յետ երկուցամաց նոյնպիսի անցք անցին ընդ Վիպելեան տոհմին Վիպրոնթեանց ի Միլան: Պապն հրատարակեաց կոնդակաւ՝ թէ իշխանքն այնորիկ հերետիկոսք են, և միանդամայն զամենայն արքանեակս նոցին և զհպատակս դատապարտեաց ի սորկութիւն 275): Դէպք այսպիսիք պատահելին և յայլ նուազս:

(*) Էծծէլինոյ, որ և Ելլէլինոս Գ, հոգնաւորապէս «Կաթողիկէ», յամին 1215 անցեալ է իւրաքանչիւր Վիպելեանց, և պիտապետեալ Վիքանա, Վիլլինցա, Պարուսա և Պրէշտա՝ արար անգլիկեան Բաղնիս:

Եթէ ինքեանք իսկ պապքն պատէս առնէին դատաստան զիրաց հաւատոյ, եթէ Նիկողայոս Գ, որպէս պարսաւնն զնա ժամանակակիցքն, ճոխացոյց զաղգատոհմն իւր առատ հասիր կաշառաց եկելոց ի կրօնաքննութենէ, — զի՞նչ զարմանք իցնն եթէ կրօնաքննիչքն, որպէս ամբաստան լինի զնոցանէ Ալուարոյ Փէլայոյ, վարէին զիշխանութիւն իւրեանց ի շորթել և ի քաղել բառ կարի զբաղմութիւն զբամոց : — Թող զայս. այլ և Կղեմէս Ե յայտ արար, թէ «Այր կրօնաքննիչ զհետ երթալով միայն իւրումն խղճի՝ ունի զլիուլի իշխանութիւն զո՞րք և իցէ արկանելոյ ի բանտ, ի կապանս շղթայից ևս», (276) :

Ը.

Դատաստանք ընդդէմ կախարդութեանց : — Հաւատ եւ կարծիք նախնական Եկեղեցւոյ : — Կիստերոսականք եւ Թէսփիլիան առասպելն : — Կրօնաքննութիւն եւ կախարդութիւնք : — Խննդիկներու Գ, եւ Յովնանէս ԻԲ : — Պատուհասք կախարդաց : — Ճիւղք կամ «մղձաւանջ», : — Տարածայնութիւնք եւ շփոթք զկախարդութենէ : — Հեղինակութիւն Պապին յայտպիսիս : — Կուռնելիոս քահանայ : — Հրահանգ առ կրօնաքննիչս : — Կանոն մաշտոցին Լատինացւոց :

Յիրաւի է մեզ արգեօք ասել թէ ամենայն պատմութիւնք յաղագս գոյութեան կախարդաց (որպիսիք յաճախեալ էին ի ԺԳ դարէ մինչև ցարն ԺԷ) աղբիւր ունէին զհաւատալն բազմաց յիշխանութիւն և յանհաւատակելի հեղինակութիւն Պապից. այս բան մեր որչափ և անկարծելի թուիցի, սակայն ճշմարիտ է և հաւաստի՝ յարդեանց իրացն հաստատեալ :

Յընթացս դարուց բազմաց անմտութիւն համարէին մարդիկ, և հակառակ իսկ քրիստոնէական հաւատոց, զկարծիան տարածեալս ամբոխին յաղագս տնական ոգեաց, ուրուականաց, խօլական ցնորից, զիշերային երեութից զիւրացն և այլոց

այսպիսեաց : Ի քանի մի Ժողովս հրաման էր ապաշխարանս եկեղեցականս դնելոյ ի վերայ կանանց անտացելոց այսպիսի աւելորդապաշտութեամբ, և կանոնն զոր Հռեղինոս, Պուրբհարտ, Իւոն և Գրատիանոս ընկալան ի սահմանադրութիւնս իւրեանց, և յետ այնորիկ ցանգ ի վկայութիւն բերէին զայն, պատուիրէր ծանուցանել ամբոխին և ուսուցանել՝ թէ քանի ունայն են կարծիքն զգործմանն ուրուականաց, և թէ որչափ հակառակ է այն քրիստոնէական հաւատոյ : Ընծայելն զիւաց զգերբնական զօրութիւն և զներգործութիւն՝ համարեալ լինէր մեղրութիւն չար և ազգ ինչ հերետիկոսութեան 277) : Հաւատալն ի հմայս և ի կախարգութիւնս անդէն իսկ ի ԺԱ զարուն էր ի համարի ծանր ծանր մեղաց, որպէս յայտ է ի գրոցն Պուրբհարտի և ի զրուածոց որ յաղագս ապաշխարութեան : Յայնժամ չածէր որ զմտաւ՝ թէ եկեղեցի ժամանակ յորժամ ինքեանք իսկ պապքն ի կոնդակս իւրեանց հաւատացեն յայնպիսիս, և զօրութեամբ այնր հաւատոյ ի մահ մատնեացեն ըզհաղարաւոր մարդիկ :

Ի բովանդակ նախնի մատենագրութեան հոռվմեական եկեղեցւոյ ոչ ուրիք և ոչ մի ինչ գտանի յիշատակութիւն հաւատալոյ ի հմայս և ի կախարգութիւնս. և ի ԺԲ զարուն Յովհաննէս Սալիսպուրեցի զպէս զպէս ազգս կախարգութեան ընդ առասպելս և ընդ ցնորս գրէր : Բայց յայնմհետէ տարածեցան յեկեղեցւոյ զրուածք ինչ, զոր օրինակ հաւաքմունք Անտարոսի Ալեյսթրապի, Թովմայի Անդիպերացւոյ, Ստեփանոսի Պուրպոնեան, Ախտերոսականացն *) և Դոմինիկեանց, որք լի էին առասպելեօք, առ աչօք տեսեամբք և ստայօդ սրանչեւօք : Ի նմին ժամանակի սկսան ասել՝ թէ ի մէջ բազմութիւ աղան-

(*) Ախտերոսականք իւրք իմն են ծագել ի Դաբանա-Մեհէ Բե-նեդիկեանց յաթն 1098, հասարակելով նախ ի « Սթեյն », անոտանելալ Բեդեմոյ Դերի ի Տիշտն Ժաղաթ, և ապա Կարաթեմաթ ի զանաղան իւղանա Եւրոպայ :

դոց հերետիկոսացն գործին զանազան հրաշալի գործողութիւնք՝ զորս հարկ է ընծայել սատանայի։ Ի տարածել՝ յարեմուտս Թէոփիլեան առասպելին՝ սկսան երեակայել՝ թէ կարող է մարդ ի դաշն մտանել ընդ սատանայի և այնու ի ձեռս բերել զգերնական զօրութիւն և պէս պէս զուարճութիւնս 278)։ Անսարիոս և Վինկենտիոս Պովեցին առաջինք եղին ի տարածել զհամբաւ այսպիսի դաշնադրութեանց եղելոց ընդ զիւաց, և յետ սակաւուց նոքին իսկ պաշտօնական պատմարանք պատկից (Մարտինոս Ահագի և այլք) յաւելին թէ պապն Սեղբեստրոս Բ Եհաս ի գերագոյն աստիճան Եկեղեցւոյ ի ձեռն դաշնակցութեան ընդ սատանայի։

Ընդ հիմնաւորել պապիցն զատեան կրօնաքննութեան և ընդ սկսանել կրօնաքննչաց կատարել զպաշտօն իւրեանց ի Գերմանիա և ի Գաղղիա, հերետիկոսութիւն՝ և կախարդութիւն խառնեցան ընդ միմեանս։ Աստուածաբանք կարգին Դոմինիկեանց կոյր զիւրահաւանութեամբ բուռն հարին զմիոյ ի բանիցն Օգոստինոսի 279), որպէս զի հնարեցն զմտացածին վարդապետութիւն իւրեանց յաղագս տարփողական զուգաւորութեան ի մէջ մարդկան և զիւաց, և յաղագս անհարադատ դաւակաց նոցին։ Թովմաս Ագուինացի պատգամախօս ոմն համարեցաւ յայս խնդիր 280), և յետ սակաւուց վտանգաւոր իմն թուեցաւ մտաբերելն անգամ հերքել զայնպիսի թանձր մոլորութիւն։ Յամին 1254 Գրիգոր Թ՝ առանձինն կոնգակաւ հրաւիրէր զիշխանս աշխարհի մերկանալ զսուր ընդդէմ Զուլէ-ալ-Է-Պուլադէ՝ զոր ի վեր հանեալ էին կրօնաքննիչքն իւր 281), և ի վերայ բերէր անհնարին զիւրահաւանութեամբ զպատմութիւն զիշերային Ժողովոց՝ յորս առաջիկայ գտանէր զեւ ի կերպարանս կրիայի, մեռելատիպ ուրուականի և սեւագոյն կատուի, և անդ գործեալ լինէին գարշ աշտեղութիւնք։

Զայս ամենայն տեղեկութիւնս ընդունել պապն շնորհակալութեամբ՝ զխաւորապէս ի Սոնրադոսէ Մարպուրկեցւոյ, որ զամենայն դր որ միանգամ խոստովանէր՝ թէ հուպ եղև ի կրօնիայն, և համբուրեաց զայն նիհար մեռելատիպ և զկատուն,

Հրամայէր ի հօր պրել 282) : Ի հարապինն Գաղղիա յետ սակաւ ժամանակի ի լոյս հանին Եզուիժքն զնմանօրինակ զաղտնիս. անդ պրեցին զկին զոմն վաթսամեայ վասն դաշնակցութեան նորա ընդ սատանայի :

Ի ձեռն պէս պէս տանջանարանաց, զորս կարգեաց Իննուկենտիոս Գ ի հարցարանութիւնս կրօնաքննութեան, նախապաշարումն այն զկապակցութենէ մարդկան ընդ զիւաց մեծապէս զօրացեալ հաստատեցաւ. քանզի տանջանս չարաչարս տալով մարդկան՝ քաղէին ի բերանոց նոցա զիրացն զխոստովանութիւն : Յորժամ Կղեմէս Ե արկ ընդ դատաստանաւ ըզՏաճարականն, կրօնաքննիչք նովին հնարիւք, այս ինքն պէս պէս տանջանօք, ստիպեցին զնոսա խոստովանել, որպէս թէ զեն ի կերպարանս սեաւ կատուի երևէր ի զիշերային ժողովս իւրեանց, և որպէս թէ ինքեանք շիջուցմամբ ճրագաց պէս պէս զարշտութիւնս կատարէին ընդ կնոջակերպ զիւաց 283) :

Յովհաննէս ԻԲ հրատարակեաց կոնդակաւ՝ թէ ամենեքեան որք պարապեն ի գործս զիւականս՝ անկանին ընդ պատժովք սահմանելովք սակա հերետիկոսաց, բաց ի զրաւելոյ յարքունիս զինչս նոցա 284) :

Յորմէ հետէ Իննուկենտիոս Ը (ի կէս ԺԵ դարուն) և հան զկոնդակ իւր ընդդէմ՝ կախարդաց, բազմացան յոյժ յոյժ դատաստանք ի վերայ հմայից և զիւթութեանց և՝ կախարդութեանց :

Նախ քան զամենայն կրօնաքննիչքն ընկալան զիրաւարանական գովասանութիւն եղանակին զոր կալեալ էին ի դատել զիրս կախարդաց : Հռչակաւոր իրաւագէտն ժամանակին Պարթոլոյ (յամին 1530) ետ զկարծիս իւր՝ թէ պարտ է պրել զվհուկս 285) : Այն կարծիք՝ յորմէ սկսանի կանոնաւոր պրումն կախարդաց՝ նշանաւոր է յոյժ. քանզի ի նմա տեսանին յայտնապէս թշուառութիւնքն և աղէտք յորս պապք և հացկատակք նոցին կարծեցեալ աստուածաբանքն արկանէին ըզմարդիկ ի ձեռն նիւթական և կոշտ մեկնարանութեան բանից սուրբ գրոց : Զբան առաքելոյն Պօղոսի՝ թէ « Հոգւորն քննէ

զամենայն,, իմանային այնպէս՝ որպէս թէ պապն է գերագոյն գատաւոր թագաւորաց և ժողովրդոց : Եթէ մարգարէն Երեմիա զմարգարէական պաշտօն իւր հրատարակելոյ զդատաստանն Աստուծոյ յայտ առնէ ըստ արեւելեան սովորութեան՝ պատուիրելով ջնջել և կորուսանել, ըստ հռովմէական մեկնաբանութեան նշանակէր այն՝ թէ պապին տուեալ է իշխանութիւն կորուսանելոյ և ջնջելոյ զոր ինչ և զով որ և կամիցի : Եթէ ասի ի Սաղմոսն զՄեսիայէն՝ թէ նա « Լոյսն արեւելոյ » զհեթանոսս դաւադանաւ երկաթեալ,, , ապացոյց հաւաստի համարէին զայն իրաւանցն՝ զոր իբր թէ ունէին պապք առնելոյ զկրօնաքննութիւն հանդերձ վճռահատութեամբ մահապարտութեան : Այսպէս ահա ապականեցին իրաւագէտքն պապականք զաստուածաբանութիւն, և աստուածաբանքն զօրէնսդիտութիւն. և ի սոյն միտս ասնն իրաւաբանքն, որպէս և Պարթոյոյ, թէ զինն վհուկ պարտ է ի հուր այրել, իբր զի ըստ Տեառն բանի՝ որ որ ոչ մնայցէ առ նմա՝ ընկեցեալ լինի արտաքս և այրի իրբն զորթն ցամաքեալ :

Ի զիրս Եմերիքեայ 286) ասի՝ թէ կախարդութիւն և դիւթութիւն են իրական գործողութիւնք՝ որք անկ են կրօնաքննութեան. իսկ թէ որ էր սահման և չափ ի մէջ թոյլատրեալ գործածութեան կարծեցեալ մոգական զօրութեանց, և ի մէջ մոգութեան որ արգելեալ էր ընդ սպառնալեօք մահապարտութեան, ընդ երկար ժամանակ մնաց իրբն խնդիր իմն անորիշ և անյայտ : Ի կոնդակին հրատարակելոյ յամին 1474 Սեքստոս Դ վերապահէ անձին իւրում միայնոյ զիրաւուն շինելոյ և թաղելոյ շրջան Աստուծոյ անուանեալ մոմակերտ պատկերս *), որք որպէս թէ լուծանեն զամենայն կախարդութիւն :

(*) Պարթեբն իւր Դիւան՝ անուանեալ « Գառն Աստուծոյ », և լատին յայնիւ « Անիւս Տէ'ի », է Բարբալէ մօր դոգմաբաւ, յորոյ վերայ ինիւիւ է պարթեբ զարթալան բառին հանդերձ իւրաքանչիւ լատին Յովնանու Միքայէ, շորջանալի անիւիւմ բերալ զարթեբն և զանոն

և եթէ հուպ լինիցի ի նոսա (յետ ընդունելոյ զմողութիւն մեղաց), կարող է ունել ազգեցութիւն ի վերայ հրկիզութեան, նաւարելութեան, խառնակութեան օգոց և կարկառի 287)։ Վաղվազակի յետ տալոյ պապին ինքնին ժողովրդեան իւրում զթանձր և զբիրան զայն օրինակ սնապաշտութեան, Բննովկենտիոս Ը. (յամին 1484) եհան զկոնդակ իւր ընդդէմ կախարգութեան. և պատճառք հրատարակութեանն այն էին՝ զի ի վիճակս ինչ Գերմանիոյ աշխարհականքն և եկեղեցականք ընդ դէմ կային կրօնաքննչաց, և ոչ տային նոցա հալածել զկախարգութիւն և զզխութիւն։ Պապն յայտնապէս առաջի առնէ ի նմին զհաւատս իւր՝ թէ կարելի է լրբաբար մեղանշել ընդ դեմն, յորոց ոմանք խօլական ճիւղադք *) լինին կանանց, այլք ի կերպարանս կանանց մտանեն՝ զի ճիւղադք արանց լինիցին, և կարելի է ի ձեռն կախարգութեան փնաս գործել յղի կանանց և յղի անասնոց, պողոց, բանջարոց, այգեաց և անդաստանաց. և թէ մարթ է չարչարել զմարդիկ և զանասունս, և առ-

պառլէ ժամանակին։ Պապն ջրհիւէ զպարկերան զայնոսիկ և բաշխէ բաշխաց։ Ի հնաւան մօտեղէնս բաշխէին յէկեղեցին Հոռվոյ, ի ճրագալոցի զպարկին. և հաւատարեալսն զհմարս մօտեղէնացն ուարեալ է որոն վաւելին ի պէպս արխածից և պարահարաց, հանճոյն իմն այնմ որ ճորձի բաղամ ուրեք յազգին մերոս մօտեղէնսն լուցելովք յերեկոյն Տեառնընդառաջին։ Իսկ իբրեւ բաղմացան խնորրոյսն այնպէս իմարեց իսմ մօտեղէնաց, հարկ համարեցան յօրէնել զպարկերանս մամուն, և զայնոսիկ բաշխել խնորրոյսն։

(*) Այն է հոշեցեալն ի լարին լեզու «ի նոստապս», իսմ «ի նոստապս», և որոճիւրէն «Ազըբայասան», զոր ոմանք ի մերոցն իւրագմանեցին «Իւ մախաբի», և այլք արեւշտաբորձեցին զայլանորմ բառեր «Տըլ յառանջ», իբր ի «Տըլ յառն», իսմ «Տըլ յիւլ յայն»,։ Այլ է «խաջն», և այլ որարկեալ հոշեցեալն ուսմիւրէն «չառա», իսմ «խալիւլի», որ է որոճիւրէն «ճըմճըջ», իսմ «ճարա ճըմճըջ»։

Նեկ զայր և զկին անընդունակս որդեկեմութեան : Յաղագս այսօրիկ մեղադիր լինի Հետաքրքիր եկեղեցականաց և աշխարհականաց, որք ցանկան առաւել ինչ գիտել քան զոր հարկն է, և արգելուն զկրօնաքննիչս մի խիշ արմատաքի զշարութիւն այնպիսի և ապա տայ կրօնաքննչացն որպէս և անարդ յօրինողի գրոցն կօչեցելոյ : « Կուան կախարդութեան », զնորօ, բինակ իմն ինքնիշխանութիւն :

Ի հալածել զմոգութիւն հետեւողք գտան Իննովկնետիոսի Ը և պապքն Ըղէքսանդր Զ, Լեոն Ժ, Յուլիոս Բ և Ադրիանոս Զ, — և այնու հաստատեցին իմն զմիւրն զայն հաւատ իրրե զմասն հաւատայեաց :

Աստուածաբանք զհետ երթալով վարժապետին իւրեանց Թովմայի Ագուինացւոյ՝ հարկ անձանց համարէին այնուհետեւ պաշտպան կալ ահագին անմտութեանն, այս ինքն է վարդապետութեան զհմայից և զկախարդութեանց : Գլխաւոր զժուարութիւնն յայնմ էր, զի կարողացին ի բաց կալ և զերժանել ի կանոնէն Քրատիանոսի, զոր համարէին սովորաբար սահման ժողովոյն Անկիւրիոյ : Եկեղեցին այնու կանոնիւ յամին 544 յայտ արար՝ թէ նորահնար վարդապետութիւնն յաղագս ներգործութեան սատանայի և պաշտօնէրց նորա արանց և կանանց՝ անհաւատութիւն է և ուրացութիւն ի քրիստոնէական ճշմարտութենէ, — այնպէս զի պապքն և կրօնաքննիչք նոցա յառաջագոյն իսկ դասաւարտեալ գտանէին այնուհետեւ իրրե հերետիկոսք : Բազումք յաստուածաբանից այսու անգործէին ըզխիղճ իւրեանց՝ զի հեղինակութիւն պապին ի վեր է քան զամենայն հեղինակութիւնս, և զի գուցէ ի Քրատիանոսեան կանոնին նկարագրեալ էր այլ իմն աղանդ կախարդաստաց : Որքան մարդիկ կոտորեցան, ասէ կրօնաքննիչն Բեռնարդոս Ռաթէնեոյ, և պապքն հանդուրժէին այնմ ամենայնի 288) : Սակայն կրօնաւորքն Կրտսեր եղբարք, որպիսիք էին Սամուէլ Վասսինի և Ալփոնսոս Սփինա, համարէին զհաւատալն յոյժ և յազդեցութիւն կախարդաց ոչ միայն յիմարութիւն, այլ և հերետիկոսութիւն, և յետինն ասէր՝ թէ կրօնաքննիչքն այրէին

զկախարդան վասն այնր իսկ հաւատոյ 289)։ Բայց պապք և Պոմինիկեանք հաստատէին զիրականութիւն զիւական երեւութից. այնպէս զի կարելի է ի մի և ի նոյն ժամանակի յիշատիւնն ընդ դատապարտութեամբ իրրև զհերետիկոս՝ եթէ ուրանայր որ զիրականութիւն զիշերային շրջագայութեան զիւացն, իսկ ի Սուռնէ՝ եթէ ընդունէր որ զայն։ Առ սակաւ սակաւ հեղինակութիւն պապից և Թովմայի և Պոմինիկեանց կալաւ զյաղթութիւն, և լռեաց ամենայն հակառակութիւն։ Վարդապետութիւն Պոմինիկեանցն՝ նիտէրի Տոտոյ և Ժաքիէի, և պապական աստուածաբանիցն Բարթոլղիմէոսի Սփինա և Սեղբեստրոսի Մոցցոլինի զիրականութենէ և զազգեցութենէ կախարդութեան և հմայից՝ համարեալ լինէր հաստատեալ ի պապէն։ Սփինա յայտնապէս իսկ ասաց, թէ ճշմարտութիւն և իրական գոյութիւն կախարդաց՝ հանգերձ ամենայն զարշութեամբք նոցին և հրաշագործութեամբք՝ հաստատեալ կայ ի վերայ հեղինակութեան պապին, և կրօնաքննիչքն յանուննորա գործեն զոր ինչ գործենն։ Եւ յորժամ ոմանք յիւրաւագիտաց առ ի փրկելոյ զխուռն բազմութիւն եղկելի մարդկան՝ որք ի զոհ գնային այնմ կարծեաց յիտալիա՝ ի մէջ բերէին զկանոն Ժողովոյն Անկիւրիոյ, որպէս զրեալ է այն առ Գրատիանոսի, Սփինա յայտ արար՝ թէ «Հեղինակութիւն Ժողովոյն որ հրատարակեաց զմոլորութիւնն զայն՝ պարտի չըքանալ առաջի հեղինակութեան պապին,,։ Եզուիթն Տէլոնիոյ *) ի մէջ բերէր զվճիռս պապիցն առաջնոց, որք զկախարդութիւնս և զհմայս ոչ առ աչօք երեւցիմս ինչ համարէին, այլ իրական 290)։ և յաւելու՝ թէ «Ամենայն եկեղեցական ատենանք յիտալիա, ի Վալանիա, ի Գերմանիա և ի Գաղղիա ի նոյն կարծիս են, և ամենայն կրօնաքննիչք լրստ այնմ առնէին զգործս իւրեանց։ Աստի սկիզբն կալաւ

(*) Այլ Բազմակից, Բոյց Դիւրահասուն, Էնհանէալ յապի 4608։

«կարծիրն և վճիռ հռովմեական եկեղեցւոյ, թէ անհամա-
 «ձայնութիւնն ընդ պապին՝ նշան է ոչ պարզամիտ գոյոյ
 «կաթողիկոսոյ, այլ ունելոյ զհոռ հերետիկոսութեան» (294) :

Հռովմեականն գրաքննութիւն ընդ ամենայն տեղիս յորս
 ձգի իշխանութիւն իւր՝ ջնջէր բառնայր ի միջոյ զամենայն գրա-
 ւորական վաստակս բժշկաց, իրաւագիտաց, բնագիտաց և աս-
 տուածաբանից, որք միանգամ փորձէին նշոյլ ինչ լուսոյ ծա-
 գիլ ի թանձրամած խաւարն այն և պարզել զբասկան պատ-
 ճառս երևութիցն դիւական կարծեցելոց : Ամենայն գրուածք
 այնպիսիք ընդ ամս հարիւր և աւելի անկանէին ընդ արգելա-
 նօք, որպէս դէպ եղև այս գրուածոցն Վէյէրի, Աոտելմանի,
 Վոլֆարթի, Ագրիպպայ, Սերվինոսի, Տէլլափոտթայի և այլոց :
 Ընդ հակառակն անպտուղ մնացին ամենայն քանք և հնարք
 եղևալք վասն արկանելոյ ընդ նոյնպիսի արգելանօք զմնասակա-
 րազոյնն ի գրուածոց յաղաքս իրականութեան հմայից և կա-
 խարդութեան, զգարձեալն ի կանոն յամենայն դատարանս,
 այն իսկ էր մատենան Եղուիթին Տէլլիոյ :

Եթէ որ ցուցանէր զերկրայութիւն ընդ իրականութիւն հը-
 մայից և կախարդութեան, կամ համարձակէր խայտառակել
 զխարէութիւնս նոցին, իսկոյն ասէին զնմանէ՝ թէ գտանի ընդ
 ազդեցութեամբ այսոյն չարի, և արժանի է կամ բանտարկելոյ
 մինչև ցմահ, և կամ մահուամբ զբաւելոյ ի կենաց : Աստուա-
 ծաբանն Տըլլուս վկայեաց՝ թէ ինքն ընդ ազդեցութեամբ դի-
 ւին էր յուրանալն իւրում զիրականութիւն կախարդութեան
 և հմայից, բայց այնու ճողովրեցաւ ի մահուանէ :

Զկնի ամաց հարիւրոց Առնոնելիոս Լոս — Քալլիստիոս քա-
 հանայ ասէր՝ թէ կանայք եղկելիք արկեալք ի տանջանս՝ ստի-
 պեալ լինէին յանձն առնուլ զխոստովանութիւն այնպիսի ի-
 րաց՝ զորս ոչ երբէք արարեալ էին, և թէ կարելի է ի ձեռն
 ալքիմիայի (կամ քիմիագործութեան) հանել զոսկի և զար-
 ծաթ ի մարդկային արնէ. վասն այսորիկ զեսպանն պապին
 արկ զԱռնոնելիոս ի բանտ : Աամեցաւ իմն քահանայն ի բաց
 զնեղ զկարծիս իւր, բայց ապա դարձեալ պնդեցաւ ի նմին :

Յետ բազմամեայ բանտարկելութեան մեռաւ Կուռնելիոս, և այնու զերծաւ ի դժբաղդութենէ Քլատէ անուն խորհրդակաշին Տրեւիրեայ. որոյ համարձակեալ խօսել ընդդէմ հալածողացն զկախարգս՝ ի մէջ բերելով զբան Ժողովոյն Անկիւրիոյ, այրեցաւ ի հուր 292)։ Գեռ ևս յամին 1623 Գրիգոր Ժեյոյտ արար՝ զի «Եթէ որ զաշնադիր լինիցի ընդ սատանայի, և յայնմանէ զհետ գայցէ խնդութիւն կամ վնաս կենդանեաց և կամ բերոց արտորէից, զայնպիսին պարտ է արկանել ի բանտ ի ձեռն կրօնաքննութեան, և անգէն արգելուլ զամենայն աւուրս կենաց նորա։ Ուր ուրեմն յետ այլոց ևս 170 ամաց, յորս կրօնաքննութիւնն ի գործ դնէր զանգժութիւնս իւր և զանիրաւութիւնս, և կոտորէր զանժիւ բազմութիւն մարդկան, հրատարակեցաւ հրահանգ մի առ կրօնաքննիչս հրոսմայեցւոց, յորում եղեալ կայր այսպիսի ինչ ամօթալի խոտտովանութիւն՝ թէ արգէն բազում ժամանակք են՝ յորմէ հետէ չիք արարեալ կրօնաքննչացն ըստ կանոնի և ոչ զմի դատաստան, և թէ նորա չափազանց գործածութեամբ տանջանաց դառնապէս սխալեցան. թէ նորա և թէ այլք ի հոգեւորական դատարանաց առնէին զոր ամենայն սարսափելի սխալմունս, և այնպէս ի մահ դատապարտէին անիրաւութեամբ զանմեղս 295)։ Ընդ նմին պատուէր տուեալ լինէր նոցա պահել զչափ զգուշաւորութեան և զիջողութեան։ Մինչև ցայժմ ևս ի հռովմէական մաշտոցին գտանի կանոն մի, ըստ որում եթէ որ առեալ իցէ առ իւր կախարդական ինչ նշանակս կամ գործիս, պարտի դարձեալ ի բաց վարել յինքննէ զսատանայ՝ որ տիրեալ գտանի ի վերայ նորա 294)։

Թ.

Նորանոր խարդախութիւնք Գովինիկեանց : — Իւտնի տրամաբանութիւնն անտեղի : — Խանգարումն զպրոցական աստուածաբանութեան : — Կարծիք նախնի Յունաց զիշխանութենէ պապին : — Ստայօղ գրուածք յանուն Հարցն Յունաց : — Ուրբանոս Գ եւ թովմաս Ագուլնայի : — Գրուած նորա ընդդէմ Յունաց :

Թէ որպիսի ընդարձակ ատարեղ բացին առաջի Հռովմէական ձեռնորդութեանց անհարազատ և ստայօղ գրուածք անգատին ի սկզբանէ ԺԲ դարուն՝ տեսանեմք յօրինակէն Իւտնի եպիսկոպոսի գաղղիացւոյ, որ և ինքն ընկալաւ յիւրն Հռովմէական զհաշտութեանց և ստայօղ շարագրութեանց : Այսպիսի ինչ է տրամաբանութիւն նորա . Պապքն ասէին՝ թէ երկորին արտօնութիւնքն ևս սեպհականք են ինքեանց . ապա ուրեմն պարտ է հաւատալ՝ թէ իրօք ևս ունին նոքա զարտօնութիւնն զայնոսիկ : «Հռովմէականն եկեղեցի, ասէ նա միայն, մտաբար, ուսոյց մեզ՝ թէ ոչ որ իշխէ երկմտել ընդ վճիռ նորա . ապա ուրեմն հարկ է պարզմտութեամբ հպատակել նմին, և Յաչ Իւտնի բացայայտ իմն է, զի ասելն ինչ ընդդէմ հրամանի պապին՝ հերետիկոսութիւն է : Ըստ այսմ՝ եպիսկոպոս որ, թէպէտ և հաւանեալ իցէ՝ թէ կարգադրութիւն պապին ի վնաս է վիճակին իւրում, և սակայն հնազանդի պապին, ուղղափառ է նա . իսկ եթէ հակառակ խօսիցի զեղծմանց պապին, հերետիկոս է : Այս հայեցուած կամ կարծիք, որոյ հետեանքն մեծամեծք են և անհամարք, զինաթափ արար զեկեղեցի, և պատճառք եղև ի մոռացոնս անկանելոյ ի նմա առաջնոյ իսկ կանոնին բարոյականութեան և քաղաքական խոհանութեան, որ է հակառակ կալ չարեաց ի սկզբան, և ապականութիւնն տարածեալ է արդ ի Հռովմէական եկեղեցւոյ անպարտելի զօրութեամբ, այնպէս զի բարեկարգութիւնքն՝ յորս ուր ուրեմն ձեռն արկաւ՝ անադանեցին յոյժ :

Ի մէջ ԺԳ դարուն սկիզբն եղև նորոյ ահագին խարդախութեան, որ ըստ իւրոց հետեւանացն ոչ ինչ ընդհատ գտաւ յԻսիդորեան սուտ կոնդակաց: Եթէ նորա աւերեցին եղծին զբարեկարգութիւն և զիրաւունս Եկեղեցւոյ, նորն այն խարդախանք մեծապէս խանգարեցին զտեսականն աստուածաբանութիւն և զգալոցս: Ի ԺԲ դարու և յառաջին ամս ԺԳ դարուն աստուածաբանք ոչ պարապէին յուսումն եկեղեցական իշխանութեան, և զարմանալի իմն ահիւ խորշէին յասելոյ ըզկարծիս իւրեանց զդրութենէ պապին յԵկեղեցւոջ: Հուզոն և Հռիքարտոս, Հռորեբտոս Փուլէյն, Պետրոս Փուլմիէցի և Պետրոս Լոմպարտացի, Հռուպերտոս Տիեղացի, Գուլիէմոս Փարիզացի, Վինկենտիոս Պուլէցի, ևս հարբն զպրոցական ոճոյ Աղէքսանդր Հալեցի, Ելանոս, ևս և Մեծն Ալբերտ՝ բեղնաւորագոյնն քան զամենայն աստուածաբանս ժամանակին*), – ոչ ինչ բնաւ խօսեցան զայնմանէ: Մի անգամ ևեթ ի մեկնութեան աղօթական բանիցն տեառն այս ինքն վասն Պետրոսի ասէ Ալբերտ. «Աստանօր իմացեալ լինի, զի յաջորդն սրբոյն Պետրոսի ոչ կորուսանէ զհաւատսն մինչև իսպառ և բոլորովին»,:

Պատճառ նորոց խարդախանացն եղև հակաճառութիւնն ընդ Յոյնս: Իսիդորեան և Գրիգորեան պապութիւնն՝ զոր քարոզէին Դոմինիկեանք իբրև զճշմարիտ և զմիակ փրկաւէտ եղանակ կառավարութեան Եկեղեցւոյ, անձանօթ էր Յունաց: Արդարև Նիկողայոս Ա, Լեոն Թ, և յետ ոչ սակաւուց Գրիգոր Թ, ի թուղթն իւրեանց առ կայսրն և առ պատրիարքն յայտ

(*) Ալբէրտ՝ սակաւ իւրոց քաղաքացիացի քննութեանն «Մեծ», իւրեցեալ, բերմանցի էր յաղթել, ստեալ է Փարիզ, և մտնել է իւրեք ղ. ամիսիցեանց յամիս 1224, հալալիցաւ իւրովի դատախառնութիւն շէնիւստիստիւնէն և զաստուածաբանութեան, և քաղաքութեամբ բերաւ ինքն, մանաւոր օգնութեանց բրեւոյն Արիստոտելէ: Ի թիւս աշակերտոց նորա անոանէ է Թովմաս Արմանայէ: Վախճանեալ է Ալբէրտ է Կալէիս յամիս 1280:

առնէին զայնպիսի պահանջմունս և զձեռներիցութիւնս. բայց ի Սոստանդնուպօլիս ոչ միտ զնէին այնմ, և ոչ իսկ պատասխանի առնէին: Յաջ Եունաց եպիսկոպոսն Հռովմայ էր միայն *Խալիվ* ի մէջ պատրիարքաց, և նմա անկ էր նախագահութիւնն, բայց այսու պայմանաւ՝ զի մի՛ առնիցէ նա զանձն իւր անարժան այնմ արտօնութեան՝ ուրանալով ի հաւատոց: Իսկ զինչիրն զբացարձակ միապետութենէ, զոր յայնժամ քարոզէին Եունաց Դոմինիկեանքն, բոլորովին այլ ինչ էր: Յամենայն կարևոր խնդիրս վերաբերեալս համբէն Եկեղեցւոյ, գործողութիւն պապին՝ ըստ Եունացն կարծեաց՝ պարտ էր լինել համաձայնութեամբ այլոց պատրիարքացն, քանզի երևակայել անգամ չկարէին նոքա՝ թէ մարթիցէ լինել Եկեղեցւոյ իշխանութիւն ինչ ինքնիշխան, ինքնագոր և ամենագոր: Հարկ ուրեմն էր բուռն հարկանել զնորանոր հնարից վասն մատչելոյ առ Յոյնս:

Լատին ոմն աստուածաբան, և որպէս թուի՝ Դոմինիկեան, կեցեալ զոլով ի միջի Եունաց՝ առաջի արար զխուռն բազմութիւն յունական ժողովոց և զրուածոց Հարց Եկեղեցւոյ (Ոսկեբերանի, Վիւրդի Աղեքսանդրացւոյ, Վիւրդի Երուսաղեմացւոյ, կարծեցեալ Մաքսիմոսի), յորոց որպէս թէ նորանոր պահանջմունք պապիցն առնուին զվարդապետական հիմն իւրեանց: Մատեան աստուածաբանին այնորիկ առաջի արարաւ (յամին 1264) պապին Ուրբանոսի Դ, որ իսկոյն ի թղթին իւրում առ կայսրն Միքայէլ Բալէողոզ յօգուտ ի կիր էարկ ըզմտացածին զրուածն զայն՝ զգուշացեալ ի յիշատակելոյ զանուանս վկայիցն: Վամէր պապն այնպիսի նորահնար վկայութեամբ, որք որպէս թէ գրեալ էին 800 ամօք յառաջ, ցուցանել՝ թէ *Խալիվ* ի մի միայն հեղինակութիւն ի վարդապետութիւնս Եկեղեցւոյ (295): Այս այն զժաղդութիւն է յոր ըմբռնեալ էին պապքն, և զոր կրկնէին անդադար ի թղթակցութիւնս իւրեանց ընդ Բիւզանդացւոց, սկսեալ ի Նիկիոյայոսէ Ա. քանզի ստէպ ստէպ ի մէջ բերէին վկայութիւնս սոպօքս և մտացածինս. և այս անպատմելի վնաս գործեաց միաբանութեան Եկեղեցեացն երկոցունց:

Ուրբանոս ինքնին խաբեալ, որպէս երևի յայտնապէս, ետ զմտացածին մատենն ցՔովմաս Ազունացի. և նա ոչ ինչ կասկածելով՝ էառ անտի զամբողջ մասն մի զգերագահութենէ պապին, և յաւել ի գրուածն իւր ընդդէմ Յունաց։ Ի նմին ժամանակի և Դովինիկեանն Պոնաքքուրսիոյ, որ կացեալ էր յերկրի կայսերութեանն Յունաց, թարգմանեաց զվկայութիւնսն զայնոսիկ ի յոյն լեզու 296)։

Քովմայի անգէտ գորով յոյն դպրութեան, և վարժեալ ի Գրիգորեան դպրութեան, և զտեղեկութիւնս իւր զիրաց նախնական Եկեղեցւոյ ի Գրատիանոսէ և եթ քաղեալ, այն առաջին անգամ տեսներ առաջի իւր վկայութիւնս կարևորս և նշանաւորս յառաջնոցն դարուց. և այն վկայութիւնք ոչ ևս թողուին բնաւ յաչս նորա տեղի երկրայութեան, զի մեծամեծ Ժողովք և հռչակաւոր եպիսկոպոսունք և աստուածաբանք Դ և Ե դարուց համարէին զպապն միապետ դը անսխալ ի վարդապետութեան, որ կառավարէր զԵկեղեցին՝ ողջոյն անսահման իշխանութեամբ։ Այնուհետև զայն ինչ արար Քովմաս՝ զոր դպրոցականացն չէր արարեալ մինչև ցայնժամ, զի եմոյծ ի տեսականն աստուածաբանութիւն զուսումն անսխալութեան պապին՝ ըստ մասին նովին իսկ բանիւք՝ որովք վարդապետութիւնն այն բացատրեալ էր ի վերոյիշեալ ստայօգ մատենին. և թէ այս գործ զորպիսի՝ ունէր կարևորութիւն և ըզլիակատար յաջողութիւն՝ ոչ է մարթ բանիւ պատմել։ Յոյնք հարկադրեցան յայնժամ ի բանից անտի ստայօգ մատենին Դովինիկեան աստուածաբանի Լատինացւոյ ուսանել զառաջիկայ առաջարկութիւնսդ։

Քրիստոս աւանդեաց Պետրոսի զըրումն իշխանութեան իւրոյ այնպէս՝ զի պապն միայն ունի իշխանութիւն հրամայելոյ, կապելոյ և արձակելոյ։ Նմա պարտի լսել և անսալ ամենայն դք իբրև Քրիստոսի, և ամենայն վճռոց նորա պարտի կատարող լինել։ Քանզի Քրիստոս լիապէս և կատարեալապէս բնակէ ի պապն խորհրդաբար և հեղինակօրէն 297)։ Միայն առաքելական աթոռն է որ անփոփոխ կայ և մնայ ի հաւատս,

մինչդեռ այլ Եկեղեցիք արատաւորեալ են մոլորութեամբք։ Եկեղեցին Հռովմայ արեգակն է, յորմէ այլ ամենայն Եկեղեցիք առնուն զլոյս իւրեանց։ Ժողովք ունի զՀեղինակութիւն ի պապէն միայն, որում անկ են իրաւունք յօրինելոյ զնոր դաւանութիւն Հաւատոյ. որ որ ոչ Հնազանդիցի Հեղինակութեան պապին՝ Հերետիկոս է. զի պապն միայն ունի իրաւունս վճռելոյ և լուծանելոյ զամենայն խնդիր վարդապետական։

Հիմնեալ ի վերայ մտացածին բանից կարգակցին իւրոյ, յորոց միջի գտանէր և կանոն ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ տայր ամենայն եպիսկոպոսաց զանսահման իրաւունս բողոքելոյ առ պապն, — Հիմնեալ միանգամայն ի վերայ Գրատիանոսեան սրտութեանցն, յօրինեաց Թովմաս զգրութիւն իւր յերկոցունց աստի առաջարկութեանց. նախ՝ թէ պապն է անսխալ ուսուցիչ աշխարհի, և երկրորդ՝ թէ նա բացարձակ միապետ է Եկեղեցւոյ։ Մտացածին Վիւրեղն Աղեքսանդրացի սիրելի լեալ է յոյժ Թովմայի յայս գործ, ուստի զողցես անդադար զնա կոչէ ի վեկայութիւն 298)։

Ժ.

Հետեւանք խարդախութեանց Գովինիկեանցն. — Յովհաննէս ԻԲ եւ Թովմաս Աղուինացի։ — Հրաման Իննովկենտիոսի Գ. յազազս տարեկան խոստովանութեան։ — Տիտղոսն “տիեզերական”, եպիսկոպոս։ — Տկարանալ աշխարհիկ քահանայիցն կրօնաւորական կարգաց։

Ի պալատան պապին խնդոյն նշմարեցին զկարեւորութիւն զիւտին այնորիկ. իբր զի զայն ինչ զոր ուսուցանէին ցայնժամ իրաւաբանքն և օրէնսդէտք՝ տեսանէին լեալ տեսական վարդապետութիւն, և մտեալ ի յօրինուածս աստուածաբանութեան. Յովհաննէս ԻԲ, զմայլեալ ընդ իրսն՝ ասաց զնշանաւոր բանս զայս. “Թովմաս զրելովք զյօդուած իւր, այնպիսի և

այնչափ հիանալիս գործեաց, զի մարթ էր սրբացուցանել ըզնա՝ առանց պահանջելոյ ի նմանէ զկատարումն հրաշից, ։ Եւ ի կնիդակին իւրում առէ պապն՝ թէ «Թովմաս զրեալ է զմատեան իւր ոչ առանց յատկապէս իջանելոյ ի վերայ նորա Հոգւոյն Աստուծոյ, ։ Իննով. Ասացեալ է Իննովկենտիայ և զայս ինչ ևս՝ թէ «Որ որ հակառակ կայ վարդապետութեանն Թովմայի, նովին իսկ անկանի ընդ կասկածանօք, ։ 299) :

Արդարեւ իսկ նորահնարն այն աւանդութիւն յունական՝ ի ժամանակին յորում ի վեր երեւցաւ՝ առաւել ևս կարեւոր և ցանկալի էր յարեմուտս քան թէ յարեւել : Քանզի յայնժամ լցեալ էին զարեմտեանն Եկեղեցի, զի այսպէս ասացից, յորդահոսան ուղիք նորանոր կրօնաւորական կարգաց, որք ապրէին օղորմութեամբ և զրամօք հաւաքելովք ի խոստովանութեան, և յօգուտ անձանց վարէին զարապական արտօնութիւնն, այս ինքն է զարձակումն ի մեղաց վերապահելոց պապին : Իննովկենտիոս Գ (յամին 1215) ի մեծի ուրիք եղելոյ ի Հրոնովմ պատուէր ետ՝ զի ամենայն քրիստոնեայ մի անգամ ի տարւոջ խոստովանեցի իւրում քահանային, առանց որոյ հրամանն ոչ որ ոչ կարէ թողուլ զմեղս նորա : Յետ սակաւ ժամանակի պապական աթոռն կարգադրեաց առաքել յամենայն վիճակս և ի ծուխս յօգնականութիւն եպիսկոպոսաց և քահանայից նորանոր միանձուես, որ լիազօր պաշտօնեայք և անձնանուէր գործիք էին պապից. այնպէս զի պատուէրն Իննովկենտիոսի (1215) յաղագս խոստովանելոյ ամենայն ուրուք էւրում Կոնստանդնուպոլսոյն՝ կորոյս այնուհետեւ զօրութիւն իւր, և զարձաւ յօգուտ թափառական կրօնաւորաց, որք զթողութիւնն մեղաց արարեալ էին ինքեանց աղբիւր եկամոցից : Ընդ այնմ միացաւ և տեսութիւնն յաղագս Կոնստանդնուպոլսոյն, որում որպէս թէ միայնոյ էր զեկամարել զԵկեղեցի. իսկ այլ ամենայն եպիսկոպոսունք էին միայն օգնականք նորա : Տիտղոսն Կոնստանդնուպոլսոյն, զոր մեծն Գրիգոր ի բաց մերժեալ էր զզուանօք, այնուհետեւ ընկալաւ զնորաձաւագոյն մեկնութիւն, և Թովմաս հիմեալ ի վերայ նորահնար զրուածոցն այնոցիկ՝ պնդեր

Թէ զայս տխուր տուեալ է պապին Ժողովն Գաղկեդոնի : Վէ-
ճրն որ յաղագս արտօնութեանց շնորհելոց նորանոր կարգացն
կրօնաւորաց՝ սաստկացեալ բորբոքեցաւ ի բազում տեղիս :

Իննովկենտիոս Դ. (յամին 1254) գուն գործէր պաշտպան
կալ եպիսկոպոսաց և քահանայից ընդդէմ խուռն բազմու-
թեան թափառական միանձանց : Ասացին նմա թէ ի պատճա-
ռոս կրօնական պատերազմացն այնոցիկ, և ի պատճառս ներո-
ղութեանց և թողութեան մեղաց իսպառ կորնչի ամենայն բա-
րեկարգութիւն խոստովանութեան, որ արդէն խախտեալ է յոյժ :
Ասէ պապն, թէ աշխատութիւն քահանայից և փոյթ և ջանք
նոցին ի փրկութիւն հոգւոց՝ դրդուեալ է և խանդարեալ . Ժո-
ղովուրդն սովորեալ է արհամարհել զնոսա, և կորուսեալ զա-
մօթ և զպատկառանս . քանզի դիւրին իմն էր զերծանել ի մե-
ղաց՝ յորժամ միանձն ոք էր որ տայրն զարձակումն . զի նա
առ ժամանակ մի երևեալ և վաղվաղակի աներեւոյթ լինէր, և
գուցէ ոչ ևս պատահէր երբէք ի տեղոջն յայնմիկ (300) : Սակայն
զկարգադրութիւնն Իննովկենտիոսի՝ զի միանձուլքն մի՛ ևս իշ-
խեսցեն լսել զխոստովանութիւն առանց հրամանի քահանա-
յից՝ զարձեալ մերժեաց Աղեքսանդր Դ 504) : Աստուածա-
բանքն Փարիզու կալան գկողմն քահանայից, և պահանջէին զի
հաստատուն կացցէ նախնի կարգն բաժանման իշխանութեան
յեկեղեցւոյ . բայց Թովմաս զրեաց ընդդէմ նոցա, և յեցեալ
ի բանս իւրոյ կարծեցեալ Վիւրդին՝ ասէր . « Իսկ յաղագս հը-
նազանդութեան ոչ է մարթ առնել և ոչ մի ինչ զանազա-
նութիւն ընդ Գրիստոս և ընդ պապն . առաջաւորքն աշխարհի
այնպէս հնազանդին պապին՝ որպէս թէ Գրիստոս իցէ նա ,,
302) : Ըստ որում կարող էր պապն ի բաց մերժել զնախնի
բարեկարգութիւն եկեղեցւոյ զսահմանեալն ի Ժողովոց . իբր
զի ժողովք ի պապէն միայնոյ ի փոխ առնուն զիշխանութիւն
իւրեանց : Թովմաս աներկմիտ վտաճութիւն ունելով ի ստա-
յօղ պատմութիւնն, առ ի հաստատել զվարդապետութիւն
իւր զբացարձակ իշխանութենէ պապին՝ ի վկայութիւն կոչէր
զԺողովն Գաղկեդոնի :

Յաղթութիւն երկոցունցն կրօնաւորական կարգաց լի և անթիրի եղև, և պապական կարծիք, թէ քահանայապետն Հռովմայ է միմիայն եպիսկոպոս յամենայն վիճակս, յաղթական գոտւ ամենեցուն : Քահանայքն ամենեքին զգային զտկարութիւն իւրեանց առաջի մուրացիկ կրօնաւորացն, և չկարէին խափան դնել վնասուն՝ զոր լիակատար իշխանութիւն պապին գործէր հովուական վաստակոց նոցա : Եպիսկոպոսունք որք արդէն նեղեալք էին յերեսաց կրօնաւորացն ի անտեսութեան վիճակաց իւրեանց, այնուհետև հարկադրեցան թոյլ տալ յորդկոյ առ իւրեանս բազմութեան միանձանց ճոխացելոց պապական արտօնութեամբք : Յայնպիսի հանդամանս գտանէր Եկեղեցի, զի Գաղղիացի կարգինալն Սիմոն Տը Պօլիէօ (յամին 1285) ասէր. « Ի պատճառս արտօնութեանց շնորհելոց անինչ կարգաց կրօնաւորաց՝ սասանեալ է բովանդակ կառավարութիւն Եկեղեցւոյ, և մարթ է հրէշ իմն անուանել զԵկեղեցի », 505) : Քան զամենայն կղերիկոսունս տկարացոյն գտան քահանայքն և տարակուսեալք, զի և հնար իսկ չէր նոցա յայտ առնել զգանդատանս իւրեանց : Եպիսկոպոսունք ստէպ ստէպ բողոք հարկանէին, և փարիզեան համալսարանն ընդդէմ եկաց զամս բազումս, բայց առաջի զուգընթաց զօրութեան պապիցն և միանձանց՝ հարկ էր խոնարհել ամենայնի : Այս միայն եղին արդիւնք գանգատանացն և բողոքանաց, զի միանձունք յայտնագոյնս զիփացին՝ թէ պապական զրութիւնն հանդերձ վարդապետութեամբ անսխալութեան նոյնպէս կարևոր և թանկազին էր վասն ինքեանց՝ որպէս և վասն նորին իսկ հռովմեական պալատանն :

ԺԱ.

Դիմակալութիւն անսխալութեան պապին : — Սխալական լինել պապից : — Կարծիք Թրիոնֆոյի եւ այլոց : — Խոստովանութիւն Իննովկենտիոսի Գ. : — Կարծիք համալսարանին Փարիզու եւ Թովմայի :

Այնուհետեւ ամենայն առաջարկութիւնքն յորոց կազմեալ լինէր անսխալութիւնն պապական՝ շնորհիւ նախնի հռովմէական հնարագործութեանց, սուտանուն Իսիդորի, Գրիգորեանցըն, Գրատիանոսի և հեղինակութիւնն Թովմայի, առանց հակառակութեան ընկալեալ եղեն յաստուածաբանութիւնս : Եւ սակայն չեւ ևս խոստովանեալ էր յամենեցուն՝ թէ պապն ի վճիռս իւր զինչորոց հաւատոյ անսխալ իցէ : Յաշխարհս՝ յորս տակաւին կրօնաբննութիւնն ոչ էր ընկալեալ զհաստատութիւն՝ կարելի էր զհակառակն ուսուցանել և ընդհանրապէս անհնարին իմն էր զերծանել ի հակասութեանց զայսմ խնդրոյ յընթացս հարիւրաւոր ամաց : Գուրբերտոս եպիսկոպոս Թուրնէի յամին իրր 4250՝ 504) և Նիկողայոս Լիւրացի 505) ասէին՝ թէ Եկեղեցին Հռովմայ շնորհիւ առանձին խնամոցն Աստուծոյ ոչ կարէ անկանել ի հաւատոց : Բայց միանգամայն այս էին կարծիք հասարակաց՝ թէ պապն կարող է անկանել ի մոլորութիւն և սխալել ի ծանր ծանր խնդիրս հաւատոյ, և թէ անկանի նա ընդ դատաստանաւ Եկեղեցւոյ, և մարթ է յաթողոյ անգամ ընկնուլ զնա : Եւ զայս հաստատէին պատմութեամբն Լիբերիոսի և կանոնին Գրատիանոսի, որոյ հեղինակ համարէր Վոնիփակիոս 506) : Այլ և համարձակագոյնքն ի պաշտպանողաց պապական իշխանութեան, Օգոստինոս Թրիոնֆոյ և Ալուառոյ Փելայոյ հաւանեալ էին թէ պապք կարեն սխալել, և վճիռք նոցա չին ինչ զերծք ի վտանգէ վրիպանաց :

Բայց միանգամայն և յայս կարծիս էին նոքա՝ թէ պապ դր անկեալ ի հերետիկոսութիւն՝ ոչ ևս մնայր պապ, և յայնժամ ատենան Եկեղեցւոյ, այս ինքն է Ժողովն, տայր միայն վկայու-

Թիւն զիրացն վճռելոց և զգատարկանալոյ պապական աթոռոյն : «Յայնժամ, ասէ Թրիոնֆոյ, պապական իշխանութիւնն գտանի յայնմ՝ վիճակի՝ յորում լինի ի մեռանել պապին», 307) : Այսպէս կարծէր և կարգինալն Յակոբ Քուռնիէ, որ ապա եղև պապ . քանզի ասէր՝ թէ վճիռք պապից չեն ինչ նուիրականք և անմատչելիք, այլ կարեն հերքիլ ի ձեռն այլոյ ուրուք պապի : Սմին իրի բարւոք արար Յովհաննէս ԻԲ, զի մերժեաց և ջնջեաց զգայթակղական և զպարականոն վճիռն Նիկողայոսի Գ զաղքատութենէն Քրիստոսի, և զըանազանութենէն որ ի մէջ կիրառութեան ընչից և ի մէջ իրաւանց սեպհականութեան 308) :

Իննովկենտիոս Գ արդէն ասացեալ էր . «Յամենայն ի մեղս իմ դատաւոր ձանաչեմ միայն զտէրն . իսկ ի մեղս ընդդէմ հաւատոց կարեմ դատիլ յեկեղեցւոյ», 309) : Նոյնպէս և Իննովկենտիանոս Դ համաձայնէր՝ թէ «Ոչ է պարտ հնազանդել այնմ կարգադրութեան պապին՝ յորում գտանիցի ինչ հերետիկոսական, կամ որ սպառնայցէ խախտել զամենայն բարեկարգութիւն եկեղեցական, որովհետև կարող է պապն սխալել ի հաւատոյս», 310) : Պապն Յովհաննէս ԻԲ ծանեաւ հանդերձ ցաւով սրտի՝ թէ հեղինակութիւն իւր ոչ ունի մեծ ինչ կարևորութիւն՝ յորժամ հակառակ ելանիցէ վարդապետութեան հասարակաց, և թէ անկեղծ հրաժարումն ի խորհրդոց իւրոց՝ է միմիայն հնարք ելից : Վասն որոյ մինչդեռ նա յԱւենիոն գոյով սկսաւ քարոզել՝ թէ նախ քան զհասարակաց յարութիւնն զուրկ են արդարք ի դէմ յանդիման տեսութեանէն Աստուծոյ, յարեաւ հակառակութիւն մեծ յաստուածաբանից Փարիզու առ հասարակ, և ամենեքեան հրատարակեցին՝ թէ հերետիկոսական է այն կարծիք պապին : Թագաւորն հրամայեաց ի ձայն փողոյ յայտ առնել ամենեցուն զգատապարտութիւն վարդապետութեան պապին, և պատուիրեաց նմա յանձն առնուլ զվճիռ իմաստնոցն Փարիզու, որք լաւ ևս գիտեն՝ թէ զինչ ինչ հարկ իցէ պինդ ունել ի խնդիրս հաւատոյ, քան թէ եկեղեցականքն իրաւագէտք, որք սակաւ ինչ

էրամ՝ բնաւ իսկ ոչինչ խմանան յայտմ մասին 311)։ Ահա
 հպարտի ի կարծիս ունին զթագապետն որպէստանէն անգրտին ի
 զսղ ժամանակաց, և ի խնդիրս վարդապետութեան և աստուածա-
 ծարանական աստիկցից ոչ ունին բնաւ վստահութիւն ի կոր-
 ծիս նորա։

Յայտնի է ի վերջիշեալ վիճարանութենէ Համարարանին
 Փարիզու ընդ կարգին Դոմինիկեանց՝ թէ քանի՜ անիղկի զօ-
 ղիւք կաղէկայ էին ընդ միմեանս Թովմաս Ագոսինացի և անսխա-
 լութիւնն պատգովան։ Ասէին Դոմինիկեանքն՝ թէ «Աւարպա-
 պետութիւնն Թովմայի ըստ ամենայն մասանց իւրոց ընկալեալ
 է զհաւանութիւն պապից, և բաց յաղոցն հաստատեալ է կոն-
 դակաւ։ Արքանոսի և առ համարարանն Թուլուզի, և այսպէս
 պապք վերջութիւն տան բանիցն Թովմայի և Թովմաս բանից
 պապիցն», և Թովմաս ի վկայութիւն կոչելով զկիրքիդն իւր՝
 «աստցանէ թէ՛ «Երայն պապքն յայտ առնեն՝ թէ յինչ
 պարտ է հաւատալ. նորա միայն հաստատեն կամ դատապար-
 տեն զվարդապետութիւնս», — Ընդ հակառակն՝ համարարանն
 պտանէր ի բանս Թովմայի զիտուռ բազմութիւն մոլորութեանց,
 ի թիւս որոց գնէր և զվարդապետութիւնն զանսխալութենէ
 պապին 312)։ Համարարանն հերետիկոսութիւն կոչէր զայն,
 մանաւանդ վստան այնորիկ՝ զի ըստ յայտնի կանոնաց Եկեղե-
 ցոյ՝ պապն պարտի բողոքել յատնան տիեզերական Ժողովոյ,
 և զի ամենայն եպիսկոպոս ըստ աստուածային և մարդկային
 իրաւանց ունի իշխանութիւն դատաստան աննկոյ զխնդրոց
 հաւատոյ։ Եւ այսպէս յամին 1588 վարդապետական անսխա-
 լութիւնն պապին հերքեալ լինէր յառաջնոյ անտի և ի հզօ-
 րագունեն ի գիտնական միարանութեանց, և նախապատու-
 թիւն Ժողովոյն ի խնդիրս հաւատոյ բացայայտակի քարոզէր, —
 թէպէտեւ անշուշտ ոչ որ յաստուածարանիցն Փարիզացւոց
 երկններ ընդ ստուգութիւն վկայութեանցն կարեւորացն՝ զորս
 ի մէջ բերէր Թովմաս։

ԺԲ.

Մոլորութիւն կրկին ձեռնադրութեանց : — Պատճառք
մոլորութեանն , սիմոնականութիւն : — Շփոթի յա-
զեալք այնք աղապաւ : — Ուրբանոս Բ. եւ Իննովկեն-
տիոս Բ. :

Պապքն ինքեանք իսկ փոյթ ունէին՝ զի վարդապետական
հեղինակութիւն իւրեանց ընդ երկրայութեամբ կացցէ : Նոքրին
իսկ կուրորէն մեծարողքն հռովմէական տիրապետութեան պար-
տական էին անկանել ի վարանս տարակուսի , յորժամ տե-
սանէին՝ զի չիք ի հռովմէական Եկեղեցւոյ բացայայտ ինչ
կանոն կամ սահմանադրութիւն յաղագս միոյ ի կարեւորագոյն
վարդապետութեանց , զորմէ կախեալ կայր բովանդակ հաստա-
տութիւն կրօնական խղճի եւ եկեղեցական կենդանութեան քա-
հանարից : Քանզի պալատն ի խնդիրս յայս անդադար վարա-
նէր . ըստ նմին եւ զպրօցականքն յերկնոտութեան ծփէին , որ-
պէս է տեսանել զայս յօրինակէն Պետրոսի Լոմբարտացւոյ :

Անգստին յութեւորդ դարէ բազմաթիւ օրինաւոր ձեռնա-
դրութիւնք ընդ ապօրինաւորս դասէին ի Հռովմ , եւ առաջար-
կեալ լինէին ի կրկին ձեռնադրութիւն . այնպէս զի մերձ ի
վախճան Թ. դարուն Իտալականն Եկեղեցի անկաւ ի շփոթս ահա-
զինս : Տարածումն սիմոնականութեան պատճառս ետ պապից
ոմանց , զոր օրինակ Լեոնի Թ. անվաւերս հրատարակեց թա-
ղում՝ ձեռնադրութիւնս , եւ բուռն հարկանկեց զկրկին ձեռնա-
դրութենէ 545) : Եւ պատճառք իրացս էր թիւր եղբակացու-
թիւնս այս թէ սիմոնականութիւնն (այսինքն է գնումն եւ վա-
ճառումն սրբազան իրաց ընդ արծաթոյ) հերետիկոսութիւն է .
իսկ հերետիկոսութիւնն անվաւեր գործէ զձեռնադրութիւն :
Ոչ զօր չափ փնասուն զոր գործէին այսու պապքն . քանզի
յայնժամ ընդ ամենայն Իտալիա սակաւ յոյժ էին քահանայք
եւ եպիսկոպոսունք զերծք ի սիմոնականութենէ . մինչ զի մի-
լիոնաւոր աշխարհականք տարակուսեալք էին ի միտս իւրեանց

յաղագս վաւերականութեան խորհրդոցն զորս ընդունէին ի ձեռաց եկեղեցականաց ոչ ունողաց զվաւերական ձեռնադրութիւն։ Ահաբարանութիւնքն և թշնամութիւնք ի մէջ ժողովրդեանն և քահանայից մօտին ի գիւղօրէս անգամ, և կրօնական կասկածանքն դարձեալ էին ի Լարբերինթոս իմն անկանկի, և եկեղեցական յաջորդութիւնն ընդհատեալ և կամ խալատ իսկ հղծեալ էր։ Սակայն և այն ևս ոչ էր բաւական։ յուղմունք շփոթութեանցն այնոցիկ փոխադրեցան և ի Գերմանիա, և անվաւեր հրատարակեցան ձեռնադրութիւնք եպիսկոպոսացն այնոցիկ՝ զորս պապքն բանադրեալ էին ի պատճառս հաւատարմութեան նոցա առ Հենրիկոս Գ։ Եւ այս գէպ եղև ի ժողովին Քուէտլինպուրկի յամին 1085՝ 514) յորում նուիրակրն պապին Աթոն յոչինչ գրեաց զձեռնադրութիւնս եպիսկոպոսացն Մագունսիոյ՝ Աւկագուրկի և Քոյերայ, թէպէտ և Պետրոս Վամիանոս վաղ ուրեմն ամբարձեալ էր զձայն իւր ընդդէմ այնպիսում կամայական հղծման ձեռնադրութեանց և ընդդէմ կրկնելոյ զձեռնադրութիւնն։ Աթոն, որ և ապա պապ եղև ընդ անուամբ Ռերբանոսի Բ, յայտ արար, զի «Եթէ ի ձեռնադրութեան իմիք չիցէ ևս լեալ սիմոնականութիւն ինչ, այնու ամենայնիւ անվաւեր է ձեռնադրութիւնն՝ իրրև եղեալ յեպիսկոպոսէ աստացելոյ զսիմոնականութիւն, 515)։ Ի ժողովն Փիաշենցայի ոչնչացոյց նա զձեռնադրութիւնս ոսոխին իւրոյ Գուիրերտոսի եպիսկոպոսին Հռաւեննայի, բայց զայնոսիկ ձեռնադրութիւնս միայն՝ զորս արարեալ էր Գուիրերտոս յեաբանադրելոցն իւրոյ ի Գրիգորէ Այսու գործով սխալեցաւ պապն սխալումն մեծ յոյժ, որովհետև կարծիս ետ ասելոյ՝ թէ վաւերականութիւն խորհրդոց կախեալ իցէ զեկեղեցական ինչ պատժոյ։ Իննովկենտիոս Բ մեղսակից իւր արար զերկրորդ ժողովն Լատերանու, հրատարակելով ի նմին զթիւր կարծիան, որով առ ոչինչ զրէ զձեռնադրութիւնս եպիսկոպոսացն ունողաց զկողմն պապին Անակղետոսի ընտրելոյ ի մեծագոյն մասնէ կարգեալաց և վաղամեռիկ եղելոյ։ Այս այնպիսի իմն գործ էր եկեղեցական ինքնօրինութեան, և միանգամայն հերետիկոսաւ

կամ կարծիր, որ չկարէ արդարանալ և ոչ իսկ այնու պատճառ-
ւակաւ՝ որով ծածկեալ լինէին առաջինքն կրկնեալ ձեռնա-
դրու թիւնք, այսինքն է որպէս թէ զդուանքս ի սխմնականութե-
նէ, և կեկեցին Հռափմայ ոչ ինչ միտ դնելով յանդիմանութեանց
իւրոցն իսկ անգամաց՝ անդադար անկանէր ի նոյն մօլորտ թիւն և
և շիտթէր գնալո՞՞հ հաւատացելոց մինչև զայն աստիճան՝ զի ի
հնումն և կեկեցուց անշուշտ անաանելի իմն համարելի լինէր
այն և արժանի վազընգիտցի վարմանց ։

ԺԳ

Խարդախանք պատմութեան : — Մարտինոս Լեհա-
ցի : — Պապական (Թաղմ'ոյ) Լույքոյի ։

Իբրև էանց սակաւ թնչ ժամանակ զ/նի Թախնի, մերձ ի
վախճան ՓԳ դարուն հարկաւ որ թուեցան նոքանոր զքուսմք
ի կարդի պատմական աւանդից՝ ի ջատագուտութիւն պապական
զրու թեան ։

Արափհաւ հակառու թիւնքն երևեալք իմէջ վաղեմի պատ-
մական աղբիւրաց և նորոյ հաւարման օրինաց Գրատիանոսի և
կոնյակաց և վճռոց պապիցն ակնյայտի էին ամենայն սրա-
տեաից, արժան գատեցան առաջի առնել գալաամութիւնու պա-
պիցն և կայսերաց այնու եղանակաւ՝ զի հակառու թիւնքն այ-
նորիկ անհետացին, յովանդակութիւն օրէնսդրութեանցն առ-
ցէ զպատմական հաստատութիւն ։ Զպառաշխատութիւն յան-
ձին կալաւ, ըստ հրամանին Աղեմայ և, Գամինիկեան կրօնա ու-
րին Մարտինոս ի Թրովփաւ քաղաքէ, ազգաւ Լեհացի հա-
մարեալ՝ սակա կարգեալ գորոյն յամին (1278 ի Նիկիայոսէ
Գ. արքեպիսկոպոս Անեմա քաղաքին Լեհաստանի *) ։ էր նա

(*) Նա թեան է յեղեղութեան և առ ժեղ է յեղեղոյ աման « Երա-
Մարինի փառս պատմիչ » ։ զորոյ զարեւելիական զարեւելիան պա-
պից և իւրեւրոյ (չորիւ և այլուր է իւրեւրեւ լինին բանս) իւրեւ-

ապաշխարողահայր և մատրանայեա պապին, և ամենայն իրաւարանից և կանոնադիտաց պարտք ի վերայ եղեալ էին ի պապէն՝ յարեւ զզիրս նորա ընդ պրուածոցն Վրաստիանոսի և ընդ կոնդակագրոց, իսկ աստուածարանք պարտական էին կցել զայն ի պատմութիւնն Բատուածաշունչ զրոց յօրինեալ ի Պետրոսէ Սոմեստորէ *): Քան զամենայն պատմական գրուածս միջին դարուց առաւել տարածեցաւ մատենան այն, և միանգամայն առաւել քան զպոլսն զամենեւին լի էր առասպելեցք և սրտութեամբք: Յօլովք ի մտացածին բանիցն եղեցոց ի նմին, արդիւնք են պակասութեան պատմական իմաստից և զիրահաւան հետամտութեան հրաշալի զիպաց՝ որ յաւուրց անտի երեւելոյ մուրացիկ կրօնաւորացն տիրապետէր յԱրապա: Ի մատենին յայնմիկ նկարագիր պապիցն ճշգրտիւ պնայիսի ինչ էր՝ որպիսի և ի հռոմէական մատենին պապից, բայց ի սաստկացոյն ատտիճանի, ցուցանելով զնոսին լինել հրամանատարս և օրէնսդիրս համօրէն Նիկեղեցոյ, ստայոյ բանք Իսիդորի և Գլքատիանոսի դասնէին ի նմին զհաստատութիւն, և ի պատմութիւնս նորա պապքն զերի վերայ կային կայսերաց: Յայտնապէս երևի ի մատենին յայնմիկ՝ թէ ո՛րքան յետամնաց էր ի ժամանակի անդ արուեստն պատմագրութեան: Քանզի ընդ

մանեալ է ի մերս ագգոսրանն հեբրէո Պաղանդ իմ Պաղիկէնց. թերեւ է յիշտեն յառելիւ: յանձնունի առասպելսն Սարգիսունի ոչ ինչ նաւալ պնայեալի զբնիստութիւնս:

(*) Դռնեան է Պետրոս «Կերտն», Գաղղիբէն «Լը — Մանթիբը» ի պարճառս Բաշմանապ ընթերցանութեանն՝ որով էթրն էթրեւ: Կու ինքն վերածնելալ էր ճիշտ Բաշման: Վերադառնալ ինչու առաջածառնալուն Գղղոյնի վարելաւ, և ապա միանալեալ է ինչու առջեւ՝ լաիմանի յայն 4178. իմ 4185: Գրեալ է սորա զՊարտիսիան ինչոց որքոց հանդերձ Բաշմարութեանիս յերկաւս մեծահարգ մարտնա:

ազգեցում թեամբ անինչ կրօնաւորաց, մանաւանդ Գովինիկեանցն, որք անսահմանորար հաւատոյին հրաշից, և զամենայն ջան ի գործ արկանէին առ ի ցուցանել՝ թէ պապական զրութիւնն զոյր և ի նախնի ժամանակս և ի վաղնի հանգամանս, — պատմական տեղեկութիւնք ի ՃԴ դարէ մինչև ց ՃԵ. մթադնեալ էին յոյժ, և խոնարհեալ ի ցածագոյն ևս առտիճան՝ քան թէ յորում կային աղղէն ի ՃԴ դարու։ Այս իսկ միայն՝ զի գործ մի այնպիսի անպէտ ամենեւին և ծայր ի ծայր լցեալ ստուծեամբք, որպիսի էր աշխատութիւն Մարտինոսի, կարաց ունել զյարգ առաջի հասարակաց և ծայն քան ազգեցութիւն, անժխտելի վկայութիւն է ապաստուող կործանելոյ արուեստին պատմադրութեան։

Զնոյնպիսի կէտ նպատակի առաջի իւր եղեալ էր և Գովինիկեանն Պողոսմէս կամ Թողոմէոյ Լուքբացի՝ գրագետ պապական աթոռոյն, ձեռն արկեալ դրով ի գրել պատմութիւն կայսերաց և Եկեղեցւոյ, համեմատ Գրիգորեան գրութեան պապից. զոր և Յովհաննէս ԻԲ կարգեաց յամին 1518 եպիսկոպոս Թորչելլոյի։ Եկեղեցական պատմութիւն նորա, որ հասանէ ցամե 1515, հարստագոյն է բովանդակութեամբ և ճշտագոյն քան զվտիտ գծագիրս Մարտինոսի, և շարագրեալ է առաւելագոյն հանձարով և ճարտարութեամբ։ Զնոյն է սակ և զշարայարութենէն զոր արար նա սկսելոյն ի Թովմայէ գրուածոյ յայազրս քաղաքական տեւելութեան 317), և զտարեգրութեանցն՝ որք սկսանին յամեն 1062։ Կլիսաւոր աշխատատիրութիւն Թովմէի նման է մեկնութեան կանոնադրոցն Գրատիանոսի կամ թէ սուտանուն Իսիդորի՝ որում տեղեակ է նա միայն ի Գրատիանոսէ։ Յառաջին երկոտասան դարս աշխատութիւն նորա ողջոյն առաւելապէս յայն ձգի՝ զի ի պատմական ինչ կապակցութիւն զօրեացին մտայածին և ստացոյց ասացուածքն Իսիդորի և Գրատիանոսի, և հաւաքումն կոնդակադրոց։ Օրինակ իմն, ի ցուցանել թէ ո՞րպէս վարի նա ընդ եկեղեցական պատմութեան՝ շատ լիցի յիշատակել, զի ըստ նորա նկարագրութեանն 518) պապն Վիկտորս անվկանդ և անթերի մեծ վա-

շեշու թեամբ արար ի Վ. Պօլիս զՀինգերորդ ժողովն տիեզե-
րական, յորում կայսրն Յուստիանոս անապիւս պատուաթի-
րութեամբ և մեծարանոց ներգործէր ընդ նմին Համաժողո-
թեամբ իրրե զմի այր : Այսպէս ահա շարագրեալ լինէր պատ-
մութիւն ի պապական պալատան անդ : Աւ առանձինն երևէին
ի նմա սկզբունք և ձևներիցութիւնք Հռոմէոյ ի տիրապետել ի
վերայ Գերմանական կայսերութեան, և ի վերայ ընտրութեան
թագաւորաց և կայսերաց այնպէս՝ որպէս թէ Հիմնեալ իցին ի-
վերայ պատմական աւանդից :

Յայնժամ ապա առ սակաւ սակաւ էանց պապութիւնն ի
ձևոս Գաղղիացւոց : Նուիրակութիւնն պապական՝ անձանթն
նախնական եկեղեցւոյ, որ ի ձևոն խարդախեալ կանոնին Գրա-
տիանոսին դասեալ էր ի թիւս եկեղեցական բարեկարգութեանց,
և որով կարողացան պապքն տիրապետել ի վերայ տեղական
եկեղեցեաց և հարկս ի վերայ դնել նոցին, ի մեծ բարդաւաճա-
նրս կայր 519) : Իբրև բնաջինջ բարձին պապքն ի թագաւո-
րութենէն Ստորին Իտալիոյ գտոհմն Շլաւֆէնեանց, փոխա-
դրեցին յԻտալիա զԳաղղիական ցեղապետութիւն և զաղղեցու-
թիւն Գաղղիացւոց : Գաշնակցութեամբքն եղելովք ընդ Նոր-
մանտացիս չկարէր արդարանալ ըստ իրաւանց կարգադրութիւ-
նըն այն : Հարկ ուրեմն էր հնարել այլ իմն պատճառս : Սմին
իրի Թոլոմոյ աւանդէ մեզ՝ թէ պապք զթագաւորութիւնն
զայն ընկալան ի Վոստանդիանոսէ, և կարող են անտեսել զայն
ամենայն ազատութեամբ 520) : Այսու օրինակաւ բովանդակ
եկեղեցական պատմութիւն նորին այնպէս յօրինեալ է՝ որպէս
և հարկաւոր էր պալատանն և Դոմինիկեանց յամին 1545 :
Սկիզբն արարեալ այսու բանիւք, «Յիսուս Քրիստոս եղև ա-
ռաջին պապ», այնուհետև ոչ ևս խոտորի նա ի ծրագրէն
իւրմէ, իբր զի երկրորդ պապ եղև Պետրոս, և նորա աշակերտ-
քն հիմնեցին զամենայն զիսաւոր եկեղեցիս յԻտալիա և ի
Գաղղիա :

Նա ինքն Թոլոմոյ գտաւ առաջին 521) ի տարածանել վա-
սըն օգտի պապականութեան զառասպելն յաղագոս կարգելոյ

Պրիգորի պապին և զկայսրնտիրս յամին 995 : և և էր գործն այն յաւելումն ի հնարսն նիւթեայս արդէն յԱղէքսանդրէ Գ, և յԻննովկենտիսսէ Կ, յազապս փոխարեութեան իրաւանց յանդի Իննովկենտիսս յայտ արար՝ թէ պապքն առին ի Յունաց զկայսերականն իշխանութիւն, և ետուն Փրանկաց, որպէս զի ունեցին այնու զատաւելագոյն ազգեցութիւն ի վերայ նորին 522) : Եւ և Թովմէոյ՝ թէ իձեռն Վարդուսի ըստ հրամանի Եկեղեցւոյ վախճան ևզաւ Յունական թագաւորութեան 525) : Վանիսիական Է հասոյց զարքայն Վերմանացւոց Ելբերտոս յայն աստիճան, զի նա հռոյկսաւ որ եղանակաւ խոստովանեցաւ՝ որպէս թէ կայսերութիւնն յիրաւի փոխադրեալ է ի ձեռս իւր հրամանաւ պապից, և թէ նոքա են որ տան թագաւորաց զիրաւունս ընտրութեան, և պարգևեն արքայից և կայսերաց զիշխանութիւն : «աշխարհական սուսերի,» 525) : Յաւելան ի նոյն և այլ ևս նորանոր պահանջմունք և ձեռներիցութիւնք, որք ի գործ եղան նախ ի Վղենայ և, պոյնք որպէս թէ պապն ժառանգորդ է կայսերական իշխանութեան՝ յորժամ աթոռն զատարկանայ, և թէ ամենայն կայսր պարտի երդնուլ պապին զերգումն հաւատարմութեան և հպատակութեան : Զայսպիսի ձեռներիցութիւնս անդէն և անդ սկսաւ ի կիրարկանել Յովհաննէս ԻԲ ի հակառակութեան իւրում՝ ընդ կայսերն Լուդովիկոսի, և յառաջ ևս տարեալ զերան՝ վաղ ընդ փոյթ արար և զգործադրութիւն նոցին, յայտ արարեալ զի ի պատճառս դատարկանայ կայսերական գահուն՝ ինքն իրբն պապ պարտի ունել զսանձ տէրութեանն 525) : ԶԳրատիանոս և զկոնդակագիրն ոչ ևս շատ համարէր այնուհետեւ պապական պաշտոն վասն հասանելոյ այնպիսի նպատակաց իւրոց. ուստի ի բազմաթիւ դատս իրաւագիտացն և աստուածաբանից պաշտականաց պապին, որպիսիք էին Թրիւնիթայ և Եգիպտոս Սուլումնա, հարկ եղև յաւելուլ և զպաշտական պատմագիրն զՄարտինոս և զԹովմէոյ :

ԺԴ.

Խարդախանք պատմութեան Սպանիոյ: — Նախնական Եկեղեցին Սպանիոյ: — Գրիգոր Է, եւ բարձումն Մոզարաբեան արարողութեան: — Փելայոյ Ովիլտացի եւ Ղուկաս Թուլեցի:

Պորմանց ինչ Եւրոպայ եւ տեղական եկեղեցեաց կարեւոր թուեցան եւ այլ եւս առանձինն նորահնար ստայօդ գրուածք, որովք պատմութիւն նոցա փոփոխեցաւ ի շահ օգտի պապական դրութեան, եւ այս կատարեցաւ ի վերայ Սպանիոյ, եւ պատմական ստայօդութիւնք յայնմ մասին առաւել եւս գտին յաջողութիւն: Նախնի եկեղեցին Սպանիոյ թէպէտ եւ ոչ մերժէր զնախապատուութիւն Հռովմէական աթոռոյն 526), սակայն ինքնիշխան էր եւ անկախ ի նմանէ: Ժողովքն կանոնաւորապէս գումարեալք յայնմ եկեղեցւոյ՝ դատաւնէին եպիսկոպոսաց եւ մետրապօլտաց, եւ ի լինել պիտոյից՝ ընդդէմ կային պապիցն ի խնդիրս վարդապետութեան Հաւատոյ, որպէս արար, օրինակ իմն, Ժողովն Տոլեդոյ յամին 688 ընդդէմ Բենեդիկտոսի պապին, արկեալ զթուղթ նորա ընդ խիստ քննութեամբ, եւ զնա ինքն պախարակեալ՝ փոխանակ զի անամութաբար ընդդիմաբանէր Հարց եկեղեցւոյ: Յաւուրց անտի արշաւանացն Արաբացւոց մինչեւ ցերս ԺԱ դարուն՝ եկեղեցին Սպանիոյ ինքնագլուխ էր 527): Դուն ուրեք ազդէր ի նա Հռովմ, եւ այն ընդ ժամանակս ժամանակս եւեթ: Արքեպիսկոպոսն Տիէկոյ Ալեքիբէս՝ նախանձայոյդ փաստաբան Գրիգորեան դրութեանն, անդէն իսկ իսկզբան ԺԲ դարուն վկայէ եւ ասէ, «Յայնժամ (ի ԺԱ դարուն) եւ ոչ մի որ յեպիսկոպոսացն Սպանիոյ ոչ հպատակէր եւ ոչ հարկս հարկանէր եկեղեցւոյն Հռովմայ: Եկեղեցին սպանիական զհետ երթայր օրինացն Տոլեդոնի եւ ոչ թէ Հռովմայ» 528):

Այս հանգամանք իրաց յեղափոխեցան յօգուտ Հռովմայ ի ձեռն միանձանց արքայարանին Քլեմենայ, որք տիրեցին մե-

նաստանաց և եպիսկոպոսական աթոռոց, ևս և ի ձեռն արքայիցն Գաղղիոյ և քաղաքականութեան պլոց ոմանց լատաւորաց, որ կարօտէին օգնականութեան Հռովմայ: Գրիգոր է՝ ասէր՝ թէ Սպանիա ի վաղնջուց ժամանակաց հետէ սեպհական էր պապին. զնոյն կարծէր թէ կարող իցէ ասել և վասն աշխարհին Մաճառաց և Ռուսաստանի և վասն Փրովանսի և Սաքսոնիոյ: Եւ թէպէտ այնու ոչինչ աւելի եղիտ յաջողութիւն, սակայն կարողացաւ յամին 1083 բառնալ զՄոզարաբեան արարողութիւնս *) աստուածապաշտութեան և մոճանել զհռովմեականս: Ջեպիսկոպոսութիւնն Տոկեդոնի կալաւ Գաղղիացի ոմն կրօնաւոր Բլիւնեան, և ընդ ամն հարիւր և յիսուս մինչև ցմէն ժԲ դարուն մեծաւ ջանիւ աշխատ եղեն ի նուաճիլ զԵկեղեցին Սպանիոյ: Եւ այս ի գործ եղան մօացածին պատմութիւնք՝ զորս հնարեաց նախ եպիսկոպոսն Փէլայոյ Ուլիէտացի, և ապա եպիսկոպոսն Ղուկաս Թուլեցի: Եւ աջինն խարդախեաց զժամանակագրութիւն Սամիրիոյի (529), հնարեաց զդեսպանութիւն Եկեղեցւոյն Սպանիացւոց առ պապն Յովհաննէս Ը, ևս և զկոնդակս այնր պապին, և զժողով մի գումարեալ ըստ նորա հրամանին յԱլիէտոյ և այլն: Ստայօղ պատմութիւնքն Ղուկայ ընդարձակագոյնք են և առաւել հնօտեւսութեամբ գրեալք, և նա չարաչար խարդախեաց զվաղնջուց պատմութիւնն Սպանիոյ: Որպէս զի ցուցցէ թէ սպանիական Եկեղեցի արդէն ի նախնի ժամանակս բոլորովին կախեալ կայր

(*) «Մոզարաբս», եւ՝ «Մոզարաբացի», եւնէն Մօսթերոմացիէն գրեւորանէ այս բնութեւն ի Սպանիա. առօրէ և արարողութիւնս զքրիստոնէիցն այնոցիկ հարգեալ է Ձ դարուն ի Լեոնորէ արեւելեանայս և լատինացիս յիսկորքէ Սեմիւէացոյ՝ անուանեցան «Մոզարաբեան», և էին յարդարեալ յարեւելեան և ի Գաղղիական արարողութեանց, և սերելէ Սպանիացոց իբրեւ ազգայն աստիճանութեան: Բայց պապն Հռովմայ բնաւորէ՝ զքրիստոնէիցն զնոսին ընդ Հռովմական դարս արարողութեանց:

դէռովմէ, մտարեբեաց ասել՝ թէ արքեպիսկոպոսն Լէանդրոս էր նուիրակ ոմն պապին, և խարդախեաց զողջոյն իսկ զպատմութիւն Իսիդորի, որ ի դիրս նորա նշանակի իրբե կարգեալ ի պապէն Քրիզորէ ի պաշտօն պապական փոխանորդի 540) : Պատճառս արեւմտեց Սպանիոյ և կործանման թագաւորութեանն Պոթացւոց դնէ Ղուկաս զստայօգ պատմութիւն թագաւորի ուրումն Վիթագա կոչեցելոյ զՏնարեալն յիւրմէ, որ իւր թէ արգելեալ իցէ ազգին Սպանիացւոց չՏնաղանդել պապին՝ ընդ սպառնալեօք մահապարտութեան 551) :

ԺԵ.

ՍՈՒՏԱՆՈՒՆՆ ԿԻՒՐԵՂ

Առաջարկութիւնք Թորքէմատայի : — Մեկուն կանոս, Բելլարմինոս ևւ այլք :

Անգստին իսկզբաննէ ԺԴ դարուն յաստուածարանութիւնս պատուով ի մէջ բերէին վկայութիւնս ի սուտանուն Վիւրդէ, և ջանային ազատել յամենայն կասկածանաց զմտացածին կանոսն Ժողովականս՝ երաշխաւորութեամբ բանից Թովմայի Ագուինացւոյ : Արժանի է դիտողութեան՝ զի յաւուրցն երեւելոյ մատենին Թրիոնֆոյի (4320) մինչև ցամն 4450 ոչ երեւցաւ և ոչ մի մատեան՝ յորում գտանէր նկարագրութիւն պապական դրութեանն . բայց յորժամ հրատարակեցաւ հակառակութիւն ընդ մէջ Բասիլեան Ժողովոյն և պապին Եւդինէոսի, կարգինալն Թորքէմատա և այլք ոմանք սկսան մատենագրել : Պրուածն Թորքէմատայի, որ մինչև ցաւուրս Բելլարմինոսի համարեալ էր հիմնական ջատագովութիւն պապական դրութեան, հաստատեալ կայ բոլորովին ի վերայ կեղծ հնարից սուտանունն Իսիդորի, և մանաւանդ սուտանունն Վիւրդէ : « 2 ճանաչել զՏեղինակութիւնն Թովմայի, ասէր կարգինայն, տակաւին ևս կարելի է. բայց ոչ հաւատալ ի վկայութիւնն

Վիւրղի՝ անտանելի է : Պապն անտալ է . իսկ եպիսկոպոսական իշխանութիւնն կամ ի պապէն տուեալ լինի և կամ ինմանէ յառաջ գայ : Վճիռք ժողովոց առանց նորա հաւանութեանն անվաւերք են , 552) :

Թորքէմատա զայստակ զղխաւոր առաջարկութիւնս իւր ապացուցանէր մտացածին վկայութեամբք Սղեմայ, Ժողովոյն Քաղկեդոնի, Վիւրղի, և այլովք մտացածին կամ խարդախեալ վկայութեամբք : Ձնոյն շաւիղս կալան յաւուրսն Լեոնի Ժ և Սղեմայ Է կարդինալն Թովմաս Տէվլոյ կամ Սայետանոս և Յաքոպացի 553) : Մեղքոն Սանոս աներկմիտ հաստատէր զըմանս իւր՝ երաշխաւորութեամբն Թովմայի՝ ի վերայ վկայութեանց Վիւրղի, որպէս և Բելլարմինոս և որք զկնի նորա եկին Եզուիթքն : Միայն թէ Դոմինիկեանքն՝ Նիկոլայի, Լըփիէն, Քէթիֆ և Էքարտ յայտնապէս խոստովանեցան՝ զի վարժապետն իւրեանց Թովմաս խաբեալ է, և թէ նորա ձեռամբն ի պատիրս ըմբռնեալք են և հետեողք նորին աստուածաբանք և կանոնադէտք . բայց Եզուիթքն, ևս և այլն զիտնական Լապպէ *), նմին հակառակ՝ պատրաստ էին մանաւանդ ի բաց թողուլ զԻսիդորեան կոնդակագիրսն, սակայն հաստատութեամբ եղեալ էին ի մօի պինդ ունել զՎիւրղէ 554) : Յիտալիա տակաւին ևս յամին 1715 Անտրուցցի վարժապետ Պոլոնիա քաղաքի ի վիճարանական զիրս իւր ընդդէմ Դոսիթէոսի պատրիարքին ի մէջ բերէ զստայոյզ վկայութիւնսն Վիւրղի իբրև զանհրքելի ապացոյցս 555) :

(*) Որև « Հայրն Լապպէ » եղևին Գաղղիացի՝ վախճանեալ յամին 1667 է Փարէլ : Սորա շարաքեալ է 75 հարորս յարեմէնց, յորս անուանէ է « Հաւատածն Ժողովոց » : 118 հարորս :

ԺԶ .

Արդեւմունք: — Վնասք արդեւանաց: — Պատճառք ատելութեան մարդկան ընդդէմ պապից: — Պետրոս Կանտոր:

Ի վերայ այս ամենայն հնարից՝ յորոց վերայ յենոյր աշխարհական իշխանութիւն պապին և երեւակայեալ անսխալութիւն նորա՝ յաւելան և արգելանք *), զորս բազում անգամ դնէին պապքն ի վերայ ամբողջ աշխարհաց:

Ասէին՝ թէ փոխանորդն Աստուծոյ ի վերայ երկրի կարող է նոյնպէս գնալ՝ որպէս ինքն Աստուած, որ ի պատճառս սակաւ մեղաւորաց պատուհասէ ընդ նոսին և զանմեղս, և ո՞ կարիցէ ընդդէմ կալ նմա: Աստուած է որ առաջնորդէ պապին. ուստի և զգործսն պապական ոչ է հնար չափել սովորական չափով մարդկային արդարութեան: Եւ այսպէս եղեալ միանգամ՝ թէ պապն երկնային ազդեցութեամբ վարի յամենայնի, եղբակացուցանէին՝ թէ անսխալ է նա. և զնորին հակառակն՝ թէ քանզի անսխալ է՝ յերկնից առնու զազգումն: Այսու ամենայնիւ պապքն յայտ արարին ի նոր կանոնադրութեան (ի վեցերորդ գիրս վճռոց՝) թէ արդեւանքն վնասակար հետեւանս ունին վասն բարեպաշտութեան ժողովրդոց. քանզի նոքօք տարածանի ամբարշտութիւն, ի վեր երեւին հերետիկոսութիւնք, և պատրաստին անթիւ վտանգք հոգւոց, և Եկեղեցին կորուսանէ շնորհքն որք անկեն նմա 556): Եւ սակայն յետ այս-

(*) Պարէ՛ք Էփէզացւոն՝ որով Էփէզիոս կամ Ժառանգաւոր ոչ զրէն յենեմանութենէ Ժորաբելոյ զպարտա պաշտաման իւրոյ, և աշխարհականք արգելանին ի հաղորդելոյ խորհրդոց մարտիրոսբելոց է նմանէ: Լարենուհայ + ոմանք միւրոյ Ժամանակին յայս միտ ևս վարեն դէժեխն յէրեանց Գրէգորոսութենէն զբառ «Էմեմայոսութեան», որով և զանկեան ընդ արգելանց + անոռանեն «Էմեմայեալ»:

պիսի խոստովանութեանց ևս պապքն յաճախազոյնս ի գործ դնէին զարդեանս, և արդեանքն եղնալք ի վերայ Գերմանիոյ ի ժամանակս բազմամեայ հակառակութեանց նորին ընդդէմ կայսեր Լուդովիկոսի Պաւարիացոյ առաւել ևս յերկարաձիգ եղնն քան զառաջինն : Թուէր իմն այնպէս՝ թէ կամիցին արմատաքի խլել ի սրտից մարդկան զգաղափար իրաւանց քրիստոնէի, և ուսուցանել նոցա՝ զի հայեսցին յինքեանս իբրեւ ի հօտ ոչխարաց պապին, զուրկ և թափուր ի կամեցողութենէ. կամ թէ, որպէս ասէր Ալուարոյ Փէլայոյ, « Դիմել յոխակալութենէ պապին առ զթութիւն նորա, թէպէտ և զթութիւնն այն բազում անգամ զյացեալ լինէր, » : Այսպիսի գնացք պապից պէս պէս ազդեցութիւնս առնէին ըստ պէսպիսութեան ազգաց՝ մինչդեռ ոմանք ևս քան զևս գայթակղէին ընդ այնպիսի խրատութիւնս պապից, և այնպէս արկեալ լինէր սերմն որ ետ զպտուղ իւր յետ հարիւր և յիսուն ամաց, այլ առաւել ևս հաստատէին յայն կարծիս՝ թէ պապութիւնն ըստ օրինակի աստուածութեան զօրութիւն իմն է ի խորհրդականութեամբ, զորմէ չէ արժան խելամոտութիւնս առնել թէ ճանապարհք նորա անքննելի են, բայց նա զլոյս իւր ընդունի ի վերուստ, և զործէ ըստ աստուածային ազդեցութեան. ուստի և միք պարտիմք կուրօրէն վստահել ի նա :

Որչափ և անտեղի և այլանդակ իմն թութիցի այս, սակայն ստուգութիւն իմն է պատմական՝ թէ որքան առաւել կասկածելի և ատելի սկսան լինել գնացք պապիցն բացառութեամբ, արտօնութեամբ, ներողութեամբ և սլոյվք այնպիսեօք, և որքան առաւել տատանեալ շարժէր Եկեղեցի, նոյնքան ևս առաւել տեսանէին արք բարեպարիշտք զկարօտութիւն խորշիկոյ յերկրայութեանց իւրեանց, և ապաւինելոյ ընդ յարկաւ անսխալութեան պապին : Ըստ քրիստոնէական պարզամիտ բնկորանց՝ պարտ էր նոցա մերժել զայն և այլ ինչ բազում յեկեղեցւոյ՝ իբրեւ զանկարգութիւնս. բայց յայնժամ ընդդէմ ելանէր բանից նոցա երեւակայութիւնն պինդ կալեալ ի մանկութենէ՝ թէ պապն է տէր և հրամանատար Եկեղեցւոյ, որում

ոչ որ իշխէ հակառակ կալ, և յորմէ ոչ որ կարող է պահանջել զհամար : Այս երեակայութիւն յայտնապէս երևի արդէն ի վախճան ԺԲ դարուն ի բանն Պետրոսի Կանտորի, որ ասէ՝ թէ արդարեւ չիք կապած երկիւղի թէ պապական բազառութիւնքն մի պատճառեցն զբաժանումն հասարակաց ի հոգեւորական թագաւորութենէն Հռովմայ : քանզի անհնար է արդարացուցանել զայդպիսի գնացս Հռովմայ բանիւք սուրբ զրոց տակայն ցանկալն իսկ պախարակել զգործս պապին՝ սեղանակապտութիւն լինի : Աստուած ոչ թողու հռովմական Եկեղեցւոյն անկանել ի մոլորութիւն : ապա ուրեմն պարտ է խոտովանել՝ թէ պապն առնէ զայդոսիկ ըստ ազդեցութեան Հոգւոյն սրբոյ, որպէս զի ի հեռանալ ամենայն իշխանաւորաց Եկեղեցւոյ՝ մին միայն յետ ամենեցուն թագաւորեցէ 357) :

ԺԷ .

Հերժուածն հռովմական Եկեղեցւոյ : — Գաղղիացիք և Իտալիացիք : — Եկեղեցին Գերմանիոյ : — Հակառակութիւնք կուսակցութեանց : — Շփոթք եւ անըստուգութիւնք : — Կարենորութիւն տիեզերական Ժողովոյ : — Ժողովն Փիզայի : — Թերուէիւն նորին :

Բայց ի ԺԵ դարուն Եհաս Եկեղեցին յայնպիսի վիճակ՝ զի հարկաւ սկսան անկանել ի վարանս տարակուսի նորին իսկ նախանձաւորացոյն պաշտօնեայք պապական զրութեան :

Ի պատճառս բազմամեայ բաժանման Եկեղեցեաց, որ ընդ ամս քառասուն և աւելի ընծայէ աշխարհի զնոր տեսարան երկուց պապից և երկուց պապատանց, որք թշնամացեալ ընդ միմեանս՝ նշուս արձակէին ընդդէմ իրերաց, Գաղղիացիքն որ յԱւենիոն և Իտալիացիք, — սասանեցաւ հեղինակութիւնն որ անյաղթելի իմն համարեալ էր զեռ ևս յաւուրս վերջին պապից յամին իբր 1576 . քանզի պարտութիւնն Անխիականի Ը ի սկզբան այնր դարու զրկթէ բոլորովն անհետացաւ ի

յիշողութենէ մարդկան ի պատճառս յաղթութեանն զոր կալաւ յետոյ ուրեմն պապութիւնն ի վերայ Գերմանիոյ և ի վերայ Լուդովիկոսի կայսեր : Այլ և պարտութիւնն այն առաջին առաւել ծանօթ էր ի դպրոցս և ի զրուածս իրաւաբանիցն Գաղղիացւոց՝ քան թէ յԽաղական կենցաղավարութեան : Ընդ երկար ժամանակ հոսեալ ընթանայր արիւն և ապաժոյժ ի վերաց անտի կայսերութեան և Գերմանական ազգային միութեան՝ զոր բացեալ էր ի նմա հարուածն անողորմիկ քաղաքականութեան պապին : Եկեղեցին Գերմանիոյ բոլորովին եհան ի մտաց զսովորութիւնն համարելոյ զանձն իւր ամբողջական ինչ մարմին, բոլորովին մոռացաւ՝ թէ լեալ իցեն երբեք Գերմանական Ժողովք ազգայինք : Փորձն առածին այնորիկ՝ թէ «Բաժանեա՛ զի տիրեսցես», նախ քան զամենայն կատարեցաւ ի վերայ Գերմանական Եկեղեցւոյ, և յաջողեաց :

Բաժանումն և հերձուած եղև պտուղն հակառակութեան երկուց ազգութեանց՝ առ ի ձեռս բերելոյ զպապութիւն : Ի տալացիք դարձեալ կամէին առնուլ զայն, և Գաղղիացիք չըտային թոյլ լիւելոյ զայն ի ձեռաց իւրեանց :

Եւ այսպէս արեւմտեան աշխարհն յամեն 1578 մինչև ցամբն 1409 բաժանեցաւ յերկուս, և յամեն 1409 մինչև ցամբն 1415 յերիս հօտս : Ընդ անուամբ Ուրբանոսի Զ ընտրեցաւ Նէապոլսեցի ոմն 559) . և առաջին զուգնաբեայ փորձն վերանորոգութեան զոր արար նա՝ պատճառս ետ ծագելոյ հերձուածոցն : Իբրև ամբարձաւ նա յաստիճան պապական իշխանութեան, փութացաւ արկանել ընդ բանադրանք զայնուսիկ ի կարողնալաց՝ որք ամբաստանեալ էին ի սիմոնականութիւն . բայց սիմոնականութիւնն ի վաղուց հետէ եղեալ էր վասն հռովմէական պալատանն հաց հանապազորդ, և առանց այնր մեքենայն եկեղեցական կառավարութեան անշուշտ դադարել, ապա և ջախջախել իսպառ : Վարդինայքն ևս ըստ իւրեանց մտացն անտութեան՝ լիովին ունէին իրաւունս յասելն՝ թէ անհնար է ինքեանց չառնել զսիմոնականութիւն : Այսորիկ ազգաւ անջատեցան նոքա յՈւրբանոսէ, և ընտրեցին ինքեանց

պատժալոր ոմն ըստ սրտի իւրեանց, այս ինքն է զԱղեմէս է : Թէ արդեօք Ուրբանոս էր ընտրեալն ըստ օրինաց, եթէ Աղեմէս, զայսմանէ ոչ դք զիտէր ինչ . այլ այս էր հաւատարմն՝ զի յընտրութեան երկոցունցն ևս այնպիսի դէպք պատահեցին՝ որք անվաւեր գործէին զընտրութիւն նոցա : Փաստաբանք կողմանցն երկոցուն ցուցանէին անհերքելի բանիւք՝ թէ պատն ներհական կողման ոչ ունի իրաւունս վաւերական համարելոյ, զընտրութիւնն իւր : Ի թիւս կուսակցութեանցն երկոցուն կաշին այնպիսի անձինք՝ որ յետ ժամանակաց դասեցան ի հոռմէական եկեղեցւոյ ի դաս սրբոց, իսկ յայնմ՝ ժամանակի նըզովս արձակէին ընդդէմ՝ իրերաց : Ի Գաղղիացւոց կողմն՝ էին Պետրոս Լիւքսեմպուրկեցի և Վինկենտիոս Ֆէրիէրեան*), իսկ յԻտալացւոցն՝ Վատարինէ Սենացի **) և Վատարինէ Իշխանուհի Հուստաց : Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ կրկին պալատք պապականք, և կրկին ժողովք կարդինալաց, և երկաքանչիւր պալատքն թերի առնուին զեկամուտս, և վասն այնորիկ եղեալ էր ի մօի մէն մի ի նոցանէ նպաստ լինել անդադար զօշաբաղութեան պապիցն, և անխոնջ աշխատութեամբ նորանոր հրնարս հնարէր ինչս ժողովելոյ, և զօրացուցանել զհնարսն և զմիջոցս որք արդէն եղեալ էին ի գործ :

Այն ամենայն պատժողական կարգադրութիւնք և ձեք բանադրանաց և նզովից հնարեալք ի պալատանէն յընթացս դարուց բազմաց, զորս ի գործ դնէին ի հակառակութիւնն ընդդէմ աշխարհական թագաւորաց, յայնժամ սկսան ի գործ դնել ի միոյ ի պապից անտի ընդդէմ ոսոխին իւրոյ : Պապն

(*) Վինկենտիոս Ֆէրիէրեան իւր Ֆէրիէր միջահամբաւ տալիս Գալիէիէն Սպանիացի, վախճանեալ է Գաղղիա յամիս 4419, և դասեալ ընդ հոգիս Լատին եկեղեցւոյ յամիս 4455 :

(**) Վատարինէ Սենացի իւրեան Գալիէիէն ճիշտաբար և ուսումնաւոր, վախճանեալ յամիս 4580 :

միոյն ի կուսակցութեանց անտի՝ զովարանեալ յիւրոցն արբանեկաց իբրեւ փեսայ և տէր համօրէն Եկեղեցւոյ, իբրեւ փոխանորդ Աստուծոյ ի վերայ երկրի, իբրեւ անսխալ ուսուցիչ քրիստոնէութեան ի զիրս և ի քարոզութիւնս, ի միւսոյ կուսակցութենէն անուանեալ լինէր տարամերժեալ ուրացող, հերետիքապետ, դերաքրիստոս և կուռք արժանի յախտնական դատապարտութեան :

Անտանկի էին վասն ամենայն արբանեկաց պապական անսխալութեանն այն հանգամանք իրաց, և ամենեքեան իբրեւ յանկ ուրիշ Լարիւրինժոսի մոլորեալ շրջէին : Յնորք անսխալութեան պապին հարկ առնէին նոցա ընդունել՝ թէ այս դք անձն՝ ինքն միայն իշխելով ի վերայ ամենայն ճշմարտութեանց, և որ տայցէ Եկեղեցւոյ անքոյթ վստահութիւն ի հաւատս իւր, պարտի անշուշտ յայտնի լինել ամենեցուն : Եւ առ այս հարկ էր՝ զի զանձնէ ճշմարիտ պապին նոյնպէս սակաւ մնայցէ անստուգութիւն, որպէս և զգրոց սրբոց : Իսկ յայնմ ժամանակի ամենայն դք խմանայր ի խորս սրտի իւրոյ՝ թէ միայն պատահական իմն պարագայ, որպիսի էր բնակիչն լինել այսմ կամ այնմ աշխարհի, կացուցանէ զնա արբանեակ միում՝ ի պապիցն՝ զորոյ զօրինաւորութենէն զայս և եթ զիտէր, զի միւս կէան քրիստոնէից ի բաց մերժէ զնա : Սպանիացիք և Գաղղիացիք ճանաչէին զԱղեմէս Է կամ զԲենեդիկտոս ԺԳ, իսկ Անգղիացիք և Իտալացիք հաւատային յՈւրբանոս Զ կամ ի Վոնիփակիոս Թ :

Առաւել ևս ի վատթարութիւն գնայր գործն այսու՝ զի վաղեմի կարծիքն ստեպ ստեպ յեղյեղեալք ի պապից յաղագս անվաւերութեան խորհրդոց և ձեռնադրութեանցն կատարելոց արտաքոյ հաղորդակցութեան ընդ պապին՝ կային մնային տակաւին առ բազումս ի մարդկանէ, մանաւանդ յԻտալիա : Ատենադպիր պապին Աղուկկիոս Սալուտատոս 559) քաջ նկարողրէ զընդհանրականն զայն անստուգութիւն և զարհաւիրս խղճի յառաջ եկեալս ի բաժանմանէ անտի Եկեղեցւոյ : Եւ քանզի ինքն պապական էր, ի վերայ բերէ զայսպիսի ինչ՝ թէ

որովհետև ամենայն եկեղեցական իշխանութիւն յառաջ գայ ի պապէն, իսկ պապն ընտրեալ անկանոն եղանակաւ՝ ինքն իսկ ոչ ունի իշխանութիւն, ուստի և բաշխել զայն ոչ կարէ, վասն այնորիկ ամենեքեան որք ձեռնադրեալ են ի ժամանակէ մահուն Գրիգորի ԺԱ, եպիսկոպոսունք և քահանայք՝ ոչ կարեն կատարել զխորհուրդս։ Սմին իրի, ասէ Աղուկկիոս, յորժամ հաւատացեալ որ ընդունի զհաղորդութիւն սրբազործեալ ի քահանայէ ձեռնադրելոյ ի հերձուածի անդ, երկրպագու է կոոց։ Եւ ահա յայս հանգամանս գտանէր յայնժամ արեւմտեան Եկեղեցի։ Բայց ըստ յաջողակ իմն բաղդի՝ ի Գաղղիա, յԱնդղիա, ի Գերմանիա և ի Սպանիա այլազգ հայէին ի վաւերականութիւն ձեռնադրութեանց և խորհրդոց, և ոչ որպէս յԻտալիա և ի պապական պալատանն։

Որք միանգամ ստացեալ էին զառանձին տեղեկութիւն և զհմտութիւն կարգաց նախնի Եկեղեցւոյ՝ ի միտ առին զի պատճառք բովանդակ շիտիկցն և տարակուսանաց, որք յամս երեսուն չգտանէին հնարս ելից, է Գրիգորեան դրութիւնն։ Սկսան ուժգին յարձակմամբ զիմել առ եպիսկոպոսականն զըրութիւն՝ որչափ մարմէրն տակաւին ճանաչել զայն ի ներքոյ ահագին աւերակաց խարդախութեանցն և մթութեանց տարածելոց յայնժամ յեկեղեցական պատմութեան։ Ի միտ առնուն՝ թէ ի նախնումն դրութեան Եկեղեցւոյ անհնարին իմն էր նմա յայնքան անարգութիւն և ի կործանումն անկանել։ Գամ քան զդամ՝ առաւել ևս ամրապնդեալ լինէր այս հաւանութիւն մօտց՝ թէ տիեզերական Ժողովն կարող է լինել միմիայն հնարք ոչ միայն վերականգնելոյ զմիութիւն Եկեղեցւոյ, այլ և սահման դնելոյ պապական բռնակալութեան։ Գերմանացիքն Հենրիկոս Լանկենշթէյն և Նիկողայոս Աուա, Գաղղիացիքն Տ'Այլի, Գերսոն և Քլէմանս, Իտալացիքն Ծապարէլա, Սպանիացիքն Էսքոպար և Յովհաննէս Սեգովիացի ի վախճան ԺԻ դարուն և ի սկիզբն հնգետասաներորդին միաբանեցին զրեթէ ամենեքեան յայս բան՝ թէ Եկեղեցին պարտի յոտն կալ, շղթայքն եղեալք ի վերայ նորին ի ձեռն կառա-

վարութեան պաշտականաց պարտին խորտակել, և հարկ ի վերայ կայ վերանորոգել ղեկեղեցի թէ ըստ մասանցն և թէ բոլորովին։ Ոչ սակաւ ժամանակ էր յորմէ հետէ ամենայն արք երևելիք յեկեղեցւոյ իմաստութեամբ և զիտութեամբ՝ բոլոր կալան զի հաստատուն պահեսցին իրաւունք եկեղեցւոյ և ազատ ժողովոց ընդդէմ պապական իշխանութեան։ Այլ և ձայնք բարբառոյ այնոցիկ՝ որք ի սարսաղելի անշքութիւնս և յանկարգութիւնս հռովմեական աթոռոյն հայէին իրրեւ յանհրաժեշտ ինչ, նաև այն ձայնք ասեմ՝ սկսան բարձրանալ, թէ և յանօգուտս։ զի հասարակացն կարծիք միշտ կարևոր ճանաչէին զգոյութիւն պապական աթոռոյն, թէպէտ և խոստովանէին՝ թէ հարկ ի վերայ կայ վաղ ընդ փոյթ մաքրազարդել զայն և չափաւորել։

Առաջին փորձն գումարելոյ ըստ արժանւոյն ժողով մի ազատական եղիտ զյաջողութիւն։ Փոխանակ գումարելոցն յընթացս երկոց դարուց առ երևոյթ ժողովոց, յորս եպիսկոպոսունքն գային միայն առ ի լսել զվճիռս պապից, և ապա տանել զնոսին ի տունս իւրեանց, յամին 1409 գումարեցաւ ի Փիզա քաղաքի ժողով յեկեղեցեաց համօրէն Եւրոպայ, յորում կարելի եղև յայտնապէս խօսել, և առանց բռնազօսութեան քուէարկութեան։ Արդէն նշանաւոր իմն թուեցաւ յաչս մարդկան ժամանակին՝ զի ժողովն այն փոխեաց երկուս պապս, զԳրիգոր ԺԲ և զԲենեդիկտոս ԺԳ, և ընտրեաց զԱղեքսանդր Ե, բայց այնու և սպառեցաւ զօրութիւն ժողովոյն, քանզի միայն առաջնկայութիւն պապին, որ ի ժողովոյ անտի իսկ ընտրեալ էր, — և անձնանուէր կարգինալաց նորա՝ ոչ ևս լծոյլ ետ մտարերել ի բարեկարգել ղեկեղեցի, իսկ վերանորոգութիւնքն խոստացեալք յԱղեքսանդրէ իրք էին աննշանք։ Եւ քանզի միւս երկոքին պապքն ոչ հնազանդեցան վճռոց ժողովոյն, եղևն այնուհետեւ երեք զլուխք յեկեղեցւոյ, որպէս երբեմն յամին 1403։ միայն թէ Հօան պապին ընտրելոյ ի ժողովոյ անտի կարի առաւել բազմաթիւ էր քան զայլոցն։

ԺԸ.

ԺՈՂՈՎՆ ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ. —

Բաղմուծիւն ժողովելոցն : — Քուէարկուծիւն : — Յոյս
Գերմանացւոյ : — Նշանաւոր վճիռ ժողովոյն : —
Հանգամանք հռովմէական Եկեղեցւոյ : — Մարտինոս
Է, և Սիդիսմունդ արքայ : — Ազգ Գերմանացւոյ : —
Հնարք Մարտինոսի :

Առ ի խորտակելոյ զպապական դռութիւնն Հարկ Համարե-
ցան, որպէս ասէ ոմն ի պատմադրաց ժամանակին, ընտրել
պապ զայր բոլորովին աննշան և վատանուն 540). և էր այրն
այն Բաղդասար Առսա (Յովհաննէս ԻԳ.), զոր և ընկալան ի
պապ արեւմտեան քրիստոնեայքն յօրէ անտի ընտրութեանն ու-
րա՝ ըստ մեծագունի մասին իւրեանց : Հարկ էր անտարակոյս
Ժողով առնել այնպիսի՝ որպիսի եղև Առստանդեանն (444—
448), առ ի տանելոյ զկատարեալ յաղթութիւն ոչ միայն
ի վերայ այսր կամ այնր պապի, այլ և ի վերայ պապութեան
առ Հասարակ, Ժողովեալք ինմին բազմութիւ յոյժ էին քան
յամենայն Ժողովս եղեալս մինչև ցայնժամ յարեմուտս : Բաց
յ500 եպիսկոպոսաց՝ էին ի նմա երեսփոխա՞ք 15 Համալսա-
րանաց, և 500 վարդապետք աստուածաբանութեան. ուստի
և գտանէին ի նմա արք որ ոչ ունէին զգծուարութիւն բառ-
նալոյ զայն ամենայն անկարգութիւնս՝ որովք ինքեանք իսկ
Հասեալ էին յիշխանութիւն և ի վիճակս իւրեանց : Յայնմ
Ժողովի սահմանեցաւ, զի քուէարկութիւնն մի լիցի ըստ զլուս,
այլ ըստ ազգս ազգս. ապա թէ ոչ՝ յաղթող լինէր անշուշտ
խուռն բաղմութիւն եպիսկոպոսացն Նտալացւոյ, որք բնական
պարտս անձանց Համարեալ էին պաշտպան կալ պապական զը-
րութեան և պալատան, և աղբերաց եկամտից նորին : ՅՆտա-
լիս խանդարումն Նկեղեցւոյ և բարոյական պղերգութիւնն ա-
ռաւել զօրացեալ էին՝ քան թէ յայլս յազգաց, և վասն այ-

Նորիկ, որպէս յետոյ դիտեալ եղև, եպիսկոպոսունք Խտալացւոց պնդագոյնս հակառակ կային ամենայն դարմանոց բժշկութեան Եկեղեցւոյ և ամենայն բարեկարգութեան :

Ընդ Աոստանդեան Ժողովոյն ծագեցաւ վասն ազգին Գերմանացւոց աստղ յուսադրական : Նրանի՛ էր ազգին՝ եթէ էին ի ժամանակի անդ արք ձեռնհասք յօգուտ վարելոյ զհանգամանս զրութեան իւրեանց և պահելոյ զայն : Նորընտիր արքայն Սիգիսմունդ, որ յաննենդ սրտէ ցանկայր ձեռն օգնականութեան մատուցանել ախտացեալ Եկեղեցւոյն՝ զիտաց այնպէս խմաստութեամբ գնալ ընդ պապին Յովհաննու, որում սպառնայրն Խալիա, զի հարկադրեաց զնա ընտրել տեղի Ժողովոյն զգերմանական քաղաքն Աոստանդիա *), ուր եկն թէպէտ և յաւկամայս՝ և ինքն իսկ պապն : Ընդ ամս 500 Գաղղիացիք և Խալացիք ի բաց մերժեալ էին զԿերմանացիս ի մասնակցութենէ հասարակաց գործոց Եկեղեցւոյ . իսկ յայնժամ Նոքին իսկ Կերմանացիքն հանգոյն Անդղիացւոց զրեթէ անպարտք էին յաղիտից հերձուածոյն . քանզի պալատն կազմեալ լինէր զօգցես միշտ յԽալացւոց և ի Գաղղիացւոց, իսկ ի Կերմանացւոց ոչ զք ոչ երբեք գտեալ էր ի նմին : Առաւել այլք անիրաւեալ էին ընդդէմ կղերին Կերմանացւոց, քան զոր կըղերն այն գործեալ էր զանիրաւութիւն : Ի Կերմանիա խանդարումն եկեղեցական կարգաց աշխարհաբարոզ իմն էր և անտանելի, բայց ոչ էր տեղական արդիւնք գերմանական ազգին, այլ հանգոյն ժանտախտի փոխադրեալ ի հարաւոյ, և ապա ի քակտել կազմութեան Եկեղեցւոյ առեալ զհաստատութիւն :

Ժողովն Աոստանդեան ի նշանաւոր վճիռս իւր չորրորդ և հինգերորդ զումարմանց սահմանեաց՝ թէ «Ամենայն Ժողով

(*) Այն է Կոլեցէտն Գաղղիաբն «Քոնսթանս», և Գերմաներէն «Քոնսթանց», իսկ «Քոնսթանց»,՝ քաղաք առ Հռէնսսիա, ի վերին դարս երեւելի, այժմ գոյ էր և տնտես :

,, ըստ օրինի հաւաքեալ՝ ընդունի զիշխանութիւն անմիջապէս
 ,, Բրիտտոսէ Յիսուսէ, եթէ ի խնդիրս հաւատոյ և ի բար-
 ,, ձումն հերձուածոց, և եթէ ի նորոգութիւն համօրէն Նկե-
 ,, ղեցոյ և մասանց նորին. ամենայն ոք, ընդ ամենեւին և պա-
 ,, պըն, գտանին ընդ իշխանութեամբ նորա,, : Ընդդէմ պայմ
 վճռոյ չեղև լսելի և ոչ մի ձայն բարբառոյ :

Սահմանս այս, որ լի էր մեծամեծ հետեանօք, թէպէտ և
 ոչ էր տակաւին եղեալ և ոչ ի միում ժողովի, վաղեմի էր
 յոյժ ըստ իմաստիցն. քանզի յայս կարծիս էր Նկեղեցի մինչև
 ցտուանունն Իսիդորոս : Սակայն մարդկան ժամանակին թուե-
 ցաւ այն յանդուգն իմն նորաձեւութիւն. ահա այնքան հզօ-
 րացեալ էր ժամանակաւ ընթացքն հակառակութեան, այն-
 քան վերամբարձ գտանէր դրութիւն պապիցն ի վերայ վատ-
 թարեալ՝ անխօսուն և հլու ժողովոց եղելոց յամեն 1179 ցա-
 մին 1515 :

Ժողովն այն կարողացաւ իրաւամբ (ըստ արեւմտեայց) Դէ-
 լէ-Լէ-անուանել զանձն իւր, իւր զի կոտորակքն երկրցունց
 այլոց հօտից չև ևս միացելոց չկարէին ընդդէմ կալ պայմ՝ նա-
 խապատուութեան նորին : Գրիգոր ԺԲ և Բենեդիկտոս ԺԳ մը-
 նացին միայն կարդինալովք իւրեանց արտաբոյ, և ամենեքեան
 որք գաւանէին զհռովմէական Նկեղեցի՝ կցորդ եղին ժողովոյն :

Եթէ պապն ի խնդիրս հաւատոյ գտանի ընդ իշխանութեամբ
 ժողովոյն, ապա ուրեմն ոչ է անսխալ, ապա ուրեմն ժողովն
 է ներկայացուցիչ Նկեղեցւոյ, և աւանդապահ խոստմանցն Բը-
 ռիստոսի, և ոչ թէ պապն. պապն առանց ժողովոյ կարող է
 սխալել և անկանել ընդ դատաստանաւ ժողովոյն՝ սակս իւ-
 րոցն մոլորութեանց : Այս հետեւութիւն բացայայտ է և ան-
 հերքելի. բաց կարդինալացն երկրայական թուէր՝ ոչ եթէ
 սահմանադրութիւնն զխնդրոց հաւատոյ, այլ վերանորոգու-
 թիւն վճռոց : Անդադին ի ժամանակէն յորում ընկալեալ եղև
 կանոն Վոնիփակիոսի ի կանոնադիրս՝ առանց հակառակու-
 թեան ընդունելի գտաւ և այս վարդապետութիւն՝ թէ պապն
 եթէ անկանիցի ի հերետիկոսութիւն, անկանի ընդ դատաստա-

նաւ Եկեղեցւոյ, ուստի և տիեզերական Ժողովոյ : Եւ զայս վարդապետութիւն ի հարկէ անկարելի էր միաբանել ընդ միստումն նախկարգելոյ ի նոյն կանոնադիրս զանսխալութենէ պապին : Սակայն և կարգինալքն ոչ իշխեցին չալ զհաւանութիւն իւրեանց վճռոյն այնմիկ՝ որ այնքան հակառակ էր պալատանն :

Ի բովանդակ աստուածարանական պատմութեան Եկեղեցւոյն Քրիստոսի չի՛ք ինչ դէպք այնպէս անտօր՝ որպէս վրձիւքն Պոստանդեան Ժողովոյն . և ոչ որ կարող է բնաւ երկմտել՝ ըստ հաւաստի իմաստից բառիցն՝ թէ զվճիռն զայնտսիկ հարկ է իմանալ իրրեւ զմատենս դաւանութեան, և իրրեւ վարդապետական օրէնս զեկեղեցական իշխանութենէ : Այս վճիռ ի հիմանց քանդէր զպապական զրուութիւնն, զոր թէպէտ և լուութեամբ՝ բոլոյց միանգամայն մեծաւ պերճախօսութեամբ զատապարտ առնէր իրրեւ զմոլորութիւն և զանկարգութիւն : Սակայն զրուութիւնն այն տիրապետեալ էր ընդ դարս բազումս . զնոյն ուսուցանէին ի զիրս օրինաց, և ի դպրոցս վանական աստուածարանից, մանաւանդ Թովմայականաց, և զնոյն էր տեսանել յայտնապէս յամենայն կոնդակս և ի վճիռս պապից, որք նորամուտ աղբիւրք էին եկեղեցական կանոնաց : Այնուամենայնիւ չեղև լսելի և ոչ մի ինչ բարբառ ի նպատտ նորին . ոչ որ հակառակ խօսեցաւ Պոստանդեան վարդապետութեանն, և ոչ որ բողոք կալաւ զայնմանէ :

Հանգամանք Եկեղեցւոյ այնպէս անբնական և այլանդակ իմն եղեալ էին, այնքան անցեալ զանցեալ էին քան զսահմանս մարդկային սխալանաց և տկարութեան, այնքան յայտնի և հանրական իմն ըսալ էր անդադար լուծումն աստուածային և մարդկային օրինաց, զի ամենայն որ տեսանէր՝ թէ յոյր յանցանաց յառաջ եկեալ էին իրքն : Յայտ իսկ էր՝ զի յանցաւորն ոչ այս որ էր կամ՝ թէ այն որ, այլ բովանդակ զրութիւնն և եղանակն տեսչութեան, որ զարձուցեալ էր զամենայն եկեղեցական կառավարութիւն ի մեքենայ ինչ զրամաժողովոց, և յընդարձակ վաճառաշահութիւն . և ազատականն

Եկեղեցի եղեալ էր իշխանութիւն քոնութեան՝ բացարձակ ինքնակամութեամբ կառավարեալ, և ի սակաւապետաց ոմանց վատնեալ և սպառեալ: Յորժամ կարդինալքն ի թղթին իւրեանց առ պապն Գրիգոր յամին 1408 ասէին՝ թէ «Յոտից մինչև ցղլուխ Եկեղեցւոյ չիք ի նմա մասն ինչ առողջութեան», 541), եթէ կամէին յայտնագոյնս ինչ խօսել՝ պարտէին յաւելուլ՝ թէ ահա մէք եմք և ընկերակիցք մեր և նախորդն քո, ահա պալատդ այդ է՝ որ արրուցանեն Եկեղեցւոյ անդադար զգեղ մահու բարոյական, և վասն այնորիկ այդպէս ակտացեալ կայ ծանր հիւանդութեամբ:

Արդարեւ սակաւք ոմանք և եթ յայտնապէս տեսանէին զմեծութիւն չարեացն և զստոյգ պատճառս նոցին. բայց սակաւքն այնորիկ աներկբայապէս ասէին զայն ինչ՝ զոր շփոթ եղանակաւ իմանայր ամենայն որ: Եւրոպա ողջոյն անպատճառ կարեւոր համարէր զվերանորոգութիւն ամենայնի ըստ ամենայն մասանց, և ամենայն որ արժան համարէր բարեկարգել նախ զաթոռն պապական, և յայնմհետեւ և եթ կարելի համարէր զբարեկարգութիւն մասանցն: Ամենեքեան խոտտովանէին՝ թէ առ այս չէր բաւական բարի դիտաւորութիւն պապից ոմանց, քանզի անզօր ինչ էր այն. այլ յայս նուազ վերանորոգութեամբ հարկ էր իմանալ զբոլորական փոփոխութիւն զրութեան: Առ այսու հաւաստի ճշմարտութեամբ հարկ էր զի լռեցէ իմաստութիւն երկոցունցն ևս զպրոցաց (կանոնադրատացն և կրօնաւոր աստուածաբանից) շինեալ ի վերայ պաւսահական հիմանց: Պարտ էր նոցա կամ լռել, և կամ ըստ օրինակին Թուսեպրեայ և Դոմինիկեանց ոմանց համաձայնել ընդ Աոստանեան վճիռս: Հասարակացն կարծիք ամենայն քրիստոնէից՝ որ քառասնամեայ խելամոռութեամբք ի Փարիզ, յԱւենիոն, ի Հոռովմ, ի Փիզա և ի համալսարանս Գերմանիոյ հասունացեալք էին, զօրացեալ էին յոյժ յոյժ:

Պապն ընտրեալ ի Ժողովոյ անտի՝ հարկաւ համաձայն էր ընդ նմին: Եւ թէպէտ հաւատարիմ արքանեակ էր նա Յովհաննու ԻԳ, և միայն ի յեանունմ վայրկենի եթող զնա և միա-

բանեցաւ ընդ Ժողովոյն, բայց յայնժամ պապ եղև հրաժարմամբ նախորդին իւրոյ. իսկ հրաժարումն այն կատարեցաւ զօրութեամբ նորոյ վճռոյն, որ էր ասել՝ զօրութեամբ եպիսկոպոսական զօրութեան: Յովհաննէս ընկեցաւ յաթոյ (յետ օրինաւոր քննութեան եղելոյ ի վերայ նորա) ոչ վասն այնորիկ՝ զի հակառակ ընդդէմ կայր միաբանելոյ եկեղեցեաց, այլ զի ննջութեամբ անհնազանդ գտաւ Ժողովոյն, և զի ունէր յանցանաւ բազումն: Առանձինն հաստատութիւն այնր վճռոյ ձեռամբ Մարտինոսի ե, թուեցաւ յայնժամ զործ բոլորովին աւելորդ և անկարգ ևս: Քանզի նման իմն էր այս այնմ՝ եթէ որ որդի գորով հաստատեցէ զբանս հօրն իւրոյ, որովհետև միայն զօրութեամբ վճռոյն այնորիկ կարգեցաւ նա պապ: Եթէ կամէր նա եղծանել իւր զվճիռն զայն, պարտէր անդէն և անդ հրաժարել ի պապութենէն, և տալ զտեղի իւր պապին զահլնկէց եղելոյ: Քաջ դիտէր նա՝ թէ չկարէր հանգոյն նախորդացն իւրոց ձեռներէց լինել, զի հրամանատար կացցէ համօրէն եկեղեցւոյ միաբանելոյ ի Ժողովի՝ որ առաջի առնէր զեկեղեցին. և զայս յայտնապէս ասէր ի կոնգակին իւրում՝ ընդդէմ վարդապետութեանն Վիկլիֆի: Քանզի խօսելով զառաջարկութենէն զայնմանէ՝ թէ «Գլխաւորութիւն եկեղեցւոյն Հռովմայ ի վերայ այլոցն եկեղեցեաց ոչ է անկ իսկութեան վարդապետութեան զիրկութենէ մարդկան», ասէր պապն, եթէ Վիկլիֆ ընդ անուամբս «Եկեղեցի Հռովմայ», իմանայցէ զտիեզերական եկեղեցի կամ զԺողովն, և կամ եթէ ուրանայ զնախագահութիւն պապին ի վերայ այլոց մասնաւոր եկեղեցեաց, միջորութիւն է այն 542):

Մերձ ի վախճան Ժողովոյն յայտ արար Մարտինոս ե, թէ հաստատէ զամենայն սահմանադրութիւնս Առստանդեան Ժողովոյն. և այնու չկամէր տալ զիւրն հաւանութիւն երկուց վրձնոց սահմանելոց ոչ յամբողջ գումարման Ժողովոյն, այլ ի Ժողովակս ազգաց ազգաց առանձինն: Առաջինն ի սահմանաց անտի էր յաղագս Գրեգորիոս, այս ինքն է տարեւորական տրոց յօգուտ պապական գանձուն. յանձանց ամբարձելոց ի բարձ-

բազոյն իշխանութիւնս Եկեղեցւոյ. իսկ երկրորդն յաղագս տրոցն Փալքէմպերկ անուն Գովինիկեան կրօնաւորի 545) :

Երկու ևս այլ հօտք կամ վիճակք միարանալք ապա ընդ Ժողովոյն՝ նովին իսկ յանձն առին զսահմանս նորին և զվրձիւս, որպէս յայտ է ի Դաշանցն համաձայնութեան նարբոնի հրատարակելոց ի քսաներորդի գումարմանն :

Իբրև յաջողաց հրաժարումն Յովհաննու, և Գրիգոր ԺԲ ևս հրաժարեաց ի պապութենէ, և հաս ժամանակ բաժանման Գերմանացւոցն և Հռովմայեցւոց : Քանզի Գերմանացիք և Անգղիացիք ցանկային՝ զի մինչև մատուցեալ ընտրութիւն նորոյ պապի՝ վճռացի զխաւորագոյնն և զժուարակնձիւն ի խնդիրս Ժողովոյն, որ էր բարեկարգութիւն կամ վերանորոգութիւն Եկեղեցւոյ : Արդէն օրինակաւ Ժողովոյն եղելոյ ի Փիլա տեսանէին՝ զի ընտրութիւն նորոյ պապի իսկոյն եղձանէ զոր և իցէ նախագիծս վերանորոգութեան : Բայց կարգինալքն, և ընդ նոսին Իտալացիք և Գաղղիացիք, — վերջինս իբրու նախանձ բերելով ընդ հզօր զօրութիւն Սիգիսմունդի արքային Գերմանիոյ, — պնդէին՝ զի ընտրութիւն պապին եղիցի յառաջ քան զվերանորոգութիւնն : Սիգիսմունդ իմաստութեամբ և արիական քաջութեամբ վիճեցաւ վասն օգտի Եկեղեցւոյ, տէրութեան և ազգին Գերմանացւոց, որ յայնժամ իրաւամբ կոչէր զանձն իւր «Երկիւղած, համբերող, խոնարհ, բայց ոչ անզօր ազգ», 544) : Այժմէ ազգն այն նուազ ունէր համբերութիւն և խոնարհութիւն, և փոխանակ ընդ այնորիկ առաւելագոյն զօրութիւն՝ որ յառաջ գայ ի միարանութենէ, ոչ արգեօք ի պարտութիւն մատնեալ լինէր ըստ եկեղեցական և ազգային իրաւանցն յամին 4447. ոչ հատուածէր ազգն ի զանազան խումբս կրօնականս, և ոչ ծագէր երեսնամեայ պատերազմն այլովքն հանդերձ :

Կարգինալքն, և ընդ նոսա Հռովմայեցիք տարան զյաղութիւն, հարկադրեալ իմն զԱնգղիացիսն ի պառակտումն, և կաշառեալ զմանս յեկեղեցականացն Գերմանացւոց, զորօրինակ զարքեպիսկոպոսն Ռիկայի և զեպիսկոպոսունս Բոյի-

րայի և Լեւթոմիշի 543) : Բայց յառաջին իսկ եօթնեակն յետ ընտրութեան նորոյ պապին Մարտինոսի Ե, պալատն պապական և դրութիւն նորին վերստին զօրացեալ ճոխացան . կանոնքն նորանորք՝ զորս անդէն հրատարակեաց Մարտինոս, բացին զաչս կարճատես Գաղղիացւոց, և ցուցին նոցա՝ զի ի խրնդիրն թոշակաց (այս ինքն հասից կամ կալուածոց վերապահելոց յօգուտ եկեղեցականացն Հռովմայ) հաստատուն մնասցեն խուռն բազմութեամբ անկարգութիւնք և փնասակար յափրշտակութիւնք 546) :

Միայն քանի մի կարգադրութիւնք բարեկարգութեան առին զկատարումն . իսկ կարեւելք խոցք և սպիք մարմնոյ Եկեղեցւոյ կացին մնացին խղիւղութեալք որպէս և էին : Գիտաց Մարտինոս ի ձեռն բանադնացութեանց ոմանց՝ առանձինն զաշնադրութեամբք արկանել զբաժանումն ի մէջ զանազան ազգաց : Կրկին դաշինքն համաձայնութեան՝ զորս եղնա ի միոյ կողմանէ ընդ գերմանական տէրութեանց, և ի միւսմէն ընդ հռովմայեցի ազգաց, առաւելապէս խօսէին զտուչութենէ իշխանութեանց, և ի կամս պապին թողութիւն զայնպիսի իրս՝ որք ի վաղուց հետէ և յաչս ամենեցուն համարեալ էին զեղծմունք չարաչարք և վարչելի անկարգութիւնք, զոր օրինակ փնասակարքն այնոքիկ ըստ իւրեանց բարոյական նշանակութեանն՝ տարեկանք, յորոց ստիպեալ լինէր կղերն անկանել ընդ պարտեօք : Յօդուածքն մեծաւ մասամբ այնպէս զրեալ էին՝ զի միշտ մնայր տեղի փախստի վասն հնացեալ անկարգութեանց . և պապական դրութիւնն վերստին կենդանացաւ ամենայն իրօք և ամենայն պարագայիւք :

ԺԹ.

Ժողովն Բասիլեան : — Մարտինոս Ե, եւ ժողովը նորա : — Եւդինէոս Գ, եւ ջանք նորա ի խափանել ըզդումարումն ժողովոյ : — Վճիռ ժողովոյն զգերագոյն իշխանութենէ : — Դնացք եւ բանք Եւդինէոսի : — Կանոնք բարեկարգութեան : — Զայրոյթ պապին : — Տկարանալ ժողովոյն : — Սկիզբն բանադնացութեան ընդ Յոյնս : — Փելիքոս Ե :

Սակայն գաղափարն վերանորոգութեան, — որ է զրուծիւն եպիսկոպոսական, — կենդանի էր տակաւին ի վճիռս անդ չորրորդ եւ հինգերորդ դումարմանցն, եւ ընդ երկար ժամանակ ոչ իշխէր որ հակառակել նմին : Միմիայն յոյս մնայր տակաւին, այն իսկ է՝ զի ըստ վճռոյ Կոստանդեան ժողովոյն՝ յետ հնդկաց ամաց դումարելոց էր նոր սիւնհոդոս, եւ ապա ի տասն տասն ամս միանգամ ժողով տիեզերական : Մարտինոս Ե այնպէս կարճեցոյց՝ թէ ինքն պարտ անձին համարի հպատակել այնմ՝ վճռոյ, եւ արգարե իսկ յամին 1425 ժողով կոչեաց նախ ի Փաւիա եւ ապա ի Սննա. բայց ընդ երեւելն անդանօր ջանկոց վերանորոգութեան՝ իսկոյն արձակեաց զժողովն, որպէս թէ ի պատճառս սակաւաթիւ յոյժ եւ աննշան գոլոյ ժողովելոցն. եւ սակայն ոչ բազմօր ինչ յառաջ քան զմահ իւր պատուէր եւ ժողով դումարել ի Բասիլիա *): Եւդինէոս Գ, որ արդէն ի փակարանին երդուեալ էր զայն, ոչ կարացի հրաժարել ի կատարմանէ կամաց նախորդին իւրոյ : Յորժամ ի սահմանեալ ժամանակին եկին ժողովեցան ի Բասիլիա առաջին անդամք ժողովոյն, Բասիլիացիքն զծաղու եկին զնոքօք իւրեւ զյնորեւլովք ոմամք : Քանզի հայեցեալ յընթացս իրաց՝ անդատին

(*) Որ եւ «Բասիլիա», ինքնամեբէն «Պաղէ», ինքնամեբէն «Պաղ», +ազա+ աշխարհէն Զոմեղերաց առ Հոմեոս ինքնաւ :

յամեն 1447՝ 547) սակաւ յոյժ էր ակնկալութիւն՝ զի պապն կամիցի առնել ժողովոյն այնուիկ կարեւոր ինչ սահմանադրութիւն: Եւ յիշատի, յետ առաջին բանադնացութեանց ի պատճառս սակաւութիւն գոյոյ ժողովելոցն յ18 ղեկտեմբերի 1454 ամի փութացաւ Եւզինէոս փակել զայն ամենաթիւթեւ պատճառանօք: Հարկ եղև ժողովոյն զուսարել զարձեալ յետ միոյ ամի և կիսոյ ի Պոլոնիա քաղաքի՝ նախագահութեամբ նորին Եւզինէոսի. և թուէր իմն այնպէս՝ թէ յայնմ ժամանակի կարեւորագոյն էր զուսարումն ժողովոյ քան յայլ ամենայն ժամանակս, իրր զի աղանդն Հուսեանց *) յաղթական եղանակաւ բազում ուրեք տարածանէր: Ժողովն հիմնեալ ի վերայ կրկին հրատարակեալ վճռոյ Սոստանգեան ժողովոյն, ոչ ևս ջրուեցաւ. և խրատեալ ի չարաչար հետեանաց բաժանման ըստ ազգս ազգս ի Սոստանգիա, լաւ ևս կանոնաւորեաց զգործս իւր, կարգելով պատգամաւորս չորս ի զանազան ազգաց և յաստիճանաց: Ըստ այսմ օրինակի սկիզբն արար ժողովն մարտ դնելոյ ընդ պապին. և զառաջինն յաջողեաց նմա. քանզի հասարակացն կարծիք ամենայն Եւրոպայ ի կողմն ժողովոյն էին. այլ և արքայն Սիգիսմունդ նեցուկ ամբութեան էր նորա. իսկ Եւզինէոս նեղեալ էր ի ժամուն յԻտալիա, այնպէս զի պաշտօնեայք պալատան նորա անգամ հեռացեալ ի նմանէ՝ փախչէին հարկւրաւորք: Ի զուր սպառնայր բանադրել զեկեղեցականն երթեալս ի Բասիլիա: Ի Բասիլիա զային հասանէին թուղթք զօրասանութեան ի թագաւորաց և յիշխանաց,

(*) Յովնանէն Հոսս՝ հեթեոզ խառնեցն վիճիճի, գաղաւթարեալ յԱղեթասնորի: Եւ և ի ժողովն Սոստանգիոյ՝ յոր բողոքեալն էր. և զի չկատեցաւ յարաւոր իւր ի մարտնիւնց խառն՝ մարտեցաւ յարաւմէն յամեն 1415: Հեթեոզն նորա բազմաթիւն ոչ սուրա աղտոն յարաւմէն ի Պահիւթա և ի Գերմանիա, մնչև անհնարին խորոմիւթ ի շիտնաւորաց նաւաճեցան իսպառ յամեն 1455:

յևպիսկոպոսաց և ի համախարանաց. թուէր իմն թէ յուռու-
թուլունքն՝ որովք պապական դրութիւնն հմայելով հմայեր և
կաշկանդէր զմիտս բազմաց՝ կորուսեալ էին զզօրութիւն իւ-
րեանց։ Եւզինէոս էառ ի միտ զի հարկ է նմա տեղի տալ.
ուստի ի կոնդակի իւրում, որ ի 4 փետրուարի 1455 ամի յայտ-
նեաց զիւրն համաձայնութիւն ընդ յառաջանալ Ժողովոյն, և
կարգեաց նմին նախագահս կարգինալս չորս։

Բայց Ժողովն ոչ շատացաւ կոնդակեան պնտիկ, թէպէտ
Եւզինէոս ասէր ի նմին՝ թէ ինքն ոչ երբէք արձակեալ հա-
մարեալ է զԺողովն. ուստի և յետս կոչէր զվճիռն իւր որ յա-
ղագս արձակման Ժողովոյն։ Այն ինչ կամէին արձակել զնա
ի պապութենէն, և ահա եհաս յանկարծակի ի Բասիլիա Սի-
դիմոնեդ կայսերացեալ, և նորա ջանիւքն եղև հաշտութիւն
խաղաղութեան ընդ պապն և ընդ Ժողովն։ Եւզինէոս արդարև
իսկ զաղափարեաց բառ առ բառ զառաջարկեալն ինքեան ի
Ժողովոյ անտի զձև համաձայնութեան ի կոնդակին իւրում՝ որ
ի 15 դեկտեմբերի 1455 ամի, և ի բաց մերժեաց զերիս նա-
խընթաց կոնդակս իւր։ Ընդ երրորդն ի նոցանէ՝ յորում սատա-
կագոյնս յարձակեալ էր ընդդէմ զօրութեան Ժողովոյն՝ զա-
մօթի հարկանէր յոյժ, վասն որոյ և ասէր՝ որպէս թէ հրա-
տարակեալ իցէ այն առանց իւրոյ հաւանութեան (548)։ Խոս-
տովանեցաւ նա՝ թէ Ժողովն ունէր լիով իրաւունս չլուծանե-
լոյ՝ ոչ ինչ միտ զնկով կոնդակի նորա զարձակմանէն, և
հաստատել զվճիռս իւր, որոց խոստանայր զհետ երթալ Հե-
լադուքսէնէն և պոպուսէն (549)։ «Հրաժարիմք մեք, ա-
սէր նա, յերկնն կոնդակաց, որպէս զի յայտնագոյնս ցուց-
ցուք աշխարհի զյատակութիւն մերոցս զիտաւորութեանց, և
թէ որպէս սրբութեամբ սրտի անձնատուր եմք ընդհանրա-
կան Եկեղեցւոյ և սրբոյ տիեզերական Բասիլեան Ժողովոյն, և
ի կատարեալ էր խոնարհութիւն պապին, և պարտութիւն
պապական դրութեան. քանզի ոչ էր այն գործ զիջողութեան
առ սէր հաշտութեան, այլ աներկմիտ և յստակ խոստովա-
նութիւն՝ թէ Ժողովն է իշխանութիւն գերագոյն, և պապն են-

Թարկեալ է նմա : Սիւնհոդոսն այն անգատին իսկզբանէ պինդ կալաւ զվճիռ Սոստանդեան Ժողովոյն յաղազս գերագոյն իշխանութեան Ժողովոց, և վերստին յայտ արար՝ թէ վճիռն այն իբր մասն է հաւատոյ : Պապն և Ժողովն հրամայեցին արեւմտեան քրիստոնէից, հաւատս ընծայել այնմ վճռոյ, և անհնարին իմն թուէր յայնժամ ամենեցուն՝ թէ եկեղեցի ժամանակ յորում գուն գործեսցեն հերքել զայն 550) :

Այլ և յայնոսիկ ի կոնգակաց իւրոց, յորս դատապարտ առնէր և անսլաւերս համարէր զառաջին եղբակացութիւնս Բասիլեան Ժողովոյն, ոչ իշխէր Նւզինէոս հուպ լինել ի վճիռ Սոստանդեան Ժողովոյն, որ հիմն էր նոցին : Թող զայս. հաւանեալ էր նա և ընդ երկրորդ գումարումն Ժողովոյն, յորում նորոգեցաւ վճիռն այն, և պախարակէր միայն զգործսն կատարեալս ի Բասիլիա յետ հրատարակման վճռոյն զարձակմանէ Ժողովոյն : Ըստ այսմ ամենայնի հարկ էր անշուշտ զմտաւ ածել՝ թէ պապական աթոռն համարի զանձն իւր անպատճառ կապեալ ընդ սահմանօք Սոստանդեան Ժողովոյն ի խնդիրն եկեղեցական հեղինակութեան կամ գերագոյն իշխանութեան . վասն զի եթէ Նւզինէոս հաստատելովն զնոսին անկեալ իցէ ի մոլորութիւն, ապա ուրեմն սխալական էր նա, և անսխալութիւնն մնայր ի կողմն սիւնհոդոսին . իսկ եթէ նա ասացեալ էր զճշմարտութիւն, յայսմանէ զարձեալ զհետ զայ՝ թէ ի խնդիրս հաւատոյ ենթարկեալ է պապն Ժողովոյն, ապա ուրեմն ինքն ըստ ինքեան սխալական է :

Բաց յայնմանէ ասէր Նւզինէոս, թէ պապն ըստ իւրումն դատողութեան կարող է արձակել և փոխադրել զոր և իցէ Ժողով : Իսկ յայնժամ յետս կոչեաց զբան իւր, և խոստովանեցաւ զի Ժողովն տինգերական կարող է յառաջ վարել զգումարմունս իւր առանց միտ զնկոյ պապական վճռոյն զարձակմանէ նորա :

Յընթացս երից ամաց և կիսոյ, ի չորեքտասաներորդ գումարմանէն որ յ7 նոյեմբերի 1455 ամի մինչև ց.քսան և հինգերորդ գումարումն որ յ7 մայիսի 1457 ամի, ի մէջ Ժողովոյն,

Նուիրակաց պապին և փոխանորդի Նորա Չէղառինի կարգինալին կայր՝ դոնեա արտաքուստ՝ կատարեալ համաձայնութիւն։ Վճիռքն Ժողովոյն որ զբարեկարգութեանց՝ զայնպիսի իրաց և եթէ էին, զորս արդէն ի վաղուց ամենեքեան ամենակարեւորս ճանաչէին. զայն ինչ և եթէ արգելուին՝ որ յանարգութիւն գրէր Եկեղեցւոյ։ Նորոգեցաւ սահմանն կանոնաւոր բաշխման հոգեւորական պաշտամանց, բարձան իրաւունքն ժառանգութեամբ ունելոյ զպաշտամունս, և արգելաւ սիմոնիականութիւն. սահմանեցան կարգաւորութիւնք ինչ վասն եղանակի բողոքմանց, և գործադրութիւն արգելանաց չափաւորեցաւ և մեղմեցաւ։ Այս ամենայն այնպէս իմաստութեամբ էր, այնքան զովելով և այնչափ համաձայն ոգւոյ Եկեղեցւոյ, զի ամենայն ուրիշք ընդունելի եղև մեծաւ հաճութեամբ։ Այնքան զգուշաւորութեամբ վարէր սինհոգոսն, զի ոչ երարձ և ոչ զմի ինչ ի բազմութիւ իրաւանց անտի՝ զորս պապքն սեպհականեալ էին անձանց ի կանոնադիրսն և ի սահմանադրութիւնս։ Բաւղում ինչ ինքնահաճոյ գնացք մնային տակաւին ի ձեռս պապին, ընդ որ եղեն ոչ սակաւ պարսաւանք ի կողմանէ Փարիզեան համալսարանին 554)։ Եւզինէոս յայտ արար յետ քրսաներորդի գումարմանն որ ի 25 Յունուարի 1455 ամի, թէ ինքն բողոքովին համաձայն է ընդ վճռոյն՝ որ յաղագս բարեկարգութեան 552)։ Զնոյն ասաց դարձեալ ի 15 Յունիսի 1455 ամի ցղեսպան Ժողովոյն ցՅովհաննէս Պաքէնշթէյն 553)։ Բայց Եւզինէոս զայրացեալ էր ընդդէմ սինհոգոսին վասն այնորիկ՝ զի զրկեալ էր զնա ի կարեւոր աղբերաց եկամտից, բարձեալ էր զտարեկանն, և հակառակ էր իրաւանցն զոր վարեալ էին պապքն առաջինք ի բաշխել զվիճակս։ Սակայն մինչև յայտնապէս ներգործեալ՝ սկսաւ ամբաստան լինել զօինհոգոսէն յարքունիս թագաւորաց ի ձեռն գործակալաց առաքելոց յիւրմէ հանդերձ գաղտնի հրահանգօք։ Ամաստան լինէր զԺողովոյն՝ զի ընտրեալ է ինքնին իւր նախալահ զօք, և ընծայէր Աոստանդեան վճռոցն զնշանակութիւն կարի իմն ընդարձակ, թէպէտ և ինքն իսկ երեք ամօք յառաջագոյն

ձմարիտ համարեալ էր զայն : Պնդէր նա՝ թէ տարեկանացն սովորութիւնն ի ներքս մտեալ է յանյիշատակ ժամանակաց, մինչդեռ իրօք պապքն էին որք մուծին զայն քառասուն ամօք և եթ յառաջ ի ժամանակի հերձուածոյն 554) :

Ասէր պապն ի հրահանգս անդ՝ թէ որովհետեւ հռովմէական պալատն անգաղար պարսաւի վասն անկարգութեանցն, և այնու գայթակղութիւն մեծ գործի, նմին իրի նուիրակացն պարտք են ունել ընդ իւրեանս զառաջարկութիւնն ի ձե կոնգակի՝ յորում կայցեն ինչ ինչ յաղագս ապագայ վերանորոգութեանց, որպէս զի այնու խցցին բերանք պարսաւադիտաց, և թագաւորքն յօգուտ Հռովմայ հակամիտեցին 555) : Միանգամայն ի ձեռս նուիրակացն տուեալ լինէին հրամանք ազատութեանց և արձակմանց, զորս բաշխէին թագաւորաց, և այնպէս շահէին զսիրտս նոցա ի կողմն պապից 556) :

Ժողովն ևս յիւրմէ կողմանէ եցոյց զտկարութիւն : Թէպէտ և հասարակացն վստահութիւն քաջալերէր զնա, բայց նա ոչ կարաց ընդդէմ կալ փորձութեան խառնելոյ ի մանունս, ի բազմակնձիռն դարս, ի տեղական հանգամանս, մանաւանդ Գաղղիոյ և Գերմանիոյ, խառնէր ի գործս քաղաքականս՝ կամելով լուծանել զնոսին, և այնու զրգուեաց ի տեղիս տեղիս զթագաւորս ի թշնամութիւն : Ապա իրրե յետ սակաւուց անկաւ հակառակութիւն ի մէջ նորա և պապիցն, չիք երկրաշուտիւն՝ զի եւք պատերազմին կախեալ կային զվճուոյ թագաւորաց :

Բանադնացութիւնքն ընդ կայսեր Յունաց յաղագս միաբանութեան Եկեղեցեաց՝ ետուն պապին պատճառս, որպէս ցանկայրն, հանելոյ ընդդէմ Բասիլեան Ժողովոյն զայլ ժողով իտալական. և յառաջ իսկ քան զփոխադրել Ժողովոյն յետալիս եղև վճիռ արբանեկաց նորա, որք զփոքրագոյն մասն կազմէին Բասիլեան Ժողովոյն, յօգուտ ցանկութեան պապին : Ի վերջ 1457 ամին հրատարակեցաւ փոխադրութիւն Ժողովոյն ի Ֆերրարա քաղաք, կամ լաւ ևս ասել՝ բացումն նոր Ժողովոյ : Եւ քանզի Յոյնք ևս յայնմ ցանկային, և կայսրն

և պատրիարքն և եպիսկոպոսունք արևելեան Եկեղեցւոյ եկին Ժողովեցան ի Ֆերրարա, վասն որոյ և ձեռնարկութիւնն պապին եղիտ զյաջողութիւնն :

Քաջ զիտէին ի Բասիլիա՝ թէ Ժողովն բացեալ յիտալական երկրի լցցի իսկոյն Իտալացի եպիսկոպոսօք, պապատականօք և այլովք վիճակախնդիր եկեղեցականօք, և զործն բարեկարգութեան Եկեղեցւոյ բողոքովին խանդարեցի : Եւ արդարեւ յերկուս ամս անդ մնալոյ Ժողովոյն ի Ֆերրարա և ի Փլորենտիա, — քանզի յետ մեկնելոյն Յունաց տեւաց Ժողովն այլ ևս ամս երկուս՝ ցամառ 1542, — ոչ կամեցաւ և ոչ հրատարակեցաւ և ոչ մի ինչ վճիռ բարեկարգութեան :

Իսկզբան անդ ոչ յոյժ յաչս հարկանէր տարաձայնութիւնն ի մէջ անդամոց Բասիլեան Ժողովոյն և պապին. քանզի Եւգինէոս յառաջնում կոնդակին իւրում այնպէս իմն ցուցանէր՝ թէ հիմն Ժողովոյն նորոյ արկանէ նա զվճիռս առաջնոյն, մինչդեռ արդեամբք վճիռ էր այն վերոյիշեալ փոքրագունի մասին, և այնպէս Ժողովն Ֆերրարայի համարէր որպէս թէ շարայարութիւն Բասիլեան Ժողովոյն, և սահմանադրութիւնք նորա յառաւելուն ի սահմանադրութիւնս երկրորդին : Յետ սակաւուց երկոքին իսկ կողմանքն ծայրայեղս խոտորեցան : Ըստ կանոնի Սոստանդեան Ժողովոյն՝ Բասիլեանն յայտ արար իւրեւ զմասն հաւատոյ՝ թէ իշխանութիւն եկեղեցական Ժողովոյ ի վեր է քան զպապին, և թէ ոչ որ կարէ ոչ արձակել զայն և ոչ տեղափոխել, և որ ուրանայ զայս՝ հերետիկոս է : Յետ որոյ ոչ ինչ միտ զնելով զգուշացուցիչ բանի կայսերն՝ Եւգինէոս փոխեցաւ, և ի տեղի նորա ընտրեցաւ պապ դուքսն Ամեդէոս Սաւոյացի, որ կոչեցաւ Փելլքս Ե : Եւ այս եղև վրիպակ մեծ ի կողմանէ Ժողովոյն. քանզի կասկած երկիւղին ունելոյ երկուս կամ երիս դուխս կամ պապս, և բաժանման անկանելոյ յԵւրոպա, տակաւին ևս կայր ի յուշի ամենեցուն : Եյլ և ինքն իսկ Ժողովն յորժամ թոյլ ետ առնել զայս ըստ խրատուց կարգինալին Աթմանի Արեւատացւոյ, պակասեաց յոյժ թիւ անդամոցն, որով և իշխանութիւն նորին անկաւ ի նուա-

դումն, և մնացին ի նմա աղաղակողք ումնք, որք ըստ մեծի մասին և ոչ իսկ իրաւունս ունէին ըսողմելոյ ի Ժողովի անդ : Եւ սակայն առաջնորդութեամբ խոհական կարգինալին, որում անսայրն յամենայնի, եկաց մնաց ի բարեկարգութեան և ի պնդութեան 557) :

Ի.

Եկեղեցական միաբանութիւն ընդ Յայն : — Խնդիր գերազանցեալն պապին : — Բան Գերմանոսի պատրիարքին : — Հումբերտոս : — Յովհաննէս Մանտվիլ : — Վճիռ Փլորենտեան Ժողովոյն : — Խարդախումն վճռոյն : — Եւզինէոսի յառնելն ընդդէմ Բասիլեան Ժողովոյն :

Հարկ եղև Եւզինէոսի հրաժարել յանկալութենէն իւրմէ տեսանելոյ յիտալական Ժողովին նպիսկոպոսունս ոչ Իտալացիս . զի ոչ որ ի նոցանէ չկամեցաւ զալ . միայն դուքսն Պուրկցինի ստիպեաց զերկուս նպիսկոպոսունս տէրութեան իւրոյ գնալ անդր : Սակայն պապն յետ երկար զմակալութեան Յունաց՝ յայն հասցոյց զնոսա, զի ընկալան ի Ֆերրարա և ի Փլորենտիա, — ի հարկէ առ ժամանակ մի և եթ, — զպայմանս նորա որ վասն միաբանութեան Եկեղեցեաց, և ստորագրեցին ըզվճիռ գործոյն միաբանութեան : Քանզի կայսրն որ տեսանէր զմօտալուս անկումն մայրաքաղաքին իւրոյ և զաւերումն թագաւորութեանն, ուր ուրեմն ետ զհաւանութիւն իւր : Գլխաւոր դժուարութիւնն էր ի վերայ խնդրոյ գերազանցութեան, և յայնմ ժամանակի խնդիրն այն ամենակարեւոր ինչ էր յաչս Եւզինէոսի . զի թէ յաջողէր նա ի դիտաւորութեան իւրում, կարող էր ընդդէմ դնել ջանից Բասիլեան Ժողովոյն զհաճոյականն անձին իւրում վկայութիւնս արևելեան Եկեղեցւոյ այն ինչ ընդ իւր միաբանելոյ, և այնպէս յինքն յանկուցանել ըզհասարակաց կարծիս արեւմտից : Յոյնք ևս յիւրեանց կողմա-

նէն հարկադրեալ էին ճանաչել զգերագահութիւն ամթոռոյն Հռովմայ, համեմատ իւրեանցն աւանդութեանց, յետ զազարկոյ հռովմական ամթոռոյն ի լինելոյ հերետիկոսական կամ հերժուածողական: Երեւելանն Եկեղեցի արդէն յամաց իբր հազարաց հետէ ընդունէր զայս կարծիս՝ թէ ի զլուխ Եկեղեցւոյ պարտին կալ հինգ պատրիարքունք, և առանց նոցա հաւանութեանն չէ հնար վճռել ինչ Եկեղեցւոյ զվարդապետութեանց և զբարեկարգութեանց Եկեղեցւոյ: Վասն որոյ առաջարկութիւնն զգերագահութենէ պապին Հռովմայ, — մինչդեռ զանունն պապ ունէր և պատրիարքն Աղեքսանդրու, — իբրև ըզբացարձակ տիրապետողի ի վերայ համօրէն Եկեղեցւոյ, հնարեալ յարեմուտս յամէն 845 և 1075 և այսր, նշնպէս զբաժուարատանկի էր Յունաց՝ որպէս առաջարկութիւն ինչ կամ համեմատութիւն դրութեան դքսին Վենետիկոյ՝ ընդ դրութեան Շահին Պարսից: Պատրիարքունքն ամենեքին ի նեղ անկեալ էին յոյժ, և անձուկ սահմանօք պատեալ էր ի իշխանութիւն նոցա: Պապական ներողութիւնքն ամենեւին իսկ անձանօթ էին ինքեանց. իսկ ձեռներիցութիւնք և պահանջունք պապական դրութեան էին զլիաւոր պատճառքն, որոց վասն ի բաց կային նորա ի միարանելոյ ընդ Եկեղեցւոյն Լատինացւոց: Յամին 1255 պատրիարքն Գերմանոս զրէր առ կարդինալսն. «Բռնաւորութիւն կառավարութեան ձերոյ և ընչաբաղցութիւն հռովմական Եկեղեցւոյ պատճառք են մերոյ բաժանմանս 538):

Ձնոյն հաստատէր և ընդհանրական մեծաւորն Գոմփինկեանց Հումբերտոս ի թղթին իւրում առ Ժողովն Լուգդոնի յամին 1274. «Հռովմականն Եկեղեցի զիտաց ծանրացուցաւ, նեղ զլուծն զոյն՝ զոր դնէ ի վերայ մարդկան. բռնութիւնք, նորա և ընչաբաղցութիւն, նուիրակքն նորին և դեսպանք և անհամար սահմանքն և պատուհապք ահարկանն Յունաց, և խափան լինին միարանութեան Եկեղեցւոյ,» (559):

Այս կարծիք էին հասարակաց ամենեցուն յարեմուտս 560): Սղերն Գաղղիոյ զոյն ակնարկէր Սղեմայ Գ. յամին 1266 (561), և եպիսկոպոսն Տիւռան Մենտացի՝ Սղեմայ Ե 562):

Անգղիացին Յովհաննէս Մանտվիլ ի դարձին իւրում՝ յարեւելից գրէր. «Առ հրաւերն Յովհաննու ԻԲ՝ հպատակելոյ պապական աթոռոյն՝ Յոյնք ետուն պատասխանի լակոնական. Գումդ իշխանութեան ի վերայ քոց հպատակաց մէք հաստատութեամբ հաւատամք. քումդ անչափ հպարտութեան տանել մէք ոչ կարեմք. զքոյդ ընչաքաղցութիւն յաղեցուցանել ոչ ունիմք. ընդ քեզ սատանայ, ընդ մեզ Տէր, 265)։ Յամին 1559 Փրանկիական կրօնաւորն Յովհաննէս Փլորենտացի, որ առաքեցաւ ի պապէն ի խորհրդակցել ընդ պատրիարքին Աստանդնուպօլսոյ և ընդ սինհոդոսի նորա՝ ասէր. «Անտանելի հպարտութիւն պապից պատճառ եղև բաժանման Եկեղեցեաց, 564)։ Առանձին իմն եղանակաւ գայթակղական երևէր Յունաց ձեռնբրիցութիւն պապին և խրոխտանքն՝ որպէս թէ ինքն միայն ունիցի զիշխանութիւն Եկեղեցւոյ, և այլ ամենայն եպիսկոպոսունք իցեն միայն ծառայք նորա և օգնականք 565)։ Եթէ Յոյնք հակառակս քրիստոնէութեան համարէին զերդմունն ի կիր առեալս ի Լատինացւոց, զերդմն հնազանդութեան առ պապն կրկին ևս ատելի և զարշի ճանաչէին։

Յուսահատ դրութիւն Յունաց, որք ի բովանդակ ժամանակս Ժողովոյն կերակրէին ողորմութեամբ պապին, և չկամէին դառնալ ի տուն մինչև կարգաւորեալ զգործն, հարկադրեաց զնոսա ի զիջողութիւն։ Եւզինէոս ցանկայր՝ զի Յոյնք ծանիցն զմիապետական իշխանութիւն իւր ի վերայ բովանդակ Եկեղեցւոյ այնպէս՝ որպէս իմանան զիշխանութիւնն զայն յարեւմտոս։ Յորժամ աստուածարանք պապին առաջի արարին Յունաց զբազմութիւն ստայօդ և մտացածին վկայութեանց ի Գրատիանոսէ և ի սուտանուն Իսիդորէ, Յոյնք արարին պատասխանի կարճաբօտ և ցուրտ բանիւ. «Այդ ամենայն վկայութիւնք և կանոնք յանյայտից սակի են 566)։

Այսոն յայտ արար, զի եթէ պապն յամառեալ կացցէ ի բանս իւր, ինքն իւրովքն հանգերձ դարձ արասցէ ի Յունաստան. բայց հուսկ ի վերջէ եկին ի համաձայնութիւն. և պապն

Հրաժարեաց ի պահանջանաց իւրոց և յասկոյ՝ թէ ինքեան անկ է գերազոյն իշխանութիւն յեկեղեցւոջ ըստ բանից զրոց սրբոց և ըստ վկայութեանց Հարց եկեղեցւոյ 567)։ Սանոնն սահմանալ՝ այսպէս ասէր. «Պապն էր փոխանորդ Քրիստոսի, զլուսն համարէն եկեղեցւոյ, հայր և ուսուցիչ ամենայն քրիստոնէից. ունի նա լիովին իշխանութիւն հովուելոյ զհոտն Քրիստոսի, և կառավարելոյ զեկեղեցին այնպէս որպէս զհոտն ի իւրեանս և ի իւրեանս որպէս զհոտն ի իւրեանս»։

Այսու բանիւ սահմանը պապական իշխանութեան ազգայնայնպէս ամփոփեալ էին, և իրաւունք իշխանութեան նորա այնպէս չափաւորեալք, զի պապն և աստուածաբանք նորին ոչ երբէք հաւանէին ստորագրել այնմ կանոնի. եթէ նոքա — ընդ ազգեցութեամբ հին և նոր ստացօղ բանից, — ոչ ունէին բողոքովին խնդալիւր կարծիս զնախնի ժողովոց և զյարարելութեանց պապիցն առ նոսա։ Քանզի ընդ անուամբ Տէրութեան ժողովոց Յոյնք իմանային միայն զայնոսիկ՝ որք ի նախնի ութ դարս՝ յառաջ քան զբաժանումն եկեղեցեաց գումարեալ էին յարեկս։ Նոյնպէս իմանային զայն և ի Հռոմ, և վասն այնորիկ ժողովն Փլորենտեան յառաջնումն տպագիր օրինակի դործոց նորին, ապա և ի պարզեացրին Սլեմայ ե, ևս և ի հրապարակեալն օպագրութեան 1626 ամի կոչի «Երկուցորդ Երեւելի»։

Ի դործոց եօթմանց առաջնոցն տիեզերական ժողովոց այս ինչ միայն տեսանի՝ զի ժողովն Քաղկեդոնի յայտ իմն արար զառաջնութիւն պապին առ պլովք պատրիարքօք. իսկ իրաւունք բողոքելոյ ի Հռոմ, զոր եւպիսէոս հնարէր ի ձեռս բերել, արդէն արգելեալ էին ի նախնի ժողովոց։ Սակայն Լատինացիք ի յիշատակել անդ զնախնի ժողովս՝ յուշ առնէին միայն զմտացածին կանոնս և զառասպելս զՍեղբեստրոսէ, ըզՅուլիոսէ, զՎիգիլիոսէ, և զայլոց, և կարծէին՝ թէ շատ ինչ արարին ստորագրելով ի վճռի անդ Փլորենտեան ժողովոյն։

Իսկզբան անդ լատին թարգմանութիւնն ճշդիւ ի մէջ բերէր զիմաստ յոյն բնագրին։ Որովհետեւ Յոյնք վիճեալ հա-

կառակէին վասն ամենայն բանի. վերոյիշեալ սահման Փլորեն-տեան Ժողովոյն գրեալ էր զառաջինն յունարէն, և Փլաւիոս Պիոնոսոյ ատենադպիրն Եւգինէոսի ճշգրտիւ ի մէջ բերէր զբառական իմաստ նորին 368)։ Ի հռովմեական տպագրութեան Երրահամու Կրետացւոյ ի ձեռն աննշան փոփոխութեան դոյզն բառի միոյ 369) անհետացաւ իմաստն այն՝ զոր կամին Յոյնքն բացատրել, այսինքն թէ «նախապատուութիւնքն ընծայեալք պապին պարտին ի զործ զնել և իմացեալ լինել ըստ բանից նախնի Ժողովոց, ։ Իսկ ըստ խարդախեալ ձեռնն այսպէս ընթերցեալ լինի. «Պապին անկ են նախապատուութիւնքն այնորիկ, և բովանդակէին նորին արդէն ի զործս նախնի Ժողովոց, ։ — Յայս խարդախեալ ձեռն տպագրեցաւ ապա ի հաւաքմունս Ժողովոց վճիռն որ յաղագս միարանութեան Եկեղեցւոյն Յունաց *):

Յետ մեկնեցոյն Յունաց՝ Եւգինէոս պապ ի կոնդակին իւրում յարեաւ ընդդէմ Բասիլեան Ժողովոյն, և դատապարտ առնէր զմեկնութիւնն զոր տայր Ժողովն այն Կոստանդեան սահմանադրութեանց։ Եւ թէպէտ չհամարձակէր նա ի կոնդակի անդ յայտնապէս պախարակել զսահմանադրութիւնն զայնոսիկ 370), — որովհետեւ մեծարոյ յոյժ էին նորին յաշտ համօրէն քրիստոնէից, — սակայն ջանայր ընդ կասկածանօք արկանել զնոսին, իբր զի յօրինեալ էին ի ժամանակի հերձուածոց, և յետ հրաժարման պապին Յովհաննու։ ԶԵւգինէոս ոչ այն ինչ տագնապէր՝ զի Կոստանդեան Ժողովն մերժեալ էր զվարդապետութիւնն զանսխալութենէ պապին. քանզի նա եղիտ այնմ հնարս։ Երդէն յառաջնումն իսկ կոնդակի իւրում ասալցեալ էր բանին Քորքէմատայի. «Յամենայն խնդիրս վճիռ պապին պարտի ունել զնախապատուութիւն առ Ժողովական վճառով, ի բաց առեալ զայնոսիկ դէպս՝ յորս խնդիրն իցէ ըզ-

(*) Ըստ Իւստորից Իւրդուիւեալ վճռոյր է Դեք Բեբէ և Հիւրմիւ-ղեան զվճայումիւն Ժողովոյն Փլորենիոյն ի Հոտ։ Ա։ Եւ 242։

հաւատաց կամ զկարեւոր կանոնադրութեանց վասն բարեկարգութեան համօրէն Նկեղեցւոյ. քանզի յայսմ մասին վճիռ ժողովոյն ի վեր է քան զսահմանադրութիւնն պապական, (574) :

ԻԱ.

Գործնական վաւերադրութիւն եղեալ ի Պուրժ քաղաքի : — Գաղղիական Նկեղեցի : — Գաշն համաձայնութեան 1517 ամի : — Անդղիա : — Գերմանիա :

Աստանօր մեծապէս արժանի է դիտողութեան ճանապարհն զոր կալաւ յայնժամ ազգն Գաղղիացւոց : Թագաւորն կազմեաց ժողով ի Պուրժ քաղաքի յամին 1458 յեկեղեցականաց և յաշխարհականաց, յորում խօսեցան պատգամաւորք ի դիմաց պապին և ժողովոյն, սահմանեցաւ ընդունել զվճիռս Բապիկան ժողովոյն հանդերձ փոփոխութեամբք ինչ զորս պահանջէր զրութիւն ազգին Գաղղիացւոց : Եւ այսպէս կատարեցաւ անուանեալն *concordat* զԵրեւոյնի Պապի, որով սահմանեալ լինէր ազատութիւն եկեղեցական ընտրութեանց և նախապատուութիւն իշխանութեան տիեզերական ժողովոց. հերքէին և իրաւունքն բողոքելոյ ի Հռոմ, ևս և պէս պէս զօշարդութիւնքն պալատականաց պապին. և այնու վաւերադրութեամբ արկաւ հիմն ազատութեան գաղղիական Նկեղեցւոյ : Ատելի եղև ամենեցուն ի Հռոմ վաւերադրութիւնն այն, և ամենայն պապք Հռոմմայ՝ սկսեալ յԵղիսէոսէ Գ, զայն արարին իւրեանց նպատակ և նիւթ հակառակութեան : Աւրուրեմն յաջողեցաւ Լեոն Ժ եղծանել իսպառ գործնական վաւերադրութիւն ի ձեռն գաշինն համաձայնութեան որ եղաւ յամին 1517 : Քանզի ըստ այնմ համաձայնութեան՝ պապն և Թագաւորն բաժանեցին յիւրեանս զիրաւունսն ի վերայ Նկեղեցւոյն Գաղղիոյ, և Թագաւորն գուն գործեաց սեպհականել անձին իւրում զմասն բաժնի առիւծուն :

Անգղիացիք ի պատճառս քաղաքական շփոթից իւրեանց ոչ մօին ի վէճս պապիցն ընդ ժողովոյն, ոչ սակաւք ոմանք

Լեւթ յօժարէին ունել զկողմն Սաւոյացոյ պապին՝ նաև ի կամել իւրեանց ի բաց գնալ ի Ժողովոյ անախ։ Արխիմատ արքայ Արագոնի և Նէպոլոյոյ, որ յառաջն զլիաւոր պապէն էր Բասիլեան Ժողովոյն, ի լուր զանազան խոստմանց պապին հրապուրեալ՝ յետ կոչեաց զեպիսկոպոսունս իւր և եղև զլիաւոր պաշտպան նորա յԽալիս ընդ Վենետիկցիսն։ Ազգն Գերմանացոց չէզոք կայր ընդ Բասիլեան Ժողովն և ընդ պապն՝ ըստ օրինակի կայսրնտարացն. բայց այնպէս զի արդեամբք չէզոքութիւնն այն առաւել հակամէտ էր ի Ժողովն. քանզի զվճիռս բարեւարգութեան կամ վերանորոգութեան՝ զորս հանեալ էր Ժողովոյն՝ ընկալաւ ի խորհրդարանին Մոգունախոյ յամին 1459, որով և Գերմանիա, օրպէս և Գաղղիա, խոստանային զաւանել զեղեալն կանոն ի Աոստանդեան Ժողովին զեկեղեցական իշխանութենէ 372)։ Յայնմ ժամանակի ի համօրէն Գերմանիա ոչ զոյր և ոչ մի ոք՝ որ բարւոյ իմիք ակն ունէր ի հռովմէական պալատանէն։ Աղերն ըստ մեծագունի մասին, համալսարանք Վեննայի, Էրֆուրթի, Աոլոնիոյ, Լուվէնի, Քրաքովի 375), ևս առաւել Փարիզոյ, ևս և թագաւորք և խորհրդականք նոցա, և առ հասարակ ամենայն Ժողովուրդք, էին ի կողմն Ժողովոյն և Ժողովական կառավարութեան, և հակառակք պապին։

ԻԲ.

Յաջողութիւնք պապին։ — Իրաւունք տուեալը զըրսին Բելվի։ — Փրեղերիմոս եւ Էնէաս Սիլուիոս։ — Խոստումներ եւ պարգևք Եւզինէոսի։

Սակայն Եւզինէոս զիտաց յանկուցանել ձգել ի կողմն իւր զբաղումս ի ձեռն պարգևաց և շնորհարաշխութեանց, և յայսմ մասին զրութիւն նորա յաջողագոյն ևս էր քան զԺողովոյն, որոյ կապեալ գոյով իւրովքն կանոնօք և արդէն հրատարակեալ վճռովքն՝ ոչ կարէր կամ զժուարաւ յոյժ կարո-

դանայր բաշխել ազատութիւնս, արտօնութիւնս և բացառութիւնս. մինչդեռ Եւզինէոս պինդ ունենելով զաւանդութիւնս պալատան իւրոյ՝ ոչ ինչ նեղեալ լինէր յեկեղեցական կանոնաց: Այնքան մեծամեծ իրաւունս եկեղեցականս ետ նա դ.բօն Քլեւի՝ առեալ զնոսին յեպիսկոպոսաց, զի կացոյց զնա տէր Եկեղեցւոյ և եկեղեցականաց այնր աշխարհի, ուստի և յառակս եղև ասել. «Գուքսն Քլեւիէ պապ իւրոյ տէրութեանն», 574): Արդէն յամին 1458 պապն բանադրեաց ոչ միայն զանդամն Ժողովոյն, այլ զԲասիլիա էարկ ընդ արգելանօք. բանադրեաց ըզքաղաքական ատեան նորին, և հրամանս ետ ամենեցուն կողմպտել զվսճառականս՝ որք բերէին ի Բասիլիա զվսճառս. իոր զի դրեալ է թէ «Արդարն առնու ի վարձ զորս ամբարշտաց», 575):

Զիք երկրայութիւն թէ այն ամենայն ընդ երկար ժամանակ ոչ ինչ ոչ ազդէր. քանզի մեծ էր յարգութիւն Ժողովոյն որ այնքան եռանդեամբ զուն գործեալ էր բարի առնել Եկեղեցւոյ: Անցին ամբ քանի մի, և քաղաքականութիւն կայսրլնտրացն տատանէր ընդ մէջ Հոռովմայ և Բասիլիոյ, մինչև ամն 1446 որոշեաց զիրան: Քանզի արքայն Փրեղերիկոս խորհրդով Ատենադպրին իւրոյ ճարտար Հռետորին Նեէասայ Սիլուիոսի Փիլքքոլմինի*) անձնատուր եղև պապին Եւզինէոսի, որ խոստացաւ նմա աւելի ինչ քան զոր կարէրն տալ կապեալն ժողովական վճռով Փիլիքքս: Առատաձեռնն Եւզինէոս խոստացաւ վճարել արքայի՝ հանդերձ մատուցմամբ կայսերական թագին՝ այլ ևս Ֆլորինս հարիւր հազար ի ծախս ճանապարհի. ետ նմա իրաւունս Ժողովից տասանորդն յամենայն վիճակաց Գերմանիոյ, բաշխելոյ ի տէրութեան իւրում՝ ըստ հաճոյս իւր հարիւրաւոր վիճակս, կարգելոյ ի վերայ վեցից վիճակաց եպիսկոպո-

(*) Հռետոր և զգաւոր, ասորոսաբան, իմանալիք, պարսեպիք, աշխարհաբիք և գերբնու ևս, որ և պապ էլեւել յամն 1458, ինչեցաւ Պիոս Բ, և մինչ անցելու է իւրեք եւսմիբաց երեք յարեւելս՝ վախճանեցաւ յԱնիստ յամն 1464:

սունս, և հուսկ յետոյ իշխանութիւն ետ դրան երիցու նորա տալ նմին երիցս անգամ լիութի արձակումն յամենայն մեղաց 576) :

ԻՊ.

Գիւմակալութիւն պապից : — Պարտութիւն կայսերացն

Գերմանիոյ : — Ապաշաւ Էւզինէտի :

Նւ այսպէս զորժ ժողովոյն և եկեղեցական բարեկարգութեան ի դերե ել ի Գերմանիա, և եկեղեցին Գերմանիոյ տակաւ ընկղմեցաւ ի նախնին իւր ստրկութեան . իսկ Սիլուիոս մտեալ ի նմին ժամանակի ի պաշտօն ծառայութեան պապին, կաշառեաց զերկուս պաշտօնեայս կայսրնորին Մոզունտիոյ, որք և դարձուցին զարքայն իւրեանց ի կողմն պապին : Այնուօրինակաւ դաշնակցութիւն թագաւորացն Գերմանացւոց քակտեցաւ, և թագաւորքն այնորիկ զնախնի պահանջմունս իւրեանց գումարելոյ ժողով նոր՝ իջուցին յաստիճան պարզ աղաչանաց, զորմէ ոչ ևս դք փոյթ կալաւ ի Հռովմ, և այնուհետեւ յաղթութիւնն Նւզինէտի կատարեալ եղև, և ի մահիճս անգամ մահուն ընկալաւ նա մեծարանս ի կայսրնորաց Գերմանիոյ : Այս դէպք (յ7 Փետրուարի 1447 ամի) տօնեցաւ ի Հռովմ հնչմամբ զանգակաց և լուծմամբ կրակաց : Այլ և զիւրութիւնքն անգամ զուգնաքեայք զորս արարեալ էր պապն Գերմանացւոցն՝ իսկոյն առան յետս՝ զազանի կոնգակաւ նորին, ընդ յայտնելն թէ էր ինչ քնասակար աթոռոյ պապին : Զկնի երկուց եօթնեկաց անցանելոյ մեռաւ պապն իբրեւ տարեալ զյաղթութիւն ի վերայ ժողովոյն և Գերմանիոյ . բայց հնաբքն զորս ի զորժ եղեալ էր առ այն նպատակ՝ տանջելոյն զխիղճ նորա . զոր և յայտ արար նա բանիւքս այսորիկ . «Ո՛հ, Գարրիէլ, — զի այս էր առաջի անուն նորա, — քանի՜ լաւ լինէր վասն փրկութեան հոգւոյ քո՝ եթէ ոչ երբէք լեալ էիր, ոչ կարդինալ և ոչ պապ,» : — Նւ սակայն հաւանեցաւ նա

Հրատարակել կոնդակաւ զՊոստանդեան վճիռն զղլխաւորութենէ Ժողովոց, և զկանոնաւորութիւն գումարմանց նոցին 577):

Յորժամ յամին 1542 Փրեզերիկոս Գ, ընկալաւ զԹագն կայսերական ի ձեռաց պապին, Ննէաս Սլլուխոս իշխեաց ասել ի զիմաց նորա և զառաջնաւ նորին, «Այլ որ կայսր պահանջէր արդեօք Ժողով առնել. բայց լաւագոյն Ժողով պապն է՝ հանդերձ իւրովքն կարգինալօք», 578):

Ի Գ.

Հռովմ ևւ դաշինք համաձայնութեան :— Յայտարարութիւն Կալլիստոսի Գ. :— Պապն ազատ ի կատարմանէ դաշանց :— Վճիռ ատենին Ռոմայի :— Ատելութիւն ընդդէմ պապից :— Բանք Փրեզերիկոսի զՀռովմայ :— Փելլիոս պապ ևւ Կղեմէս Է :

Նորընտիր պապն Նիկողայոս Ե էր Թովմաս Պոյնիացի, որ արդէն այնքան յաջողութեամբ կատարեալ էր զբանաջնացութիւնն ընդ Փրեզերիկոսի : Նա յաւել զնոր յաղթութիւն ի հինն տարեալ ի նախորդէն իւրմէ, այն իսկ էր դաշն համաձայնութեան եղեալ ի Վեննա ի 14 Փետրուարի 1448 ամի. ըստ որում վերստին տուան պապին իրաւունք կարգելոյ զեկեղեցականս ի վերայ ահագին բաղմնութեան Ժողովրդապետութեանց : Այս դաշնագրութիւն կնքեցաւ յարքայէն Փրեզերիկոսէ իւրեւ ի գործակատարէ Գերմանիոյ, և հիմնեալ էր ի վերայ բաժանման օգտից և ազդեցութեան ի միջի թագաւորաց և պապին : Դիւրին էր այնուհետեւ պապին ի կողմն իւր ձգել զԹագաւորս ի ձեռն արտօնութեանց ոմանց՝ զորս ինքն շնորհէր. մանաւանդ զի պահպանութիւն Բասիլեան վճռոցն բարեկարգութեան մեծապէս նուազեալ էր զիշխանութիւնն զոր ունէին ի վերայ Եկեղեցեաց աշխարհացն իւրեանց : Չև ևս անցեալ էր բաղում ժամանակ յետ հաստատելոյ դաշինն՝ յորժամ յամին 1457 պապն Կալլիստոս Գ յայտ արար կայսեր՝ թէ «Ենքնին իսկ բացայայտ է՝ զի դաշամքն համաձայնութեան

„ պապն ոչ առնու յանձն զպարտականութիւն ինչ . քանզի
 „ և ոչ մի ինչ դաշնադրութիւն չէ կարող և չպարտի չափա-
 „ ւորել և ներել զազառ իշխանութիւն պապական աթոռոյն,
 „ և եթէ պապն մտադրութիւն ինչ առնէ այնմ՝ դաշնադրու-
 „ թեան, միայն առ զթու. թեան է և առ խաղաղասիրութեան,
 „ ևս և ի բարեմտութենէ առ կայսրն և առ ազգն Վերմանա-
 „ ցոց, 579) : Յայնմ՝ ժամանակէ Հետէ եկաց մնաց այն կա-
 նոն առ Հռովմայեցիսն . զի ասէին՝ թէ իշխանութիւն այնպիսի
 որպիսի է պապականն՝ ոչ կարէ բնաւ կրել զնեղութիւն, ապա
 թէ ոչ՝ հակառակ լինէր այն ինքնիշխանութեան պապին, ևս
 առաւել չկարեն պապքն զնել որպիսի և իցէ պարտաւորու-
 թիւն ի վերայ յաջորդաց իւրեանց . քանզի ամենայն պապ հա-
 լասար է իշխանութեամբ այլոցն պապից անցելոց և ապագա-
 յից . իսկ արդ հաւասարն ոչ կարէ ունել իշխանութիւն ի վե-
 րայ հաւասարին : Ապա ուրեմն ազգն է որ կապի զաշարմն հա-
 մաձայնութեան, և ոչ թէ պապն 580) :

Իրաւագէտն Պոլոնիա քաղաքի Քաթալլինոյ Պոմբոմիա-
 նի, որ գրեալ էր արդէն զջատագովութիւն պապին ընդդէմ
 Բասիլեան Ժողովոյն, այսպէս բացայատէր զիրան . Եթէ պապն
 խոտտանայցէ ևս ինչ, սակայն զօրութեամբ լի կատարեալ իշ-
 խանութեան իւրոյ ոչ է պարտական կատարել զխոտտումն իւր .
 որովհետեւ ամենայն դք հպատակ է նորա, ուստի և ամենայն
 դաշնադրութիւն և ամենայն խոտտումն կարեն ունել զկերպա-
 րանս զթասէր բարեհաճութեան և եթ, որ յամենայն վայրկե-
 նի կարէ առեալ լինել յետս . սմին իրի պապն թէպէտ և խոտ-
 տանայցէ կատարել զսահմանադրութիւնս Ժողովոյն, այսու ա-
 մենայնիւ ոչ կարէ կատարել զնոսին 581) :

Յաղաքս Վերմանական դաշինն համաձայնութեան յայտ-
 նապէս հրատարակեալ էր հռովմեական ատեանն Ռոմա *) և

(*) Արեւոյ սահմանէլ է Հռոմէ ինչիքան Ժ. Գ. Դարուն է Յով-
 հանէ Ի. Ե. է Դարել զհետէրս լեւաւաց : — Անուան « Ռոմա » է զի

նուանեալ՝ թէ «Ի կողմանէ պապին և ի կողմանէ պապատանն զաշն այն համաձայնութեան է արտօնութիւն ինչ և եթ տուեալ ի նոցանէ առ զթափրութեան, և ոչ ունի բնաւ վասն նոցա և ոչ մի ինչ զօրութիւն պարտաւորիչ,» 582) :

Աիրք առեկութեան և արհամարհանաց ընդդէմ պապիցն որ խորագոյնս արմատացեալ էին ի միտս Գերմանացւոց, ի վեր երևեցան ի խորհրդարանին Փրանքֆորթի 1454 ամի և յապալսն՝ յորժամ՝ բանք լինէին զպատրաստութեանց պատեւրազմի ընդդէմ Տաճկաց : Ոչ ոք կամէր հաւատալ՝ ոչ պապին բանից, և ոչ դեսպանաց նորա, որովհետև միմիայն կէտ նպատակի նոցին զօշաքաղութիւն էր 585) : «Ամենեքեան,», «ասէ Ննէաս Սիլուիոս, — որ յետ սակաւուց պապ եղեալ՝ ըզնոյն փորձ փորձեաց, — ամենեքեան նշովն զկայսրն և պապն,», և արհամարհեն զնուիրակս նորա,», «Եր երբէք զի ի խորհրդարանն յայնոսիկ բանք լինէին զԹողովոյ, որ խրատուիակ իմն եղեալ էր վասն պապից . այնպէս զի ի բանադնացութիւնս ընդ արքայից ոմանց Գերմանիոյ, զոր օրինակ Տիթերի Իսեմպուրկեցւոյ, պապքն պահանջէին իբրև զպայման զխաւոր զայս ինչ, զի թագաւորքն մի՛ երբէք յարուսցեն զխնդիր գումարման տիեզերական Թողովոյ : Բաց յայնմանէ վասն որոյ և իցէ բողոքման ի տիեզերական Թողով՝ իսկոյն բանադրանս ի վերայ դնէին. և առաւելապէս զայս ասնէր Պիոս Բ :

Թուէր իմն այնպէս՝ թէ կայսրն Փրեզերիկոս մերձ ի վախճան կենաց իւրոց ուր ուրեմն ապաշաւեաց ընդ կցորդելն իւր ի գործն յայն կործանիչ : Ի հրահանգն զորս ետ նա դեսպանին իւրում առաքելոյ ի խորհրդարանն Փրանքֆորթի յամին 1486, ասէր՝ թէ ինչն զիտէ որպիսի «ահագին գումարք զրա», մոց ամ ըստ ամէ գնան ի հառովմ վասն տարեկանաց, ներօ-

«Անիւ», Բարձրանի, էբր զի անուանի իմն շրջանս քաղաքն ինքնորդ յապիւն անք իւրժ ըստ իւրժի, իմ զի շրջաքաղաք իմն յեւթ քաղաքն ի նմա արեւմտեան, որոց թիւն 14 է :

,, ղուժեանց և այլոց հարկաց, և թէ որպիսի՝ հնազանդութիւն
 ,, և հաւաարիմ հպատակութիւն ցուցանէր աթոռոյն Հոռո-
 ,, մայ ազգն Գերմանացւոց՝ զեր ի վերոյ քան զայլ ամենայն
 ,, ազինս. թէ պապն և կարդինալք և պաշտօնեայք պալատանն
 ,, ընդունէին զայն ամենայն նշանակա մեծարանաց ապերախ-
 ,, տութեամբ և ամբարտաւան ոգւով, և ազգն Գերմանացւոց
 ,, յամենայն վիճարանութիւնս՝ եթէ ի մեծամեծան և եթէ ի
 ,, զուգնաբեայս՝ արհամարհեալ լինէր չարաչար. այնպէս զի
 ,, հակառակ իմն է մաքդկեղէն բնութեան և մտաց՝ այլ ևս
 ,, հանդուրժել այնմ ամենայնի։ Սմին իրի պարտի դեսպանն
 ,, ազդ առնել թագաւորաց, զի մի՛ ևս ցուցցեն նորա պապին
 ,, և ոչ զդոյզն անգամ հնազանդութիւն, և ոչ մի՛ այնուհե-
 ,, տե ազգն Գերմանացւոց այնպէս արհամարհեցի և անար-
 ,, զեացի ի մէջ այլոց ազգաց, 584)։

Միջնորդութեամբ արքային Վաղդիացւոց՝ Փելիքս պապ
 հրաժարեցաւ յաթոռոյն, և կարգեցաւ զուրիս կարդինալաց ըն-
 դարձակ իշխանութեամբ ի վերայ բաղում վիճակաց։ Յետ
 այնորիկ մնացորդքն յանդամոց Բասիլեան ժողովոյն ցրուե-
 ցան, զի նեղեալ էին ի Լոզաննա քաղաքի, և կարդինալն Ա-
 բելայ, «Ծնունդն այն չարութեան և որդին կորստեան», որ-
 պէս կոչէ զնա Եւզինէոս, զարձեալ ի ձեռս երեք զիրաւունս
 իւր, թէպէտ և ոչ բնաւ շրջեցաւ ի խորհրդոց մտաց իւրոց։
 Եւ սակայն Սղեմէս Է հրատարակեաց զնա յետ մահու նորին
 այր «—» զու. քանզի ասէր՝ թէ «Սրբութիւն նորա հաս-
 տատեալ է հրաշագործութեամբք, և կենցաղաւարութիւն նո-
 ռա լեալ է միշտ երկնահասնդէտ, ողջախոհ և անարատ»։

ԻՆ՝

Կարծիր հասարակաց եւ դրուծիւն Եկեղեցւոյ ի ԺԵ դարու : — Կարեւորութիւն գումարման տիեզերական ժողովոյ : — Պիոս Բ եւ ծեռներիցութիւն նորա : — Մատենադրութիւնք ԺԵ դարու : — Բանք Կատարինեայ Սենացւոյ : — Ռիքէլ : — Ինստիտորիս : — Գերմանացիք ժամանակին : — Ապականութիւն հռովմէական կղերին :

Սակայն յետ չարաբաստիկ ամին 1446 Հարկ էր անցանել այլ ևս բազում ժամանակի՝ մինչև ի միտ առին Գերմանացիք թէ ի զուր է յուսալ ի Ժողովս և ի բարեկարգութիւնս Եկեղեցւոյ լինելիս ի ձեռն նոցա, և թէ ժամանակն նոցա վաղու ևս անցեալ է :

Տակաւին ևս յամին 1439 չկարէին և չկամէին իսկ Հաւատալ ձախողելոյ այնպէս բողոքովին ամենայն առաջարկութեանց բարեկարգութեան : Արքայն Կարթուսեանց Վինկենտիոս Աքսփա՛հ յայս կարծիս էր, զի «Եթէ գոնեա միմիայն թագաւոր թոյլ տացէ պաշտպանողական հրովարտակաւ գումարման Ժողովոյ յիւրում տէրութեանն, և եթէ գէթ միմիայն եպիսկոպոս հրատարակեսցէ զնոյն, Ժողովն անշուշտ գումարեսցի, ոչ ինչ միտ զնելով պահանջանաց և անաթեմայից պապական պալատանն, և այս իսկ է մերջին և միակ յոյս ակնկալութեան, իսկ ի հռովմէական աթոռոյն ոչ ևս է հնար ակն ունել և ոչ միում իմիք փրկաւետ կարգադրութեան, որպէս և ցուցեալ է արդէն փորձն յիսնամեայ ժամանակի : Բառնալն յԵկեղեցւոյ զթանկաղինն ի բարեաց նորա, որ են Ժողովքն տիեզերականք, է մոլորութիւն կարի յոյժ չարագոյն քան զհերետիկոսութիւն Հուսեանց, : Եւ ապա յաւելու Վինկենտիոս նկարագրել՝ թէ որպէս յաջողեցաւ Եւզինէոսի պապին հրապուրանօք թոշակացն Ժողովրդապետութեանց յիւր կողմն ձգել զբեթէ զամենայն արս զիտնականս 585) :

Ընդ այս ուրացութիւն արանց ուսումնականաց, որպիսիք էին Նիկողայոս Աուսա և արքեպիսկոպոսն Թուսեպի, զանգատի արդէն յամին 1445 այլ ոմն Գերմանացի, որոյ անձանօթ է մեզ անունն, ասէ. «Պոռնիկն հռովմական այնպէս արբեցցց զինւով ամբարշտութեան իւրոյ զհոմանիս իւր, մանաւանդ զայնոսիկ որ ի Գերմանացւոց անտի էին, մինչ զի հարսն Բրիստոսի Եկեղեցի և Ժողովն ներկայացուցիչ նորին ոչ ևս կարեն ի միջի հազարաւորաց գտանել գէթ զմի դք տարփածու: Եւ սակայն ապաքէն Գերմանիայն էր որ ի դէմն կայսերն իւրոյ առաւել նախատեսաւ և անարդեցաւ ի պապից՝ քան թէ այլ ամենայն թագաւորութիւնք. միայն կայսրն Գերմանիոյ էր որ ստիպեցաւ զօրութեամբ առասպկեալ և մտացածին կոնդակադրոց երգնուլ պապին զերդումն հաւատարմութեան» (386):

Հուսկ ուրեմն Բասիլեանն Ժողով, անկեալն ընդ այնչափ և պնդիսի մեղադրանօք, ի պահու անդ սպառսպուռ քակտելոյն իւրոյ յաղթանակեաց իմն փառաւորապէս. քանզի զազափաբքն տիեզերական Ժողովոյ այնքան հզօր զօրութիւն ունէին տակաւին յետ մահուն Եւգինէոսի և ի բունն իսկ ի Հրոսովմ, զի նորնտիր պապն Նիկողայոս Ե խորհրդով կարգինալացն եհան զկոնդակ (387), յորում յայտ առնէր՝ զի ամենայն գրուածք, դատաստանք, վճիռք և քննադատութիւնք Եւգինէոսի ընդդէմ Բասիլեան եկեղեցական Ժողովոյն ջնջին և եզծանին, և բոլորովին անվաւերք լինին՝ և թէ հրատարակեալ ևս իցեն հաստատութեամբ և հաւանութեամբ Ժողովոյն Ֆերրարայի և Փլորենտիոյ կամ այլոց որպիսի և իցէ սիւնհոգոսաց. թէ պարտ է հայել ի նոսա այնպէս՝ որպէս թէ ոչ բնաւ լիալ իցեն երբեք. և ի շարագրածոցն Եւգինէոսի պարտին նոքա այնպէս պատառոտիլ և չքանալ՝ որպէս երբեմն պատառեցան և ոչնչացան ըստ հրամանին Աղեմայ Ե կոնդակքն Առնիփակիոսի Գ ընդդէմ Գաղղիոյ և արքայի նորին: Եւ ահա ըստ այսմ օրինակի սկզբունք երկոցունց ևս վերանորոգիչ Ժողովոցն զգերագոյն իշխանութենէ տիեզերական Ժո-

ղովոց գեր ի վերոյ քան զպապնցն՝ լի կատարեալ, յաղթանակ կանգնեցին, և կասկածանքն զորս Եւզինէոս ի սաղրելոյն Թորքեմատայի ջանացեալ էր սերմանել զՊոստանդեան Ժողովոյն՝ անհետացան, և ինքն իսկ պալատն պապական խոնարհեցաւ առաջի գերագոյն իրաւանց համօրէն Եկեղեցւոյ ի մի վայր ժողովելոյ։ Ի գործ եզան ազգի ազգի ջանք և հնարագործութիւնք առ ի ջնջելոյ զմանս ի վերանորոգիչ մճռոց Բասիլեան Ժողովոյն, որք միանգամ մնասակարք էին հռովմէական տիրապետութեան և զբամական շահուց պալատանն, բայց հիմնական սկիզբն և վարդապետական սահմանք զստորագրութենէ պապին կացին մնացին անեղծք և անվճարք։

Պիոս Բ, որ երբեմն հոստոր էր և այր բանասէր թափառական, և պաշտպան կացեալ էր Բասիլեան Ժողովոյն, — սաստկացոյնս քան զամենեւեան ջանահնար եղև զատապարտել ըզսահմանագրութիւնս Պոստանդեան Ժողովոյն, որովհետև այն սահմանք հանգոյն սուսերին Պամփղի կախեալ կային զգլխովք պալատականացն, և դառնացուցանէին զվայելս պապական ամենակարողութեան։ Սակայն հասարակացն կարծիք էին բոլորովին ի կողմն Ժողովոց, և Պիոս ոչ իշխեաց ոչ միայն զայն առնել, այլ և յիւրումն հրաժարական կոնգակին 4463 ամի յայտնապէս յաւել՝ թէ ինքն ճանաչէ և ընդունի զհեղինակութիւն և զիշխանութիւն տիեզերական Ժողովոյ յայն ձև և ի նոյն միտս՝ յորում սահմանեաց զնոյն մեծարեալն յիւրմէ Պոստանդեան սիւնհոգոս 588)։

Սակայն արք նմանեալք Թորքեմատայի չև ևս պակասէին։ Առ սակաւ սակաւ սկսան երևել զրուածք միանձանց և կարդինալաց, կամ ցանկացողացն կարդինալութեան, որք զամենայն փոյթ ի մէջ առնուին առ ի վերականգնելոյ զպապական զրութիւն յետ պարտութեան նորին յերեսաց Ժողովոյն, Եւ ոչ դժուարին ինչ էին իրքն. շատ իսկ էր զհարուստ մթերս ստացող բանիցն Եփեղորի, Գրատիանոսի, և Թովմայի ի մի վայր կուտել և բաշխել յառաջարկութիւնս և ի հետեանս այնպիսի եղանակաւ, զի քաղեցի ի նոցանէ ապացոյց անհիմն գոյոյ

երկոցունցն ևս վարդապետութեանց կապակցելոց ընդ միմեանս, այս ինքն է եպիսկոպոսական և ժողովական դրութեանց: Այսու ճանապարհաւ յառաջ եկին շարագրածքն Վապետրանի, Հերոնիմոսի Ալքանոսի, Թովմայի Քամիլէճճի, Թովմայի Եղիսիոսի, Քրիստափորի Մարկեղոսի, Լեւիոսի Յորդանոսի և այլոց, որք առ հասարակ մատենագրեցին յամէն 1460 ցամն 1525: Շատ իսկ է ճանաչել զմին ի նոցանէ առ ի զատելոյ և զայլոցն. զի ամենեքեան նոքա ի միմեանց զաղափարեալ են, և առ ամենեսեան կրկնին մի և նոյն անհարազատ վկայութիւնք և կանոնք և պատմութիւնք:

Յորժամ սրբուհին Վատարինէ Սենացի, յստակամիտն այն և շնորհալից ոգի, եկն առ Գրիգոր Թ, ասաց ցնա. «Ի հռոմէական պալատանէն առնում ես զշարահոտութիւն զժոխային ախտաւորութեանց», և ուր պապն ետ պատասխանի. «Դու տակաւին զաւուրս ինչ և եթ կացեր ի Հռոմ», և Յայնժամ հեղահոգի կուսանն վհանձնաբար կրկնեաց անդրէն և ասէ. «Համարձակիմ ասել՝ թէ յիմումս քաղաքի ծննդեան զշարահոտութիւն մեղացն գործելոց ի պալատականաց այտի սաստկազոյնս առնուի ես՝ քան թէ նոքա որք գործեն զնոսին զօր ամենայն», 589):

Զնոյն զգացումն զգային ամենեքեան և ամենայն ուրեք. քանզի ի պատճառս կնձուելոյ տակաւ հանգամանաց իրացն և սակս տիրապետելոյ հռոմէական դրութեանն, հնարեցաւ նոր իմն արուեստ՝ որ անձանօթ էր մարդկան մինչև ցայնժամ. այն իսկ է ամենուրեք տարածանքն զախտ և զպապականութիւն, և ի միոյ եւթ արուեստանոցէ հանել զնոսին, հանդոյն իմն սուր և նրբին թունոյ որ թափ անցանիցէ ընդ ամենայն մինչև ի հեռազոյն իսկ անօթս եկեղեցական մարմնոյն: Ամենայն ոք որ հայեցեալ յազգ քրիստոնէից, և խնդրեալ ի նմա զխորհուրդ և զօգնականութիւն ընդդէմ խանգարման և ապականութեան, ջանայր առնել գոնեա զոյզն ինչ բարի յիւրումն անձուկսահմանի, տեսանէր զանձն իւր իսկոյն ճնշեալ ի պապական հրամանաց, և ի բաց թողոյր զանօգուտն զայն աշխատութիւն:

Պապական կոնդակք, բանադրանք, մուրացիկ կրօնաւորք, թափառական զրամաժողովք, և կրօնաքննիչք կալեալ էին զամենայն տեղիս: Երամանո *) ինքնին ի թղթին իւրում առ Ֆիշեր եպիսկոպոս Ռօչեսթերի համարձակեցաւ ասել, «Եթէ
 ,,Քրիստոս ոչ փրկեացէ զԺողովուրդ իւր ի բազմազգիս եկեղեցական բռնաւորութենէ աստի, զիւրազոյն իցէ արդեօք հան-
 ,,դուրժել Տաճկացն բռնակալութեան», 590):

Եւ այսպէս ի կիսոյ ժե դարուն և այսր իսպառ անհետանայ յեկեղեցական մատենագրութենէ ստուեր անգամ այնր ակնկալութեան՝ որ նշմարեալ լինէր տակաւին ի գրուածս և ի բանս առաջնոց ամաց այնր դարու, ևս և ի ժամանակի Պոստանդեան և Բասիլեան Ժողովոցն, և ամենայն մտածութիւնք և կարծիք յածէին յայսմ՝ յոռի շրջանի՝ թէ բարեկարգութիւն Եկեղեցւոյ անկարելի իմն է՝ ցորչափ հռովմեական պալատն այնպէս կայ մնայ որպէս և է, զի նա է աղբիւր ամենայն չարի, նովաւ անանին և պահպանին չարիք պմենայն, և հրաշից պէտք են առ ունելոյ ի նմանէ զակնկալութիւն վերանորոգութեան: Ուստի և արբայն Յակոբ Եռնթէրպուրկեցի ասէր.
 ,,Պոգցես անհաւատալի իմն է զի Եկեղեցին զայցէ ի լաւութիւն.
 ,,քանզի առ այս հարկ լինի կերպարանափոխ առնել
 ,,նախ զպալատն Հռովմայ. իսկ այս ղԺողովութիւն ակն յայտ-
 ,,նի է յայժմու ընթացից զործոց: Առաւելապէս հակառակի
 ,,վերանորոգութեան ազգն Իտալացւոց, յոր գնացեալ յարին
 ,,ամենեքեան որք երկնչին ի նմանէ», 594):

Պատուականագոյնս յաստուածարանս Ստորին նահանգաց, քիբրոնէլ քիբրոնէլ, որպէս կոչէին զնա, արբայն ասեմ Վար-

(*) Գերհռուսկ Տարեւորիք Զնեւ է Ռոմիէիբարմ յաֆն 1467, պարտեալ է Թոքաւորոց և յԻսաարնոց յամենայն ժամ իւրոյ Բազմապ իմաստութեան, և զերմ ցանկացող Բարեկարգութեան հրաշմեական եկեղեցւոյ: Բարեկարմ գուլ զաւալինն Լոմիէիէ՝ առ ի Բոյ եկոյ է նմանէ ասելով՝ թէ իսկերմ եւ ղիւրաւորք ԶԻմարաւութեան: Վախճանեաց է Բաբելոն յաֆն 1556:

Թուսանց Դիոնէսիոս Ռիբէլ ծանուցանէ, զի ի տեսնան ուրիշ՝ զոր պատմաց նմին իսկ պապին՝ ետես նա երևոյթ այսպիսի, զի յերկնա մեծ բազմութիւն դասուց սրբոց բարեխօսէր վասն երկրաւորս Եկեղեցւոյ, որում սպառնալիք ի վերայ կային սարսափելի պատժոց. բայց առ այս ընկալաւ պատասխանի. «Եթէ ինքն իսկ պապն և կարդինալք և երիցունք և այլքն ամենեքին երգնուցուն յանուն Աստուծոյ՝ թէ կամին, ուղղել զանձինս իւրեանց, ստերգմունք լինէին. քանզի յԵկեղեցւոջ վերուստ մինչ ի վայր ոչ զոյ և ոչ մի տեղի առողջ,» 592) :

Դրեթէ ամենեքեան տեսանէին՝ զի Եկեղեցին այնու աչօք հայեր ի բարեկարգութիւնս՝ որպէս երբեմն արքայն Հռոմայ հայեցաւ ի Սիբիլիան գրեանն *): Իբրև սերմանեալն ի հռովմէական պալատանէն սերմն ապականութեան յընթացս 50 ամաց աճեաց և զարգացաւ, և Եկեղեցին ոչինչ փոյթ կալաւ ի փրկել զանձն իւր, հարկ եղև զնոց առնուլ զվերանորոգութիւնն, բայց առաւել թանկագնոյ և նուազագոյն յուսով յաջողութեան : Բազումք զնոյն խորհէին՝ զոր և Դոմինիկեանն Ինստիտուիս յամին իբր 1484. «Աշխարհ զԺողով պատանջէ. բայց զհարգ հնար իցէ զումարել Ժողովոյ յայժմու վիճակի զխոց Եկեղեցւոյ : Զիք և ոչ մի ինչ զօրութիւն մարդկային որ կարող իցէ բարեկարգել զԵկեղեցի ի ձեռն Ժողովոյ : Հարկ ի վերայ կայ սպասել՝ զի որով և իցէ անյայտ ճանապարհաւ օգնական լինիցի ինքն իսկ Աստուծոյ,» 595) :

Գերմանացիքն յայնմ ժամանակի սաստիկ յաջադանօք հայեին ի Գաղղիացիս, յԱնգղիացիս, ի Սկովտիացիս և յայլ ազինս,

(*) Նոյնի էլեւելն և Հռոմայեցիէ «Սէքէլլայ», իսկին զհարբախն հինաւ, և յարգէին զպարգումն նոցա : Մէ ի դասն Սէքէլլայեց եր Սէքէլլայն կոմայի, որ եթեր առ Տարիւնինն երկոց արեայ Հռոմայ բերս ինչ Բաշտարիկն բոլարն ինչոց զարգէն, և ի բնագործել արեայի զբերանն նուազ բան զարգէն նոցին՝ Սէքէլլայն արի շնորհն ի հոգի :

ընդ որս և հռովմէական պալատն վարէր ոչ այնքան արհամարհանօք, և զորս կեղեքէր ոչ այնքան անխիղճ անգթութեամբ որպէս զմատնեալն յիւրեանց իշխանաւորաց ի զննումն զբարբարոսն՝ բայց զխոնարհ և զհամբերող Գերմանացիս : Արդէն վաղու ևս Ենէաս Սիլուիոս, որ և Պիոս Բ, ասէր զԳերմանացւոց՝ թէ ի պատճառս բարբարոսութեան իւրեանց պարտին նոքա պատիւ անձանց համարել և շնորհ ևս ունել, զի արքունիքն Հռոմովնայ զօրութեամբ հրահանգիչ կոչման և պաշտաման իւրոյ վաղու ևս փորձեցելոյ, մանաւանդ ի վերայ Գերմանիոյ, խառնի ի գործս Գերմանացւոց, և հրամայէ առատապէս առնել ինքեան հատուցումն վասն այնպիսի (սնամոց 594) :

Յորժամ կայորէնտիրն Յակոբ Տրեւիրացի խորհուրդ տայր Փրեղերիկոսի արքայի թեթեացուցանել զճանրութիւնս ժողովրդեան՝ առ ի շահելոյ զսիրտ ազգին Գերմանացւոց, ներկելով զնորէնտիր պապն Վալլիստոս Գ, Ենէաս Սիլուիոս համոզեաց զթագաւորն ունել զճանապարհ բոլորովին այնմ հակառակ : Թագաւորն պարտի, ասէր այրն Իտալագի, վասն օգտի իւրաքանչիւր կողմանց՝ դաշնակցել ոչ ընդ ազգին Գերմանացւոց, այլ ընդ պապին. որովհետեւ ի մէջ թագաւորին և ազգին կայ և մնայ տակաւին անհաշտ իմն թշնամութիւն. վասն որոյ գործ է առաւել խոհեմական՝ ջանալ առ ի շահել զսիրտ նորէնտիր պապին (595) :

Եւ այսպէս մնայր Հռովմ որպէս և էր՝ ընդարձակ զսրոց ակտաւորութեանց, յորում Գերմանացի և Իտալացի քահանայք պարտական էին անցուցանել ոչ սակաւ ժամանակ ուսումնական՝ իրրեւ պաշտօնեայք պալատան պապին. և անտի դառնային ի տուն ծանրաբեռնեալք մեղօք, բայց և ճոխացեալք թոյլտուութեամբք, ներողութեամբք և շահաւետ եկամտիւք :

Ընդհանրապէս անժուժկալութիւն այնր ժամանակի անհաս իմն էր ի մտաց : Եկեղեցականացն համարնակութիւն ընդ հարձից այնպէս հասարակաց իմն սովորութիւն էր ի վիճակս և յամենայն կողմանս քրիստոնէից Եւրոպայ, զի և ոչ ևս միտ զնէր ոք այնմ : Ի գաւառս գաւառս մարթ էր համարձակ ա-

սել՝ թէ յերեսուն եկեղեցականաց հաղիւ կարելի էր գտանել զվի որ որ ի սգաստութեան պահէր զանձն իւր, մինչդեռ այժմ ոչ սակաւ տեղեր են՝ յորս եկեղեցականք մեծաւ մասամբ ազատ են ի կասկածանաց անժուժկալութեան։ Պատճառք զանազանութեանս այսորիկ էին ընդհանուր ապականութիւն եկեղեցական կառավարութեան ժամանակին։ Զընտրութենէ, ըզմիութեան պատրաստութենէ ի ծառայութիւն Եկեղեցոյ խորհել անգամ չլինէր յայնժամ, յորժամ ընդ արծաթոց վաճառէին զամենայն, յորժամ ձեռնադրութիւնք և ծուխք զընեալ և շնորհեալ լինէին ի Հոռոմ, յորժամ արք երկիւղածք՝ որք չկամէին արատաւորել զանձինս սիմոնականութեամբ՝ պարտական էին կալ մեկուսի, իսկ աներկիւղքն և անխիղճք նախապատիւ էին և արագ արագ հասանէին ի բարձր բարձր պաշտամունս։ յորժամ դասք եկեղեցականաց այնու ևեթ զանազանէին յայլոցն կոչմանց, զի կարող էին վարել զանգործ և զանգորրագորյն կեանս, տային զբաղմութիւն արտօնութեանց, և չնչին պարտականութիւնս հնարեալս ի կրօնաւորական կարգաց։ Փոյթ մեծ ունէր պալատն՝ զի ի կղերին տիրեսցէ լիուլի աղատութիւն ի պատժոց և ի պատասխանատուութենէ։ Անդ ուր զլուսքն ինքնին տային զօրինակ արհամարհութեան աստուածային և մարդկային օրինաց, ոչ էր մարթ ակն ունել՝ զի հպատակքն առնուցուն անձամբ ի վերայ իւրեանց զծանր լուծ ժուժկալութեան, և այնպէս ախտն անխափան տարածանէր շուրջանակի մինչև ի հեռաստան։ Ամենայն որ որ գայր ի Հրոռովմէ՝ պատմէր յիւրում տանն՝ թէ ի մայրաքաղաքի անդ քրիստոնէութեան, ի ծոցի մօրն մեծի և դաստիարակի ամենայն Եկեղեցեաց զրեթէ ըովանդակ կղերն՝ առանց բացառութեան՝ հարձս պահէ առ իւր կամ՝ բողարած լինի (596)։

ԻԶ.

ԺՈՂՈՎՆ ԼԱՏԵՐԱՆՈՒ : —

Յուլիոս Բ եւ Լեոն Ժ : — Վճիռ ժողովոյն : — Տղի-
տութիւն աստուածարանից ժամանակին :

Իսկզբան ժԶ դարուն առ Յուլիոսի Բ յարեան շիտիժք յարեմուտս, և դէպ ժամանակ թուեցաւ այն պալատանն ի ձեռս բերելոյ վերստին զկորուսեալ իրաւունսն : Լուդովիկոս ԺԲ արքայ Գաղղիոյ և Մաքսիմիանոս արքայ Գերմանիոյ բաժանեալք ի պապէն ըստ քաղաքականին՝ Հրաման ետուն եկեղեցական ժողով լինելոյ իրրեւ ի Հնարս օգնականութեան : Զառաջինն ի Թուռ քաղաքի կաղմեցաւ գաղղիական սինհոդոս ազգային, և ապա ի Փիզա կոչեցաւ ժողով տիեզերական, որ զրեթէ միայն ի Գաղղիացւոցն եկեղեցականաց կաղմեալ գոլով, ի գնացս իւր ընդ պապին հետեող եղև Բասիլեան Ժողովոյն : Եւ քանզի վէճն էր պարզապէս քաղաքական, որպէս յայտ է ամենեցուն, և զտիրապետութենէ յՌտալիա, վասն որոյ և զործն ոչ եղիտ զյաջողութիւն : Յուլիոս, և յետ նորա Լեոն Ժ, արարին հակառակ այնր ժողովոյ զիւրեանցն ժողով Լատերանեան, յորում էին նախկոպոսունք իրր վաթսուն և հինգ :

Զախողելն ժողովոյն Փիզայի խրախուսեաց զպապական պալատան կշռել և յիւրմէ կողմանէ ժողովոց հարուած ինչ վերջին. զի և անուանքս Վոստանդիա և Բասիլիա՝ ի ժամանակի անդ յառաջանալոյ վայրագութեան և եկեղեցական տգիտութեան յամէն 1460 ցամն 1545 միժագնեցան յոյժ : Փրանկիսկոս Ա զոհեաց զգործնական վաւերապրութիւն իրաւանցն չընորհելոց նմա ի պաշտպանութիւն Եկեղեցւոյ. որով ընտրութիւնքն ոչնչացան, և վիճակ կրերին որ զհետ էր միշտ պատուոյ և շահաւէտ հասից ժողովրդապետութեանց, բոլորովին յանձնեցան ի ձեռս թագաւորի : Այսու օրինակաւ ի Գաղղիա

Լս զյիսաւոր նեցուկն ամբօլթեան հեղինակութեան Բասիլեան ժողովոյն անկաւ . իսկ ի Գերմանիա զնոյն անկումն պատրաստեաց զաշնն համաձայնութեան հաստատեալ ի Վեննա :

Ոչ բազմօր ինչ յառաջ քան զայն՝ Մաքսիմիանոս արքայ, յայսմ մասին արժանաւոր որդի հօրն իւրոյ, եթող ըզժողովն Փիզայի, և միացաւ ընդ Յուլիոսի Բ և ընդ Լատերանեան ժողովոյ նորա : Բայց ի Հռովմ՝ այնպէս համարէր պալատն՝ թէ հասեալ է ժամանակ ազատելոյ զկղերն, որ ի Գաղղիա բոլորովին կախեալ կայր զթմութենէ արքունեաց և զկապանաց տէրութեան և զպարտուց հպատակութեան, և ըստ այսմ յիններորդի գումարման Լատերանեան ժողովոյն պապն և եպիսկոպոսունք արարին մճիւռ այսպիսի . « Զօրութեամբ »
 « աստուածային և մարդկային իրաւանց ոչ վայելէ առն աշխարհականի ունել զոր և իցէ իշխանութիւն ի վերայ եկեղեցականաց » : Սովիմբ միանգամայն հաստատէին զնախկին սահմանն եղեալ յիննովկենտիոսէ Գ ի ժողովի 1245 ամի, թէ ոչ որ յեկեղեցականաց ոչ կարէ երգնուլ թագաւորի զերգումն հաւատարիմ հպատակութեան . և ապա հրատարակեցաւ իբրեւ ճշմարտութիւն ինչ բացայայտ և քաջածանօթ ամենեցուն, որպէս թէ հաստատեալ ի սուրբ Գրոց, ի Հարց եկեղեցոյ, ի պապից և ի ժողովոց, թէ պապն ունի լիութի իշխանութիւն ի վերայ ժողովոց, և ըստ իւրոց հաճոյից կարող է կոչել զնոսա, և տեղափոխել և արձակել :

Հաւանական իմն է՝ զի յայնմ ժամանակի՝ յորում տիրեալ էին ի Հռովմ կատարեալ բարբարոսութիւն աստուածաբանական, և զպրոցական ոճ աստուածաբանութեան, որոյ պարազուկք էին Գովմիսիկեանք օմանք, զոր օրինակ Պրիէրոյ և Պայետանոս, և կարգինալքն և եպիսկոպոսունք և ոչ իսկ զայն զիտէին՝ զոր ինչ բազում անգամ հրատարակեալ էին պապքն Մարտինոս Ե, Եւղինէոս Գ, Նիկողայոս Ե և Պիոս Բ, ապա թէ ոչ՝ թերեւս բնաւ իսկ չկարէին յուսալ՝ թէ հեղինակութիւն Լեոնի ուրուք և կամ ծակամուտ ժողովոյ իրիք կազմելոյ ի վաթսուն և հինգ Իտալացւոց կարող իցէ ի կշիւս

Հասարակացն կարծեաց Եւրոպայ առաւել ինչ ծանրանալ՝ քան թէ Սոստանդեան և Բասիլեան ժողովք զումարեալք ի պապից անտի ի վեր այսր յիշատակելոց :

Իւ.

Անհոգութիւն հռովմէական պալատանն : — Անկարգութիւն պապից ժամանակին : — Գին եւ վաճառ եկեղեցական պաշտամանց :

Առ այս արհամարհութիւն ճշմարտութեան և պատմութեան կարեւոր պիտոյ էր և այլ ինչ, այս ինքն կատարեալ յապահովութիւն՝ յորում գտանէր յայնժամ պապական պալատն, այս ինքն թէ նա կարող է բուռն հարկանել զամենայն իրաց հնարաւորաց, և թէ որչափ և վտանգաւոր և բազմակնճիւռն իցէ քաղաքական զրութիւն իւր յԽալիս, սակայն յեկեղեցական աշխարհի չկայ նմա վտանգ երկիւղի : Մեղադրութիւնքն և ամբաստանութիւնք որ աստ և անդ լսելի լինէին բարձրաձայն աղաղակաւ՝ ոչ զօրէին խախտել զվստահութիւն նոցին՝ ցորչափ անխափան յառաջէին այնպիսի հանգամանք իրացն : Թէպէտ և ստէպ ստէպ բարձրանային ձայնք վասն գումարելոյ զժողով, որ միշտ և ի վեր քան զամենայն յայտ առնէր զցանկութիւն չափաւորելոյ զպապականն իշխանութիւն, ի պալատան անդ դարձեալ կային մնային յանդորբու : Կապանքն որովք զօղեալ էր կղերն ընդ Հռովմայ, յընթացս ամաց հարիւրոց՝ այնքան առին պնդութիւն, զի ամենայն որ եկեղեցական որ զըստ ամբառնայր՝ դատապարտեալ լինէր անպատճառ ի կորուստ, իսկ աշխարհականք չկարէին զերծանել ի բանադրանաց և յամենայն հետեանաց նոցին : Այլ և արիասիրտն Գրիգորիոս Հէյմպուրկեցի հազիւ եզիտ իւր տեղի ապաստանի առ Հուսեան արքայի ի Պոհնմիա, և անդ հիւանդացեալ և ծերացեալ յոյժ յամին 1472, հարկեցաւ խնդրել ի Հռովմէ զարձակումն 596) :

Սակայն քրիստոնեայքն ոչինչ ցուցանելով հակառակութիւն արժանի յիշատակի, այլ և ոչ ամբառնալով զձայն դատապարտ վասն խնդրելոյ զԺողով, հանդուրժեցին կառավարութեան պնայիսի պապից՝ որպիսիք ոմանք էին Պօղոս Բ, Սեքրետոս Դ, Իննովկենսիոս Ը, Աղեքսանդր Զ, որք առ հասարակ թեմակոխէին իմն անցանել զանցանել ակառուորութեամբքան զնախորդս իւրեանց։ Պօղոս Բ, ապականեաց իւրովք առնառակութեամբքն զաթոռն Պետրոսի, և յաղբ ևս դարձոյց զայն, որպէս ասէ ոմն ի պատմագրաց ժամանակին 596)։ Նոյն վկայ ականատես յաւելու՝ թէ դիտմամբ գնաց ինքն ի Հռովմ, և հնարեցաւ մուտ գտանել ի պէսպէս խումբս եկեղեցականաց, բայց ոչ ուրեք եղիտ զայր ճշմարտապէս բարեկրօն։ Իսկ զոր ինչ ասէ նա զվարուց պապից, կարդինալաց և այլոց աւագ եկեղեցականացն՝ սաստկագոյն ևս է։

Առ Պօղոսիւ, և մանաւանդ առ Սեքստոսիւ Դ և առ Իննովկենսիոսիւ Ը, ահազին վաճառանոցն եկեղեցական առաւել ևս ընդարձակեցաւ. քանզի ջանային իշխանութիւնս պատրաստել թողանց իւրեանց, և ճոխացուցանել զկողմնական ուստերս և զգասերս։ Նորանոր պաշտամունս հնարէին առ իսկոյն վաճառելոյ զնոսին, և զկարդինալականն աստիճան սկսան վաճառել ընդ մեծագումար զրամոց։ Լևոն Ժ և Աղեմէս Ը վաճառեցին ոչ սակաւ կարդինալական պաշտամունս. քանզի չուղլուցիւ թիւն տոհմին Մետիշեանց *) զատարկացոյց և զանըսպառ կարծեցեալն զանձարան պապին։ Ծագաց ի ծագս Եւրոպայ ասէին ամենեքեան՝ թէ ի Հռովմ ամենայն ինչ ընդ արծաթոյ վաճառի։ Չնոյն արդարեւ ասէին և զրէին արդէն ի 400 ամաց հետէ՝ ներքոյ և արտաքոյ Իտալիոյ. բայց իսկզբան ԺԶ

(*) Մէթիշէն էա՝ Մետիշեանք մեծահամբաւ ողբարար էին ի փլուրէնդիա, հռչակեալք ի յիշմանալեալք և ճոխալեալք. ի նոցանէ էացին քաղաքս քառանքս յիտալիա, ևս և պապք ի Հռովմ, և լուսարարք ի Գաղլիա։

դարուն հասարակաց միտք հաւանեալ էին ընդ այն. իսկ յառաջ քան զայն ոչ երբէք այնպիսի յաճախութեամբ, այնքան յայտնապէս և լրբաբար յանդիման ամենայն աշխարհի գործեալ լինէր վաճառաշահութիւն այնպիսի. ոչ երբէք այնքան կատարելագործեալ էր տակաւին արուեստ ի դրամն փոխելոյ զամենայն որ ինչ կայրն յեկեղեցւոջ և յաստուածպաշտութեան : — Վոմն Յովհաննէս Փրանկիսկոս Փիլոյ Միրանտոլացի *), որ զրեաց առ Լեոն Ժ, զիրս զթշուառութենէն Խտալիոյ և զպատճառաց նորին, ի մէջ բերէ իրրեւ զմի ի նշանաց յետին անկարգութեան և անաստուածութեան խաղաղանազի, զայս ինչ՝ զի պաշտօնական և հրապարական եղանակաւ լինէր վաճառումն եկեղեցական և բարեպաշտական իրաց ամենայնի որ առաւել քան զայլսն վճարէր 597) :

ԻԸ.

Սակարկութիւնք ի պապական Ղիւանին : — Ստուգութիւն իրացն :

Յամին 1512 տկան տպագրել ի Հռոմ մատեան մի պաշտօնական՝ յորում հրատարակեալ լինէին սակք կամ տուրք ընկալեալք ի հռոմէական զիւանէ : Զիք երկրպայութիւն՝ զի զլիաւոր հիմն նոցին էր սակն կամ տուրք կարգեալ արդէն առ Յովհաննու ԻԲ. բայց յայնժամ գէթ ի ծածուկ ունէին զայն, իսկ ապա հրապարակաւ վաճառիւր 598) : Արագապէս տարածեալն ընդ ամենայն կողմանս սակ տրոց երաց զաչս ամենե-

(*) Մեթուհաժեան Իրաւացիք՝ է դոմանաժայ հասակէն հռչակեալ էրումն ուղիւն-լեւմբ, պերճախոսոն-լեւմբ, բռնադիւղոն-լեւմբ և ազգի ազգի հոգոն-լեւմբ : Ո՞րն է բազմալեւն առաջարկոն-լեւմբ նորա դատարարութեան յինն-զինարեւել Ը էբբե յուրախան : Վրեմանեցաւ յամին 4494 է հասակէ 54 տաց :

ցուն ի վերայ ահագին բազմութեան հռովմեական վերապահութեանց և արգելմանց, և միանգամայն ցուցանէր զչափ գնոյ ամենայն լուծմանց նոցին և արձակման ի ծանր ծանր յանցաւածոց, ի սպանութեանց, յազգապղծութեանց և այլն: Յետ ժամանակաց զայս զիւանական սակ պաշտամանց համարեցան ոմանք հնարս լինել թշնամեաց պապութեան. բայց կրկին և կրկին տպագրութիւնքն եղեալք հաւանութեամբ պապին *) չտան բնաւ տեղի կասկածանաց դատագրութենէ նոցին 599): Յայտ իսկ է յայնցանէ թէ որպէս յանփոյթս և յապահովի համարէին զանձինս ի Հռովմ, և որպէս կարծէր պալատն՝ թէ կարող է զամենայն ինչ հրաման տալ աշխարհի: Պարի իսկ ոխերիմն ի թշնամիս Հռովմայ չկարէր արգեօք չարագոյն ինչ խորհել և հնարել քան զհրատարակումն այսր մեքենայադործութեան, որ յընթացս դարուց բազմաց ի շարժման գոլով՝ հետզհետէ զարգացեալ էր, և յորում օրէնքն վասն այնորիկ միայն եղեալ թուէին՝ զի կարելի լինիցի վաճառել զիրաւունս և լուծանել գնախն, և հրաման էր մարդկան վայելել ի բնականագոյնն յիրաւանց յայնժամ և եթ՝ յորժամ զրամս ընդ այնոցիկ վճարիցեն 400):

(*) «Եւ զայս (լուծումն օրինաց պապին) սահմանեալ և հանունեալ, և նորդ կորած դրամով, ինն ոսկի և ինն զոսոսւոյ, որպէս բերեալ է ի մէջ քաղաքած Կէթլեբին, որ իսկն «Կէթլեբ Նաբոլից Հրաւայ Խիւսայն», աւել Տէր Գեորգ Միլայիմ օգլուս ի բերան «Յաղաքս Քահանայադործութեանց Եփեսացոյն Քրիստոսն», զոր բերեալ է յապին 1715:

ԻԹ.

ԿՈՆԵԿՏՈՍ ԵՒ ՍԱՒՈՆԱՐՈՒԱ: —

Աղեքսանդր Պորճիա: — Բենետիկոս ԺԴ:

Չէր ինչ բնաւ փոյթ պապական պալատանն՝ եթէ մատենագիրք ամբաստանէին զնա պատճառս զոյ ամենայն վնասուց քրիստոնէութեան, թունաւորիչ և զահիճ ազգաց և ազանց, թէպէտ և սոյոյզ է զի աստ և անդ չարաչար վրէժխնդիր լինէր, մանաւանդ եթէ ամբաստանողն զպալատանէն էր պերճախօս ոք՝ սիրելի ժողովրդեան: Յորժամ Արմենականն Թովմաս Կոնեկոս, որ զամս բազումս շրջեցաւ քարոզութեամբ ի Գաղղիա, ի Փլանդրիա և յԽալիա և զանթիւ մարդիկ զարձոյց յուղղութիւն, և իրենիւ էր վարուցն սրբութեամբ, սկսաւ կշտամբել զպալատն հոյսմեական, Եւզինէոս Գ հրամայեաց արկանել զնա ի տանջանս և կենդանւոյն այրել ի հօր 401):

Չնոյն արար և Աղեքսանդր ընդ Սաւոնարօլա: Առ հռչակաւ որ և պերճախօս աստուածարան բողոք հարկանէր՝ հարկ է բարեկարգել զձկեղեցի, և խորհուրդ տայր թագաւորաց ձեռն օգնականութեան կարկառել ի գումարումն տիեզերական ժողովոյ: Աղեքսանդր բանադրեաց զնա վասն այնորիկ, և սպառնացաւ Փլորենտացւոցն՝ զնել ի վերայ նոցա զարգելս: Եկին հասին գործակալք պապին, և Սաւոնարօլա հանդերձ երկօրումք կրօնակցօքն իւրովք դատապարտեցաւ, և զիսկն նորա արկաւ ի հօր. և այսպէս հասարակ կրօնաւոր ոք քարոզիչ ի պարտութիւն մատնեցաւ յերեսաց թագապսակ աստուածարանի. զի այնպիսի իսկ էր Աղեքսանդր, թէպէտ և ունէր որդիս և հոմանիս 402): Մինչդեռ տակաւին անուանէր նա Հռոդերիկոս Պորճիա՝ եցոյց այնպիսի իմն քաջութիւն աստուածարանական, որով իսկոյն արժանացաւ կարմիր գտակի կարգինապութեան: Բաց ի ծանօթութեանց ի կանոնս զիւանի պապին՝ յօրինեաց զրուած մի լի իմաստութեամբ ի ջատագո-

վութիւն համաշխարհական միապետութեան պայպին 405) : Բայց Սաւոնարոլա էր, որպէս խոստովանին և թշնամիք նորա, ոչ միայն մի ի յոյժ հանձարեղ մարդկանէ, և ի քաջակորով աստուածաբանից իւրոյ ժամանակին, այլ և անդամ միոյ ի հղօրագոյն կարգացն կրօնաւորաց, յորում ունէր և բազմութիւ հետեւողս : Եւ ահա այսու ճանապարհաւ պատուեցաւ նա իրրեւ զսուրբ ոք և վկայ նահատակեալ վասն ճշմարտութեան. և նա ինքն պապն Բենեդիկտոս ԺՊ յետ ժամանակաց ծանեաւ զնա արժանաւոր դասելոյ ի կանոնս սրբոցն 404) :

Լ.

ԻՏԱԼԻԱ ԵՒ ՊԱԼԱՏՆ ՊԱՊԱԿԱՆ :

Կարծիր Մարիա ելլեայ եւ Կուրլլարովինայ :

Իտալիա առաւել ևս զոչ եղեալ է պալատանն քան զԳերմանիա. սակայն Իտալացիք զիւրագոյնս հանդուրժէին այնմ ամենայնի, քանզի գումարք զրամոցն զորս հատուցանէր Եւրոպայ պապական արքունեաց՝ բաշխէին ապա ի պատճառս ճոխանալոյ աղքատեաց պապին՝ ընդ ամենայն կողմանս թերակղզւոյն. կարգինայքն և եպիսկոպոսունք էին ըստ մեծի մասին մարմինք ի մարմնոց նոցա և ոսկերք յոսկերաց նոցա : Բայց որչափ մեղաւորագոյն էր արեւնակցութիւնն այն, այնքան առաւել փնտրակարագոյնք էին բարոյական ազդեցութիւնք : Երբ խոհականք յԻտալացւոց ժամանակին, որք կարող էին առնել համեմատութիւնս և բաղդատութիւնս, զայս կարծիս պինդ ունէին՝ թէ ազգն իւրեանց իւրովն ապականութեամբ և ամբարշտութեամբ գեր ի վերոյ էր այլ ամենայն ազգաց եղկոց ի կողմն հիւսիսոյ : Մաքիաւելլի ասէ յայտնապէս. « Իտալացիքն պարստին շնորհ ունել յաղագս այսորիկ Եկեղեցւոյն Հռովմայ և քահանայից նորին. քանզի չար օրինակաւ նոցին կորուսար մէք զամենայն կրօն և զաստուածապաշտութիւն, և եղաք ազգ

* չար և անհաւատ, 405) : Եւ այլուր ասէ. « Որչափ առաւել
 ,, մերձաւոր իցէ ժողովուրդ ինչ յարքունիս Հոռովմայ, այնչափ
 ,, նուազ է աստուածպաշտութիւն նորին : Եթէ արքունիքն այն
 ,, զնտեղեալ էին ի մէջ Զուիցերացւոցն բարեպաշտից, ախտա-
 ,,ւորութիւնք պալատանն ի սուղ ժամանակի դարձուցանէին և
 ,, զնահանգն զայնոսիկ յանապատս ամայիս, : Քաղաքա-
 ,, կիցն Մաքիաւելեայ Վուիչարտինի, որ զամս բազումս ծառա-
 ,, յեաց ի մեծամեծ պաշտամունս առ ժամանակօք պապիցն կա-
 ,, ցելոց ի տոհմէ Մեղիշաննց, կառավարէր զգաւառս, և հրա-
 ,, մանատար էր զօրաց, յոռեզոյն ևս տայր զայսմանէ վկայու-
 ,, թիւն. քանզի ի խօսելն զգանդատանաց Մաքիաւելեայ ասէր.
 ,, Որչափ և վատարանիցէ որ զՀոռովմէական արքունեացն, սա-
 ,, կայն արքունիքն այն միշտ արժանի են առաւելագոյն ևս պար-
 ,, սաւանաց, 406) :

ԼԱ.

ԿԱՐԾԻՔ ԻՏԱԼԱՅԻՈՅՆ :

Աղբիւնոս 2, եւ վկայութիւն նորա : — Գիրքերտոս
 Եպիսկոպոս եւ վիճակ նորա : — Կրօնական տգիտու-
 թիւն ժողովրդոց եւ քահանայից :

Զբանս պաշտօնեիցն այնոցիկ տէրութեան զապականու-
 թենէն՝ յորում պատճառս տայր յետալիս պալատն պապին՝
 հաստատուն և բանք նպիսկոպոսաց : Իսիդորոս Քիւսքի նպիսկո-
 պոս Ֆոլինիայի, որ գոլով ի Տրիգենտոն (Թրէնթոյ) քաղա-
 քի՝ կարէր բարեւոք ճանաչել զընկերակիցս իւր, ասէ թէ « Եւ
 ,, տալիս ի միջոյ երկերիւր և յիսուն նպիսկոպոսացն հազիւ է
 ,, գտանել արս չորս՝ որք արժանի իցեն անուան հովուաց Ե-
 ,, կեղեցւոյ, և ըստ արժանւոյն կատարիցեն զպարտս պաշտա-
 ,, ման իւրեանց : Եթէ Իտալացիքն այսչափ օտարացան ի քր-
 ,, ժիստոնէական հաւատոց, մինչև յիրաւի է ասել՝ թէ մեռ-
 ,, նալ է ի նոսա քրիստոնէականն զաւանութիւն, պատճառք

„իրացն են եպիսկոպոսունք և քահանայք, վասն զի և բո-
 „վանդակ կենցաղս մեր էր անդուլ քարոզութիւն ամբարշտու-
 „թեան,, 407) :

Հնորհապարտ եմք արդարեւ այսմ հանգամանաց՝ զի յայնմ
 ժամանակի բազում ինչ ասացաւ յԽտալիա, և ի վեր երևե-
 ցան խոստովանութիւնք ինչ ճշմարտութեան, ոչ ինչ միտ
 դնելով կրօնաքննութեան. իսկ յետ այնորիկ յերևել եզուի-
 թացն՝ լուծեամբք իւրեանց և չլարիւք և ծածկարանու-
 թեամբք, այնուհետեւ լռեաց և ճշմարտութիւն : Նորին իսկ
 պապքն ոչ ինչ զանդադէին խոստովանել բազում ինչ՝ ընդ
 որ կարդինալքն և եպիսկոպոսունք մեծաւ մասամբ չհաւանէին :
 Ագրիանոս Զ. յայտ արար ազգին Գերմանացւոց ի ձեռն զես-
 պանին իւրոյ Քիէռէկաթի, զի արդէն ի բազում ամաց հետէ
 առ հռովմէական աթոռովն գործին բազում գործք նողկալիք,
 և զի ամենայն ինչ ի չարիս ընթանայ, պապք և եպիսկոպո-
 սունք տարածեցին զապականութիւն վերուստ մինչ ի վայր :
 Եթէ կային ևս յԽտալիա տակաւին ուրեք բարեմիա եպիսկո-
 պոսունք, նորա ի կամէն առնել ինչ ուղղութիւն ի վիճակս
 իւրեանց՝ արդէն զգային զանկարողութիւն իւրեանց 408) : Թոր-
 ժամ Մատթէոս Գիրերտոս գործակալ պապին Աղեմայ Է. յայց
 ել ուր ուրեմն վիճակին իւրում ի Վերոնա, ետես զի բաժա-
 նեալ էր արդէն քաղաքն այն ի վեց վիճակս եկեղեցականս և
 փութապէս հարկադրեցաւ յետս կալ ի բարեկարգութեանցն
 զորս կամեր առնել. քանզի նեղեալ էր յոյժ ի բազմութենէ
 բացառութեանց ի ներքուստ իշխանութեան իւրոյ 409) : Ան-
 սագիրն Գիրերտոսի ի նկարագրել անդ իւրում զհանգամանս
 Լոմպարաիոյ, ասէ թէ ժողովուրդն անգէտ էր բոլորովին և աշ-
 րունական աղօթիցն և հանգանակին հաւատոյ : Բազումք, ասէ,
 չգնան և ոչ միանգամ ի տարւոյ ի խոստովանութիւն և ի
 հաղորդութիւն. իսկ որ լաւագոյնք ի նոսա համարին՝ հաղոր-
 դին ամ ըստ ամէ առ սովորութեան և եթ :

Մարթ է տեսանել և ի շարագրածս եպիսկոպոսին Իսիդո-
 րի Քիւրթի թէ յորում պայմանի կայր կղերն և ժողովուրդն ի

նահանգս պապին : Յամին իբրև 4330 ետես նա ի վիճակին իւրում, զի ամենայն քահանայք՝ բաց ի միոյ կամ յերկուց՝ ոչ զիտէին զբանս արձակման ի մեղաց (այս ինքն է զՈղորդսն), և զձև բանից արձակման ի բանադրանաց համարէին ձև արձակման մեղաց ի խոստովանութիւն : Հարկ եղև նմա առաքել առ նոսա ուսուցիչ զգր, զի ուսուցէ նոցա ընթեռնուլ զխորհրդատետր պատարադին : Բայց կղերն նորա արհամարհեալ էր յաչս ժողովրդեան առաւել վասն անտիցն իւրոց՝ քան թէ վասն տղիտութեանն : Բազմազոյնք ի ժողովրդապետաց անգէտ էին ընթերցանութեան 440) : Համառօտ ասել. եթէ համեմատէր զգիրսն որ գործէին առ պապական պալատամբն՝ ընդ աշխարհս հեռաւորս, սորա ոչ այնքան տխրական ընծայէին տեսարան :

Լայնածաւալ վիճակն Մեղիոնալու, յորում էին 2500 քահանայք, զամս վաթսուն մնացեալ էր առանց եպիսկոպոսի : Ի տունս քահանայից գտանէին միայն զէնք և հարձք և տղայք : Յառակս լեալ էր ի բերանս ամենեցուն՝ թէ «Անբոյթ ճանապարհ ի դժոխս գործն է քահանայից» : Աիրառութիւն խորհրդոց գրեթէ անհետացեալ էր : Եւ ահա այսոքիկ են ուրուագիծք ինչ սարսափելի պատկերին այնորիկ՝ զոր յետ սակաւուց նկարագրեաց զհանգամանաց տեղւոյն Ճիւսսանոյ քահանայ Միլան քաղաքի 441) :

ԼԲ.

ԼԵՒՈՆ Ժ. — Բանք Գիրքերտոսի եւ Էրամոսի : — Կուռնելիոս Մուսսոյ :

ԼԵՒՈՆ Ժ ընտրեալ ի պապութիւն յամին 4343, ժառանգեաց ժառանգութիւն սոսկալի, որ ահարկոս պարտ էր լինել արիագունիցն անգամ ի մարդկանէ : Նախորդքն նորա, սկըսեալ ի Պօղոսէ Բ, զամենայն հնարս հնարեցան առ ի ծածկելոյ զպապական աթոռն ամբթով և ամբարշտութեամբ, և

մատնելոյ զԽաղիա յարհաւիրս անվախճան պատերազմաց. և սակայն առաջին շարժումն Լեոնի Ժ, եղև սկիզբն առնել զուարճայից կենցաղավարութեան 442) :

Գիտէին կարգինալքն թէ Հռովմ և պալատն պապական ատելի են աշխարհի, և սակայն անդորր սրտիւ անվիրթ լինէին : Գիբերտոս, զոր ի վեր այսր յիշեցաք, յառաջագոյն զուշակէր՝ թէ « Ի դէպս պատերազմի Գերմանացիք անշուշտ կամակար մխեսցին խուռն բազմութեամբ յԽաղիա ի պատճառս ատելութեանն՝ որով ատեն զմեզ », և Երասմոս ասէր բազում անգամ՝ թէ հերձուածն եկեղեցական որ անդադար ածելով աճէ՝ ընդունի զսնունդ իւր յատելութենէ աստի : Եւ արդիւնք իրացն յայտնապէս այնմ վկայէին : Նաև անձնանուէր եպիսկոպոսն Պիթոնտի Աուռնելիոս Մոլսսոյ, ընտրեալն յատենախօսութիւն Տրիդենտեան Ժողովոյն, ասէր համարձակ. « Հռովմէա- », կանդ անուն ատելի է ամենայն ազգաց, և բարեկամքն ան- », զամ՝ յողոց հասնն՝ հայելով յամօթ և ինախատինս Եկե- », ղեցւոյն Հռովմայ 443) : Եթէ արդ իսկ (ի 44 ժամու առու- », րըս) եպիսկոպոսունք ի խորհուրդ բազմին՝ թէ զի՞նչ պարտ- », իցէ առնել վասն սահման դնելոյ անկարգութեանց և ուրա- », ցութեանց յեկեղեցւոյ, իսկոյն տեսանէին՝ զի պալատն ջղա- », կոտոր առնէր զեպիսկոպոսական իշխանութիւն իւրեանց, » :

ԼԴ.

Եպիսկոպոսունք Գաղղիացւոց ևւ Հռովմ :

Ի Ժողովին Փարիզոյ զոր արարին Գաղղիացի եպիսկոպոսունք Սանս դաւառի յամին 4523, եղաւ և կանոն այսպիսի, թէ եպիսկոպոսունք զլանալով զձեռնադրութիւն՝ մի հեռացուցն յինքեանց զանարժան և զանպիտան կղերիկոսունս. քանզի ամենայն որ իսկոյն ի Հռոմ գնայր, և անդ առնոյր զձեռնադրութիւն 444) : — Յետ ամաց քսանից եպիսկոպոսունք Գաղղիոյ ի Ժողովին Մըլէօն քաղաքի հարկ համարեցան բողոք ու-

նեղ ընդդէմ պալատանն, որ յանկարծակի իմն համարձակեալ էր բաշխել զեկեղեցական պաշտամունս ի Պրեթայն և ի Փրոփանս գաւառս, և հակառակ դաշինն համաձայնութեան 1517 ամի կամէր մուծանել ի Փարիզ զողջոյն իսկ զանկարգութիւն սիմոնականութեան՝ հանդերձ անսպառ դատաստանօք որդհատ գային յայնմանէ. և այսու, որպէս ասէին եպիսկոպոսունքն դառնացեալ ոգւով ցապին, բարձեալ լինէր ամենայն ակնկալութիւն բարեկարգել զեկեղեցի 1415) :

ԼԳ.

Խոստովանութիւն Կայետանոսի :

Հռովմ, որ հաւաքեալ էր առ իւր զանթիւ գումարս զրամոց ի բովանդակ արեւմտից, յամին 1527 կողոպտեցաւ ի Գերմանացւոց, յԻտալացւոց և ի Սպանիացւոց, և ճմխալ քամեցաւ իւրեւ զսպունգ ջրայիր. և այն պատահար, որոյ նմանն չիք եղեալ ի պատմութեան, երաց զաչս բազմաց. Կայետանոս կամ Տէվլոյ, զրեաց յետ կողոպտելոյն Հռովմայ. «Ըստ
,,ամենայն իրաւանց վարք հովուաց Եկեղեցւոյ գտանին յա-
,,նարգութեան, և բան նոցա անդօր է ամենեւին. Այժմ իմիտ
,,առնուիք զայս մէք եպիսկոպոսունքս Հռովմայ, յորժամ ար-
,,դար դատաստանան Աստուծոյ մատնեցաք ի գերութիւն,
,,յաւար և ի յափշտակութիւն ոչ անհաւատից, այլ քրիս-
,,տոնէից : Մէք յարտաքին արարողութիւնս և եթ եմք պիտա-
,,նացու, և ի վայելս արտաքին բարեաց, և ոչ յայլ ինչ ա-
,,մենեւին, վասն այնորիկ և կործանեցաք ի ստրկութիւն », 1416) :
Եւ որ զրէքն զայսոսիկ էր աստուածաբան պալատանն, և խորհրդական գողով Լեոնի Ժ, յորդորեալ էր զնա ի գումարել զամօթալի ժողովն Լատերանու, խրատ տուեալ էր նմա հա-
նել վճիռս ընդդէմ Վոստանդեան և Բասիլեան ժողովոց, ստիպեալ էր զնա ի հրատարակել՝ թէ ամենայն քահանայ ունի իրաւունս աստուածայինս չնազանդելոյ թագաւորին իւրում :

և յամենայն զրուծիւնս պապին նա լեալ էր աջոյ ձեռն նորա . նոյն ինքն և նուիրակ պապին կարգեալ ի Գերմանիա՝ զրգոնաց և զայրացոյց զվէճն Լուծերի իւրով խրոխտանօքն, և լծադրեաց պապին հերետիկոսս համարել զամենեայն ողբ չհաւանէին ընդ զատապարտութիւն և ընդ պրումն կախարդաց :

Յայնմ ժամանակի յամենայն զրոյցս և ի խորհրդածութիւնս զորս անէին կաթողիկէքն և բողոքականք զազդեցութեանէ պապին ի վերայ Եկեղեցւոյ և զկառավարութենէ Հռովմայ յիրս հաւատոյ, բազում անգամ դէպ լինէր՝ զի ջատագովքն կաթողիկութեան հարկադրեալ էին յայտ առնել՝ թէ «Աստանօր մէք ոչ ևս կարեմք պաշտպանել անձանց. մատնեալ եմք ի պարտութիւն, չկարեմք լծարուցանել զգործս և յուրաստ կալ ի նոցանէ, կամ արդարացուցանել զնոսին», : Արդէն յամին 1549 եպիսկոպոսն Պերթոլտ Զիմլի այսպէս ասէր, և ընդ նմա կարդինալն Փոնթարինի, հեղինակքն Յիշատակարանին Հռովմայ 1558 ամի, Լուղովիկոս Բլասիոս, աստուածաբանք Գաղղիոյ և Պելլիոյ, Կլոզիոս Եսիէնս, Հռուարդ Թափիէր, Գենտիան Հերվետ, եպիսկոպոսն Լինդանոս, Յովհաննէս Հոֆմէյսթէր :

ԼԵ.

Կարդինալ Քանթարինի :

Եր երբէք զի պապք զայնպիսի իրս լսէին ի հաւատարմադունիցն անպամ ի ծառայից իւրեանց, որոց վասն ի սուրբական դէպս անկանէին արգեօք ընդ զատաստանաւ կրօնաքննութեան : Գասպար Փոնթարինի, զոր Պօղոս Գ, յաշխարհական իշխանաւորէ ուղղակի կարդինալ արար, համարձակեցաւ ասել զպապն՝ թէ պապական զրուծիւնն ողջոյն հակառակ է քրիստոնէութեան և խանգարեալ : Ասէր նա՝ թէ Լուծեր ունէր լիովն իրաւունս շարադրելոյ զմատեան իւր զգերութենէ Բաբելացոց : «Ոչ է մարթ զմտաւ ածել ինչ առաւել հակառակ

,,օրինացն Քրիստոսի, որ է օրէնք ազատութեան, որպէս դը-
 ,,րութիւն, ըստ որում քրիստոնեայքն պարտին հպատակել
 ,,պապին, և պապն կարօղ է ըստ իւրում զատողութեան օ-
 ,,րէնս հրատարակել, և լուծանել զնոսին, կամ ազատել ըզ-
 ,,մարդիկ ի պարտոց պահպանութեան նոցին: Չէր հնար ա-
 ,,կանել զազգ քրիստոնէից ի ստրկութիւն չարագոյն քան
 ,,զայս,, 417):

Բայց այս ամենայն աղաղակք ձայնից անխելի և անզօր
 մնային: Պօղոս Գ և ոչ մաղիւ չափ չկամէր տեղի տալ յիւր-
 մէ իշխանութենէն, և ընդդէմ միումն Քոնժարինեայ անդա-
 դար գտանէին ի Հռովմ հարիւրաւոր Թորքեմատեանք, Սայե-
 տանոսք, Բելլարմինոսք, Եպրոպացիք և այլք:

ԼԶ.

Խոստովանումիոնք եպիսկոպոսացն Իտալացւոց եւ
 նուիրակաց պապին ի Տրիդենտեան ժողովի:— Ան-
 տոն Փոլէչի:— Մատամիաս Ուկոնի:— Ատենախօ-
 սումիւն Կորիսլանոսի:— Բանք Անտոնի Փլամինիոսի:

Նրկոքին եւ ժողովքն, Լատերանեան յամին 1516 և
 Տրիդենտեան յառաջումն շրջանի իւրում, համանմանք էին
 իրերաց յայնմ մասին, զի արք երեւելէք՝ որք ատենախօս եղին
 ի ժողովն յայնոսիկ, բողոք բառնային ըստ առաջիկայ բա-
 նից. «Մէք կարգինալքս և եպիսկոպոսունք Իտալացիք և պա-
 լատականք Հռովմայ ոչխարք եմք անարժանք, որք մոռանամք
 զպարտս մեր առ մարդիկ: Տեսանեմք զկորուստ անհամար հոգ-
 ւոց, և անխել թառնեմք զնոցանէ, առ ոտն հարկանեմք ըզ-
 պատիւ եպիսկոպոսութեան մերոյ. մէք ոչ եմէ հովիւք եմք,
 այլ զայլք յախշտակողք. մէք եմք պատճառ անկարգութեանցն
 տիրելոյ յեկեղեցւոյ, և մանաւանդ կործանելոյ աստուածապաշ-
 տութեան յԻտալիա,,:

Վարդինայն Անտոն Փոլէչի յայտնապէս ասաց առաջի Թո-
 ղովոյն յամին 1516. «Հռովմ և հռովմէական եպիսկոպո-

սունք պատճառք են այնքաննաց մոլորութեանց և անկարգութեանց Նկեղեցւոյ : Ն[մէ ոչ փութայցեմք վերստին ի ձեռքս բերել զանուն մեր բարի, որ գրեթէ ոչ ևս է մնացեալ, ամենայն ինչ կորուսեալ է : Մատաթիաս Ուկոնի եպիսկոպոս Փամակոտայի, որ լեալ էր անդամ Լատերանեան Ժողովոյն՝ նկարագրէ ի զիրս իւր զանարգութիւն և զարհամարհան՝ յորում գտանէին եպիսկոպոսունք Իտալացւոց, ոչ զոյր և ոչ մի ինչ գործ անպատիւ՝ զոր ոչ գրէին նոցա : Իսկ նոքա յիւրեանց կողմանէն ծաղը առնէին զամենայն որ որ մտաբերէր խօսել զԺողովոյ և զկարեւորութենէ բարեկարգութեան Նկեղեցւոյ, իբրեւ զվրդովիչ խաղաղութեան և զկեղծաւոր, և ի բաց վարէին յինքնանց :

Որ ինչ միանգամ չարիք ասացեալ էին զեպիսկոպոսացն Իտալացւոց՝ զայն ամենայն առաւելաւն Հանդերձ Հաստատեցին ի Տրեդենտոն (1546) և նուիրակք պապին : Աւերանորոգիչքն Գերմանիոյ կրկնէին ևեթ զբանս նուիրակացն, և զխոստովանութիւնս եկեալս ի բերանոց Ժողովրդականացն ի նկարագրել զսաստկութիւն չարագործութեանց պապիցն և եպիսկոպոսաց Իտալացւոց : Եւ չէր իսկ հնար յայտնագոյնս քան զայն բացատրել՝ թէ բովանդակ պատճառ ապականութեանն տարածելոյ ի վիճակս վիճակս Իտալիոյ՝ էր անկարգութիւն հրեռովմէական պալատանն և եպիսկոպոսացն Իտալացւոց : Այն իսկ էր աղբիւր անբարոյականութեանն որ տիրապետեալ էր ամենայն ուրեք, և այնր աղազաւ մտաղիւր սիրով ընդունէին Ժողովուրդք զնորանոր վարդապետութիւնս և զնորահնար ձևս Նկեղեցւոյ : Քանզի Ժողովուրդն ամենայն ուրեք բարձի թողի կայր, լքեալ յիւրոց քահանայից և զԺգոհ յամենայնի, և երկմտէր ընդ իւրն իսկ Նկեղեցի (448) : Ասէին նոքա թէ այս ամենայն անցք որ անցանն այժմ ընդ մեզ ի հերետիկոսաց, արդարացի պատիժք են յանցանաց մերոց և չարութեանց, և զի եկեղեցական պաշտամունք բաշխին արանցանարժանից և այլն :

Առաջին առենախօսութիւնն զոր արար ի բացման ընդ Ժողովոյն եպիսկոպոսն Աորիոլանոս Մարթորանոս՝ ապշեցոյց զա-

մենեան 419) : Սարսափելի էր նկարագիրն զոր արար նա ըզբարուց կարգինալացն և նպիսկոպոսացն Իտալացւոց, զարեանարու գնացից նոցին և զզաքաղութեանցն և զամբարտաւանութենէն, և զհազգին աւերմանց զորս գործէին Նկեղցւոյ : Մի ոմն յանձանօթից որ ի թղթին իւրում առ բարեկամ իւր նկարագրեաց զայն առաջին գումարումն, ասէր. «Ինքն իսկ Լուծեր ոչ երբէք սաստկագոյնս ինչ քան զայս խօսեցաւ» : Չոր ինչ լուայ ես, ասէր, ի Տրիգենտոն՝ էարկ ի միտս իմ զայս խորհուրդ, զի եթէ սիւնհոգոսն չընկալցի ևս զվարդապետութիւնս Լուծերի, սակայն հզօրագոյնս իսկ քան զլուսերականն յարիցէ ընդդէմ բռնակալութեանց պապից : Բայց զիւրդ խորեցաւ նա չձանաչելովն զնպիսկոպոսունս Իտալացւոց : Այսու ամենայնիւ որ ինչ ասացան յայնժամ ի Տրիգենտոն՝ չթողոր բնաւ տեղի երկբայութեան, զի բացակայութիւն Իտալացւոցն նպիսկոպոսաց ի վիճակաց նոցին (յորոց բազումք տեսեալ ևս չէին զհոյիւս իւրեանց), համարէր բարեբաղդութիւն իմն : Նոյնպէս զօրաւոր բանիւք նկարագրէին զանտանելի հանգամանս իրաց ժամանակին և Հռոմայեցի յօրինողքն Յիշատակարանին 1558 ամի, զոր պատրաստէին վասն Պօղոսի Գ 420) :

Թուղթ հռչակաւոր առն Անտոնի Փլամինիոսի յամին 1545, զրեալ է յառաջին ժամանակս Տրիգենտոնն ժողովոյն : Հարցանէր նա՝ թէ զի՞նչ արասցէ ժողովդ այդ կազմեալ յայլանդակ նպիսկոպոսաց. և որպիսի՞ նպիսկոպոսունք, յորս միայն երկայնածիղ հանդերձքն նպիսկոպոսական ինչք են : Ես զմի միայն գիտեմ, ասէր, արժանաւոր քահանայ յԻտալիա, զԳրեբրտոս Վերոնացի, բայց և նա մեռեալ է արդ. իսկ յայժմու նպիսկոպոսաց որք հասեալ են յայն պաշտօն հետամտութեամբ և կաշառօք, չարաննեղ հնարագործութեամբք, պաշտպանութեամբ իշխանաւորաց կամ բազմամեայ շողորթթ ծառայութեամբ ի Հռոմ, ոչ է մարթ բարւոյ իմիք ակն ունել : Լաւ ևս յոյժ լինէր՝ եթէ զամենեւեան զնոսա միանգամայն կարգընկէց առնէին 421) :

ԼԷ.

Ժողովն Տրիդենտոնի : — Գնացր Խտալացւոց : — Հան-
գամանք Խտալիոյ :

Հատ իսկ էր եթէ երեւին ի Տրիդենտոն Սպանիացիք և
Գաղղիացիք ոմանք՝ առ ի դարձուցանելոյ զՀամօրէն եպիսկո-
պոսոսն Խտալացւոց ի հօտ անբարբառ ոչխարաց հպատակե-
լոց հրամանացն Հռովմայ, և անսացողաց ակնարկութեան նը-
ւիրակաց : Ոչ որ ընդհատէր զբանս առննախօսին որ հրատա-
րակէր զեպիսկոպոսունսն զայնոսիկ առաջն աշխարհի իրբն զեղ-
կելի և զանամօթ վարձկանս և անկիրթ տղէտս, և ոչ մի որ
տրտունջ բառնայր կամ յընդդիմախօսել մտարերէր : Ամե-
նայն աղէտք Եկեղեցւոյ, ասէր Խտալացի ոմն, և ամենայն ան-
կարգութիւն եկեղեցական յառաջ գայ ի Հռովմէ (422) : Իսկ
յորժամ հարկ լինէր յայտ առնել զհաւատարմութիւն իւր-
եանց առ պալատն հռովմէական, եպիսկոպոսունքն ելել կս զմի-
մեամբք առնէին ի ցուցանել զջերմեռանդութիւն իւրեանց առ
Հռովմ :

«Մի միայն փոյթ եպիսկոպոսացն Խտալացւոց է, ասէ Փալ-
լաւիչի՛նի, ձեռն տալ առաքելական աթոռոյն և մեծանալոյ
նորա : Այսու ցուցանեն նոքա թէ ընտիր Խտալացիք են և
բարի քրիստոնեայք,» (425) : Եթէ որ յօտար եպիսկոպոսաց
յուշ առնէր զպատմական ինչ հանգամանս՝ որ ոչ յարմա-
րէին պապական զրութեան, ընդդէմ՝ այնպիսումն բարձրանայր
ահաղին գոչումն աղաղակի : Այսպէս, օրինակ իմն, եպիսկո-
պոսն Վադէս (Բատիքս) քաղաքի Վոսմեղիանոս յուշ արար՝
թէ էր երբեմն զի մեծորապօլիտք ձեռնադրէին զեպիսկոպոսունս
գաւառին իւրեանց. կարդինալն Սիմոնէթթա իսկոյն յարեաւ
ընդդէմ նորա, և եպիսկոպոսունք Խտալացւոց բարձին զաղա-
ղակ վայրենի, և հաղալով և զոտս ի գետին տրոխելով խա-
փանէին զՎոսմեղիանոս ի խօսելոյ : Աղաղակէին նոքա թէ մի
յանդգնեցի նզովեալդ այդ յառաջ վարել զբանս իւր. այժմ

իսկ պարտ է արկանել զդա ընդ զատաստանաւ 414) : Այսպիսի էր ահա աղատութիւն խորհրդակցութեանց ի Տրիդնտեան ժողովին :

ՅԽալիա, ուր բաղմութիւն ժողովրդեան առ հասարակ կաթողիկ մնայր, և ոչ ի հերձուած ինչ մտարերէր որպէս Գերմանացիքն, և այլք, արք բարեխորհուրդք, լքեալ և վհատեալ մերձ էին ի յուսահատութիւն : Ի բանս նոցա և ի գրուածս առ ժամանակօք բացման ժողովոյն նշաւակի յայտնապէս նրաւորումն աստուածապաշտութեան, և թէ ի հոգեխարս գտանին հաւատք, և Եկեղեցին մերձ է ի թաղումն, որում եպիսկոպոսունք պարտին առաջիկայ լինել : Եկեղեցին անուանի ի նոցանէ զիսկն նեխեալ և տուն ըմբռնեալ ի բոց հրոյ, և արդէն յաճին գարծեալ : Այսպէս ասէին Լաւրենտիոս Ճիւսթինիանի պատրիարք Վենետոյ, կարդինալքն Եգիդիոս Վիթերպացի և Անտոնիոս Փուչչի և բազումք յեպիսկոպոսաց ժողովոյն : Զայսպիսի տպաւորութիւն գործեալ էին ի միտս նոցա հանգամանք Խալիոյ, յորում անհաւատութիւն և սնապաշտութիւն տարբացեալ էին. ընդ հակառակն՝ յայնկոյս Ալպեան լերանց ազգք և ժողովուրդք ընդհանրապէս հաւատացեալք էին, թէպէտ և մեծապէս խախտեալ և զրոյեալ էր զօր կապակցութեան նոցա ընդ Եկեղեցւոյ յոր ակնարկէին իբրեւ ի բռնակալ որ հրամանատար խեղաթիւրեալ և այնչափ այլանդակեալ, զի և հրմանատար խեղաթիւրեալ և այնչափ այլանդակեալ, զի և հրմար իսկ չէր ճանաչել զնա : Սոկինեանն աղանդ էառ զծաղումն յազգին Խալացւոց, և ոչ ունէր զտեղի ի Գերմանիա կամ յԱնգղիա :

ԼԲ.

Հասարակացն կարծիք ի Գերմանիա : — Յոյս Գերմանացւոց : — Չափ վերանորոգումեանն պատանջելոյ յամանց ի նոցանէ : — Խտալացւոցն յարումն ի Հռովմ :

Ի Գերմանիա, և առ հասարակ յամենայն աշխարհս որ յայնկոյս Ալպեան լերանց, ընդ երկար ժամանակ չկարէին առ-

նույլ ի միտ՝ թէ վերահաս տարաձայնութիւնք Եկեղեցւոյ փոխեցին ի Հաստատուն իմն հերձուած և ի բաժանումն բոլորական։ Հասարակաց միտք այնպէս յարեալ էին Եկեղեցի, զի և ամենեքեան յոյս մեծ ունէին ի Ժողովն՝ ազատ ի հաճոյից պապին, թէ նա մարքեցէ և միարանեցէ զԵկեղեցի։ Արդարեւ իսկ կարծիքն զպայմանաց այնր միարանութեան զանազանէին յիրերաց՝ ըստ պէտքսութեան այլ և այլ անձանց և ազգաց։

Ի Գերմանիա, ի Աքանտինաւիա, ի ստորին նահանգս և Եւրոպայի համարէին՝ թէ զմիարանութիւն Եկեղեցւոյ մարթ է պահպանել յամեն որ յառաջ քան զ1560, օրինաւոր վերանորոգութեամբ, ի ձեռն զիջողութեանց ինչ զբաժակէն սրբոյ, զամուսնութենէ քահանայից, և մանաւանդ զազարմամբ պապական զրութեան։ Եթէ մեղմագոյնքն ի վերանորոգողաց անտի, զոր օրինակ Մելանքիժոն, կամէին գնալ միայն մինչև յոնեղութիւն նախագահութեան, իրրեւ կարգադրութեան իրիք՝ որ մարդկօրէն օրինաւոր իմն թուէր և օգտակար Եկեղեցւոյ, այսմ պատճառք այն էին, որպէս յայտ է ի բանիցն Լուտերի, զի ի միտս այնպիսեացն միարանէր անձոնն կերպարանն բացարձակ միապետութեան ընդ նախագահութեան Եկեղեցւոյ։ Զոր օրինակ ոչ կարէին կամ ոչ կամէին նոքա ի միտ առնուլ զգաղտիարս քահանայութեան նորոյ ուխտիս և զհաղորդութեան, — որովհետեւ երկոքին յաչս նորա ի ժամանակին յայնմիկ այլախոխեալք և անարգեալք, որպէս օրինակ իմն ի վերանալ բարձրանալ եկեղեցականացն քան զաշխարհականս, և ի խորհուրդ պատարագին, որոյ մատուցումն եղեալ էր նիւթ վաճառաշահութեան, նոյնպէս չկարէին առնուլ ի միտ և ըզնախագահութիւնն, որ կրկնակի ատելի էր նոցա և անտանելի, եթէ յանձն պապին և եթէ ի պալատան նորա՝ որ աղբիւր էր և սկիզբն կորստեան Եկեղեցւոյ։

Իտալացւոցն հաւատարմութիւն առ ամուսն Հռոմայ ի յայտ դարձ ոչ միայն ընդունելութեամբ պապական զրութեան, այլ և դաւանութեամբ անխալութեան պապին, և այս վարդապետութիւն սխաւ ծագելէ յաւուրցն Լեոնի Ժ։

ԼԺ.

Աստուածաբանք Իտալացւոց. եւ խնդիր անխալականութեան պապին : — Թորքէմատա եւ Կապիտրա-նոս : — Կալիստանոս :

Ի բաղամեայ պատերազմին, յամէն 4454 ցամն 4450, ի մէջ ժողովոցն եւ պապից յաղագս գերագոյն Հեղինակութեան, խնդիրն զազդեցութենէ պապին ի հաւատոյս ի բաց թողեալ էր : Ի ժողովին Փլորենտիոյ, յետ հերքելոյ Յունաց զմտացածին բանս Վիւրղի, խնդիրն այն ոչ յիշատակեցաւ յաստուածաբանից պապին այնպէս՝ զի ոչ էր բնաւ ակնարկութիւն ձգելոյ ըզ-Յոյնս յընդունելութիւն այնպիսւոյ ձեռներիցութեան պապին : Ի Բասիլեան ժողովին բան լեալ էր՝ իբրեւ յայտնի ինչ հասարակաց, զի պապք՝ ոչ ինչ ընդհատ յումմէ եւ իցէ կարեն անկանել ի մեղորութիւն ի խնդիրս հաւատոյ : Աստուածաբանքն Թորքէմատա, Փրանկիսկեանն Կապիտրանոս, արքեպիսկոպոսն Անտոնինոս, ի միջոցս ամացն 4440 եւ 4470 պաշտպան կալով վարդապետութեանն որ այնքան սիրելին էր պալատան Հռովմայ՝ զտիրապետութենէ պապից ի վերայ ժողովոց, այլ իմն եւս հնարեցին՝ առ ի չարկանելոյ զպապն ի վայր քան զԺողովս : Յետոյ ուրեմն միաբանեցաւ ընդ նոսա եւ կարգինալն Եսքոպոսցի : Սորբա, մանաւանդ Թորքեմատա, ասէին՝ թէ չիք երկբայութիւն զի պապն կարող է անկանել ի հերետիկոսութիւն, եւ ուսուցանել զթիւր վարդապետութիւն. բայց նա յայնժամ յառաջ քան զամենայն եկեղեցական դատաստան՝ յԱստուծոյ իսկ լուծանի յիշխանութենէն, որով ժողովն ոչ եւս դատի ըզնա, այլ միայն հրատարակէ զաստուածայինն վճիռ դատարարութեան. ըստ ինքեան կարելի եւս ոչ է ասել՝ թէ պապն կարող է անկանել ի հերետիկոսութիւն. քանզի ի նմին իսկ պահու յորում անցանիցէ նա յուղղափառութենէ յալափառութիւն՝ զազարէ ի լինելոյն պապ :

Առ այս հարկ է ասել՝ թէ ապա ուրեմն եւ եպիսկոպոսն եւ քահանայն նոյնպէս չկարեն անկանել ի հերետիկոսութիւն եւ

ընդ բանադրանօր լինել, իրր զի զնոսս ևս դատապարտէ Աստուած յառաջ քան զեկեղեցականն դատաստան: Եթէ հաւանիցիսք ասել՝ թէ Աստուած լուծանէ զպապն ի կարգէն յառաջ քան զմարդկայն ինչ դատաստան, պարտիմք հաւանել՝ թէ զնոյն առնէ ապաքէն ընդ եպիսկոպոսունս և ընդ քահանայս. ոչ է մարթ ասել թէ Աստուած առ պապն խիստ իցէ, իսկ առ եպիսկոպոսունս և առ քահանայս ողորմած:

Այսպիսի հակառակարանութիւն չկարէր հաճոյանալ ումեք. և սակայն Թորքեմատա պնդագոյնս բունն եհար զայսմանէ 425): Ի բաց մերժէր նա զկարծիս այնոցիկ՝ որք համարին թէ Աստուած ոչ թողու երբէք՝ զի պապն սահմանեացէ ըզսուտ ինչ և զմոլորական: Զայսպիսի եկեղեցութիւն չթողուն նմա առնել իրքն զորս զիտէր նա ի Գրատիանոսէ. բայց կարծէր կարգինալն՝ թէ պապն ընդ սահմանելն զմոլորական ինչ՝ ըստ իրաւանց զազարէ ի լինելոյն պապ, և եղանի որպէս թէ զիսկն պապի, յորոյ վերայ Եկեղեցին տայ զվճիռ իւր: Ժամանակակիցքն Թորքեմատայի, Անտոնինոս եպիսկոպոս Փլորենտիոյ, և կանոնադէտն Անտոն Ռոդէլիս, թէպէտ և բարձրացուցանէին յոյժ յոյժ զեշխանութիւն պապին, բայց զանսխալութիւնն ընծայէին միայն համօրէն Եկեղեցւոյ և Ժողովոյ: «Միայն կապակցութեամբ ընդ Եկեղեցւոյ և օգնականութեամբ ժողովական խորհրդակցութեանց չկարէ մոլորել պապն, ասէ առաջինն յաստուածաբանից անտի 426):

Այսպէս ուրեմն ոչ ընդունէին նոքա և ոչ դմի ինչ ազդանսխալականութեան պապին, և առաջարկութիւնս այս կայր մնայր անթերի՝ թէ պապն կարէ անկանել ի հերետիկոսութիւն. յայնժամ Եկեղեցին կամ ժողովն պարտին ասել ցնա, հրաժարանց յաթոռոյդ: Եթէ նա ոչ հրաժարիցի, ժողովն իրաց մերժէ զնա: Այսպէս բացատրէ զինդիրս զայս կարգինալն Նաքոպացցի 427):—Նա ինքն, և նախ քան զնա Թովմաս Նէթթէր կամ Վալտէացի 428), զաղօթս Փրկչին պատշաճեցուցանէին Եկեղեցւոյ 429), և ոչ թէ յաջորդին Պետրոսի: Սեղբեսարոս Պրիերիոս, որ ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետ էր պալա-

տան պապին, ասէ. «պապն ոչ սխալէ՝ օգնականութեամբ ժողովական խորհրդակցութեանց», 450) :

Միայն Ապետանոս երեւցաւ արբանեակ լիակատար անսխալականութեան պապին : Սա ի ձեռն Լեոնի Ժ, առաջին համարձակեցաւ յարձակիլ ի վերայ հեղինակութեան Աոստանդեան և Բասիլեան սահմանադրութեանց զԺողովական իշխանութենէն, թէպէտ և ի վճռի անդ պապին հրատարակելոյ յիտալական սինհոդոսին և ոչ մի ինչ յիշատակութիւն կայր զԱոստանդեան Ժողովոյն :

Այնուհետեւ եհաս ժամանակ յաջողութեամբ պսակելոյ զխորհրդակցութիւն Թովմայի յաղագս անսխալականութեան պապին : Ընդդէմ՝ վճռոց երկոցունց սինհոդոսացն եղան կանխաձանօթ վկայութիւնքն ստայօդք, և անհարազատ վկայութիւնք և կանոնք արեւելեան Ժողովոց և Հարց : Հռչակեցին և զստութիւն մի թանձր և բացայայտ, որպէս թէ Օգոստինոս զԹուղթս պապին հաւասարադօրս համարէր բնագրի սուրբ զբրոց 451) : Ի բանսն Թովմայի յաւել Ապետանոս և զիւրն անձնական խարէութիւն՝ խորհրդակց զմի ի ժահմանաց Աոստանդեան Ժողովոյն որ յաղագս նախադասութեանց Ալիքեֆի, որ տաղնապէր յոյժ զնա 452) :

Ապետանոս նախատիպ էր պալատական աստուածաբանիցն շողոմարարաց, զորս Քարաֆֆա և այլք ի յօրինողաց Յիշատակարանին 4538 ամի կոչեն մօրթեցուցիչս պապից և պատճառս ապականութեան և քակտելոյ Եկեղեցւոյն : Ապետանոս հնարեաց բառ մի՝ որում կառավարութիւնն Մետիչեան պապից և յաջորդաց նոցա ետ զգործնական բացատրութիւն. իբր զի ըստ նորա բանին՝ կաթուղիկէ (իմա կաթողիկ) Եկեղեցին է ինչէն նշանաւ 455) : — Եւ զայս ասէ այր պնպիսի՝ որ տեսնալ էր զՍեբաստոս Դ, զԻննովկենտիոս Ը, և զԱղեքսանդր Չ :

Աղբիանոս Զ. — Ուկո՛նի եպիսկոպոս և բանք նորա :

Ոչ է մարթ ասել՝ թէ նորահնարն այն վարդապետութիւն
 Կայետանոսի իսկոյն տիրեաց ի Հռոմ : Յերկմիտս եղեն ոմանք՝
 թէ արդեօք Հնա՛ր իցէ ի մի և ի նոյն ժամանակի հաստատել
 զանխալականութիւն պապին, և միանգամայն ասել՝ թէ սուտ
 են և մոլորական ամենայն կոնդակք պապից որք բացատրէին
 և յայտնապէս ցուցանէին՝ թէ ուղիղ է վարդապետութիւն
 սահմանադրութեանց Կոստանդեան ժողովոյն : Իննովկենտիոս
 Ը յամին 1486 ծանեաւ զուղղափառութիւն Փարիզեան հա-
 մալսարանին, որ զգերազանցութիւն պապին քան զժողովն հե-
 րետիկոսութիւն համարէր. և յայտ միտս ուսուցանէին յայն-
 ժամ ամենեքեան ի Գաղղիա և ի Գերմանիա : Զնոյն ասաց ի
 Տրեղենտեան ժողովին և կարդինալն Լովթարինցիոյ, և ոչ որ
 ընդդիմարանեաց նմա : Պապն Աղբիանոս Զ. մինչդեռ տակա-
 ւին վարժապետ աստուածարանութեան էր ի Լովանիոն՝ ասէր.
 «Բազում պապք անկան ի հերետիկոսութիւն, և պապն կա-
 րող է ի վճիռս իւր և ի կոնդակս սահմանել զհերետիկոսու-
 թիւն,» 454) :

Նա ինքն Աղբիանոս հրամայեաց վերստին տպագրել ի Հռ-
 ոմմ իսկ զգրուածն իւր յաղաղս սխալականութեան պապին,
 որ ի հարկէ ոչ մնաց առանց աղղեցութիւն ինչ առնելոյ :
 Յետպիա կարողացան տակաւին ևս պաշտօլան կալ հեղինա-
 կութեան և վճռոց ժողովոցն երկոցուն, և զպապական դրու-
 թիւնն խախտաւ ինչ համարել : Եւ այս յայտ է ի պրութենէ
 անտի Ուկոնի անուն եպիսկոպոսին Փամակոստայի, որ արժա-
 նացաւ զօլասանութեան և հաւանութեան պապին Պօղոսի Գ :
 Ուկոնի հերքէր զԹորքեմատա, և ցուցանէր՝ թէ դատաւորա-
 կան իշխանութիւն ժողովոյն ի վերոյ է քան զպապն 455) :

ԽԱ.

Խոստովանումիւն պաշտպանողացն անսխալականու-
մեան պապից : — Կայետանոս : — Քափիէր : — Մելլոն
Կանոյ : — Տոսդատոս : — Աստուածարանք Գերմանիոյ
ևս Գապղիոյ :

Բովանդակ իմաստք Հռչակաւ որ Յիշատակարանին 1558 ա-
մի, յորում կարդինալքն Քարաֆֆա, Փոլէ, Սատուէթ, Քոն-
թարինի և գործակիցք նոցին, Քրէկոզոյ, Գիրբրտոս, Ալէան-
տրոյ, Պատիա և Քորթէզէ, նկարագրեն զեկեղեցական Հան-
գամանս Հռովմայ և Խալիոյ, ցուցանեն՝ զի նոքա ունէին ըզ-
բացայայտ զաղափար զմոլորութեանց, զսխալանաց և զանհիմն
զրութենէ պապից, և ընաւ ամենեւին ոչ ունէին կամ ընդու-
նելոյ զկարծիս անսխալականութեան պապին : Եթէ ասնն կար-
դինալքն՝ թէ պատճառ աղետից Եկեղեցւոյ և աւերման նորա,
ևս և կործանմանն է սուտ վարդապետութիւն ամենակարողու-
թեան պապիցն և ինքնօրէն իշխանութեան նոցա, յայտնի իմն
է՝ թէ Հեոի էին նոքա ի կարծելոյ՝ որպէս թէ Քրիստոս միում
միում ի պապից տուեալ իցէ զարտօնութիւն Հապոստոնի զէ-
բաւ Եւր, մինչդեռ ինքեանք իսկ պապքն սասանեցուցանէին
զեկեղեցին ողջոյն :

Արքն այնքիկ որ առաւելապէս գուն գործէին տարածանել
զվարդապետութիւն զանսխալութենէ պապին, պարտէին զիտել՝
զի այնու Հիմն արկանէին եկեղեցական անկարգութեան և չա-
բաշար զեղծմանց գործեցելոց յանսխալական պապիցն, և թէ
այնու Տնարիւք ոչ յաջողէր և ոչ մի ինչ գործ բարեկարգելոյ
զիրն : Այայտանոս, որ յայնժամ իբրեւ ի վարձ վաստակոց
իւրոց ի Լատերանեան Ժողովին կարդինալ եղէ, եզիտ առ Ադ-
րիանոսիւ Զ, զի զայժակղական իմն էր վաճառումն եպիսկո-
պոսարանաց, եկեղեցական պաշտամանց, արձակմանց և ներո-
ղութեանց, որք այնու կորուսանն, ասէր, զամենայն զօրու-
թիւն իւրեանց. և վասն այսորիկ ամենեքեան առ Հասարակ

ընդգէմ կացին նմա : Տեսէք, ասէին ի Հոովմ, զանմտութիւն դորա, որ կամի զարձուցանել զքաղաքս յանապատ անմարդի, և զպապութիւնն արկանել ի զօրութենէ. կամի առնուլ ի ձեռաց պապին արգէն ծանրաբեռնելոյ պարտեօք զամենայն զրամական հնարս կառավարութեան. ապաքէն զոր ինչ կարող է պապն ձրի պարզել՝ զնոյն և վաճառել կարող է (456) : Եւ որպէս զի մի ինչ փնաս դիպեցի Ապետանոսի, առաքեցին զնա պաշտամամբ նուիրակութեան յաշխարհն Մաճառաց :

Միւս ևս արբանեակ կարծեաց անսխալականութեան պապին, որ հնարեցաւ հաստատել զայդ վարդապետութիւն ի Բելգիա, էր աստուածաբանն Հոուարդոս Թափիէր : Յամին 1552 զարձ արար նա ի Տրիդենտոնէ չարաչար խարեալ. քանզի ի մերձուստ ետես նա, որպէս վկայէ բարեկամ նորա եպիսկոպոսն Լինտանոս զբարս Հոովմայեցւոցն, զանյազ ընչաքապցութիւն պաշտանն, զկեղծաւորութիւն եպիսկոպոսաց, զվաճառումն եկեղեցական իրաց : Այլ ևս պարտ է, ասէր նա այնուհետեւ, վիճել ընդ բողոքականն զայսպիսւոյ համաշխարհական անկարգութենէ և զանարգանաց եկեղեցւոյ, հարկ է ողբալ և եմ զնա (457) :

Երրորդն յարբանեակս անսխալականութեան պապին էր ժամանակակիցն Թափիէրի՝ Սպանիացին Մելքիոր Անեոյ : Գլուխաւոր նորա զաստուածաբանական սկզբանց և զպաշտօցից էին մինչև ցաւուրս Բելլարմինոսի զլիաւոր աղբիւրք վասն պաշտպանաց անսխալականութեան : Իսկ յայնժամ յետ զրտանելոյն ի Ժողովի անդ՝ խելամուտ եղև թէ զոր ազդեցութիւն գործեաց վարդապետութիւն իւր ի վերայ պապիցն և պաշտան : «Որ որ խորհիցի, ասէ, բժշկել զՀոովմ՝ ոչ ճանաչէ զնա : Անդ ամենայն եկեղեցական կառավարութիւն, փոխեալ է ի զին և ի վաճառ նողկալի՝ արգելեալ յաստուան, ծային, ի մարդկային և ի բնական օրինաց,» (458) :

Արարձիքն կամ եմագրութիւն անսխալականութեան պապին ի ԺՁ դարու — յորում այն ինչ սկսանէր երևել մեծազօր ազդեցութիւն եզուիթաց, — տակաւին ևս սակաւ հետևողս ու-

նէր արտաքոյ Իտալիոյ : — Ի Ժե դարուն մեծանունն յաստուածարանս Սպանիացւոց Արիոնոս Մատրիկալ, մականուանեալն Տոսգատոս, ասէր՝ թէ պապն ի խնդիրս Հաւատոյ նմարեակալ է Ժողովոյն, որպէս սահմանեալ էին և Կոստանդիան և Բազիլեան Ժողովքն : Հեռագոյն ևս գնաց յայսմ մասին Սպանիացի եպիսկոպոսն Անդրէաս Լսկոպար : Միայն կրօնաքննութիւնն եմօք ի Սպանիա զՀռովմեական վարդապետութիւնն եղուիթաց, և անհակառակելի իմն արար զայն :

Ի Գերմանիա աստուածարանքն կաթողիկաց, որ վիճէին ընդդէմ վարդապետութեան բողոքականաց, պինդ ունէին ըստ ամենայնի զկողմն Ժողովոց : Քանզի տեսանէին՝ զի յընդունել անդ զանսխալութիւն պապին՝ տային ի ձեռս բողոքականաց զէն անպարտելի ընդդէմ կաթողիկ Եկեղեցւոյ : Արքեոս, Վիցլէ, եպիսկոպոսն Վեննայի Նաւէա և այլք Հերքէին այն աղագաւ զանսխալականութիւնն պապին : Ասէ իսկ յետինն. « Ատանգաւոր իմն լինէր յոյժ արկանել զՀաւատս մեր ընդ », « վճռով միոյ ևեթ առն. աշխարհս մեծագոյն ևս է քան ըզ », « քաղաքն », 459) :

Ի Գաղղիա՝ ի պատճառս մեծագոր աղղեցութեան Փարիզեան Համալսարանին՝ ամենայն որ Համոզեալ էր ընդ առաւելութիւն իշխանութեան Ժողովոց. վասն որոյ ջերմագոյնս ևս պաշտպան կային անսխալականութեան պապին եկեղեցականքն Իտալացւոց առ Ժամանակօք Տրիդենտեան Ժողովոյն : Եպիսկոպոսն Կուռնելիոս Մուսոյ քարոզէր ի Հռոմ — խօսելով զթղթոյն Պօղոսի առ Հռովմայեցիս — թէ « Զոր ինչ ասէ պա », « պըն՝ պարտիմք մեր այնպէս ընդունել՝ որպէս թէ ասէր ինքն », « իսկ Աստուած : Ի խնդիրս աստուածայինս Աստուած Համա », « րիմք մեր զնա, և ի խորհուրդս Հաւատոյ պատրաստ եմ ես », « Հաւատալ միումն պապի առաւել քան թէ Հաղար Օգոս », « տինոսաց, Հերոնիմոսաց և Գրիգորաց միանգամայն », 440) :

Իբրեւ ձեռն էարկ Բելլարմինոս յապացուցանել զփրեցեալն վարդապետութիւն Հռովմայ, միտք աստուածարանից ուժգինս ալեկոծեալ՝ մօին ի նոր իմն ճանապարհ, և սկսան եղանակ ի

գործ արկանել։ Պալատն հռովմեական թեմակոխներ յայնժամ հաստատել զարձնալ զիւրն տիրապետութիւն՝ գոնեայ յարեմուտս։ և առ այս քաջալերէին զնա յաջողութիւնք կարգին եղութեաց, հաւատարմութիւնն արքունեացն Սպանիոյ, և հաւատակութիւն Հենրիկոսի Գ։ Արգելքն կամ բանադրանք եղեալքն ի պապէն ի վերայ Վենետիկոյ՝ ցուցին թէ զի՛նչ կարող է առնել Հռովմ իւրովն յանդգնութեամբ։ Կրօնաքննութիւնն ըզգեցեալ զնոր իմն և զընդարձակ կերպարան՝ եղև միւսանգամ սիրելի Հռովմացեաց, և աշխատասիրութիւն առն կրօնաքննչի եղև մեծագոյնն ի գովութիւնս նորա և անփոյթ ճանապարհ ժաման լինելոյ յաստիճան կարգինալութեան, ևս և յաթոռն պապական։ և պապն Պօղոս Գ յայտ արար այնուհետև՝ թէ կրօնաքննութիւնն է միակ նեցուկ ամբութեան պապական դահուն յատկիս։ Երկու նշանաւոր և կարեւոր զրուածք յայտ առնեն՝ թէ յի՛նչ թեմակոխներ յայնժամ Հռովմ, և յորպիսո՞ւմ յարաբերութեան գտանէին Գրիգորեան զաղափարք ընդ զբութեանն Եւրոպայի ի ԺԶ դարուն։

ԽԻ՛-

Կանգակ Պօղոսի Գ։ — Առաջարկութիւնն որ ի նմա։

— Հետեւանք նոցին։

Մեծահագէս իմն հռչակաւ՝ որպէս թէ ի բարձուէ անտի աթոռոյն հրատարակեաց Պօղոս Գ զկոնդակն, որոյ սկիզբն է, «Մինչդեռ յառաքելական պաշտամանէ»,։ Յայնմ կոնդակի ստորագրելոյ ի կարգինալաց՝ պապն ըստ խորհրդոց նոցա սահմանէր զառաջիկայ առաջարկութիւնսն, «Գորութեամբ լրութեան առաքելական իշխանութեան»,։

Ա. Պապն իրրե գերագոյն քահանայապետ և փոխանորդ Բատուծոյ ի վերայ երկրի՝ ունի զանսահման տիրապետութիւն ի վերայ ազգաց և թագաւորութեանց 444)։ Նա դատի զամենեւեան, և ոչ յուսմքէ յայտմ աշխարհի կարող է դատիլ։

Բ. Ամենայն իշխանք և թագաւորք և եպիսկոպոսունք եթէ անկանիցին ի հերձուած կամ ի հերետիկոսութիւն, առանց իւրիք դատաստանի և անդարձ եղանակաւ իսկոյն զըզկին ի պաշտամանց իւրեանց և յիրաւանց տիրապետութեան, և անկանին ընդ վճռով մահապարտութեան: Իսկ եթէ ապաշխարիցեն և դառնայցեն, փակին մինչև ցմահ ի մենաստան ուրիք՝ հացիւ և ջրով շատանալ:

Գ. Ոչ որ ոչ իշխէ ցուցանել զօգնականութիւն կամ ըզկարեկցութիւն իշխանաւորի անկեղջ ի հերձուած կամ ի հերետիկոսութիւն: Թագաւոր որ համարձակիցի առնել զայդ՝ իսկոյն զըզի յիւրմէ տէրութենէն, որ և տուեալ լինի իշխանաց՝ որ պապին հպատակք իցեն:

Դ. Եթէ յապայսն երեսցի թէ պապ որ կամ եպիսկոպոս ախտացեալ է հերետիկոսական կամ հերձուածողական մտք, պարտ է զամենայն զգործս այնպիսւոյ եպիսկոպոսի ոչ ինչ և անվաւեր համարել:

Ե. Եւ եր աւասիկ յամին 1558 դաւանութիւն հաւատոյ պապից ստորագրեալ ի կարգինալաց և հաստատեալ ի Պօղոսէ Ե. իբր զի պապն իւրով ամենակարող զօրութեամբ կարէ զընկննուլ ի զահայից զթագաւորս, և մատնել զազգս ողջոյն արչաւանաց թշնամեաց. կարող է խել առնուլ յումմէ՝ և իցէ զստացուածս նորա, և այն առանց իրիք օրինաւոր դատաստանի, և ոչ թէ միայն սակս խոտորեղոյն ի հրուովմէական վարդապետութենէ, կամ անջատելոյն յեկեղեցւոյ, այլ և սակս տալոյն փախտականի ումբ տեղի ապաւինի, այս ինքն է զայնպիսի և զայնչափ ինչ առնել, յորս իւրաւունք թագաւորութեան կամ ազգի ոտնակոխ լինիցին, և ազգք և ժողովուրդք մատնիցին յարհաւիրս պատերազմի և աշխարհակալութեան: — Յաւել յայս տեսարան և զվարդապետութիւնն, որով որպէս թէ ամենայն գործք պաշտաման, և խորհրդակատարութիւնք պապից և եպիսկոպոսաց, ի դերեւելանէին եթէ քսան կամ երեսուն ամօք յառաջագոյն եկեղեցականքն այնորիկ զմտաւ ածեալ իցեն խորհուրդ ինչ հերե-

տիկոսական : Յետին հատուածն սահմանադրութեանդ այնպիսի սատկութեամբ և բացայայտութեամբ հակառակ ելանէ առաջարկութեանց ընդունելի եղելոց յեկեղեցւոյ յաղագս զօրութեան և վաւերականութեան խորհրդոց, զի անխմանալի եղև բնաւ և աստուածարանից ժամանակին :

Հիօթքն և խոսիւթիւնք եկեղեցւոյ յառաջ եկեալք արդէն յայրապիսի վարդապետութեանց՝ վերստին արծարծէին անշուշտ՝ եթէ նոքին իսկ նախանձայրոյդ արբանեակք պապական անսխալականութեան ոչ զարհուրէին ի ջատագովելոյ զվարդապետութիւն Պօղոսի Գ և կարդինալաց նորա : Նաև Բեկլարմինոս յետ ամաց քառասնից, և այն ի Հոռովմ քաղաքի, հաստատէր թէ « Պապ որ կամ նախկոպոս եթէ լեալ իցէ կամ լինիցի հերետիկոս ի ծածուկ, ոչ կորուսանէ այնու զիշխանութիւն իւր. ապա թէ ոչ, ամենայն ինչ անկայուն լինէր, և եկեղեցին խախտէր ի հիմանց իւրոց » :

ԽԳ.

Կոնդակն ընթրեաց Տեառն :

Պարի յոյժ առաւելագոյն և յերկարագոյն ազդեցութիւն արար միւս գրուածն, այն էր կոնդակն ընթրեաց Տեառն, որոյ վերջին յօրինուածն անկ է ժամանակի պապութեան Ուրբանոսի Ը, յամին 1627 : Առ Գրիգորիւ Թ, յամին 1572, կոնդակն այն երեւցաւ նախ համառօտ ձեռով : Գրիգոր ԺԲ յամին 1414 կրկնեաց զայն. իսկ առ Պիոսիւ Ն յամին 1568 յաւելան ի նոյն նորանոր բանք և ձև հաստատուն : Ըստ սահմանելոյ այնր կոնդակի՝ բանք նորին պարտին լինել օրէն յախտեալեան ի քրիստոնէութեան, և ի ձեռս նախկոպոսացն և խոստովանահարց կանոն հաստատուն, զորոյ զպահպանութիւնն պարտին պահանջել ի խոստովանութեան : Եթէ կայցէ գրուած ինչ որպիսի և իցէ՝ որ բերիցէ յանձին զկնիք 15-ոյ, 16-ոյ, 17-ոյ, 18-ոյ, այս իսկ կոնդակ է՝ հաստատեալ ի բաղմամբիւ պապից :

Այս կոնդակ նշովէ զամենայն զհերետիկոսս և զհերձուածողս, զայնոսիկ որք ջատագովեն զնոսս և ընդունին և պաշտպան լինին նոցա, և ս և զամենայն դատաստանարանս և զամենայն թագաւորս՝ որք տան այլադաւանից զհրաման բնակելոյ յերկրի իւրեանց, Նշովէ և բանադրէ զամենեւեան որք առանց հրամանի պապին ընթեռնուն, պահեն և տպագրեն զգիրս այլադաւանից, Նշովէ զհամալսարանս և զընկերութիւնս՝ որք զպատական հրովարտակաց բողոք բառնան առ ապագայ ժողով տիեզերական: Խառնի ի գործս ինքնագլուխ թագաւորութեան, և ի գերագոյն իրաւունս նորին գնելոյ հարկս, առնելոյ դատաստան, պատժելոյ զյանցաւոր եկեղեցականս, — և յաղաղս այս ամենայն ներգործութեանց՝ եթէ կատարեալ իցնն նորին առանց պապական բարեհաճութեան՝ սպառնայ զբանադրանս և գնդովս: Այս նշովք անկանին ոչ միայն ի վերայ գլխաւոր իշխանաւորաց, այլ և ի վերայ համօրէն պաշտօնէից մինչև ցլետին գրագիրն և ցղահիճ: Միայն պապն — ի բաց առեալ զգէպս մահու — կարող է ազատել ի պատժոց ի վերայ եկեղեց:

Չեն ինչ բնաւ զարմանք՝ եթէ տէրութիւնք և իշխանք յարեան ընդդէմ այսպիսում յայտարարութեան պատերազմի, արգելին զհրատարակումն նորս և հերքեցին զգօրութիւն նորս: Խորհրդարանն Գաղղիոյ յամին 1580 յայտ արար՝ թէ ամենայն եպիսկոպոսունք որք յերեւան հանիցեն զայն կոնդակ՝ պատժապարտ եղիցին, ինչք նոցա յարքունիս գրաւեսցին, և ինքեանք դատեսցին իրրե զաւաճանք թագաւորութեան: Ի Հռօմեցիս նորին իսկ եպիսկոպոսունքն յարեան ընդդէմ կոնդակին: Եւ առաւել խստութեամբ արգել զայն յերկրի իւրում արքայն Սպանիոյ, որ տեսանէր ի նմին ձեռներիցութիւն ի վերայ իւրոցն իւրաւանց. նոյնպէս և արքայն Նեապօլսոյ: Հոգովութիս Բ հրապարակաւ բողոքեաց ընդդէմ հրատարակման նորին ի Գերմանիա, և մանաւանդ ի Պահմիա: Չնոյն արարին արքեպիսկոպոսն Մոզունիոյ և Վենետիկ: Բայց աստուածարանքն և կանոնադէտք մուծին զկոնդակն զայն ի գիրս իւրեանց, և արարին նմա մեկնութիւնս. իսկ անթիւ բազմու-

Թիւն խոստովանահարց այնչափ հեռագոյնս գնացին՝ զի հիմնեալք ի վերայ բանից կոնդակին այնորիկ՝ չտային զարձակումն ի մեղաց։ Աղեմէս ԺԱ ի վկայութիւն բերելով զայն կոնդակ՝ իշխեաց, յամին 1707, բանադրել զՅովսէփ Ա և զամենեանս որ կցորդք եղեն վաճառաշահութեան ընդ Փարմայի և ընդ Փիաշնցայի՝ յորոց վերայ ըստ նորա բանիցն ունէր Հռովմ զգերագոյն իրաւունս։ Սակայն հայսրն այնպիսի ուժգին զօրութեամբ յարեաւ ընդդէմ նմին, զի պապն հարկադրեցաւ տեղի տալ։ Եորժամ Աղեմէս ԺԳ, ի ձեռս առեալ զանաթիմայն իւր, յամին 1768, ձեռնամուխ եղև ի գերագոյն իրաւունս զքսին Փարմայի, յամենայն աշխարհս կաթողիկաց յարեաւ ալեկոծութիւն մեծ։ Նաեւ սերտ կաթողիկն Մարիամ Թերեզիս ի բաց մերժեաց զձոներիցութիւնս պապին ի վերայ աւստրիական Լոմպարտոյ, և արգել զգործադրութիւն կոնդակին, յորում, որպէս ասէ ի հրովարտակի իւրում, գտանին սահմանադրութիւնք անվայելք քահանայական աստիճանի և նախատականք իշխանութեան թագաւորաց։ Եւ քանզի յընթացս երկերիւր ամաց կոնդակն այն հրապարակաւ ընթերցեալ լինէր ամ ըստ ամէ յաւագ հինգշաբաթու, զեպպեք կաթողիկ տէրութեանց ի Հռովմ պարտական էին ազդ առնել թագաւորաց իւրեանց և կառավարութեանց զբանադրանացն արձակելոց ընդդէմ նոցա։ Թէպէտ և յաւուրցն Աղեմայ ԺԳ և այսր կոնդակն այն ոչ ևս ընթեռնոյր յաւագ հինգշաբաթի աւուրն, սակայն յատեանս Հռովմայ և ի Ժողովս կարդինալաց համարեալ էր թէ ցանց յուժի և յազդոջ կայ։

ԽԴ

Կարգ Եզուիմաց եւ անսխալութիւն պապին։ — Ակրդրունք եւ ողի կարդին այնորիկ։

Եզուիթացն կարգ ի խնդիրս յայս անսխալականութեան պապին ոչ կարէր կալ մնալ ի կէս ճանապարհի հանգոյն նախնի

պաշտպանաց այնր կարծեաց ի Թովմայէ մինչև ցկայետանոս, որք երերեալ տատանէին ընդ այն՝ թէ կարելի՞ իցէ պապին անկանել ի հերետիկոսութիւն, և ընդ այն՝ թէ պարտ իցէ անպատճառ հնազանդել սահմանադրութեանց նորա: Այր եզլիթ տեսանէ զգոյն և զկերպարանս բարեպաշտութեան անդ՝ ուր յուրաստ կայցէ յիւրմէ դատողութենէն, և կրաւորաբար հրպատակիցի դատողութեան և կամաց այլոյ ուրուք՝ զոր ճանաչիցէ հրամանատար իւր լինել: Համարի թէ ենթարկելն զդատողութիւն անձին դատողութեան առն այլոյ՝ է զոհ ազնուագոյն ի զոհս և հաճոյազոյն Աստուծոյ, զոր մարթ իցէ բնամարդոյ մատուցանել Աստուծոյ (442): — Պատանի որ կամ երիտասարդ անդէն իսկ ի մտանել իւրում ի կարգն եղուիթաց իւրատի ճնշել և նկուն առնել զդատողութիւն իւր՝ եթէ խափան լինիցի այն կոյր հնազանդութեան իւրում: Ըստ այսմ պարտ է վարժապետին արկանել զնա ի փորձութիւն այնպիսի՝ յոր արկան Աբրահամ յաստուածակոյս կողմանէ (445): Ի կանոնս և ի կրթութիւնս եղուիթաց գրեալ կայ. «Եթէ զայն ինչ որ աշաց մերոց սպիտակ երևի՝ Եկեղեցին սեաւ կոչիցէ, մեք ևս պարտիմք ասել թէ սեաւ է,» (444): Վարդն այն ըստ կազմութեան իւրում է ճշգրիտ կերպարան եկեղեցական քահանայապետութեան. և ընդհանրական մեծաւորն այն ինչ է վասն կարգին՝ որ ինչ և պապն վասն Եկեղեցւոյ (445). որպէս եղուիթն կուրորէն հնազանդի մեծաւորին իւրում, նոյնպէս ամենայն քրիստոնէսայ պարտի հնազանդել պապին.

Ըստ այսմ ամենայն եղուիթ պարտական է պաշտպան կալ լիակատար և բացարձակ միապետութեան յեկեղեցւոյ: Գարշելի է յաչս նորա որ և իցէ չափաւորութիւն իշխանութեան պապին. որ և իցէ օրինաւոր կարգ և կանոնադրութիւն ընդդէմ անսահման իշխանապետին՝ է անարգութիւն մեծփայելչութեան նորա: Եթէ պապն սահմանիցէ զվարդապետութիւն ինչ, պարտի ամենայն որ, — և եպիսկոպոսք նախ քան զայլսն՝ իրրե օրինակք հօտիցն իւրեանց, — հնազանդել սահմանադրութեան պապին՝ կուրորէն՝ առանց իրիք դատողութեան: Եւ

այս ևս չէ շատ. այր եզուիթ իրրե էակ իմն գերակատար պարտի հպատակել, զի այսպէս ասացից, երկիցս անգամ, նախ պապին, և ապա ընդհանրական մեծաւորին իւրում: Ըստ երեւակայութեան կարգին եզուիթաց՝ Եկեղեցին է մարմին որ ըստ ինքեան առանց պապին անհոգի է. պապն է հոգի պնոր մարմնոյ, ասէ կարգինալն Փալլավիչինի 446): Այնմ հոգւոյ, այս ինքն է պապին անկ է տիրապետութիւն ի վերայ ամենայն քրիստոնէից. նա է միապետ և տէր տիեզերաց. իշխանութիւն նորա է հիմն և շաղկապ և խորհուրդ կառավարութեան Եկեղեցւոյ: Գրիգոր ԺՎ յամին 4394 ի կոնդակին իւրում վկայեաց գերազանցութեան կարգին եզուիթաց, որ հանդերձ բրոնակալ իշխանութեամբ իւրոյ մեծաւորի կարէ լինել ի ձեռս պապիցն զէն թեթև և դործի յարմարաւոր ի կատարումն պէս պէս պաշտամանց:

Յայսմ աստիճանի երեւի մեզ պապական գրութիւնն ի լըրման իւրում և ըստ ամենայն հանգամանացն, որպիսի ոչ իմանային զայն և ոչ իսկ Թրիոնֆոյ և Փէլայոյ: Չատագովքն բացարձակ իշխանութեան պապին ի ԺՎ դարու չէ ևս հասեալ էին յայն աստիճան երեւակայութեան և ցնորից՝ թէ բովանդակ քրիստոնէութիւնն ունի յինքեան զմիմայն հոգի՝ որ խորհի, ճանաչէ և կամի, և թէ հոգին այն է պապն: Մտածութիւն պապիսի կարող էր կերպարանիլ միայն ի միտս այնոցիկ որք ընկալան գկրթութիւն ի կարգին եզուիթաց:

ԽԵ՛.

Բեկլարմինոս: — Անճոռնի վարդապետութիւնը նորա զպապին: — Կարծիք նորա զԵփղորեան ստումեանց:

— Գրաքննութիւն Հռովմայ:

Բեկլարմինոս, որ ընդհանրապէս համաձայն է ընդ Ապետանոսի, զիմաստ բանից նորա աւելի ևս ընդարձակեաց: Միայն թէ մերժէ նա զայն կարծիս Ապետանոսի, ըստ որում պապ որ

անկեալ ի հերտիկոսութիւն՝ մինչև երեալ վճռոյ եկեղեցական գատաստանի՝ գատապարտի աստուածային գատաստանաւ։ Ըստ կարծեացն Բելլարմինոսի՝ հերտիկոս պապն օրինաւոր պապ համարի մինչև գատապարտեալ իցէ զնա Եկեղեցին։ Պայետանոս ասէր. «Եկեղեցին նաժիշտ է պապին», Բելլարմինոս յաւելու. «Եկեղեցին պարտի ընդունել զամենայն վարդապետութիւն՝ զոր ինչ միանգամ հաճոյ իցէ պապին առաջի առնել նմա. իսկ զքննութենէ և ոչ իսկ խօսել արժան է. քանզի Եկեղեցին առանց ընաւ իորհրդածութեան և առանց տարակուսելոյ պարտի հաւատալ յայն ամենայն զոր ինչ պապն ուսուցանէ՝ իրրեւ ի հաւատի և ի ճշմարիտ ինչ, և թէ ամենայն ինչ զոր հրամայէ նա՝ բարի է անպատճառ, և զոր ինչ արգելուցու՝ անպատճառ չար է և ֆիսասակար։ Քանզի պապն ի բարոյական խնդիրս ևս նոյնպէս սակաւ կարող է սխալել՝ որպէս և ի վարդապետականն», ։ Բելլարմինոս հեռագոյն ևս տարեալ զբանս իւր ասէ. «Իսկ եթէ պապն մոլորիցի՝ պատուիրելով զմոլորութիւնս կամ արգելով զառաքինութիւնս, Եկեղեցին պարտական լինի հաւատալ թէ մոլորութիւնն բարի է, և առաքինութիւնն չար, եթէ չկամիցի ընդդէմ խղճի իւրում մեղանշել, (448)։ Եթէ պապն արձակիցէ զհպատակս յերզմանէ հպատակութեան առ թագաւորն, — առ որ ըստ Բելլարմինոսի ունի նա լիութի իրաւունս, — Եկեղեցին պարտի հաւատալ թէ պապն այնու բարի ինչ գործէ, և ամենայն քրիստոնեայ պարտի համարել մեղս զմեայն հաւատարիմ և հնազանդ իւրում թագաւորին։ Յաշս Բելլարմինոսի ապօրինաւոր յանգցնութիւն էր զոր Ժողովքն արարին՝ արկանելով ընդ քննութեամբ իւրեանց և ընդ հաւանութեամբ զվճիռս պապին ի խնդիրս հաւատոյ։

Ըստ բանից Պայետանոսի և Պանոսի, Բելլարմինոս այնպէս ընդարձակեաց զգաղափար անսխալականութեան պապին, և յայլմէ կողմանէ այնպէս նուաստացոյց զԺողովս կամ զԵկեղեցին ողջոյն առաջի պապից, զի աւելորդ լինի այնուհետեւ որ և իցէ յարարելութիւն ի միջի նոցա։ Ըստուած ոչ ինչ ոչ

առնէ վայրապար, և ոչ երկիցս տայ զիշխանութիւն անսխալ, այս ինքն միանգամ ժողովոց, և միւս անգամ պապին առանձինն։ Արդ եթէ հաւատարի է՝ թէ անսխալականութիւնն անկ է պապին, Եկեղեցին ընկալցի զոյս իւր միայն ընդ նորա ձեռն, և ոչ եթէ ինքն ըստ ինքեան։ Եւ զի այլովք բանիւք ասացից, պապին անկ է անսխալականութիւնն ներքոյդ, իսկ Եկեղեցւոյ ներքոյդ։ Ըստ կարծեաց այսր կուսակցութեան՝ որ և իցէ ժողովական սահմանադրութիւն անհաստատ է մինչև առնուցու զհաստատութիւն պապին։ Ընդհակառակն՝ վերջին պապական չկարէ հաստատել և ոչ միով իւրք երկրաւոր իշխանութեամբ, այլ ինքնին ըստ ինքեան պարտաւորիչ է և աստուածային։

Անհարազատութիւն Իսիդորեան կոնդակացն և վճռոց հրատարակեցաւ ի ձեռն քննարանից Մակտեպուրկի։ Այնուհետև որ դր ունէրն գէթ զոյգն ինչ տեղեկութիւն քրիստոնէական հնութեանց՝ ոչ ևս կարող էր երկմտել՝ զի խարէութիւնն սուտանուն Իսիդորի է հնարք յետին ժամանակաց, և սակայն զըրութիւնդ այդ այնպէս աճելով աճեաց ընդ պապական զրութեան, զի աստուածաբանք պաշտանն և եղութիւնք եղին ի մօր պաշտպան կալ նմին, և նովիմք ապացուցանել և զանսխալականութիւն պապին և զիշխանութիւն նորա միապետական։ Եղութիւն Տուռանիոս գրեաց ջատագովութիւն ահագին վասն Իսիդորեան կոնդակագրոց։ Բելլարմինոս խոստովանէր՝ թէ առանց սուտանունն Իսիդորի և մտացածին զրուածոց անանուն Դովինիկեան կրօնաւորին անմարթ է ապացոյցս ի մէջ բերել վասն պապական զրութեան՝ հիմնեալս ի վերայ աւանդութեան։ Երեքին ևս զխաւոր ջատագովք նորոյ վարդապետութեանն, Թովմաս, Սայետանոս և Պանոս, հիմնէին զբանս իւրեաց ի վերայ ստութեանցն այնոցիկ։ Ի Հոռոմ կարգեալ էր ատեան զրաքննութեան, ընդ որոյ ձեռն յուսային դատապարտել կամ ջնջել զամենայն գիրս յորս դատիցին ապացոյցք ստացօղ լինելոյ վկայութեանցն այնոցիկ։ Ատեանն այն պարտանձին ճանաչէր պինդ ունել զզօրութիւն և զազգեցութիւն սր-

տութեանցն Իսիդորի, և Գոմինիկեան կրօնաւորին. զոր և աւարտն Բելլարմինոս: Եղեալ էր նա ի մօր զի ամենայն առաջարկութիւնք պապական զրութեան մեծապէս ծագկեալ էին անդէն իսկ յառաջին երկուս դարս քրիստոնէութեան: Քրիստոնէութիւնն առաջի առնէր յայնժամ զմիապետութիւն իմն բացարձակ, և պապք ազատս համարէին զեկեղեցականս յաշխարհական գաղափարանէ (449): Կարծեցեալս Սիւրբել, — սիրելի վկայն Թովմայի Աղուինացւոյ — թանկագին իմն հեղինակութիւն էր վասն Բելլարմինոսի, որ համարէր թէ յունական բնագիրնորին չե ևս գտեալ է և ոչ տպագրեալ: Բայց զստոյգն ասելով, զոր վկայութիւն մարթ էր ի մէջ բերել ի յոյն լեզու ի նպաստ միապետութեան պապին և անսխալականութեան նորա յառաջին հազար ամս քրիստոնէութեան, եթէ ի բաց մերժէր որ զամենայն անհարազատ և զխարդախեալ վկայութիւնս:

Այսպիսի կուրութիւն անհասկանալի իմն է յանձին Բելլարմինոսի. քանզի նա, որպէս վկայէ Ռիշթոն ի հրապարակական գասախօսութիւնս իւր ի Հոռովմ, ինքն իսկ ասացեալ էր. «Ոչ հայելով ի ջատագովութիւն Տուռիանոսի, ես զկոնդակագիրս Իսիդորի անհարազատս համարիմ», (450): Մոռացութեամբն իւրով և կամ փոփոխամտութեամբն յայտնապէս ասէ նա զնոյն իմաստ բանից և ի մեծահատոր մատենին իւրում զպապէն (451): Իսկ յորժամ փոյթ կալաւ ապացուցանել զանսահման իշխանութիւն պապին և զմիապետութիւն, զկարի իսկ ստոյգ բանս կոչեաց ի վկայութիւն: Պաշտպան եկաց նա առասպելին անգամ՝ որ յաղագս իրաւանց պապից կարգելոյ զթագաւորս, և վաւերական ասէր զթուղթն Իննովկենտիոսի, յորում իրր թէ ընդ բանադրանօք արկեալ լինէր կայսրն Արկադիոս: Անհաւատարմութիւնն Բելլարմինոսի յայն աստիճան եհաս՝ մինչև ուրացաւ և զքաջածանօթն ինքեան հանգամանս՝ թէ համօրէն եկեղեցին և ամենայն համախարանք և աստուածաբանք ժե դարուն հերքեցին զանսխալականութիւն պապին և զմիապետական իշխանութիւն նորա: Գիտէր նա ի զրուածոց անտի Պիոսի Բ, զի ի ժամանակին յայնմիկ

ամենայն ուրիշ տիրեալ էր վարդապետութիւնն զգերազոյն իշխանութենէ Ժողովոց 452) . և սակայն զամենայն ջան ի գործ արկանէր՝ զի համոզեցէ զընթերցողս իւր՝ թէ միայն աստուածաբանք ոմանք հակառակ հասարակացն կարծեաց ջատագով կացին այնմ վարդապետութեան :

Թուի թէ ի Հոռով՝ արդարեւ այնպէս կարծէին՝ թէ պալատն պապական օգնականութեամբ կրօնաքննութեան և գրաքննութեան կարող է ջնջիլ և ի չիք դարձուցանիլ զամենայն քննաբանութիւն և զպատմութիւն եկեղեցական, և ի տգիտութեան պահել զկղերն զայսպիսի խնդրոց : Գրաքննութիւնն այնպիսի բռնութեամբ յառաջ տանէր զգործ իւր, յետ աւուրցն Պօղոսի Ե, զի արք իմաստունք անկան ի յուսահատութիւն, և բազումք զազարեցին ի հետամուտ լինելոյ աստուածաբանական տեղեկութեանց : Ի Գերմանիա յամին 1599, ազգեցութեամբ եզուիթացն յայն թշուառութիւն հասին, զի ոչ իշխէր դք ի կիր առնուլ ոչ բառարանս, ոչ զցուցակն արգելեալ գրենոյ և ոչ զհաւաքմունս շարադրածոց :

Այլ և ոչ եպիսկոպոսացն հրաման տային ընթեռնուլ ըզգիրս արգելեալս ի Հոռով, մինչ զի հարկ լինէր նոցա անգիտանալ զայն ամենայն որ ի լոյս ընծայեալ լինէր : Հրատարակել զգիրս՝ որք պատմէին զնախնի վիճակ եկեղեցւոյ և տխուրցն Հոռովմայ, — որ բոլորովին տարբեր էին քան զայնր ժամանակի իրան, — արգելեալ էր սպառնալեօք ծանր ծանր պատժոց : որպիսի ինչ էր և Ուրբէլէ Ժորժան, պատմութիւն եպիսկոպոսացն Հռաւեննայի հրատարակեալ յԱնէլլոսէ : իսկ որ ինչ գրուածք էին այսպիսիք արդէն տալապիսիք՝ ջնջէին և չօքանային իսպառ :

152

Բարոնիոս և նորանոր խարդախանք : — Վկայարանաթիւնը պապից ստացողը : — Պատմութիւնը վարուց պապից սմանց : — Խարդախանք բանից ինչ մաշտոյին — Հնարք Բարոնիոսի և եղալի՞նք :

Եւ ահա աստի յայսմանէ մարթ է ի միտ առնուլ՝ թէ որպէս ի նոր վկայարանութիւնս Լատինացւոց երեւցաւ ահա զին բազմութիւն պապից յերիս առաջին զարան կացելոց, զորոց ոչ որ գիտէր ինչ յրնթացս 4500 ամաց, և որք ոչ գտանէին և ոչ ի միումն ի հին վկայարանութեանց : Ի վաղեմի ժամագիրս Լատինացւոց գտանէին պատմութիւնք միայն զՎրեմայ, զՈւրբանոսէ, զՄարկոսէ և զՄարկեղայ. իսկ ի նոր ժամագիրսն շնորհիւ ջեյմեռանդն ջանից Բելլարմինոսի և Բարոնիոսի մտին պապքն Զեփիլոսինոս, Ստեփ, Պայիոս, Պիոս, Վալիստոս, Անակղետոս, Պոնտիանոս, Եւարիստոս, և այն հանգերձ պատմութեամբք առելովք ի սուտանուն Իսիդորէ, Եւ որպէս ստիպեցաւ կղերն առ ի շարժելոյ ի ջերմեռանդութիւն ընթեռնուլ զմտացածին պատմութիւնս և զբանս՝ թէ պապն է մի միայն դատաւոր ամենայն եպիսկոպոսաց, և թէ ոչ որ յեկեղեցականաց ոչ անկանի ընդ աշխարհական դատաստանաւ (ըստ պատմութեան Սեղբեստրոսի) և այլն : Եւ այսմ սատար եղև կարգինայն Բարոնիոս՝ հեղինակ Տալէֆալէ, յորս նա ինքն զգուանք իմն խօսեցեալ էր միանգամ զստացող լինելոյ գրուածոցն Իսիդորի *):

Ասկայն վերստին մուծան խարդախանք ի նոր ժամագիրս : Ի պատմութեան պապին Լեոնի Բ, անդ ուր յիշատակի դա-

(*) Վարդէման Բարոնիոս (Վալեմանէ, յոմին 4608) հռչակեալ է Բալդուինոսի «Տալէֆալէ»-ի հեղինակն պատմութեան, յորում ոչ ստիպեալ էր Բարոնիոս իւրան ընդ սորոյն պատմութեանց :

տապարտութիւն Անորիոսի ի վեցերորդ տիեզերական ժողովոյն, անուն պապին եղծեալ ջնջեցաւ. զի որովհետեւ պապքն կամէին անսխալական լինել, ի հարկէ արժան էր անհետ առնել զայն պարագայ ի մտաց եկեղեցականացն (453): Նաեւ առասպելն որ զուրացութենէ Մարկեղինոսի պապին և զՍինուէսեան ժողովոյն՝ ընկալեալ եղև ի ժամագիրս, որպէս զի եպիսկոպոսունք և քահանայք հանապազ առաջի աչաց ունիցին զայս՝ թէ զպապն ոչ կարէ դատել և ոչ մի ինչ ժողով:

Ի Հռովմ՝ զայթակղական իմն համարեալ էր այն՝ զի նախնի Եկեղեցին Հռովմայ ամիոփէր զիշխանութիւն Պետրոսի կապելոյ միայն շնորհաւոր, մինչդեռ պապն սեպհականէր ինքեան զիսկատար իրաւունս կապելոյ և շնորհաւոր, և մատնելոյ զնոսին ի մահ: Ըստ այսմ ի ժամագիրս և ի մաշտոցի Լատինացւոց յաղօթն որ ի տօնի առաքելոյն Պետրոսի բառդ շնորհաւոր է (454): Բանքն սատանայի ասացեալք ի ժամանակի փորձութեանն Քրիստոսի յանապատին, «Տաց քեզ զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի», փոխադրեալ են այժմ ի հռովմէական մաշտոցին ի զեմա Քրիստոսի, որ որպէս թէ ասացեալ իցէ զբանն զայն ց'Պետրոս (455):

Այսպիսի խարզախանք և փոփոխմունք ի նպաստ պապական զրութեան այնպէս ընդհարկանէին յաչս ամենեցուն, մինչ զի և Վենետեցին Մարտիրոս անկաւ ի վարանս տարակուսի՝ թէ «Գուցէ յետ ժամանակաց ոչ ևս որ հաւատս ընծայեսցէ զրոց սրբոց, և Եկեղեցին հիմն ի վեր քանդեալ տապալեսցի» (456):

Այսպէս ահա ներգործէին Բարոնիոս և Բելլարմինոս ի միասին առ ի տարածելոյ զնորանոր ուղիս մտացածին բանից և պատմական խարզախութեանց ի նպաստ նորահնար իշխանութեան պապին ընդ ամենայն աշխարհս և յամենայն եկեղեցիս արևմտից: Բարոնիոս բաց ի Տարեգրացն իւրոց՝ յորս ամբարեալ կան ամբաւ մթերք ստացող շարագրածոց և մտացածին վկայութեանց, ձեռն էարկ այնր աղագաւ և ի տպագրութիւն հռովմէական վկայարանութեան ըստ հրամանի պապին: Նպա-

տակ նորա յայնմ աշխատութեան է տարածանել զայս կարծիս՝ թէ առաքեալն Պետրոս կարգեաց յամենայն քաղաքս առևմտից եպիսկոպոսունս, և թէ այսու օրինակաւ հռովմէականն Եկեղեցի իսկապէս մայր է այլ ամենայն Եկեղեցեաց :

Օրինակ իմն, ի հնագոյն օրինակս վկայարանութեան Հռովմայեցւոց գրեալ էր միայն՝ թէ ի Շալոն քաղաքի առաջին եպիսկոպոս եկաց Մեմփոս . Բարոնիոս առնէ զնա քաղաքացի Հռովմայ, զոր ինքն իսկ Պետրոս ձեռնադրեալ էր յեպիսկոպոսութիւն Շալոնի . զնոյն առնէ և ի պատմութեան Յուլիանոս եպիսկոպոսին Մանս քաղաքի, ի 27 Յունուարի : Զոր ինչ ոչն զիտէր վաղեմի վկայարանութիւնն հռովմէական՝ զիտէր զայն Բարոնիոս . զի ասէ՝ թէ Պետրոս էր որ ձեռնադրեացն զՅուլիանոս յեպիսկոպոսութիւն Մանսի : Յանդգնադոյնս ևս վարեցաւ Բարոնիոս ի պատմութեան Դիոնէսիոսի եպիսկոպոսին Փարիզոյ : Քանզի հնագոյն վկայարանութիւնք քաջածանօթքն նմա ասէին՝ թէ Դիոնէսիոս քարոզեաց ի Գաղղիա յետ կիսոյ երրորդ դարուն . իսկ Բարոնիոս պատմէ թէ Դիոնէսիոս յառաջագոյն ձեռնադրեցաւ յառաքելոյն Պօղոսէ եպիսկոպոս Աթենացւոց, և ապա ի Ղլենայ Հռովմայեցւոյ առաքեցաւ յեպիսկոպոսութիւն ի Գաղղիա : Այսու պատմութեամբ երկու ինչ ունէր ի մտի . նախ զի ցուցէ՝ թէ պապն կարողացաւ տեղափոխել նաև զայնպիսի եպիսկոպոս՝ որ կարգեալ էր ի նմին իսկ յառաքելոյն Պօղոսէ, և երկրորդ՝ զի ցուցէ՝ թէ Փարիզեան Եկեղեցին է անմիջական հոգևոր գուստր Հռովմայ, Բարոնիոս և Բեղարմինոս յայտ արարին՝ թէ ստայօդք են և մտացածինք ամենայն գրուածք և յիշատակարանք վեցերորդի տիեզերական ժողովոյն, յորս երևէր դատապարտութիւն Մնորիոսի պապին :

Յայտ ուրեմն է զի յաւուրց անտի տարածման կարգին եղութեաց՝ յընթացս իրր տասն ամաց՝ կարծիք կամ ենթադրութիւն անսխալականութեան պապին եգիտ արդէն յաջողութիւն մեծ յոյժ . Քանզի եղութիւնքն եղեալ էին զայն առաջին աշաց իւրեանց իրրև զսեպհական առաջարկութիւն, և արգելութիւն զոր և է դատաքննութիւն և զեկեղեցական և զպատ-

մական հետազոտութիւն, ելեկտր զմիմեամբք առնելով պարապեցին յընտրութիւն վճռոց սուտանուն Իսիդորի, և հին և նոր խորդախանացն եղելոյ ի Հռովմ: Մալտոնաթ, Սուարէզ, Սրէյէր, Փոսսեվինոս, Վալենցիա և այլք՝ Խոյնանք էին ի նոսա: Ինքն իսկ Տուռիանոս, որ պաշտպան կայր խորդախանացն այնոցիկ՝ որպէս զի նորանոր մտացածին բռնիք օգնական լիցի հռովմական գրութեան, ի մէջ բերէր զգրչագիրս՝ զորս երբէք ուրուք չիք տեսնալ: Ի նմին ժամանակի և եղւիթն Եւփոնոս Փիզացի շարադրեաց զանհարազատ պատմութիւն մի զնիկիական Ժողովոյն՝ առ ի բարձրացուցանելոյ զիշխանութիւն պապին, և այլք, զորօրինակ Բելլարմինոս, Տէլոիոյ և Հալուա պնդէին՝ թէ գրուածքն սուտանուն Իսիդորի վաւերականք իցեն և հարազատք: Պետրոս Վանիսիոս ի մէջ բերէր նաև մտացածին նամակս զրեալս յամենասուրբ կուսէն Մարիամայ:

Բայց առաւել քան զամենայն ջանահար լինէին նորա հաստատել զկարևորութիւն Իսիդորեան կանոնագրոցն և զստայօղ վկայութիւն յիշատակեալս առ Գրատիանոսի և Թովմայի: Զստութիւն վկայութեանցն այնոցիկ ընդ երկար ժամանակ ոչ որ ի կաթողիկէ Եկեղեցւոյ համարձակեցաւ հրատարակել. միայն յամին իբր 1660 գիտունքն Գաղղիացւոց սկսան ասել ըզնոցանէ զճշմարիտն: Մատենան Գրատիանոսի ի ձեռն վերաքննութեան և ուղղագրութեան պատուիրելոյ ի պապից, — որով անշուշտ յերևան գային խորդախանք բազումք, — էառ զնոր զօրութիւն: Սուտանունն Իսիդորոս ընդ ժամանակս երկարս եկաց մնաց ընդ պաշտպանութեամբ զրաքննութեան: ԅորժամ հռչակաւոր կանոնագէտն Վոնտիոս ապացուցանէր զստայօղ լինելն նորին, զրաքննութիւնն ջնջեաց զյառաջարանն՝ յորում էին ապացոյցքն այնոցիկ. իսկ իբրև երևեցաւ նշանաւոր մատենան Պլոնտէի մակագրեալ, «Լիակատար վերլուծութիւն սուտանունն Իսիդորի», ոչ ևս մնաց տեղի կասկածանաց ընդ մտացածին լինել այնր մատենին, և դասեցաւ այն զարձեալ ի ցուցակն արգելեալ գրոց:

Յամին իբր 1682 Սպանիացի Բենեդիկտեանն Ահուիրրէ վերջին անգամ՝ փորձ փորձեաց ջատագովել զսուտանունն Իսիորոս : Ոչ էր մարթ ուրանալ՝ զի որ և իցէ այր հմուտ պատմութեան ի տեսանել անդ զԻսիորեան ստութիւնն ի միտ առնոյր՝ թէ պապական զրութիւնն ոչ ունի բնաւ ամենին հաստատութիւն պատմագրական . և սակայն Ահուիրրէ վարձատրեցաւ պաշտամամբ կարգինալութեան : Յընթացս ԺԸ դարուն հաւանեցան ամենեքեան՝ թէ չէ հնար այլ ևս ջատագովել զհարազատութիւն Իսիորեան կոնդակագրոցն, և Պիոս Զ ի պատասխանին առ եպիսկոպոսունս Գերմանիոյ յամին 1789 խոստովանեցաւ զանհարազատութիւն նոցին :

Առ մերովս ժամանակօք եղութիւնն Փարիզացիք հեռադոյն ևս տարան զիրան . հայրն Ռէնսն ասէ յայտնապես . «Արդարեւ, իսկ եհաս նենդագործն նպատակի իւրում . խարդախեաց և փոխեաց նա զբարեկարգութիւն Եկեղեցւոյ, զոր և կամէրն առնել, բայց ոչ կարաց զգէմ ունել ընդհանրական կործանմանն . քանզի Աստուած ոչ օրհնէ զխարբանս, և սրտացօղ կոնդակագիրքն չարիս և եթ զործեցին, (457) : Զծանրութիւն այսր խոստովանութեան թուի թէ չափն ի միտ եղութիւնն :

Եւ .

Վարդապետութիւն «յաժողոյ» :— Զանազանութիւն պապական վճռոյ :— Պէսպէս կարծիր աստուածաբանից զայնպիսի վճռոց :— Բարոնիոս եւ Սէլլոյ, Փերրոնէ եւ եղութիւն :

Յորմէ հետէ ի վեր ել վարդապետութիւնն զանսխալականութենէ պապից, զԺուարութիւն իմն ծագեցաւ, յորոյ ի լուծումն հնարեցան պէս պէս ենթադրութիւնք . թէպէտ և ոչ ումէր յաջողեաց հաստատել զկարծիս աստուածաբանից և ոչ ի վերայ միոյ ենթադրութեանց անտի : Ի մտառստ հայեցեալ՝ ամենայն որ աստուածաբան գտանէր այնպիսի պապական վը-

Ճիւս՝ որք հակառակ ելանէին այլոց սահմանադրութեանց պապիցն կամ վարդապետութեանց զորս ընդունէր Եկեղեցի, և չէր հնար համարել զնոսին արդիւնս անսխալ հեղինակութեան միոյ ուրուք։ Հարկ համարէին որոնել և գտանել նշանս այնպիսիս՝ որովք մարթ իցէ ճանաչել թէ ո՞ր իցէ անսխալ վարդապետութիւն պապին, կամ թէ այնպիսի ինչ պայման երեւակայել՝ որոց կատարմամբն վճիռ նորա անսխալ իցէ։ Աստի յայտմանէ ծագեցաւ անդստին ի ԺՁ դարէ հռչակեալն այն զանազանութիւն պապական վճռոց տուելոց յաւիտեանք *), որք որպէս թէ ամենեքեան առ հասարակ անսխալք իցեն։

Զանազանութիւնդ այդ և խտիր ընդ վճիռն տուեալ յաւիտեանք, և ընդ կարծիսն ըստ դիպաց իմն ասացեալս ի զրուցատրութեան՝ ունի զհիմն բարի և օգտակար ոչ միայն վասն պապին, այլ և վասն եպիսկոպոսի և վարժապետի։ Համառօտ ասել, ամենայն դք որ ունիցի զկոչումն քարոզութեան կամ ուսուցանելոյ՝ կարող է խօսել հարեանցի իմն և առանց ճշգրութեան զտեսական և զբարոյական խնդրոց. բայց ըստ որում վարժապետ և խրատատու հասարակաց՝ պարտի քաջ կշռել զհետեանս առաջարկութեանց իւրոց։ Ոչ դք ի բանաւոր մարդկանէ ոչ համարեսցի մասունս հաւատոյ զյայտարարութիւնսն զայնոսիկ՝ զորս արարեալ իցէ պապն յառանձին զրուցատրութիւնս։ Սակայն այս խտրութիւն ընդ վճիռն տուեալ յաւիտեանք, և ընդ կարծիսն ասացեալս ի զրուցատրութեան՝ չկարէ ունել զհաստատութիւն։

Եթէ պապն ինքնաբերաբար և կամ առ հարցմունս այլոց հրապարակաւ ասիցէ ինչ զայսմ կամ զայնմ վարդապետութենէ, ապաքէն ասէ զայն յաւիտեանք. զնոյն է իմանալ և զամենայն եպիսկոպոսէ։ Որովհետեւ դնեն զայնպիսի պայման պատահական և կամայական՝ յորոյ ի կատարմանէն կախեալ կայ վճիռ պապից (եթէ յաթոռոյ իցէ և եթէ ոչ), մտանն ի կարգ անձնական աստուածաբանական կարծեաց։ Այս այնմ

(*) Լատին լատին՝ ex cathedra.

նման է՝ եթէ որ ասիցէ զբժշկէն կոչեցելոյ առ Հիւանդ որ՝ զի ծանիցէ զՀիւանդութիւնն. «Ծանեաւ նա զՀիւանդութիւնն և պատուիրեաց դեղ դարմանոյ ըստ որում մարդ միայն, և ոչ ըստ որում բժիշկ» :

Ընդ բաժանել վարդապետական վճռոց պապիցն յերկուս կարգս, յաթոռականս և յանձնականս, նովին իսկ Հիմն դնի ապարէն այսմ կամայական զանազանութեան՝ որով անպատշաճ կամ տարադէպ սահմանադրութիւնք ինչ պապից զրկին յարտօնութենէ անսխալութեան : Այսպէս ահա Օրսի ասէր՝ թէ վարդապետական զրուածք Ոնորիոսի դատապարտեալքն ի վիցերորդ տիեզերական Ժողովին իբրեւ Հերետիկոսականք, շարագրեալ էին յՈնորիոսէ իբրեւ ի մասնաւոր գիտնականէ : (Մասնական որ գիտնական ասել զպապն այն իսկ էր՝ որպէս թէ ասիցէ որ «Իրկաթ փայտեղէն») Այլք, զոր օրինակ Կոնէթ, զբանն Նիկողայոսի առ Եկեղեցին Բուլղարաց՝ թէ մկրտութիւնն որ լինիցի յանուն Քրիստոսի միայն՝ վաւեր է, — Համարէին մասնական կարծիս 458) :

Եթէ պապն պարտի անսխալական լինել, անպատճառ հարկ է նմա, որպէս ասեն յովովք յաստուածաբանից, իմանալ ինչ ի խնդիրս՝ զորոց կամիցի դատաստան առնել առանց սխալանաց : Սմին իրի ամենակարեւոր պայման անսխալականութեան նորա պարտի այս լինել, զի նախ քան զամենայն ուսանիցի որպէս արժանն է զխնդիրն՝ խորհրդակցեալ ընդ եպիսկոպոսոսունսն և ընդ աստուածաբանս : «Եպյտ իսկ է, ասէր Սպանիացին Ալփոնսոս Տէ Քասթրոյ, զի բազում պապք են որք չիմանան ինչ ի քերականութենէ անգամ, և ոչ թէ միայն ի սուրբ գրոց. իսկ արդ առանց գիտութեան սուրբ գրոց անհնար է դատաստան առնել զվարդապետութեանց հաւատոյ» (459) : Ասէին դարձեալ. պապն անշուշտ անսխալ է՝ եթէ տայցէ լղվճիւ յԵԲՐԵՆԻ, բայց այս հարկ է զի ամենայն խնամով տեղեկանայցէ խնդրոյն, և ինքնին հետազոտելով և քննելով զայն, և խորհրդով եպիսկոպոսաց և աստուածաբանից խրատեալ և սերտիւ ուսեալ :

Առ այս պատասխանի տպին այլք, և մանաւանդ եղութիւնքն, թէ այդպիսի անսխալութեամբ ոչ ինչ օգուտ գործէին պապք Եկեղեցւոյ։ Քանզի յայտք ի պապից հասին ի բարձրութիւն այնր իշխանութեան իրրե իրաւագէտք, իրրե պաշտօնայք կառավարութեան, և կամ իրրե որդիք գորով մեծանուն ազգատոհմից։ Վասն որոյ եթէ կամէին ևս՝ չկարէին նորա ի պատճառս ծերութեան հասակացն անձնատուր լինել աստուածաբանական հետազօտութեանց։ բազումք և զայն ևս ոչ զիտեն՝ թէ զիւրդ պարտ իցէ բուն հարկանել զայդմանէ։ Շնորհն անսխալութեան այնպիսի ինչ պարտի լինել, զի ի քթթիւն ական լուսաւորիցէ զտղէտ պապն, և պահեցէ զնա յամենայն մոլորութենէ։ Եթէ պապն հրատարակէ զվարդապետութիւն ինչ կամ լուծանէ զինդիրս տեսականս կամ բարոյականս, վճիռ նորա անհերքելի է, թէպէտ և չիցէ յայտ՝ եթէ ընդ երկար խոկացեալ իցէ նա զայնցանէ՝ թէ յանկարծակի իմն վճռեալ, բազմաց իցէ հարցումն արարեալ զայնցանէ՝ թէ սակաւուց ոմանց, կամ թէ ոչ ումեք բնաւ։ Միայն ի ներքին էութեան որոյ նորա գտանի անսխալութիւն նորին։ առ ի՞նչ իցէ նմա հարցանել ցայս՝ որք ենթարկեալ են մոլորութեան՝ յորժամ ինքն անսխալ իցէ։ Առ ի՞նչ պիտոյ իցէ ողորմելի լոյսն կանթեղաց՝ յորժամ պապն լի կատարեալ ունիցի յինքեան զարեգակն հոգևոր։

Բիկլարմինոս ուժգին զօրութեամբ պաշտպան կայր պապական արտօնութեան՝ վարդապետական անսխալութեան, և բնաւ ճանաչել իսկ չկարէր զժողովս, և ոչ խօսել արժան համարէր զնորհրդակցութենէ ընդ եպիսկոպոսունս։ Եթէ պապն վճիռ ինչ տայցէ, ասէր, առ տիեզերական Եկեղեցի, կամ հրատարակիցէ բարոյական ինչ օրէնս, պարտ է զի անսխալ իցէ նա (460)։ Այս բանք Բիկլարմինոսի առաւել յարմարին ապագայ ժամանակի՝ քան թէ անցելումն։ Քանզի յառաջին հազար ամս քրիստոնէութեան չիք և ոչ մի ինչ վճիռ զոր տուեալ իցէ պապն առ Եկեղեցին համբռն։ նաև ի ԺԲ և ի ԺԳ զարս սովորութիւն էր պապիցն ժողովով լուծանել զինդիրս

Հաւատոյ : Միայն կոնդակն Վանիսիականի Ը, յամին 1505, որոյ սկիզբն է «Զմի սուրբ», ուղղեալ էր առ Եկեղեցի ողջոյն : Թէ ընդէր պապն սրբախցի լինել սխալական՝ յորժամ ուղղեցէ զբանս իւր առ Բանաստեղծին Եկեղեցի, և անխալ՝ յորժամ՝ խօսիցի առ Եկեղեցին Կարգինալն չասէ ինչ ուստի և կարծիք նորա ընդհանրապէս ի բաց մերժեցաւ :

Ոմանք յաստուածաբանիցն եզուիթաց, զոր օրինակ Թաննէր և Քոմիթըն, այսպիսի ինչ խորհեցան և ասեն. «Որպէս զի վճիռ պապին իցէ անխալ և ամուսնական, հարկ է զի յառաջագոյն առ ժամանակ մի մածուցեալ իցէ ի զրուսն Եկեղեցւոյ սրբոյն Պետրոսի» : Սակայն և այս կարծիք ոչ եղև Հաճոյ բազմաց : Վասն որոյ այլք ոմանք, զոր օրինակ Տիւվալ և Սէլոյ, ասացին՝ թէ պապն յայնժամ միայն է անխալ՝ յորժամ նշուիցէ զամենեւեան որք ուսուցանիցեն այլ ազգ ինչ քան զոր ինքն վարդապետէ (164) :

Բազումք կարծէին՝ թէ այս ամենայն ևս զոյգն ինչ ունի նշանակութիւն, և վասն այնորիկ ոչ իշխէին հաստատել զբացարձակ և զանպայման անսխալականութիւն պապին : Եզուիթքն Փրանկիսկոս Թորրէնսիս և Պակոթմ ասէին. «Ըսանց Ժողովոյ որ կազմեալ իցէ գէթ յեպիսկոպոսաց, ի կարգինալաց և յաստուածաբանից բնակելոց ի Հոռոմ, ոչ է մարթ վստահել յանսխալութիւն պապական վճոյ» : Տրիէտոյ, Լուպոս և Հոսիոս նոյնպէս համարէին՝ թէ վասն անսխալութեանն անպատճառ կարեւոր է խորհրդակցութիւն գէթ ընդ միում Ժողովոյ : Եւ աստի յառաջ եկն վէճս այս՝ թէ հարկաւոր իցէ արդեօք վասն տալոյ զվճիռ Եկեղեցւոյ՝ հաւանութիւն Ժողովոյն, թէ բաւական է և այն՝ զի լուիցէ միայն զկարծիս Ժողովելոցն, և ապա վճիռ հաստանիցէ ըստ իւրում հաճոյից : Զհաւանութիւն Ժողովոյն զնել պայման անսխալութեան պապին, նշանակէ՝ ասէին՝ ուրանալ զործով զանսխալութիւնն զայն : Այլքն ասէին. առ ի՞նչ հարկ իցէ Ժողովել եպիսկոպոսաց. առ այս կան ահա կարգինալք, որք և մասն կազմելով պալատանն՝ աւելի ևս ունին նշանակութիւն քան զամբողջ բազմութիւն

կախկոպոսաց ։ Այլ աստէն ծագեցաւ և այլ իմն տարակոյս ։
Հարկաւոր իցէ զի պապն մինչև տուեալ զվճիռ իւր՝ խորհուրդ
հաղցանիցէ համօրէն ժողովոյն կարգինալաց, թէ բաւական է
(որպէս կարծէին Սրաւինա և Քերուպինի) զի նա ընտրեացէ առ
այս երկուս կամ երիս կարգինալս, և անիոյթ արասցէ զայ-
լովքն ամենեքումըք, որք ըստ նորա կարծեացն այլով ակամբ
հայեցին ի խնդիրն ։

Այս խնդիր ջերմագոյնս ի մէջ բերաւ յամին 1715, յոր-
ժամ Սլոնէս ԺԱ Հրատարակեաց զհռչակաւոր կոնդակն իւր,
որոյ սկիզբն է «Միածին», և յորոյ շարագրածն կցորդ եղն
միայն երկու կարգինալք համամիտք պապին ։ Եզուիթքն յայտ-
նագոյնս տեսին յայնժամ՝ թէ քանի՜ դժուարին է իմանալ,
«Եւսեպիոս» իցէ վճիռ պապին ըստ հաւատոյ՝ թէ ոչ և բան
եպին ի բաց կալ ի պայմանէ նախընթաց խորհրդակցութեան,
և ասել թէ պապն միայնակ է անպայման գործի հոգւոյն Աս-
տուծոյ ։ Միայն թէ առ այս առաջարկեցին երկուս սահմանս
կամ ամփոփմունս, (յորոց զառաջինն հնարեաց Բելլարմինոս
և զերկրորդն Սէլոյ) ։ այս ինքն ։ զի պապական վճիռն պար-
տի ելանել վասն համօրէն Եկեղեցւոյ, և ք. զի պապն պարտի
նզովել զամենեսեան՝ որք այլազգ ինչ դաւանիցին ։

Ըստ այսմ եզուիթական վարդապետութեան, զոր պինդ
ունի և Փերրոնէ (462), և գուցէ ողջոյն իսկ կարգն եզուիթաց,
պապն կարէ անկանել ի մոլորութիւն՝ եթէ հանիցէ վճիռ առ
մասնական ինչ Եկեղեցի, զոր օրինակ առ Գաղղիականն կամ
Գերմանական, և կամ եթէ ոչ նզովիցէ զայլազգ դաւանող-
սըն ։ Եւ որովհետեւ աստուածաբանութիւն Փերրոնէի ոչ ունի
յեկեղեցւոյ զայնպիսի դօրութիւն և զհեղինակութիւն՝ զոր
ունի Բովանդակութիւն Թովմայի Ազուինացւոյ, ուստի և չիք
ակնկալութիւն՝ թէ բացատրութիւն նորա ի վերայ վճռոց
տուելոց «Եւսեպիոս» ընդունելի լինիցի ամենեցուն ։ Այս գաղափար
թէպէտ և տարապայման նշանակութեամբ ճոխացեալ յաչս
եզուիթաց՝ է մի ի կարի իմն մթին և անյայտ խնդրոց տեսա-
կան աստուածաբանութեան ։ Եւ այսպէս ամենայն ջատագովք

անսխարութեան ազատ են ըստ կամի սահմանել գաղափարս զվճույ զոր պապն տայցէ յաթոյ :

ԽԸ.

Եկեղեցին եւ պապն, եւ խնդիրն անսխարթեան :

— Հաստատութիւն վարդապետութեանց Եկեղեցւոյ :

— Անճնական անսխարթիւն պապից, եւ անտեղութիւնը նորին :

Անճնական անսխարթիւնն պապին ընդարձակագոյն եւ է քան զանսխարթիւն համօրէն Եկեղեցւոյ : Եկեղեցին յիւրում ամբողջութեանն՝ յապահովի կայ յերեսաց մոլորական վարդապետութեանց. ուստի եւ ոչ օտարանայ ի Քրիստոսէ եւ յառաքելոց, եւ ոչ մերժէ զվարդապետութիւնն զոր միանգամ ընկալեալ եւ անընդհատ պահեալ իցէ ի ծոցի իւրում : Թողովքն ի քնին առեալ զվարդապետութիւն ինչ՝ տայ զայնմանէ զվկայութիւն : Մէն մի եպիսկոպոս ի դիմաց այնր մասին Եկեղեցւոյ որ յայտնի է ինքեան՝ հաւաստի առնէ թէ այս ինչ վարդապետութիւն կայ մնայ ի նմին մինչեւ ցայժմ, եւ մասն է հաւատոյ. — կամ թէ ճշմարտութիւն այսր կամ այնր վարդապետութեան թէպէտ եւ չիցէ յայտնապէս բացատրեալ, բայց իբրեւ տրամաբանական հետեանք՝ միշտ եւ հանապազ լեալ է իբրեւ ամենակարեւոր ինչ : Իսկ թէ արդեօք ճշմարիտ էր վկայութիւն եպիսկոպոսացն, եւ պահեցաւ արդեօք ի Թողովի անդկարեւոր ազատութիւն խորհրդակցութեանց եւ անկողմնասէր արդարութիւն ի մէջ եպիսկոպոսաց, զայդմանէ դարձեալ դատաստան առնէ Եկեղեցին, որ զվճիռս Թողովոյն ընդունի կամ ի բաց մերժէ :

Աստանօր անքոյթ ստուգութիւնն եւ անսխարթիւն հաստատեալ կայ ի վերայ տրամ դեռնոյ արդեանց իրաց : Քանզի Եկեղեցին չհանէ յերևան նորանոր ուսմունս, շտեղծանէ նորանոր վարդապետութիւնս, այլ պաշտպանէ եւ պահպանէ ըզ-

զանձն աւանդեալ ի ձեռս իւր : Իմաստ վճռոյ եպիսկոպոսացն հաւաքելոց ի Ժողով այս ինչ է՝ թէ այսպէս հաւատացին նախորդքն մեր, սոյնպէս հաւատամք մեր, և սոյնպէս հաւատացնեն նաև յաջորդքն մեր : Տինգերականն Եկեղեցի ոչ ունի ըզվտանգ ամբարհաւաճելոյ և թեւակոխելոյ ի տարապայսման անափառութիւն զերազոյն պերճապայծառութեան, և ոչ զուն զործէ պնդել զիւրն առանձնական և անհատական կարծիս : Եկեղեցին ազատ մնացեալ յինքեան՝ կայ մնայ ի սահմանս աւանդութեանն յոր միշտ և ամենայն ուրեք հաւատացեալ են :

Այլ ինչ է բողոքովին՝ յորժամ մի որ միայնակ անսխալ ասիցէ զանձն իւր : Քանզի այնպիսին անդադար ի վտանգի կայ՝ զի մի՛ արք շողմարարք կամ նենդաւորք ունիցին ազգեցութիւն ի վերայ նորա, և ստիպիցեն զնա ի սահմանել վարդապետութիւնս ինչ հաւատոյ : Նոքա կարող են յօգուտ անձանց վարել զհակամիտութիւն պապին առ այս կամ՝ այն աստուածարանական կարծիս, առ այս ինչ կարգ կրօնաւորաց, և առ ախորժելին նմա վարդապետութիւն. կարող են յօգուտ անձանց վարել և զտգիտութիւն պապին ի պատմութեան վարդապետութեանց, ևս և զնափառութիւն նորա և զցանկութիւնն այսու կամ այնու նշանաւոր վճռով զվարդապետութենէ իմեքէ, որ օգտակար կարծիցի հռովմեական աթոռոյն, և կցորդել ընդ անուան իւրում զգործողութիւն ինչ մեծ կամ հոյակապ՝ որ անմոռաց մնայցէ իրրև նոր ինչ ի յիշատակարանս Եկեղեցոյ : Հանդերձ այսու չիք ինչ այնպէս դիւրին վասն պապին՝ որպէս հեռացուցանել յինքենէ զամենայն ընդդիմարանութիւն. վասն զի սովորաբար ոչ որ ոչ համարձակի՝ մինչև և հարցեալ՝ առնել ինչ նմա առաջարկութիւն և կամ յայտ առնել զերկրայութիւն իւր : Ի հոգւոջ առն այնպիսւոյ իսկոյն ծնանի ախորժելի իմն հայեցուած՝ որպէս յԱղաժն առաջին՝ թէ ցանկութիւնքն իւր և խորհուրդք յառաջ՝ զան յաստուածային իմն ազգեցութենէ, թէ ինքն գտանի ընդ առանձինն ղեկավարութեամբ երկնաւոր շնորհաց, և թէ զօրութեամբ այնքաւաւորձանի տուեալ է նմա ի բաժին ըրումն ամենայն իշխանու-

թեան, որպէս և լրումն ճշմարտութեան և իմաստութեան : Եւ այնչափ դիւրագոյնս հաւատայ նա այսմ, և արագ արագ բուռն հարկանէ զայսմանէ, որչափ առաւել աննշան իցէ հմտութիւն նորա և իմաստութիւն, և որչափ նուազագոյն ունիցի գաղափար զդժուարութեանցն և զվարանմանց որք արգելուն զդիտուն որ աստուածարան յընդունելոյ զայս կամ զայն կարծիս : Այլ բարեմտագոյնն անգամ ի պապից կարող է զնել ի մտի՝ թէ ինքն քաջ ի բաց հեռի իցէ յամենայն ամբարհաւածութենէ, և է միայն խոնարհ գործի Հոգւոյն Աստուծոյ, որ բերանով նորա խօսիցի :

ԽԹ.

Կարծիք պապից զանոխալութենէ իւրեանց, եւ հետեւանք նորին : — Իննովկենտիոս Ժ : — Գրիգոր ԺԶ :

— Մարկեղոս Բ : — Կղեմէս Է. — Պօղոս Դ :

Մի ոմն ի պապից, որոյ կառավարութիւնն եթող զկնի իւր զյիշատակ դառն յոյժ և տխրական, նա ինքն է Իննովկենտիոս Ժ, ինքնին խոստովան լինէր՝ թէ բնաւ իսկ տեղեակ է աստուածարանութեան, և զամենայն աւուրս կենաց իւրոց պարպեալ էր ի խնդիրս իրաւագիտութեան և ի դատաստանս : Եւ սակայն ոչ խափանեցաւ նա — դատապարտելովն զհինգ առաջարկութիւնս յաղագս շնորհաց — սկիզբն առնել վիճարանութեան՝ որ տեւաց զամս հարիւր և աւելի, և ոչ երբէք էառ զլուծումն : Նա ինքն Իննովկենտիոս՝ ըստ իւրումն իսկ ասելոյ առ եպիսկոպոսն Մօնիէլիէի՝ ընկալեալ էր յԱստուծոյ զայնպիսի իմն հրաշալի յայտնութիւն Հոգւոյն սրբոյ, զի իմաստասուրբ զրոց բացայայտ ինչ եղև նմա, և ինքն յանկարծակի հասու եղև ամենախրթին նրբութեանց զպրոցական աստուածաբանութեան : Զգայր նա յանձին իւրում՝ յայտնապէս զներկայութիւն Հոգւոյն սրբոյ, որպէս ասէր ց քահանայն Օպիյնի, ամին իրի ոչինչ բնաւ ունէր նա պէտս ոչ Ժողովոյ, ոչ խորհր-

դոյ կարգինալաց և ոչ կարծեաց կրօնաւոր քահանայից ոմանց յիւրմէն խակ ընտրելոց: Այս ամենայն կախեալ կայ զներշնչմանէ Հոգւոյն սրբոյ, ասէր նա ցաստուածաբանն եկեալս ի Փարիզէ (463):

Մատուցեալ առ մի ոմն ի պապից մերոցս ժամանակաց, զեսպան ոմն օտար տէրութեան գնացեալ ի Հռոմ, ասէր, թէ Գրիգոր ԺԶ մեծաւ միառնութեամբ խնդայր և բերկրէր ընդ բարձրութիւն իշխանութեան իւրոյ վասն պնտրիկ, զի այնու՝ ըստ իւրումն կարծելոյ՝ միշտ և յամենայնի խօսէր զճշմարտութիւն, և Քափաշէինի մատոյց առ նա յաւուր միում զտեղեկագրութիւն զղրամական իրաց զանձարանին. բայց իբրեւ չըկարաց համոզել զպապն, և ոչ պապն կարողացաւ համոզել ըզհանձարեղն Քափաշէինի իւրովք անհմուտ և կարճատես ձեռնարկութեամբք, այսպէս յայտ արար Գրիգոր զմիտս իւր. «Ապաքէն պապ եմ ես, ասէ. ապա ուրեմն չկարեմ սխալիլ, և պարտիմ զիտել զամենայն ինչ ազնուագոյն եղանակաւ քան զայլ ամենայն որ», (464):

Ար և իցէ իշխանութիւն անասման խանգարէ և ապականէ զայր՝ յորոյ ի ձեռս անցանիցէ: Այսմ վկայն ամենայն պատմութիւնք աշխարհի: Աթէ իշխանութիւնս այս հոգեւորական իցէ, և տիրապետիցէ ի վերայ խղճի մարդկան, մեծագոյն ևս է փրանգն ամբարհաւաճութեան. քանզի այս իշխանութիւն հրապուրիչ է և զայթակղեցուցիչ յոյժ յոյժ, և պատճառ լինի մարդոյ խաբկոյ զանձն իւր, որոյ կիրքն իշխանատիրութեան զիւրաւ պատրուակի վարագորաւ փութոյ և խնամոց այլոցն փրկութեան, Յայնմ պայմանի այր՝ որում հասեալ իցէ անասմանն այն իշխանութիւն՝ ունիցի զայս կարծիս զանձնէ իւրմէ, թէ ինքն է անսխալ գործի Հոգւոյն Աստուծոյ, և զիտիցէ զի հրաման նորա ի խնդիրս հաւատոյ և բարուց ընդունելի լինելոց էներքին հնազանդութեամբ միլիոնաւոր մարդկան, գրեթէ անհնարին իմնէ պահել նմա հանապազ զզգաստութիւն Հոգւոյն: Յաւել ի սոյն և զերեւակայութիւնն տարբացեալ ի Հռոմովմ՝ թէ ի փակարանի անդ ընտրութեան պապն թէպէտ և

պէսպէս կուսակցութիւնք բազում նենգութիւնս գործեն, սակայն Հոգին սուրբ է որ առաջնորդէ ընտրութեանն, և թէ նորինտիր պապն է գործի շնորհաց ի ընդ գկամս և զհրամանս Աստուծոյ ի վերայ Եկեղեցւոյ և ազգի մարդկան: Բովանդակ կեանք պապին, անդտին ի վայրկենէն բազմելոյ նորա ի վերայ սեղանոյն, և ընդունելոյ զառաջին համրոյր ոտիցն, է անընդհատ իմն շարայարութիւն պատուոյ և թեժարանաց: Ամենայն ինչ այնպէս ի հաշիւ արկիալ է, զի պապն հաստատեսցի յայս կարծիս՝ թէ ընդ մէջ իւր և այլ մահկանացուաց բացաւ վիհ մեծ և անյատակ. այնպէս զի նաև այր ամենահուժեղու բնաւորութեամբ՝ միգապատեալ յայնքան խնկարկութեանց պատուոյ, ի վերջէ ուրեմն կարող է անկանել ի փորձութիւն որ ի վեր է քան զմարդկեղէն զօրութիւն:

ԶՄարկեղոսէ Բ աւանդեն՝ թէ նա յորժամ պապ եղև, լի էր ահիւ և դողութեամբ, զի մի՛ գուցէ պատահեսցի և ինքեան այն ինչ՝ որ ինչ պատահեալ էր բաղմաց ի նախորդացն իւրոց, որոց ի պապութիւն հասեալ՝ յեղափոխէին բոլորովին, և ոչ ինչ ոչ կատարէին յառաջնոցն իւրեանց բարի բարի դիտաւորութեանց: Այսքան ահա փնասակար ազդեցութեամբ ներգործեն, ասէր նա, ի վերայ բնաւորութեան պապին փոխութիւն վիճակի և ամբոխ բազմութեան շողմարարաց և կուսակցութեանց 463): Անդհանրական մեծաւորն եղով թաց Օլիւա. յամին իրր 1670, ասէր. «Ամբառնալն ի պապական իշխանութիւն այնպէս խանգարէ զբարս ընտրելոյն, զի ոչ որ ոչ կարէ բղձանալ առն բարւոյ զայնպիսի բարձրացումն. նոյնպէս չեք որ որ յուսացի՝ թէ ընտրելագոյնն իսկ ի կարգին, նալաց յորժամ պապ լինիցի, հաստատուն պահեսցէ դարձեալ զգիտաւորութիւնսն բարիս և աստուածահաճոյս՝ զորս ունէր յեղանել իւրում յայն ամթոռ, 466):

ԶՊղեմայ Է պատմէ բարեկամ նորա կարգինայն Սատուլքը զայս ինչ. «Պապն հանապաղ ունէր ի ձեռն զԱստուածաշունչ զիրս, և միանգամայն ունէր գիտաւորութիւնս բարիս, իւրաց ժամանակ իշխանութեան նորա լի եղև սխալանք. ընդ

„ամենայն կողմն շրջնալ քանահնար լինէր խուսափել ի Ժողո-
 „ւոյն՝ որ ատելի էր նմա և երկիւղալի : 2արաշար առաջնորդեալ
 „ի պաշտօնէիցն իւրոց՝ խոտորեցաւ յոյժ Աղեմէս յառաջնոցն իւ-
 „րոց սովորութեանց և յընդարդս բարութենէ սրտին, (467) :

Պօղոս Դ (Քարաֆֆա) մինչև ընտրեալ ի պապութիւն՝
 քերմաջընմ հռանդեամբ ցանկացող էր բարեկարգութեան Եկե-
 ղեցւոյ. և քանզի առ Աղեմաւ Ե չգործեցաւ ինչ բարեկարգու-
 թիւն, ի բաց մեկնեցաւ ի պապական պալատանէն. իսկ յոր-
 ժամ ինքն պապ եղև. ոչ ինչ ոչ մնաց ի նմա յառաջնոյ
 փութոյն ի բարեկարգել զԵկեղեցի : Եթող նա զԵկեղեցին
 յանօգնական վիճակի յայնմ իսկ ժամանակի՝ յորում սուր-
 հանդակք անդադար նորանոր համբաւս բերէին զյառաջագի-
 մութեանց բողոքականութեան : Ոչ խորհեցաւ նաև ոչ մի ան-
 զամ յառաջ վարել զԺողովն որ քանի մի ամօք յառաջա-
 գոյն ընդհատեալ էր : Գլխաւոր պարապմունք նորա էին բազ-
 մացուցանել և ճոխացուցանել զեղբորորդիս իւր, ծաղկեցու-
 ցանել զսիրելին իւր կարգադրութիւն, այս ինքն է զկրօնա-
 քննութիւնն, և հակառակել ընդդէմ Արտղոսի Ե և Փիլիպ-
 պոսի Բ, թէպէտ և նոքա միայն էին նեցուկք ամրութեան պա-
 պական գրութեան : Պապութիւնն հաստատութեամբ եղեալ
 էր ի մօտ նկուն առնել ընդ ոտիւք զԹագաւորս և զկայսե-
 րս (468) :

Անտիբրիոս Փանուինիոս քաջ քաջ նկարագրէ զլիակատար
 փոփոխութիւնն գործեալ ի Պիոսէ Դ (որ էր Յովհաննէս Ան-
 գեղոս Մեթիչի) յամէն 1559 ցամն 1565 : Մինչև ամբար-
 ձեալ ի գահն պապական՝ էր նա այր մարդասէր, բարեգործ,
 հեղ, համբերող և անշահասէր. իսկ իրրև եկաց պապ, եղև
 զայրացկոտ, ընչասէր և նախանձոտ. զերծեալ ի Տրիդենտեան
 Ժողովոյն՝ որ ատելին էր նմա, անձնատուր եղև ի զուարճու-
 թիւնս և ի շուայտութիւնս, ուտէր և ըմպէր անչափօրէն, սի-
 րէր զփառս և զճոխութիւն, կեղծաւորէր յամենայնի, և խոր-
 չէր անգամ ի կարգաց աստուածապաշտութեան՝ մեկուսանալով
 ի մատուռն իւր (469) :

Նոյն անցք անցին ապա և ընդ Իննովկենտիոս Ժ (Փամ-
Փիլի), որ յառաջն համարեալ լինէր այր մեծարոյ և անա-
րատ. իսկ իբրեւ պապ եղև, ընծայեաց աշխարհի զտեսարան
նոր, թէ որպէս ի տեղի պապին կառավարէր զամենայն ինչ
հարսն նորա, կին փառաւոր և զօշաքաղ: Աղէքսանդր Է (Փը-
լաւիոս Քիճի) մինչ կարգինալն էր՝ այր էր յաջողակ և լի ձը-
րիւք առաւելութեան. իսկ իբրեւ պապ եղև, հրաման ետեղւի-
թին Օլիվայի համոզել զինքն՝ թէ ի մահու չափ համարեսցի
նմա՝ եթէ ոչ փոխադրեսցէ ի Հռովմ՝ զեղբօրորդիս իւր և
արասցէ զնոսա մեծատունս և երևելիս: Գլխաւոր պարապումն
նորա էր յետս կալ յամենայն գործոց, և վարել զկեանս յան-
գորրու և ի հանգստեան 470):

Զպապից վերջին ժամանակաց լաւ համարիմք լուծեամբ
անցանել:

ՆՐ.

Ազատութիւն ժողովոց: — Արգելք գումարման ժողո-
վոյ: — Փալլաւիչինի եւ կարծիք նորա: — Պատճառ
չկամելոյ ուրուք ժողով կոչել: — Երդումն նախկո-
պոսաց: — Կարեւոր հարկ ազատութեան:

Դիտողութիւնքն զորս արարին ի Տրիգենտեան ժողովին ե-
պիսկոպոսունքն ոչ Իտալացիք, զնացքն Հռովմայ՝ որ խստա-
զոյնս արգելոյր զրել նաև բացատրութիւնս և մեկնութիւնս
վճռոց ժողովոյն, ինքեան միայնոյ վերապահելով զմեկնու-
թիւնս նոցին, հուսկ ուրեմն և այն՝ զի Հռովմ զբազումս յա-
մենակարեւոր վճռոց ժողովոյն (զոր օրինակ զներողութեանց և
զայլոց) թողոյր առանց բնաւ գործադրութեան, — այս ամենայն
պատճառ եղև՝ զի նաև վերջին հրաւերն ի նոր ժողով տինդե-
րական լուսաց: . . Յաշխարհս յորս ներգործէր կրօնաբնու-
թիւն, նաև ցանկալն ևս՝ զի ժողով ինչ կոչեսցի՝ ի յանցանս
զրէր, և զյանցաւորն արկանէր ի փտանգ կորստեան:

Ի պատճառս Տրիգենտեան վճռոյն և ընդդիմակացութեան
տէրութեանց՝ հռովմէական աթոռն կորոյս ոչ սակաւս ինչ

յեկամտից իւրոց և յիրաւանց . բայց յայլմէ կողմանէ փոյթ
այնդուլթեան կարգին եղութեաց, կազմութիւն հաստատուն ա-
տենական Ժողովոց, և կարգումն նուիրակ անուանեալ դես-
պանութեանց՝ որք յառաջն անձանցմբ էին, մեծապէս բարձ-
րացուցին զգորութիւն և զազդեցութիւն Հոռովայ : Յայնձե-
տէ ի Հոռով՝ այնպիսի իմն ատելութիւն զոյր ընդդէմ Ժողո-
վոց, զի և զանուն իսկ Ժողովոյ արգելեալ էր չառնուլ ի բե-
րան : Յորժամ վասն լուծանելոյ զվէճն որ յաղագս շնորհաց՝
Մոլինեանք պահանջէին զզումարումն Ժողովոյ, յամին 1602,
Պոմինիկեանն Փէննա գրէր . «Ի Հոռով, զէթ ի խնդիրս տե-
սական աստուածաբանութեան, բառս «իննդո» հալածական
է իրրե զսեղանակապտութիւն», 171) :

Այսպէս անցին ամբ 500, և ոչ ուրեք երբէք լսելի եղև
յայտնապէս հաստատուն իմն տենչ Ժողով կոչելոյ : Յաս-
տուածաբանական դասադիրս և ի դպրոցս սովորութիւն էր ու-
սուցանել՝ թէ սիւնհոգոսքն ոչ միայն օգտակարք են, այլ և
անհրաժեշտ հարկաւ կարևորք . բայց այս, որպէս և այլ ինչ
բաղում, մնայր միայն ի տեսական վիճակի . իսկ արդեամբք ա-
մենեքեան իսկ տեսանէին՝ զի Ժողովքն նոյնպէս չյարմարին
պապական դրութեան, որպէս և ազգային երեսփոխանութիւնն
չյարմարէր միապետութեան Լուդովիկոսի ԺՊ : Վարդինալն
Փալլաւիչինի լաւ քան զոյլս զամենեանն բացայայտէր զայս ի-
մաստ . քանզի ասէր . «Պարձեալ կոչելն զԺողով նոր փորձել է
զԼատուած . այնպիսի Ժողովումն մտանգաւոր է յոյժ յոյժ, և
կորուստ սպառնայ Եկեղեցւոյ, : — Ըստ այսմ՝ այնպէս վարկա-
նի նա՝ թէ իւրն պատմութիւն Տրիդենտեան Ժողովոյն զմի և
զնոյն տպաւորութիւն գործեսցէ ի վերայ ընթերցողին՝ զոր ինչ
և պատմութիւնն Սարիեայ *) : Պապքն, ասէ Փալլաւիչինի,
հանապաղ հակառակ կացեալ են տեղական Ժողովոց, 172) :

(*) Պօղոս Սմբէի վէճերէն (վիճանեալ յամին 1625) անուանէ
է իւրով աշտարակութեամբն, և «Պատմութեամբ Տրիդենտեան Ժո-
ղովոյն» :

Պիտաւոր պատճառն, որոյ վասն ոչ ևս ցանկայր որ զումարման Ժողովոյ, այս ինչէ՝ զի ոչ էր մարթ ակն ունել լծէ զտանիցի ի նմա աղաքսիւն խորհրդանքն և կարծեաց եպիսկոպոսացն, որ առաջին և կարեւոր պայման է կանոնաւորութեան որոյ և իցէ սիւնհոգոսի։ Ձայնն հաստատէր և պատմութիւն նորոց Ժամանակաց, որպէս և խոկումն իսկութեան իրին։ Պապական դրութիւնն, որ ոչ ճանաչէ ինքնիշխանս զոլ զեպիսկոպոսունն, այլ միայն հպատակս և փոխանորդս պապին, չկարէ հրաման տալ Ժողով լինելոյ ըստ նախնի կարգաց Եկեղեցւոյ։ Եթէ եպիսկոպոսունք գիտակ իցեն կամաց և կարծեաց պապին զայս ինչ կամ զայն ինչ խնդրոյ, յանդգնութիւն իմն համարեցի նոցա և զուր ջան՝ հակառակ այնմ խօսել։ Իսկ եթէ անդէտք իցեն, նախ պարտին տեղեկանալ, և ըստ այնմ ապա ասել զիւրեանցն կարծիս։ Զչորիւ խօսելով, Ժողով ինչ տիեզերական չկարէ կալ ի համապատիւ աստիճանի ընդ անխալ վարդապետի հաւատոց, լծեպէտ և չիք երկբայութիւն՝ զի կարող է ցուցանել աշխարհի զամենայն մեծփայեղէութիւն և զհանդէսս, զճառս եպիսկոպոսաց և զսահմանս սիւնհոգոսի 473)։

Եւ ահա այսր աղաքաւ նուիրակք պապին ի Տրիդենտոն յարձակեցան ի վերայ եպիսկոպոսացն այնոցիկ՝ որք համարձակեալ էին ասել զկարծիս իւրեանց, և կոչեցին զնոսա հերետիկոսս և խռովարարս։ Եպիսկոպոսունք որք երդնուն հաստատուն պահել զիրաւունս, զնախապատուութիւնս, զարտօնութիւնս և զիշխանութիւն տեառն իւրեանց՝ պապին, պաշտպան կալ նմա և յամենայնի գործակից լինել յաճումն այնր իշխանութեան, — զի զայս երգումն երդնու ամենայն եպիսկոպոս, — չկարեն համարել զանձինս իւրեանց աղառ անգամս ինքնիշխան Ժողովոյ. այլ և ոչ Ժողովուրդք քրիստոնէից կարող են այնպիսիս համարել զնոսա։ Ձայս պահանջէ արդէն բնական իրաւունքն և արդարութիւն։ զի և չէ մարթ զարսն զայնոսիկ զեպիսկոպոսունս՝ պատասխանատուս առնել վասն վճռոց որք չեն ի ձեռս նոցա 474)։ Այսոքիկ են աւասիկ պատճառքն զիսաւորք՝ որոց վասն յընթացս ամաց երեք հա-

րիւրոց ոչ եղև ժողով և ոչ մի. և ահա այս արագաւ խոյս
նտուև ամենեքեան յանշնորհ աշուղէ՛ն անդի, որպէս անուանէ
կարդինայն Օրսի զտիեկերականն և զայլ ժողովս 475):

Իսկութիւն ժողովոյն է լիակատար և ստոյգ ազատութիւն
ամենայն եպիսկոպոսաց, ազատութիւն ի բարոյական հարկա-
դրութենէ, յերկիւղէ և ի կաշառաց: Գումարումն արանց՝
որք զօրութեամբ և քրման տուելոյ համարին անձանց զխաւոր
նպատակ և պարտս խղճի՝ խնամ ունել տարածման պապա-
կան զօրութեան 476), և որք կեան անդադար ի կտակածանս
երկիւղի՝ թէ մի՛ գուցէ ձգեսցեն յանձնս զսթոհութիւն պա-
լատանն և զկշտամբանս երդմնադանցութեան, և պատճառս
տայցեն պէտպէս բժականութեանց ի ղեկավարութեան վիճա-
կին, — գումարումն այսպիսի մարդկան՝ ասեմ՝ չկարէ ազատ կո-
չիլ յայնպիսի խնդիրս յորս բանն իցէ զիշխանութենէ և զձեռ-
ներկցութեանց հռովմէական աթոռոյն: Աւարդեամբ իսկ դրե-
թէ ամենայն խնդիրք (բաց ի սակաւուց ինչ բացառութեանց)
որք կարող իցեն նիւթ լինել ժողովական խորհրդակցութեան՝
այդպիսի իսկ ունին յատկութիւն սեպհական, այս ինքն է՝ զի
վերաբերին կամ պապական զրութեան և կամ արտօնութեանց
պապին: Աւ ոչ մի որ յեպիսկոպոսաց երգուեալ է զայս ինչ՝
թէ գերագոյն օրէնք գնացից իւրոց և զօրժողութեանց եղիցի
բարին և օգուտն նկեղեցւոյ և աստուածապաշտութեան. պլ
երգուեալ է միայն փոյթ ունել օգտից և շահուց պապական
պալատանն: Առ ձեռն պատրաստեան բազմապատիկ օրինակք՝
թէ որպիսի կշտամբանաց ներքոյ անկանի ամենայն եպիսկոպոս՝
որ հակառակ աւանդութեանց պալատանն մտաբերիցէ զհետ
երթալ հաւանութեան մտաց իւրոց:

Ի Բիմինի և ի Սելեկիա (յամին 539), յեփեսոս (449)
և ի Վեննա (4512), նոյնպէս և ի Տրիդնտոն և յայլ բա-
ղում, յայտնապէս երևեցաւ՝ թէ որպիսի հետեանք են չի-
նեղոյն ի ժողովի ստոյգ ազատութեան: Ի վաղնջուց ժամա-
նակ՝ յորժամ պապքն չկարէին ազդել յեպիսկոպոսունս ա-
հաջուցմամբ և հարկադրութեամբ, կայսերքն էին որ նեղէին

երբեմն զազատութիւն եկեղեցական խորհրդակցութեանց : Բայց յաւուրցն Գրիգորի Է, ճնշումն պապական իշխանութեան ի վերայ ժողովոց տասնպատիկ առաւելաւ, և առաւել զգալի եղև քան զամենայն ազգեցութիւն կայսերացն առաջնոց : Սմին իրի ամենայն արդարութեամբ և իրաւամբ ի ԺՉ վարուն ամբողջ կէս մասն Աւրոպայ յառաջ մատուցց զերկոսին զայստսիկ պահանջմունս՝ յորժամ րան եղև զգումարմանէ Ժողովոյ, նախ՝ զի Ժողովն մի՝ կոչեցի ի Հռոմ՝ կամ յԽտալիա, և երկրորդ՝ զի եպիսկոպոսոնք ազատ լինիցին յերդմանէ հազանդութեան պապին : Արդ Ժողովն նոր բացեալ է արդ ոչ յԽտալիա միայն, այլ և ի բունն իսկ ի Հռոմ, առցէ նա զանուանակոչութիւն վեցերորդի Լատերանեան Ժողովոյ, և անշուշտ համանման եղիցի հինգերորդի Ժողովոյն Լատերանու : Այսքան ասել շատ զրեցի. շատ իսկ ասացաւ և այն՝ թէ որպիսի և լինիցին ընթացք Ժողովոյն, սակայն անկարելի եղիցի նմա կոչիլ երբեք ստուգապէս ազատ ինչ Ժողով :

Աստուածաբանքն և ուսուցիչք եկեղեցական իրաւագիտութեան ասնն յայտնապէս, թէ առանց լիուլի ազատութեան՝ վճիռք Ժողովոյն չպարտաւորեն զոք, և այնպիսի հաւարումն մարդկան համարի սուտ ժողով : Թերևս հարկ իցէ ուղղադրել զկարծիս աստուածաբանիցն այնոցիկ և ուսուցաց իրաւանց եկեղեցւոյ :

ԵԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆԵՐ

(4) Ի թիւս Հարցն որք յայտնեցին զկարծիս իւրեանց ըզհռովմէական գերագահութենէն՝ ոչ յիշատակի այր ոմն գերահռչակ, այն է երանելին Հերոնիմոս : Եւ քանզի մարթ է կամաւոր ինչ համարել զզանցաւութիւնն զայն, ի դէպ է ասել ինչ զնմանէ աստանօր : Թուղթք նորա առ Պամաստս պապ, յամին 575, գրեալք են ընդ ազգեցութեամբ տազնապիչ համգամանաց. — քանզի նա յԱսորիս էր յայնժամ, և ամբաստանէր իրրեւ զհերձուածող, իրր զի չկամէր ի կիր արկանել զընկալեալն ի նմին Ժողովի զձեւ ասացուածոյ, երէջ Երեմիայի, փոխանակ երէջ Երեմիայի : Վասն որոյ ասէին՝ թէ Հերոնիմոս զՍարելին ունի զաղանդ : Հաւատարիմ առնէր նա պապին քաղաքաւար և զօրեղ բանիւք զհպատակութիւն իւր առ իշխանութիւն նորա. բայց անդադար պահանջէր խստիւ այնպէս բացատրել զբառսղ զայդոսիկ՝ որպէս պիտոյն էր վասն արդարացուցանելոյ զՀերոնիմոս : Հուսկ յետոյ հաւաւարապատիւ արար նա պապին զՍիւրեղ Երուսաղէմացի, որում առաջարկեաց զզաւանութիւնն իւր : Հռչակաւոր առածն Հերոնիմոսի, թէ *Inter duodecim unus eligitur, ut capite constituto schismatis tolleretur occasio*, այս ինքն «Յերկոսասանից անտի մին ընտրի, որպէս զի կարգմամբ զխոյն բարձցին պատճառք հերձուածոյ», — յստակացոյնս յայտ առնէ՝ թէ զոր գաղափար ունէին ընդ այն ժամանակս զգերագահութենէ. միայն ի յեանազոյն ժամանակս ընդարձակեցան յոյժ առաջարկութիւնքն յաղագս իշխանութեան և իրաւանց՝ զորս պարտի ունիլ գերագահութիւնն այն :

(2) *Literarischer Handweiser*, 1867, էջ 439 և ըն :

(5) Նախնիքն է Հռոմէն. Ինսպրուք, 1864:—Պապն տա-
րագէպ վարկաւ զայս Բնադրութիւնն օտարաց (մանաւանդ Ռաւ-
շէրի) և ասէ. Questo è una mortificazione per Roma, ma è
bisogno di soffrirla, affinché non si dica, che tutto sia dipen-
dente dai Gesuiti այս ինքն «Մահացուցումն իմն է այս Հռոմ-
մայ, բայց հարկ է համբերել սմին, զի մի՛ ասիցեն թէ ամե-
նայն ինչ ի ձեռս եզուիժացն է,»:

(4) Յաղութն պապին և Բնադրութեան խնամքն, տետր. Բ. ընդ-
հանդիման պապին, Վեննա, 1865:

(5) Բնադրութիւնն դատապարտէ զառաջարկութիւնն զայ-
ստիկ. «Եկեղեցին իշխանութիւն ոչ ունի ի գործ արկանելոյ
զբուռն զօրութիւն և ոչ զիշխանութիւն ինչ աշխարհական՝
ուղղակի և անուղղակի,» (Յօդ. 24):—«Բաց յիշխանութե-
նէն որ սեպհական է եպիսկոպոսութեան, զոյ և այլ իշխանու-
թիւն ժամանակաւոր (այս ինքն աշխարհական) ի քաղաքա-
կան իշխանութենէ յայտնապէս կամ լուծեամբ շնորհալ,
ուստի և յետ կոչելի՛ երբ և հաճոյ իցէ՛ ի քաղաքական իշ-
խանութենէ,» (Յօդ. 25):

(6) Գրուածն Շնէկմանի Յաղութն Էկեղեցւոյն իշխանութեան
և բոց յեռնիւնն էն Նոյն՝ տպագրեալ է Գերմաներէն ի Ֆրի-
պուրկ քաղաքի յամին 1867:—Յօդուածն Զէլէլիւնէ եղեալ
կայ ի տետրակին 1855՝ ամի ի հատորն 1:—Այլ ի յօդուա-
ծոց այնր օրագրի գտանին ի հատորն Ը:

(7) Գրուածք Կանոնիկոսին մակադրին այսպէս Juris eccle-
siastici institutiones, «Սահմանք եկեղեցական իրաւանց,» և
Izjus ecclesiasticum universum tractationes. «Ասացուածք զընդ-
հանրական իրաւանց եկեղեցւոյ,»:

(8) Յամին 1855, հաս. Ա. ասի զկրօնաբնութենէն. Un
sublime spettacolo della perfezione sociale, այս ինքն «Ասեմ
տեսարանն ընկերական կատարելութեան,»:

(9) Առաջարկութիւնն հերքեալ ի Բնադրութեան անդ
այս է. «Քահանայապետք Հռոմմայ և տիեզերական ժողովք
անցին քան զսահմանս իշխանութեան իւրեանց, և զիրաւունս

իշխանաց երկրի յափշտակեցին, (Յօդ. 25)։ ՇՈՒՍԷՐ, ի վերոյիշեալ գրուածին, էջ 65։

(10) Տես ի Տաբեւոսիւնս էկեղեցւոսն ՀՈՒՆԱԼԴՈՍԻ, հատոր Գ, էջ 483։— Վոնդակն Մարտինոսի Դ յաղագս բանադրանաց Պետրոսի Արրագոնացւոյ ասէ. «ԶԹագաւորութիւնն
 ,, Արրագոնիոյ և զայլ աշխարհս թագաւորին այնորիկ ի բաց
 ,, առեալ ըստ առաջիկայ օրինակիդ, զնա ինքն զՊետրոս արքայ
 ,, Արրագոնացւոց ի նորա թագաւորութենէն և յաշխարհացն և
 ,, յարքունական պատուոյն մերով զատալձուովս ըստ պահան-
 ,, ջնիդ արդարութեան զսկեմք, և ի զսկեմ անդ զնա թոյլ տամք
 ,, ուղղափառաց որոց և որպէս աթոռն առաքելական պատշաճ
 ,, դատեցի՝ զրաւել զաշխարհսն, պահելով զիրաւունս հռով-
 ,, մեական եկեղեցւոյ ի թագաւորութեան անդ և ի կալուածս
 ,, նորին,։— Զոր օրինակ, խնդրեաց Մարտինոս Դ, ի Վարդուէ
 Վալուա իբրեւ հարկ պապական 500 լտերս ոսկւոյ, և հրամայե-
 իաց քարոզել ընդդէմ Պետրոսի զխաչակրութիւն, և խաչակ-
 բացն այնոցիկ արար խոստումն այսպիսի (4285)։ «Ամենեցուն
 ,, հաւատացելոց ի Քրիստոս՝ որք ընդդէմ թագաւորին Արրագո-
 ,, նացւոց՝ մեղ, եկեղեցւոյ կամ արքային Սիկկիւոյ օգնական
 ,, լինիցին, եթէ նոցա վասն այնորիկ ի ճակատամարտի մեռա-
 ,, նել հասանիցէ, շնորհեմք զայն ներողութիւն մեղաց նոցա՝
 ,, զորս զղջմամբ սրտի և բերանով խոստովանիցին, և զոր սո-
 ,, վորութիւն է շնորհել երթելոցն յօժանդակութիւն երկրին
 ,, սրբոյ (այս ինքն է Պաղեստինու),։— Երժան է զիտել յայսմ
 և զայն ևս հանդամանս, զի Մարտինոս Դ հարկադրեաց զո-
 մանս յեկեղեցեացն Գերմանացւոց (ի Լիւթմիլք, ի Մէց, ի
 Վեռտէն և ի Բասիլիա) տալ Գաղղիոյ ի պէտս պատերազ-
 մին տասանորդս յամենայն եկեղեցական ստացուածոց։ Յոր-
 ժամ արքայն Հռոդուրիոս Հապսպուրկեան ուժգին զանգատ
 կալաւ ընդ այնպիսի անլուր պահանջումն, յաջորդն Մարտի-
 նոսի Անորիոս Դ խրատ ետ նմա համբերութեամբ տանել այնմ
 կարգադրութեան ի պատիւ սրբոյ աթոռոյն։ ՀՈՒՆԱԼԴՈՍ անդ
 էջ 600։

(11) ՀՌԵՆԱԼԴ. ՏԵԷԷԷ. էջ 462 :

(12) ԲՈՒՆԴԱՐԱՆՆԻ Հերբէ զառաջարկութիւնս զայս. «Եկեղեցւոյ և անձանց եկեղեցականաց ազատութիւնն ի քաղաքական իրաւանց ընկալաւ զձագումն», (Յօդ. 50) :

(13) ԲՈՒՆԴԱՐԱՆՆԻ Հերբէ զառաջարկութիւնս զայս. «Բաժանման եկեղեցւոյ յարեւելեան և յարեւմտեան՝ հոռութեան քահանայապետացն հաճոյք եղեն ձեռնտու», (Յօդ. 58) :

(14) ԲՈՒՆԴԱՐԱՆՆԻ զատապարտ թունէ զհետագայ առաջարկութիւնսդ. «Այլ ևս ի դէպ զայ մերումս դարու՝ զուղղափառ հաւատս ունել իրրեւ զմի միայն կրօն տէրութեան, և զայլ ամենայն դաւանութիւնս ի բաց մերժել», (Յօդ. 77) : Ասան որոյ գովելի է զգուշութիւնն զոր ոմանք ի կաթողիկէ անուանելոցն աշխարհաց սահմանեալ են օրինօք, զի հրաման իցէ մարդկանն զաղծելոց ի նոսա՝ ունել զգործադրութիւն սեպհական աստուածապաշտութեան իւրեանց (Յօդ. 78) :

(15) Ի վերոյիշեալ գրուածին, էջ 50 :

(16) ԱՂԱՐԱՆՆԻ, ԷԷԷԱՆՆԻ Լ ԵԷԷԷԷԷԷ, ԷԷԷ. Մոզունտիա, 1862, էջ 152 և ըն :

(17) Ի գրուածին, ԳԷԷԷԷԷԷ ԵՊ ԱՂԱՐԱՆՆԻ 1866 թի. Մոզունտիա, 1867, ԳԷ. ԺԲ :

(18) ԲՈՒՆԴԱՐԱՆՆԻ Հերբէ զայս առաջարկութիւն. «Քահանայապետն Հռովմայ կարող է և պարտի հաշտիլ և յարմարիլ ընդ յառաջագիմութեան, ընդ ազատամտութեան և ընդ արդի քաղաքականութեան», (Յօդ. 80) :

(19) Յամին 1868, հատ. Գ :

(20) Առնդակն գրեալ ի 15 Օգոստոսի 1215 ամի տակ. «Մէք զայսքանոյ չարութեան զյանդգնութիւն չկամելով պատրուակել՝ յարհամարհութիւն առաքելական աթոռոյս, ի վընաս արքունական իրաւանց, ի նախատինս անգղիական ազգին և յահագին վտանգ բովանդակ գործոյ խաչեցելոյն (վըտանգ որ մտալուտ ի վերայ հասանէր անշուշտ՝ եթէ ոչ մերովս իշխանութեամբ յետս կոչեցեալ լինէին այնոքիկ ամենայն որք յայնպիսոյ խաչապսակ թաղաւորէ բոլորովին պա-

,,Հանջեալ և ընկալեալ եղեն նաև ի կամել նորա անկորուստ
 ,,պահել զնոսին), ի կողմանէ Աստուծոյ ամենակալի Հօր և
 ,,Որդւոյ և Հօգւոյն սրբոյ, ևս և իշխանութեամբ երանելի ա-
 ,,ռաքելոց նորին Պետրոսի և Պօղոսի և մերովս իսկ, ըստ միա-
 ,,ձայն խորհրդոյ եղբարց մերոց, զայդպիսի սահմանադրութիւ-
 ,,նըդ պաշարակեմք բոլորովին և դատապարտեմք, և սպառ-
 ,,նալեօք նդովից արգելումք, զի մի՛ թագաւորն այն յանդրդ-
 ,,նեսցի պահել զնոյն, և մի՛ պարոնքն Հանգերձ գործակցօքն
 ,,իւրեանց պահանջեսցեն զպահանութիւն նորին. և զքարտէսն
 ,,զայն և զամենայն զպայմանսն որք վասն այնորիկ կամ զայն-
 ,,մանէ եղեալք են՝ սպառսպուռ չքացուցեալ անլաւեր առնեմք,
 ,,զի մի՛ երբէք ունիցին զօրութիւն ինչ կամ՝ Հաստատու-
 ,,թիւն,» Sես ի RYMER, Foedera, &c. տպ. Clarke, Հատ. Ա. էջ
 455) : — Ի նմին ժամանակի առաքէր Իննովկենտիոս թուղթ
 զգուշացուցիչ նովին ոգւով զրեալ և առ Պարոնս Անգղիացւոց .
 և քանզի նորա ոչ բնաւ ունկնդիր եղեն այնմ, արկան ընդ
 եկեղեցական նդովիւք և բանադրանօք : (Sես MATTH. Paris,
 էջ 270) :

(24) ARTAUD DE MONTOR, Պարս. պատմ. 1-ին ժ. Փա-
 րիզ, 1845. Հատ. Ա. էջ 254 :

(22) Զայսմանէ ազդարար յամին 1850 կարդինայն Շվար-
 ցեմպերկ առ Պարոն Հիւկէլ ի Փլորենտիա : Այս զրուած վա-
 ւերական անշուշտ անձանօթ է յայսկոյս Ալպեանց, վասն որոյ
 զնեմք աստանօր զհատուածն պատշաճեալ մերումս խնդրոյ .
 ,,Վառապարութիւնն պապական խոստովանի՝ զի հակառակու-
 ,,թիւնք իւր յայսմ մասին (այս ինքն ընդգէմ սահմանադրու-
 ,,թեանն Թոսկանայի որ յամին 1848) հիմնեալ են նաև ի վե-
 ,,րայ պատճառաց՝ որք առաւել սեպհականք են ինքեան : Ոչ
 ,,ունի նա բնաւ պէտս թագուցանելոյ՝ զի ստիպեալ զոլով որ-
 ,,պէս միշտն՝ ծանաչել և հրատարակել զոր և իցէ կառավա-
 ,,րութիւն խորհրդարանական իրրե ուղղակի փնասակար և խա-
 ,,լիանիչ հոգեւորական իշխանութեան, ոչ կարէ անխռով ա-
 ,,կամք տեսանել, զի տարածանին և հաստատին շուրջ զիւրև

„ ոչ միայն սահմանադրական սկզբունք՝ քարոզեալք իսկրպ-
 „ բանէ ի յեղափոխութենէն (Գաղղիոյ), այլ և երեւելի-
 „ յնէ Բեռլին, որոց աշխկանարար փոխադրականութիւնն
 „ թուի նմա նոյնպէս անխորշելի և աղետարեր, և ինչ և Լա-
 „ մառտ ասացեալ, մերս բացարձակ միապետութիւն՝ յեղեալ
 „ ի վերայ կրօնաբնութեան, սաստկազոյն զրաքննութեան,
 „ ի վերայ ճշման որոյ և իցէ մատենագրութեան, ի վերայ
 „ արտօնութեանց եկեղեցական անձանց և ինքնահաճոյ գործոց
 „ հալիսպոսաց, — ոչ կարէ տանել՝ զի գտանիցին յԽալիա
 „ այլ տէրութիւնք որք ոչ բացարձակ իշխանութեամբ կառա-
 „ վարեցին, և նամակ Շվարցէմպերկի ամբողջ տպագրեալ է
 „ յամին 1862 ի Փլորենտիա ի մատենին զոր գրեալ է Ճէննա-
 „ րէլի ընդ խորագրաւս, « Բեռլին և Բեռլին Լաւրապոս-
 „ իթնէ Լաւրապոս, » էջ 72 :

(25) Ճէննալիւլի, անդ, էջ 78 :

(24) Տես Աղբաւիտի Լաւրապոս Լաւրապոսի Պապի, Պապի, 1847, էջ 244 :

(25) Տես զբանս կոնգակին պնդիկ ի Magnum Bullar. Ro-
 man. Հատ. Ե. էջ 466 :

(26) Խալիական բնագիր թղթոյ տպագրեալ է ի Գաղղիա-
 կան մատենին, Essai sur la puissance temporelle des papes, Փա-
 րիզ, 1848, Հատ. Բ :

(27) Գրքի, Հատ. ԺԱ, էջ 406 :

(28) Տետրակ 1867 ամին, Հատ. ԺԲ. էջ 86 :

(29) Տետրակ 1868 ամին, Հատոր Գ. էջ 259 :

(50) Տետրակ 1862 ամին, Հատոր Գ. էջ 44. Soprannatu-
 rale essendo il fine, per cui Iddio conserva lo stato Romano, so-
 prannaturale in qualche modo si vedrà essere la dignità di questo
 popolo. այս ինքն « Գերբնական գոյով վախճանն՝ որոյ վասն
 „ Աստուած պահպանէ զտէրութիւն Հռոմայ, գերբնական Հա-
 „ մարելի է ըստ իմիք և զարժանաւորութիւն այնք Ժողովութեան,
 „ — որ արդեամբք ոչ զոյ ի միջի, քանզի թիւ Խալիացոց յար ի
 „ փոփոխութեան կայ, մանաւանդ եկեղեցականացն, որք երթն ի-

կեն յամենայն կողմանց թերակղզւոյն. — ուստի լոկ ունայն աստ-
ցուած է բանն (մնացեալ ի վաղ ժամանակաց, թէպէտ և մինչ-
չե ցայժմ իսկ կրկնեցի անդադար, որպէս թուի. ի պապական-
նաց անտի: Ուստի անդէն իսկ. յամէն 4626 վարժապետ հա-
մալսարանին Պատաւիոնի (Փատուայի) Քառերիոյ քահանայ
աղբ առնէր ասելով. «Թող բարձրացին Իտալացիք քան
„զազգս ամենայն ի պատճառս առանձին շնորհին ցուցելոյ նոցա
„յԱստուծոյ, քանզի զպապն պարգևեաց նոցա Աստուած միա-
„պետ հոգևոր, որ զընկենու յաթոռոց զթագաւորս հզօրս և
„զհզօրագոյն ինքնակալս, և զայլս ի տեղիս նոցա նստուցանէ,
„ի վաղնջուց ժամանակաց հեռէ մեծագօր տէրութիւնք հասու-
„ցաննն նմա զհարկ այնպիսի՝ զոր ոչ որ տեսեալ էր երբէք,
„և այս կարելի առնէ պալատականաց նորա ունել զայնպիսի
„ճոխութիւնս՝ զորս ոչ որ ինքնակալաց կարող է պարգևել » :

(51) IRENIC. CATHOL. Մոզուստիա, 1645, գլ. Զ. Quomodo
hinc infertur, nos fidem salutemque nostram ab unico tali ho-
mine suspendere et non potius ab eo, qui novit etiam per asi-
nam loquentem dirigere iter nostrum . . .

(52) Ի գործս Օգոստինոսի, հատոր Բ. էջ 640. և հա-
տ. Ժողովոյ, տպագրութիւն Լապպէի. Դ. 4478 :

(55) MABILLON, ANALECTA, Փարիզ, 1725, էջ 59 :

(34) ՊԵՏՐՈՍԻ ԴԱՄԻԱՆՈՍԻ հրատարակած մանուկք, էջ 449 :

(35) Caus. I, խնդ. 7 :

(56) Լապպէ, հատ. Ժող. Զ :

(57) Անդ :

(58) Անդ :

(59) Ընդդէմ հեղ. տպ. Փարիզ. 1565: Տես և ըն Melchior
Canus, էջ 240 :

(40) LANFRANC. DE EUCHAR. գլ. Գ :

(44) Այսու վարդապետութեամբ հնարեցաւ նոր իմն մասն
հաւատոյ. քանզի Եկեղեցին յընթացս զարուց բազմաց ոչ էր
բնաւ գիտացեալ՝ թէ ամենայն տեղափոխութիւնք եպիսկոպոսաց
կախեալ կան ըստ աստուածային օրինաց՝ զպապէն միայնոյ :

(42) Տէս ի Պոսիւէ, Ջոյտէ՝Պէն-Յայտարարութեան, ի գործան, Հատ. ԺԸ :

(43) Զայսմանէ Գերմանացին Տէնցինկէր ի գիրսն, Առ-ջ-նորք նշանակոց և սահմանոց, տպ. ի Վերցպուրկ, 1854. էջ 200 : Տէնցինկէր առ ի ծածկելոյ ըստ մասին վկատարեալ վարդապետական նկարագիր այնր նշանաւոր կոնգակի, ի բաց թողեալ է զառաջին մասն նորին՝ յազազս Երրորդութեան և յազազս մարդեղութեան Բանին, որ գտանի ի Տարեգիրս Հռենալոսի յամն 1459 :

(44) Իբր՝ զի ըստ կարծեացն Ածծողինայ՝ թէ յորժամ հակառակորդքն սկսանիցին առիթ առնուլ աստի ասելոյ՝ թէ «Պապն ի բացատրել անդիւրում զսուրբ գիրս՝ կարող է անկանել ի մոլորութիւն», (Papa potest falli in exponenda ecclesiae I. Scriptura). մէք պարտիմք ասել՝ թէ նա արդարև մոլորեցաւ ոչ «միայն ի բացատրել անդ զսուրբ գիրս, այլ և ի փոխելն բազում ինչ յոռեցոյն», (Non solum in exponendo, sed in ea multa perperam mutando). Տես զառաջարկութեանն է ինքիք երանադոց. ման իորդիւնէն Բելլարմինսէ. տպ. ի Ֆերրարա, 1764, էջ 40 :

(45) Տէս զգրուածն Օգոստինոսի, Յառաջ Միլլոն-Պէն-ընդրէ՝ Դանդեմնոյ, տպ. ի Բենեդիկտեանց. Հատոր Թ. էջ 98 — 111 : Զատագովքն պապական անսխալութեան չգիտեն թէ զիւրդ կարող իցեն ճողոպրել զանձինս յայսմ զժուարութենէ : Օրսի պախարակէ զՕգոստինոս, և Բելլարմինոս ի կարծիս լինի՝ թէ գուցէ վարդապետն այն Եկեղեցւոյ ստեալ իցէ :

(46) EPISTOLAE PONTIF. տպ. Constant. էջ 448 :

(47) Անդ, էջ 679 :

(48) Ճառ ՃԼԱ, տպ. Անտուերպ. Հտ. Ե :

(49) Ընդդէմ թղթ. Պնդագ. Գ :

(50) Լեւոնի եպիսկոպոսի առ եպիսկոպոսունս Գաղղիացւոց, առ ՄԱՆՍԵԱՅ, Պար. Ժ. Ժ. Զ. 184 :

(51) Թուղթ առ Եւտիքիոս պատր. տէս DEMARCA, Dissertationes, Փարիզ, 1669, էջ 45 :

(52) ՄԱՆՍԻ, Պար. Ժ. Ժ. Ժ. 415 :

(53) EPIST. PONTIF. տպ. Constant. էջ 1013. Non sumus jamzissum typhum passuri, այսինքն է «Ոչ ևս հանգուրժեսցուք այսմ ըռնութեան»,

(54) ՄԱՆՍԻ, Պատմ. Ժողով. Գ. 566:

(55) ՄԱՆՍԻ, Ժողով. Գ. 4296:

(56) Վեցերորդ կանոն Ժողովոյն Նիկիոյ ընծայէ եպիսկոպոսացն Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքայ զնոյն իրաւունս ի վերայ եկեղեցեաց վիճակացն իւրեանց՝ զորս ունի ամրոն Հռովմայ ի վերայ միւր մասին Իտալական եկեղեցւոյն:

(57) Գիրք Ե. Բռնագ. 48 — Յիշմանէս, և գիրք Ե. Բռնագ. 50 — Երգիւն:

(58) Տես ի վայր զՀռակաւոր խարդախանս վկայութեան Կիրարանոսի ի գիրս Նորա՝ որ Յաւագն Միւսթեան Եկեղեցւոյ:

(59) Մեծն Բարսեղ (ի Գործն, տպ. Բենեդ., Գ. 504) սաստկագոյն բանիւք յայտ արար զարհամարհանս իւր անթուղթս պապից ամբարտաւանցն այնոցն և Գործն արեւոյեաց, որք Կոստնի Ժողովն զմուրաւանքն հասարակել: Եթէ թուղթը նոցա յերկնից իսկ անկանէին ասէ, սակայն և յայնժամ ևս ոչ ընդունէի զնոսին: Եւ ընդ այս էր զայրոյթն Բարսղի, զի պապըն պաշտպան կայր Մարկեղոսի, որ նորոգեաց զմուրաւթիւն Սարկի, և զի ի Հռովմ պատճառս տպին սաստկանալոյ խռովութեան եկեղեցւոյն Անտիոքացւոց:

(60) Գեննաղիոս, որ զոգցես ժամանակակից է Նորա, և հնագոյն զրչագիրք յայտնապէս ցուցանեն զի նա է հեղինակ այնր զրուածոյ: Տես BENNETTIS, Privilegia R. P. vindicata, Հռովմ. 1756. Հտ. Բ., 274:

(61) Թռնագ. Ժ. Գ. Ի Գործն. տպ. Անտուերպ. Բ. 69:

(62) ՄԱՆՍԻ, Պատմ. Ժողով. Թ. 746:

(63) ՄԱՆՍԻ, Ժողով. Թ. 752:

(64) Երանոս, Հիւպպոդիտոս, Եպիփան, Օգոստինոս, Ղևոնդիոս և Տիմոթէոս թողեալ են մեզ զպատմութիւնս ամենայն այնպիսի աղանդոց և հերետիկոսութեանց, որոց թիւըն հասանէր մինչև ցումսուն:

(65) Ի զուր է ուրեմն Տէօլլինկերի ջանալն ի գրուածին իւրում Բրիտանիան և Եկեղեցին, էջ 50, բացատրել թէ ի կիրառութեան բառից Աստուածաշնչին խտիր իմն կայ ընդ իշխանութիւնն Կաթոլիկական, և ընդ իշխանութիւնն Կաթոլիկ և Եկեղեցի, և թէ առաջինն իշխանութեանցը տարածանի ի վերայ Համօրէն Եկեղեցւոյ և անցեալ է ի յաջորդս առաքելոյն Պետրոսի: Այս մեկնութիւն Հակառակ է վարդապետութեան Հարց և աւանդութեան Եկեղեցւոյ:

(66) CONCIL. GALL. տպ. Sismond. Բ. 236:

(67) Յետ Եօթներորդի դարուն՝ ըստ բանից Գրիգորի մեծի վախճանելոյ յամին (604), ոչ ևս գոն Հարք Եկեղեցւոյ:

(68) Թադէ Առաքել, ի տպագրութիւն կոնգակագրոց ի ձեռն Հիմաքիոսի. էջ 479 և 206: Նոյնպիսի ինչ զնի և ի բերանս Մարկոսի և Փելլիքսի Ա, բանիւք որ ի փոխ առեալ են ի թղթոյն Աղաթոնի:

(69) Զորօրինակ Աւրթէր, Ֆիլիփս, Շուլթէ, Փաշմանս, որպէս և Տէօլլինկէր Եկեղեցական պատմութեան իւրում, Հատոր Բ. 44 — 45. Թէպէտ և սա այնպիսի փաստս ի մէջ բերէ՝ որք ցուցանեն թէ ոչ ըստ բաւականին տեղեակ էր նա Առնդակագրոցն:

(70) Քսաներորդ Եօթներորդ կանոն Ժողովոյն Քաղկեդոնի խօսի զբողոքանաց առ առաջնորդ վիճակին, այսինքն է առ մի դք յարևելեան պատրիարքաց, և ոչ ընաւ առ քաղաքական փոխարքայ դք՝ որպէս կարծէ Պաքսման ի դիրսն որ Յաղաթապետութեան պապից (Բ. 45): Բացատրութիւն պապին՝ թէ ընդ միաւորական թուոյ բառիս վիճակ պարտ է իմանալ բաղմաւորակի շէնքից (dioceseseon), և թէ բանիւն այնու յինքն լինի ակնարկութիւն, և ոչ իսկ արժանի պատասխանեց թուեցաւ ի Ա. Պօլիս:

(71) ՄԱՆՍԻ, Պր. Ժողով. ԺԵ, 202, 688. 694:

(72) ՄԱՆՍԻ Պր. Ժողով. ԺԵ, 695:

(73) HARDOUIN, Concil. Ե. 574:

(74) Իմաստք Հռոմէական Անսելմոսի ծանօթ են մեզ ի զըլ-
խակարգութեանցն ի Spicilegium Rom. տպ. Maj. 2. ի գրոցն
Անտոնիոսի Ագոստինոսի, Epitome juris pontificii, Փարիզ,
1644, և ի վկայութեանցն Փիթուի ի Գրքաւանան, տպ. Փա-
րիզ, 1686 :

(75) Ի Nova Patrum bibliotheca, տպ. Maj. Է, 3, 48 :

(76) Իւոն Շարժրեցի ժամանակակից կարգինալին Գրի-
գորի ոչ է գոգցես Համարելի ի շարս Գրիգորեան կանոնադի-
տացն : Թէպէտ և նա ևս ի հաւաքմունս իւր զհետ երթայ
սուտանունն Իօրիգորի և Անսելմոսի, բայց ի զխաւոր յօդուա-
ծըս ինչ բանիցն դարձեալ պինդ ունի զնախնի իրաւունս Եկե-
ղեցւոյ :

(77) Հայեցեալ յիրս անցելոց ժամանակաց և ի հետաւոր
աշխարհս և ազինս :

(78) Տես զԵրեմիայի Երեմիայի ի տպ. Պոնիթուսի, ի
Monumenta Gregoriana, էջ 596 :

(79) Նա ի վկայութիւն ի մեջ բերէր զգրուած ինչ կեղծ
Համարեալ և հնարեալ յՕթէօն քաղաքի, զոր ի քնին առ-
նու Լօնուա (ի Գրքաւ, Ե, 445) :

(80) Պնդէ Տէօլինկէր, բայց ընդ վայր, թէ Գրիգորի ոչ
կրրէք պինդ կալեալ իցէ զպարզեաւորութիւնն զայն (Papst-
fabeln, էջ 84) :

(81) Տես GIESEBRECHT, Օրէնսդրոշմն Հռոմէական Եկե-
ղեցւոյ. Սիւնիք, 1866, յորում հաւաստեալ է զի Երեմիայի
Երեմիայի այնպիսի գործ են նորին իսկ Գրիգորի :

(82) REGISTR. տպ. Jaffe, էջ 457 :

(83) CAPP. ANGILRAMNI, զԼ. վերջին, էջ 769, տպ. Hin-
schius :

(84) Կրօնաւորն Պետնոլտ ունի արդէն ի զիրս իւրոյ 2-
րդ-դրոշմնն Երեմիայի հիշմունքաց զայս կեղծ սահմանադրու-
թիւն մակազրի « Սահմանք առաքելական Պետնոլտ » :

(85) ՍՈՒՏՆ ԻՍԻԿՈՐ, տպ. Hinschius, էջ 464 :

(86) MONUM. Gregor. տպ. Jaffe, էջ 455 :

(87) Sbo GALLANDII Sylloge, P. 743. և և Անսելմոս և Պոնիցոյի ի Spicileg. Rom. և ի Nova Patr.-Bibl. և Պոնիցոյի Պրիզորի :

(88) Սա առաջին գտաւ ի պապս ի փոխել զԹագաւորս և արձակել զհպատակս նոցին յերզմանէ հաւատարմութեան առ նոսա :

(89) Տես զճառն առ ՄԱՆՍԵԱՅ, պր. Ժ. Ի 556. «Զի եթէ կարող էք յերկինս կապել և արձակել, կարէք և յերկրի զկայսերութիւնս . . . և զամենայն մարդկան ստացուածս ըստ արժանեացն առնուլ յուսմէ՝ և իցէ և տալ ում և կամիցիք» :

(90) ՄԱՆՍԻ, ԺԵ, 213 :

(91) «Շատ իսկ յայտնապէս ցուցանի՝ զի աշխարհական , իշխանութիւնն ոչ կապել կարէ զքահանայապետն և ոչ արձակել . քանզի յայտ իսկ է զի բարեպաշտ աբքայն Աստուան , զիմնոս զնա Աստուած կոչեաց, և աներկբայ իմն է՝ թէ Աստուծոյ դատիլ ի մարդկանէ անհնար է , (Quem constat a pio principe Constantino Deum appellatum, nec posse Deum ab hominibus judicari manifestum est.) :

(92) ԼԱՊՊԵ, Ժ. Զ. 580 :

(93) Այսու խարդախեալ ձեռով էանց կոնդակն այն նախ ի Պոնիցոյի կարդինալին Պրիզորի, ապա ի Հռոմէ Իսիդորի, և այնուհետեւ հարկաւ իմն ի կոնդակն Գրատիանոսի (DIST. 49. զԼ. Բ.) :

(94) Որպէս ի մէջ բերէ Փիթու ի տպագրութեան Գրատիանոսի :

(95) Վերնագիր կանոնին Գրատիանոսի ասէ. «Ընդ կանոնական գիրս հաշուին թուղթք կամ վճիռք կոնդակաց» . Inter canonicas scripturas decretales epistolae enumerantur .

(96) JURRECREMATA, Summa de ecclesia, մասն Բ. CAJETANUS, De primatu Rom. Ecclesiae, զԼ. Ժ. Գ. Սպանիացի աստուածաբանն Արիմնոս Տէ Բասթրոյ զբովանդակ խարդախեալ հատուածն մանր բացատրեալ է ի մատենին իւրում Ընդդէմ Փարիզ, 1865 :

(97) Թ. 24, առ Եաֆֆէի, էջ 463 :

(98) Այդու պայմանաւ պատասխարէր նա զանձն իւր ընդ-
դէմ այնր զիպաց՝ որով բազում անգամ անարժանագոյնքն ի
մարդկանէ, որպիսի էին Յովհաննէս ԺԲ և Բենեդիկտոս Թ,
բազմէին յաթոռն Պապական :

(99) Տես BONIZO, ի Nova Patrum Biblioth. տպ. Maj. Է. 5, 37 :

(400) SCHELSTRATE, ANTIQUIT. ILLUSTR. Ա. 436, ի մէջ
բերէ զբանդ յԱնսելմոսէ :

(404) Առասպելս այս հակառակ ելանէ նաև Պապական
Գաւազանագրոցն ընդ ամենայն տեղիս հռչակելոյ :

(402) Ասէ Սոկրատ յօթներորդ զիրան, զլուի Բ. «Ա-
թոռն Հռովմայ հանգոյն աթոռոյն Աղեքսանդրիոյ վաղ ու-
րեմն անցեալ է ի սրբութենէ (կամ ի քահանայութենէ) ի
տիրապետութիւն իրական» :

(405) HIST. TRIPART. զիրք Գ. զլ. 9 :

(404) Զայսոցիկ և զայլ բազում խարդախանաց տես BE-
RARDI, GRATIANI CANONES, Բ. 489 :

(403) Զարգիւն. Յայտար. մասն Ա. զիրք Գ :

(406) Իւսն և Գրատիանոս, ըստ ձախողակ բաղդին Եւրոպայ,
դասեցին զայս բան ի շարս եկեղեցական իրաւագիտութեան :

(407) Յայս կարծիս են Անսելմոս, կարգինայն Գրիգոր և
Գրատիանոս :

(408) ՄԱՆՍԻ ԺՈՂ. Է. 444 :

(409) APPEND. AD EPP. PONTIFF. ROM. տպ. Constant. էջ 58 :

(410) ՄԱՆՍԻ, Ը. 34 :

(411) Պատմութիւնքն այնոքիկ ստեցան յարդի քննաբա-
նից, ևս և ի հռովմէական քննաբանութենէն յոր ձեռն ար-
կին Օրսի, Բաբելորդ, Ռուինարդ, Սաքքարէլի և այլք :

(412) Զայս դիտողութիւն առնէ Դիոնիսիոս փոքրն ի յա-
ռաջարանին առ երկրորդ հրատարակութիւն իւրոցն կանոնա-
գրոցն, զոր պատրաստեալ էր ըստ հրամանի պապին Որմզդի :
Յառաջարանս այս տպագրեալ է ի թղթին ԱՆՏԻՈՒՄ առ Յա-
կոր Մոսելլի, ի Փարմա, 4802, յէջ 66 : Յայտ է անտի՝ զի

վէճ էր տակաւին զՆիկիական կանոնաց, և ոմանք կամէին փոխանակել ընդ այնոցիկ եկեղեցական կանոնաց (ղլխաւորապէս զվեցերորդն) այլովք : Յայս ակնարկեն վերջիշեալ վճիռք Սեղբեսարոսի և Ժողովոյ նորա :

(145) Տես զժանութութիւնս Ռիկոյի, Բալուզիոսի և Քրուսայնկերի ի մատենագրութիւնս Սիպրիանոսի Տրատարակեալս ի նոցանէ :

(146) Յետ ժամանակաց՝ յորժամ Մանուկիոս (յամին 4565) Տրատարակեաց ի Հռովմ՝ զշարագրածս Սիպրիանոսի, յաւելեալ բանքդ ըստ Տրամանի քննչաց նոյնպէս պահեցան, թէպէտ և ի զրչագիրս չկային : Նոյն անցք անցին և ընդ Փարիզեան տպագրութիւնն Բալուզիոսի՝ զօրութեամբ Տրամանի կարդինային Ֆլէօրեայ : Զմանրամասն պատմութիւն իրացս տես ի CHINIAU, Histoire des Capitulaires, Փարիզ 1772, էջ 226 : Ոստիկան կարդինալն կազմեաց յանձնաժողով մի աստուածաբանից՝ առ ի քննել թէ հարկ իցէ վերստին դնել ի բնագրին զյաւելուածսն ի բաց թողեալս ի Բալուզիոսէ : Այլ զի կարդինալ էր Ֆլէօրի, և չկամէր վէճս յարուցանել ընդ տէրութիւնն և ընդ Հռովմ, հարկ եղև պահել զյաւելուածն. զի եթէ ի բաց թողեալ լինէր յաւելուածն Տրամանաւ ոստիկանին, համարէր այն իրրև անարգութիւն իմն հռովմեական նախապատուութեան : — Յայտ իսկ է՝ զի յայլ ամենայն քրննարանական տպագրութեանց Սիպրիանոսի ի բաց թողեալ են այնպիսի յաւելուածք :

(147) Այն է կոչեցեայն Լատիններէն Liber pontificalis, զոր սուտանունն Առաքանիս ոմն մատենագիր միջին դարուց ի մէջ բերէ՝ իրրև զգործ Պամասոսի պապին :

(148) Սա զհամառօտագոյն բնագիր 550 ամին Տրատարակեաց ընդ նորոյն ընդարձակելոյ ի յետնոց, տես զնորա Հաւիտ-Քիւնն շէֆեր-Յոյն Հաւիտ, 1695, Ա. 402 — 495 :

(149) Տես զմանրակրկիտ վերլուծութիւն զրուածոյն ի PIER, Einleitung in die monumentale Théologie, Սթա, 1867, էջ 545 — 549 :

(148) Միայն կարգադրութիւնս արարողութեանց է տեսանել ի նոսա, և այն հանգամանք՝ զոր ստէպ ի դէմս ածեն՝ թէ պապքն բաժանէին զԺողովրդապետութիւնս և կարգէին զաստիճանս հռովմեական կղերին։ — Ասացուածս «Արար կարգադրութիւն զամենայն Եկեղեցւոյ», կրկնի գրեթէ յամենայն էջս մատենին, բայց ոչ ուրիւր յիշատակի՝ թէ զի՞նչ էին կարգադրութիւնքն այնոքիկ, իսկ կարգքն եղեալք զարարողութեանց միշտ յանուանէ յիշատակին։

(149) Տիրէմոնտ, և մանաւանդ Վոստանդ, զբանս Պապական Գաւազանագրոցն արկին ընդ ուսումնական քննութեամբ, և ցուցին զահագին անյարմարութիւնս ժամանակացն, այնպէս զի ոչ է հնար երկբայել ընդ ստայօզն լինել նոցին։ Առ հասարակ յայտնի է ի նոսա խաբէութիւն և նենգագործութիւն կամաւոր։ Առաջին ցուցակն Լիբերեան հասանէ ի Ռամասոս, և թուի գրեալ իսկզբան վեցերորդի դարուն։ Յայտ իսկ է զի հեղինակն ոչ ունէր ի ձեռին զնիւթ ոչ ի պատմութեանց և ոչ ի վաւերական թղթոց։ Ի կազմութիւն այնր ցուցակի հնարեալ են կրկին թուղթք Ռամասոսի և Հերոնիմոսի, յորոց եւրեւ՝ որպէս թէ Ռամասոս ի խնդրոյ Հերոնիմոսի հաւաքեաց զամենայն զիտելիս զկենսագրութեանց պապիցն և առաքեաց առ նա։ Յերկրորդումն ցուցակագրութեան, որ քսան ամօք զկնի առաջնոյն յօրինեալ է (յամին իրր 336) կարգ պապիցն իջանէ ի Ռամասոսէ մինչև ցՓելիքս Դ։ Այս մասն՝ սկսեալ յամեն 440, արգարե պատմական է, բայց դարձեալ բերէ յինքեան զկնիք շահասիրութեանցն Հռովմայ, և լի է կամաւոր ստայօդ տեղեկութեամբք։

(120) Ընդ անուամբ արեֆրեան հասարակ ոչ է պարտ իմանալ զԳաղղիա, զՍպանիա և զայլս, այլ զԼոմպարտիա, զՎենետիկ և զԻստորիա։

(124) Զէ հնար խոհական մտօք երկբայել ընդ այս՝ թէ Պապական կոստանդնուպէ յօդեալ է ի Հռովմայեցեաց։ Զայս յայտնապէս տեսեալ և եզուիթն Գանթէլ, համարի թէ յօրինող նորին էր կէս սարկաւազն Հռովմայ Յովհաննէս,

որպէս ասէ ի գիրսն, *Historia Metropolitanarum Urbium*, էջ 496: Երբեակ նպատակք էին զրուածոյն, այս ինքն Լոնգորարդացիք՝ որք սպառնային առնուլ զՀռովմ. Յոյնք՝ որք ոչ կամէին ընդունել զիշխանութիւն ակթոսոյն Հռովմայ ի վերայ Եկեղեցւոյն իւրեանց, և Փրանկք: Եզուիթքն ԶԷԷԷԷ-յի ջանահար եղեն ցուցանել՝ թէ յօրինող զրուածոյն իցէ Փրանկ ոմն, իրր զի Ենէաս Փարիզացի և Ադոն Անննացի յիշատակ առնեն պարգևին ի Թ դարու. բայց տկարութիւն պատճառաց նոցա ինքնին իսկ քաջայայտ է: Պ-բէն և Հռովմական թուղթք այնր ժամանակի, և յանուանէ Սահմանադրութիւն Պաւլի (Constitutum Pauli I.) նոյնպէս և հնարեալքն ընդ նմին (յամին 733 կամ 734) Թ-բէն Երէյն Պետրոսի (Epistola Sancti Petri) բողոքովին համանմանք են իրերաց՝ թէ ըստ ոճոյն և թէ ըստ իմաստիցն: — Ասացուածն Յօրէնաճառութիւն Հրեմէլաց (Concinnatio luminarium) որ գտանի միայն ի թուղթս պապից, և ի սահմանադրութեան Պօղոսի և ի Պ-բէն, և այլ ոչ ուրիք, շատ իսկ ցուցանեն զձեռն Հռովմէական: Ձևք նոյովից և սպառնալիք տանջանացն դժոխոց ըստ ամենայնի այնպիսիք են՝ որպէս և ի Սահմանադրութիւնսն և ի թուղթն Պետրոսի: ԶՀռովմէական ծագումն յայտ առնէ և բառս SATRAPAE, Ս-դր-աթ (կամ նախարարք) որ օտար է ամենեւին յարեմոնեան լեզուաց, և գտանի միայն ի Պ-բէն և ի թուղթս պապից: ՏԵՍ CENNI, MONUMENTA DOMINAT. PONTIF. Ա. 434:

(422) Ի Մատենին պապից ասի. «Exarchatum Ravennae et reipublicae jura seu loca reddere». Տես LECOINTE. ANNALES ECCLES. տպ. ի Ֆրանքք. Ե. 424: — Ըստ այսմ՝ զրի և ի թրղթին Ստեփանոսի պապին. «Per donationis paginam—civitates et loca . . . restituenda confirmastis». Եւ այս բանք ստէպ կրկին ի լինել խօսից զկուսակալութենէն և զՊենտապոլիսայ:

(423) Յիշատակի այս միշտ ի թուղթս պապից՝ յաղաւանսն և ի պահանջողականս՝ իրր և զխաւոր պատճառս ի ձեռքս բերելոյ դաւառաց և աշխարհաց:

(124) Տես զԲենեդիկտեանցն Պատմութիւնն Գաղաթիւն, Գ. 5 :

(125) Ընկալեալ է այն և ի պաշտօնական հաւաքումն Վարդինեան մատենին (Codex Carolinus): Տես CENNI, Ա. Պ. Ա. 450 :

(126) Յայտ է այս ի հաշուոց և ի ցուցակաց Մատենին պապից, և ի ծանօթութենէն Լեոնի Ոստիացւոյ: Տես LE-COINTE, Ե. 484, և MOCK, de Donatione a Carolo M. oblata, էջ 8, և որ զկնի :

(127) Liber pontificalis, տպ. Vignoli, Բ. 495 :

(128) «Պատմ. յարաբերութեանց կայսերացն և պապից», (գերմ.) Ա. 565 :

(129) «Հետազօտութիւնք ի վերայ պատմ. Գերմանիոյ», (գերմ.) Ա. 469, ևս և «Տարեգրութիւնք», Ա. 454 :

(150) «Քաղաքականութիւն պապից», (գերմ.) 277 :

(151) Տես FANTUZZI, Monumenti Ravennati, Զ. 264, և TROYA, Codice diplom. Longobardico, տպ. ի Նափոլի, 4854, Գ. 305 և որ զկնի: Ինքն Թուոյա վաւերական համարի զգրուածքն զայն, և զարմանք են՝ զի այր այնպէս հմուտ հնութեանց ժամանակին զայս օրինակ ի պատրանս իցէ ըմբռնեալ :

(152) Ասեն՝ թէ գրեալ էր այն վասն առաջարկելոյ միումն ի Վարդովինեանց հետադայ ժամանակաց իրրև հրովարտակ Պիպինոսի: Յայտնի իմն է՝ զի սահմանեալ էր այն վասն աւաց և ականջաց միոյ ուրուք յարքայիցն Փրանկաց, և քանզի յիշատակութիւնն՝ թէ ի վերոյիշեալ նահանգն Պիպինոս ոչ ևս պահէ անձին իւրում իշխանութիւն ինչ յետ ձեւանալոյ կայսերութեանն՝ թափուր մնայր յորմէ՝ և իցէ նպատակէ, հարկ լինի և մեզ զկայ առեալ դադարել ի Վարդոս և յամն 774, և զտութեամբ յիշատակեալն անուն պապին ընծայել տգէտ ընդօրինակողին, որ կեցեալ իցէ յապա ժամանակս :

(155) Մեծ մասն գիտնոց, որպիսի են Փաճճի, Մուրաթո-րի, Պէրէթթա, Լը Պրէր, Փէրց, Կրէկորովիուս, Պաքսման, և նորադոյնն քան զնոսա հմուտ դաշնագրութեանց Վարդովին-

կեան ժամանակին Ձիքէլ, բոլորովին ստացօղս համարին զնոսին, մինչդեռ Մարինի (Nuovo Esame, և ըն, տպ. ի Հռոմ, 1822) և Կֆրէճրէր ջատագովեն զվաւերականութիւն նոցին :

(154) Թուղթք, Ա. 29 :

(155) Sbu WATTERICH, Vitae pontif. Ա. 55 : HEFELE, Concil.—Պատմ. Դ. 580 . Զէմբ. Ա. 255 :

(156) Sbu Leo Cassinensis, ի PERTZ, Monum. Germ. Թ. 758 : — Լիգուրիայն անշուշտ կոմսութիւնքն են Լոմպարտիոյ՝ որ անկ էին Մաթիլտայ :

(157) Թուղթք, Ը 8, 26 :

(158) Թուղթք, Ը. 25 :

(159) Le Grotte vaticane, Հռոմ, 1659, էջ 505 — 510 : — Անգաոն ի Ժ դարէ և այսր հնարեցան ի Հռոմ բազմութիւ կեղծ պատմութիւնք, որպէս յայտ առնեն և զրուածքն զեկեղեցեաց ինչ Հռոմնայ : Առաջինն ի զրուածոց անտի, այն իսկ է զրեալն յամին 570, զոր հրատարակէ Մաոնիի (Papiri diplomatici, Հռոմ, 1805) կեղծ է : Sbu JAFFE, Regesta, էջ 956 :

(140) Dist. 49. e. 5 :

(144) Dist. 22. 6 : Ուղղագրիւքն Հռոմնայեցիք ի տեղի Գրատիանոսեան խորդախանացն Լատին բառիցս non tamen, (այս ինքն ունի), որ ընդ ամն 400 կացեալ էին յանդորու, եղին nec non (որ է և և) :

(142) Անսելմոս և Աստուածաբան անգոր համարեցան ըզկոնդակ նիկողոյսի Բ զընտրութենէ պապին և զիրաւանց թագաւորին հաստատելոյ զայն. իբր զի իրաւունքն սահմանեալք ի հնդից պատրիարքաց (ի Բագկեղոն) չկամէին առնուլ փոխփոխութիւն ի ձեռն միոյ ուրուք ի նոցանէ :

(145) Մեծ Դեռ (Լատիններէն mare magnum) կոչեցան յեռ ժամանակաց բազմութիւ արտօնութիւնքն՝ զորս ետուն պապքն կարգի Մուրացիկ կրօնաւորաց :

(144) LE QUIEN, Oriens christianus, Ա. 96-98. Բ. 24-25 :

(145) Caus. 7, qu. 34 :

(146) Caus. 28, qu. 4, 5, 6:

(147) Caus. 23, 5, 7:

(148) Caus. 4, qu. 1, 2: Ամենայն հերետիկոսութիւն համարալ լինէր յանցանք արժանի մահու:

(149) Caus. 25, qu. 11, 12, 16:

(150) RAYNALE. յամին 1459. 57:

(151) Decretum et jus romanum. Տէս BÖHMER, Diss. de decret. Grat. որ կայ ի գլուխ մատենի նորա Corpus jur. can. մասն ժե:

(152) Այսպէս ասեն Աղեքսանդր Գ և Կղեմէս Գ. իսկ Իննովկենտիոս Գ ի բերելն վկայութիւն ի Գրատիանոսէ՝ ասէ թէ «Գրի ի մատենին վճռոց», in Corpore decretorum.

(153) Թուղթ առ Յովհ. արքայ Անգլ. ի RYMER - CLARKE, Foedera regum Angliae, Ա. 449. «Սահմանեցաւ քահանայութիւն յաստուածային կարգադրութենէ, իսկ թագաւորութիւն ի մարդկային յաւիշտակութենէ», և ըն:

(154) Ի թուղթսն, գիրք Ը. թուղթ 24. «Ո՞վ որ ոչ զիտիցէ, զի թագաւորք և իշխանք յայնցանէ առեալ են սկիզբն, որք զԱստուած անգիտանալով ամբարտաւանութեամբ, յափրշտակութեամբ, նենգութեամբ, սպանութեամբ, և համառօտ՝ համօրէն ամենայն եղիոնագործութեամբք, այս ինքն է զբրդմամբ իշխանին աշխարհիս պսորիկ սատանայի՝ տիրապետն կոյր ցանկութեամբ և անտանելի զոռոգութեամբ»,:

(155) Յուլիան Էպիք. գլ. ԼԴ:

(156) Այսպէս կանոնադէտն Յովհաննէս Աստուծոյ (de Deo) գրէ և հերքէ զառաջիկայսգ յամին իբր 1243. «Յուլանն օրէնք ասեն՝ թէ ի Հռոմի՝ չգործի սիմոնիականութիւն», Յուլիան Էպիք. գլ. ԼԴ: Տես Excerpta զՏեա Theodori Poenitentiale, տպ. Petit, ի Փարիզ, 167: — Բազում և ընդ երկար վէճք լեալ են զայսմանէ:

(157) Այսպէս ի բաց եթող նա զբառս օրինացն Թէոդոսի կայսեր՝ որ յաղագս ազատութեանց ամփոփելոց միայն ի սոսկ եկեղեցական խնդիրս, որով բոլորովն աշխարհեաց զօ-

րէնս. (Caus. 11, qu. 1, can. 5). Նոյնպէս փոխանաց անդ և զբառքս, Sine scientia Pontificis, (այս ինքն առանց քիւրանքեան փանայաւորին) ի բառքս Sine licentia, առանց աշտարակեան կամ Եպիսկոպոսեան, որով զերագոյն իշխանութիւնն ի վերայ կըրբիկոսաց ազատանայր յիշխանութենէ եպիսկոպոսաց :

(158) ՎՃԻՈ De judic. զԼ. 4, 8, 10, և de foro compet. զԼ. 4, 2, qu. 12, 15 :

(159) ՎՃԻՈՆ Per Venerabilem qui filiisint legitimi, 4, 17 :

(160) Pastor acternus, ի HARDOUIN, Concil. 18 1826 :

(164) Զօրինակդ զայդ երկոցուն լուսաւորաց ի կիրարկեալ էր արդէն ի նոյն միտս Գրիգոր Է ի թղթին խրում՝ առ Գուլիէրմոս արքայ :

(162) ԻՆՆՈՎԱԿԵՆՏԻՈՍ Գ, ի զԼԵԽ 6 de majoritat. et obed. D. 4, 55 :

(165) ՎԿայութիւնն de quocumque peccato corripere quemlibet christianum, այս ինքն է «Յաղագս որոնց և իցէ մեղաց կշտամբել զքրիստոնեայն», ընծայի պապին. De judic. 2, 1 :

(164) BOUQUET, Scriptor. rer. Gallic. Ժ. 1089 :

(165) Ի HUILLARD BRÉHOLLES, Codex dipl. Frieder. II, Գ. 924. «Որպէս զի ընդ ամենայն աշխարհ զիրաց ընկալցի և զմարմնոց իշխանութիւն», :

(166) Comment. in Decretales, տպ. ի Ֆրանքֆ. 1570. Թ. 555 :— Իննովկենտիոս գրեալ է զայս մինչդեռ պապն էր : Առն աշխարհական բաւական է զիտել, ասէ նա, թէ է Աստուած՝ որ վարձահատոյց լինի ընդ բարւոյ. յայլումն ամենայնի պարտի հաւատալ այնմ՝ զոր ինչ եկեղեցին համարի ճշմարիտ գոյ :— Եպիսկոպոսունք և խոստովանահարք պարտին քաջ զիտել զլօգուածս Գործոց առաքելոցն. այլք յեկեղեցականաց կարող են զիտել նոյնչափ՝ որչափ և աշխարհականքն, և բաց յայնմանէ զայս ևս՝ թէ որք հաղորդին յեկեղեցւոյ՝ հաղորդին մարմնոյն Քրիստոսի : Աստի զհետ զայ բնականապէս՝ թէ արգելեալ է աշխարհականաց ընթեռնուլ զԱստուածաշունչն ի ընդ ազգային լեզու խորանց, և խօսակից լինել իրերաց հրա-

պարակաւ. և առանձինն զիրաց հաւատոյ: Սոնդակն Աղեքսանդրի Դ լանադրանս դնէ այնպիսեացն սակս պսորիկ. և յետ զամ մի մնալոյ նոցա ընդ բանադրանօք՝ մարթ է ձգել զնոսա յատեան կրօնաքննութեան: (Sext. Decr. 5, 2:

(167) Որպէս մարթ է տեսանել ի յիշատակարանս Գաղղիացւոցն իրաւագիտաց և աստուածաբանից՝ զոր ի մէջ բերէ Տիւփիյի:

(168) Clementina, de jurejurando, էջ 4058, տպ. Boehmer.

(169) Իննովկենտիոս Գ, .գիրք Բ, 209, առ Պատրիարքն Սոսա. *Dominus Petro non solum uniuersam ecclesiam. sed totum reliquit seculum gubernandum* .

(170) Տես, օրինակի աղագաւ, JOHANN. SARISB. Op. տպ. Giles, Գ. 554. — POLYCRAT. 5, 16. Ita! debacchantur ac si ad Ecclesiam flagellandam egressus sit Satan a focie Domini. այս ինքն «Այնպէս տաքնապին՝ որպէս թէ ի հարուածել զԵկեղեցի ելեալ իցէ սատանայ յերեսաց Տեառն. PETRI BLESSENSIS Epist. առ Բարոնիոսի յամն 1195:

(171) Զոր օրինակ Իննովկենտիոս Գ, կամ Գրիգոր Թ, կամ Յովհաննէս ԻԲ:

(172) Ըստ այսմ յայտ արար Իննովկենտիոս Գ, զի կարող է լուծանել գկապանս ամուսնութեան, և զսրբազնագոյնն ևս կապակցութիւն եպիսկոպոսի ընդ վիճակին իւրում:

(175) POLYCRAT. 6, 24. Opp. տպ. Giles, Գ. 61. Qui a doctrina vestra dissentit, aut haereticus aut schismaticus est. այս ինքն «Որ ոք ի ձերմէ վարդապետութենէդ խոտորիցի, կամ հերետիկոս է և կամ հերձուածող,»:

(174) ՎՈՆԻՓԱԿԻՈՍԻ, թուղթք, տպ. Serarius, էջ 211. 212:

(175) Ի ԺԵ դարու արքեպիսկոպոսունք Գերմանացւոց պարտական էին հատուցանել վասն Պալունին Փլորինս 20,000, որ այժմ հաւասարի տասնպատիկ առաւել արժէից դրամոց, այս ինքն իբր 420,000 Քրանքաց Գաղղիացւոց:

(176) Զայս ասաց նա՝ ի թիւր միտս առեալ զբանն Լեւոնի Ա, որ զրեալ էր առ եպիսկոպոսն Թեաաղունիկեցւոց՝ թէ ի.

(192) «*Յիշատակարանք Ճեմարանին արձանագր.*», 4833, Ժ.Ը. 458 :

(193) *Տես յայս միտս զՅայտարարութիւն եպիսկոպոսաց վասն Ժողովոյն 1544 ամի ի Տաւրէիէն Եկէւ. ի Պղովկոսէ, յամբն 1544, էջ 465, տպ. Պողոնիոյ :*

(194) VERCI, Storia della Marca Trivigiana, Գ, 8 :

(195) Opere di S. Catarina di Siena, II, 460 :

(196) JOH. SARISB. Polyc. 6, 24, Դ. 60 :

(197) VESPASIANI, Vita Nicolai V, ի MURATORI, Ser. rer. Ital. ԻԵ. 286 :

(198) POLLIDORI, de Vita Marcel. Բ, 452 տպ. ի Հռոմէմ, 4744 :

(199) Tract. de ref. eccl. in Concilio universali, ԴԼ. 47 :

(200) Գրէէ. Մ. Թուղթք, Ա, 7, 25, 5 :

(201) Ի BOUQUET, Script. rer. Gallic. ԺԴ, 545 :

(202) De planctu Ecclesiae, Բ, 29 :

(203) Gallia Christ. Զ, 508 :

(204) BREQUIGNY, և PARDESSUS ի Tables chronologiques des diplom. ևն, յամեն 1250—1500 առաջի առնեն զյատակ իմն տեսութիւն իրաց պնր ժամանակի :

(205) Auctoritate sedis apostolicae prohibemus, այս ինքն «*Իշխանութեամբ առաքելական ամբողջս արգելումք*», — այսպէս սկսանի կանոնն առաջին. (HARDOUIN, Concil. Զ, 4444 :

(206) HARDOUIN, Concil. Զ, 4244 :

(207) Ի TROUILLAT, Documents de Bâle, Ա, 589 In generali Concilio Summi Pontificis—judicatum est.

(208) Recitata sunt in pleno concilio capitula 70 *ասէ Մատթէոս Փարիզացի* (Hist. Angl. յամն 1243) :

(209) Վճիռքս այսորիկ ցրիւ կան ի կոնզակագիրս Գրիգորի Բ, ընդ խորագրովս Innocentius III, in Concil. Later.

(240) MATTH. PARIS, Hist. Minor. ի Լոնդոն, 1866, Բ, 476 :

(244) Յայտ է ի բանիցն Հռենալղոսի (ի տարեգիրս 1245 ամին) զի պապն Հրաւիրեաց ի Ժողով անդր միայն զարքեպիս-

կոպոսն Սէնսի Հանգերձ դաւառական եպիսկոպոսօք նորա, ևս և զարքայն Գաղղիոյ և զմանա յեպիսկոպոսացն Անգղիոյ. իսկ եպիսկոպոսունք Գերմանիոյ՝ որք եկին առ պապն ի Լուգդոն՝ Հարկեցան դառնալ յետս յառաջագոյն քան զբացումն Ժողովոյն, և Իննովկենտիոս այնր աղագաւ ոչ կամէր ալիւրսն կոչել զԺողովն զայն: Եւ աստի յայտ է թէ՛ որչափ Հակառակ է պատմութեան և որքան նշանակ տղիտութեան աստուածարանական գրուածոց, որք սովորաբար տիեզերական Համարին զայն ժողով, թէպէտ և ոչ ունէր նա զիրաւունս այնպէս կոչելոյ, զի և ոչ այն պայմանք էին նորա՝ որք պահանջին ի նոցունց իսկ այնպիսի աստուածաբանից: Չնոյն է ասել առաւելան Հանգերձ և զԺողովոյն Վեննայի (1544 ամի), զորմէ ինքն իսկ Սլեմէս Ե յայտ արար՝ զի հրաւիրեալ է յայն զեպիսկոպոսունս բնորեալս և եթ յիւրմէն. RAYNALD. յամն 1544, 52, ի թղթին առ կայսր Հենրիկոս Է):

(212) Այսպէս վկայէ պատմագիր պալատանն. NICOLAUS DE CURBII, Vita Innoc. IV ի BALUZE, Miscell. Ա, 498 տպ. Mansi.

(215) Ջմանր Հանգամանսն տես ի TILLEMONT, Vie de St. Louis. Գ, 85:

(214) Ի Sextus Decretalium.

(215) HARDOUIN, Concil. Է, 705.

(216) Chronicon Walteri de Hemingburgh. ի Լոնդոն, 1849, Բ, 295:

(217) Գրք. Ժ. Ե. տպ. Լապպէ, ԺԴ, 82:

(218) Ի նիւթս հաւաքեալս յԱրեախնոսէ, Է, 624:

(219) HARDOUIN, Concil. Գ, 4078:

(220) Pertz, Monum. Գ, 675:

(221) MAII, Nova Coll. Է, Բ. 60: Intanta ecclesia vix unus posset reperiri, quin vel illiteratus, vel simoniacus, vel esset concubiniarius, այս ինքն « Թայնքանումն եկեղեցւոջ հաղիւ թէ զտանէր որ որ չիցէ կամ անգրագէտ, կամ սիմոնական, կամ հարձապահ »:

(222) Սակայն գտանէին յայնմ ժամանակի ի մէջ Իտալացոյն և աստուածաբանք անուանիք, որպիսիք էին Թովմաս Ագուինացի, Բոնաւենտուրա, Եգիդիոս Քոլոննա, և այլք :

(225) REUMONT, ի Պարիս. Բարձրին Հռովմայ. (գերմ.) Բ, 678, ասէ նոյնպէս, թէ արգասիք հանճարոյ ի Հռովմ գոցցես ոչ ինչ էին :

(224) Opus tertium, տպ. Brewer, էջ 84, Լոնդոն, 1859 :

(225) ROG. BACONIS, Compendium studii տպ. Brewer, էջ 559—405 : Totus clerus vacat superbiae, luxuriae, avaritiae, etc. այս ինքն Սլեյքն ողջոյն հետամուտ է ամբարտաւանութեան, ազահութեան, և ինչ : Աստանօր ևս ցուցանէ նա զպակասել գիտութեան ի 40 ամաց հետէ, և պատճառս այնմ գրէ գիտանգարումն եկեղեցական իրաւագիտութեան :

(226) Տես զանանուն գրուած Գաղղիացոյ ուրումն ի վերջ ԺԴ դարուն, ի PAULIN PARIS, Զ, 265 :

(227) ՀՈՒՆԱԼԴ. Տըբէբ. յամն 1451 :

(228) Սարգ. JACOBI PAPIENSIS Comment. ՊրանքՖ. 1615, էջ 572 :

(229) ՀՈՒՆԱԼԴ. Տըբէբ. յամն 1484 :

(250) Սարգիսալքն ոմանք ի ԺԴ դարուն սեպհականեցին անձանց մինչև 500 թողակս միանգամայն : Տես de Corrupto Eccles. statu, ի LYDIUS, ի տպ. գործոց Clemangis, 1614, էջ 45 :

(251) Տես ALV. PELAGIUS, de Planctu Eccles. Բ, 46 :

(252) Բարձր. ի Վարս Սրբոց, 25 Յունիսի :

(253) Ըստ քաջածանօթ սահմանի սրբոյն Սիսիլիանոսի (Թ. 71 69). Ecclesia est sacerdoti plebs adunata et pastori grex adhaerens. այս ինքն «Եկեղեցին է ժողովուրդ միաբանեալ ընդ քահանայի, և հօտ հաւարեալ առ հովուի», :

(254) Թորինակէ պաշտօնէի ուրումն մարթ է տեսանել թէ որպիսի հսկայաքայլ ընթացիւք ամիոփեալ լինէր ամենայն ինչ ի պալատ անդր, և ընդարձակէր շրջան գործողութեանց նորա : Ի կէս անդր ԺԴ դարուն պալատն ունէր զմի միայն

առնելու իրերէրէն, այն է զատուոր և խորհրդական. իսկ յամին 1370 ունկնդիրք 20 հազիւ բաւական էին վասն պապին միայնոյ, և բաց յայնմանէ մէն մի կարդինալ ունէր զիւր ունկնդիրսն, որպէս ասեն Բալուզիոս և Մանսի. — Յիշատակի և ևս, զի առ Գրիգորիւ է բանադրեցան Եօթն եպիսկոպոսունք վասն այնորին՝ զի ոչ հատուցին զտուրսն սահմանեալս յազազս վճուր պաշարաց :

(255) Կէռկոխ (Gerhoch) ի Թղթին իւրում առ Եւզինէոս Գ յամին 1130 ասէ զայս իբր զնոր ինչ և ցաւալի. « Որ այժմիս կոչի Պալապ հոռիւական, յառաջն կոչէր Եկեղեցի հոռիւական », : Նա ինքն յետ ամաց հնգետասանից ի զիրսն իւր որ « Յաղագս հետազոտութեան նեոխն », , ամենատիտուր բանիւք նկարագրէր զսասանութիւն Եկեղեցւոյ յերեսաց վաճառման ի Հռոմ արտօնութեանց և Թողտուութեանց, ևս և զարժաթմարութիւն և զազահութիւն Հռոմնայեցւոց, Հաստատէ և լրացուցանէ նա զգանգատանս Բեռնարդոսի զանկարգութեանցն Հռոմնայ :

(256) SAINT GÉNOIS, ի վերայ առնելու Նախնայ Յէրոնիմ, 82 Վէրէի Պրիւքսէ, 1845, էջ 51. « Եւ զի առ Ժամանակ մի », ի պալատանն կացի, բազում ինչ գտի հակառակ ոգւոյ իմոյ, քանզի ցայն վայր զբաղեալ էին յաշխարհական և ի « Ժամանակաւոր իրս, յարքայս և ի Թագաւորութիւնս, զի հա », զիւ Թէ ներէին բնաւ զհոգեւորականացն բանս ի մէջ առնուլ », (vix de spiritualibus aliquid loqui permittebant) :

(257) ROBERTI G. Epist. տպ. Luard, Լոնդոն, MATTH. PARIS, Hist. Angl. էջ 586, Փարիզ, 1644 :

(258) SALIMBENE, ի AFFO, Vitazdel B. GIOV. di Parma, 1777 :

(259) Այս հիանալի մարդարեւութիւն Հիլդէկարտի հանդերձ այլովք գուշակութեամբ նորա գտանի ի հաւաքման Բալուզիոսի և Մանսեայ :

(240) Revel. Ա, 41, Դ, 49 :

(241) Ստեփանոս եպիսկոպոս Թուոնէի ասէր յամին իբր 1492. Romano plumbo nudantur ecclesiae. այս ինքն « Հռոմ »

մէական կապարաւ մերկանան (կամ կողոպտին) Եկեղեցիք ։ ։
Թ—դէ ԺԶ ։

(242) Տես ի KERVIN DE LETTENHOVE, Hist. de Fbandre, P, 589 : — HERCULANO (Historia de Portugal, P, 294) քաղեալ է ի Վատիկանեան գրչագրէն որ ընդ Համարաւ 5437 զՀաշիւ մի եպիսկոպոսին Պրակայի, յորմէ տեսանի զի եպիսկոպոսն այն բաշխեալ է յամին 1226 իննևտասն կարգինալաց Պլորինս 5000 ձեռամբ սեղանաւորացն Հռովմայեցւոց ։

(245) Հաստատէ Տիւռան՝ թէ ամենայն ուրեք յանարգութեան կայ Եկեղեցին Հռովմէական . ամենայն որ ամբաստան լինի զապականութենէ կղերին, որ Հանդերձ ցաւալի գրութեամբն ատելի ևս է Հասարակաց ։ Տիւռան թէպէտ և Հաւատարիմ է յոյժ առ պապն, բայց զանազանի ի ժամանակացացն իւրոց ի Փէլյայդէ և ի Թրիոնֆոյէ . կամի նա զի պապն ունիցի լիակատար իշխանութիւն ի վերայ թագաւորաց, և պնդէ թէ Հարկ է Հաստատել զպարգևս Պոստանդիանոսի և զիրաւունս յառաջացեալս ի նոցանէ . բայց և ցանկայ զի պալատն, որ զամենայն եկեղեցական իրաւունս յինքն յափշտակեալ էր, հրաժարեցի յոմանց ի նոցանէ, և թողցէ տեղական եկեղեցեաց և եպիսկոպոսաց զազատութիւն ինչ ի գործս իւրեանց . քանզի ասէ թէ արքունիքն Հռովմայ յափշտակեալ են զիրաւունս ամենեցուն ։ Յանկալի էր դիտել՝ թէ արգեօք ընթերցեալ լինէր յԱւենիոն այս մատեան, որ առաջի առնէ պապից և կարգինալաց զսոսկալի տեսարան չարութեան նոցա և անիրաւութեանն առ Եկեղեցի ։ — Տես զէջն 294 գրոցն նորա Tractatus de modo ևն, յորում ասէ՝ թէ զբան Փրկչին, « Զամենեսեան ձգեցից առ իս (omnia traham ad meipsum) », յայն միտս առնու պալատն Հռովմէական՝ իբր զի կարող է կորզել առնուլ յամենեցուն զիրաւունս նոցա և անձին իւրում սեղ-
Հականել ։

(244) ԼԱՊՊԷ, Ժ—Է. ԺԱ, 1958 ։

(245) BROWN, Fasciculus rer. exped. P, 487 ։

(246) Թ—դէ, տպ. Torri, Լիւբոնոյ, 1845 ։

(247) Operum omnium supplementum sub auspiciis Clementis XIV. Տրիդենտոն, 1775. Բ, 729, 753, 815. տես և զհատուածսն ի Apologeticus contra eos qui Ordini Minorum aversantur, 2, 4 :

(248) Parad. ԺԲ, 94 — 94 :

(249) Ասէ Փէլպոյ ի գիրսն իւր Յաղագս «դէպքն եկեղեցւոյ», Բ, 28, «Տեսանելով զհամաշխարհականն սիմոնականութիւն տարածեալ ի ձեռն պաշտօնայն ընդ ամենայն եկեղեցիսն, և ըզխանգարումն կրօնական յառաջ եկեալ յայնմանէ, չեն ինչ զարմանք զի հերետիկոսքն սկսան պոռնիկ անուանել զեկեղեցի» :

(250) Գրեալ է մատեանն այն (De Planctu Ecclesiae) յամին 1529 : Ասէ հեղինակն՝ թէ «Արք բարեխորհուրդք ոչ ևս իշխեն խօսել զճշմարտութիւնս, երկնչելով ի հալածանաց որք անշուշտ մեան նոցա» :

(251) Ի գիրսն Summa de potestate Ecclesiae, «Բովանդակութիւն զիշխանութենէ եկեղեցւոյ», էջ 495 :

(252) Այսպիսի բանք աւասիկ գրեալ լինէին յամին 1520՝ հրամանաւ պապին, և այսպիսի է մատեանն, որ գրեթէ յամենայն թերթս իւր նկարագրէ զեկեղեցիսն իբրեւ զգաճաճ մի՝ որոյ զլուխն իցէ զլուխ հսկայի. և Գրիգոր ԺԳ (յամին 1584) հրաման ետ նորոյ տպագրողի մատենին նուիրել զայն անուան իւրում :

(253) Epist. sine titulo, Բ, 719 :

(254) Lettera del Venerabile maestro L. M. contro i vizi della Corte del papa, Ճենովա, 1859. Զկարգինայն կոչէ Աֆհս, անուսիս, քիպիւն և լիբէ լիֆուզէն, զի գրեթէ առ հասարակ էին ի դաւառէն Լիմոնթ քաղաքի Գաղղիացւոց :

(255) Consilium delectorum Cardinalium, էջ 106, Փարիզ, 1674 : Պօղոս Քարաֆֆա շարագրեալ էր Ղլւրթէան ձեռնառուութեամբն իմաստնոց ոմանց Իտալիոյ. այլ իբրեւ պապ եղև, նաև կոչեցաւ Պօղոս Դ, Ղլւրթէան զայն արկ իսկոյն ի Յուդակն արգելեալ գրենոյ. Եղեն ոչ սակաւ անձինք որ զարմացան ընդ քաջութիւն պապի՝ որ զիւր իսկ զգրուածն զատապարտ առնէր :

(256) ԼԱՊՊԷ, Ժ. Ե., ԺԱ, 432:

(257) Օրինակ իմն՝ Թովմաս Ազուխնացի ի Բաղնիշահայրապետական անուանց՝ որովք կոչին Հերետիկոսքն ի սուրբ գիրս, ջանայ արդարացուցանել զսպանութիւն նոցա այսու եղանակաւ. Հերետիկոսքն զող և զայլ կոչին ի սուրբ գիրս. իսկ արդ զգողս սովորութիւն է կախել, և զգայլս սպանանել, Առէ ըզՀերետիկոսն որդիս սատանայի, և համարի թէ հրաման է պատրաստել նոցա ի վերայ երկրի զվիճակ հօրն նոցին, այս ինքն է զի այրեցին ի հուր իրրե զնա: Ի բան առաքելոյն՝ թէ «Յառնէ Հերետիկոսէ յետ միանգամ խրատելոյ պարտ է հրաժարել», ասէ Թովմաս՝ թէ լաւագոյն յեղանակ հրաժարելոյ ի Հերետիկոսէ՝ է մահաւ սպանանել զնա. իսկ եթէ որ երկրորդ անգամ անկանիցի ի Հերետիկոսութիւն, անօգուտ համարի Թովմաս զոր և է խրատ, և առաջագորէ այրել զՀերետիկոս:

(258) Տես զՎազդէ MARTENE և DURAND, Ampliss. Coll. Դ, 898:

(259) Constit. Clementin, tit. 3, de haereticis.

(260) Directorium Inquisitorum, շարագրեալ յԱւենիոն յամին 1576, տպ. Վենետիկ, 1607:

(261) Յ 12 Ապրիլի 1229 ամի, գործակցութեամբ երկուց նուիրակաց պապին զաշն ուխտի հաստատեցաւ ի Փարիզ, որով Հռոմեոնդոս Տոլուսացի զըկեալ լինէր ի մեծագոյն մասնէ կալուածոցն իւրոց, և ի 14 Ապրիլի հրատարակեցան օրէնք յաղագս Լանկտք և Փրովանս գաւառաց, զորս քաղաքակա՜նութիւն պապիցն առնոյր ի ձեռաց բնիկ տեառն իւրեանց, և յանձնէր արքային Գաղղիացոց: VAISSETTE, Hist. génér. du Languedoc, Դ, 374, Փարիզ, 1757:

(262) VAISSETTE, Hist. gén. de Languedoc, Դ, 385, Փարիզ, 1757:

(263) 2իք երբէք եպիսկոպոսի ուրուք կարգեալ զոր կրօնաբնիկ. պապին միայնոյ անկ է գործն այն, ասէ եզուիթն Սուէլ, de Materiis tribunal. S. Inquisitionis, Ա, 84, Հռովմ, 1634:

(264) Իննովկենտիոս Գ, *պնդազոյնս խօսի զիրացդ. ասէ.*
Non puri hominis, sedzveri Dei vicem gerens. այս ինքն է «Ոչ
զմարդոյ լոկոյ, այլ զԱստուծոյ ճշմարտի ունելով զտեղի», :

(265) Directorium, էջ 404. — Risposta alla Storia dell
Inquisizione, Հոռով, էջ 404. — Աստանօր արդարեւ մեղմեցաւ
օրէնսգրութիւնն այն պապական, ՎոնիփակիոսԸ հրամայեաց,
զի եթէ պաշտօնեայքն որք չիցեն կամեցեալ կատարել ի վե-
րայ դատապարտելոց զպաշտօն դահճի՝ մնայցեն տարի մի ընդ
բանադրանօք, յայնժամ զնոսին իսկ պարտ է հերետիկոս հա-
մարել, ուստի և հրով պրել :

(266) Ի սահմանադրութեան Բենեդիկտոսի ԺԱ, զոր ի մէջ
բերէ Քաշտերինի (de haeret. Վենետիկ, 1574) հեղինակ 1550
ամին խոստացեալ լինի կրօնաբննչաց՝ թէ նոքա շնորհաւ պա-
պին և զօրութեամբ արտօնութեան Վղեմայ Գ, արձակին ի
յանցանաց և ի պատժոց, և թէ նոցա անկ են այն ամե-
նայն առանձնաշնորհութիւնք որք տուեալ լինէին խաչակ-
րացն :

(267) PAGI, Critica in Baron. յամն 1185 :

(268) MARTENE, Thesaur. anecdot.

(269) ՀՈՒՆԱՂԻ. Տարեգր. յամն 1157 :

(270) Peccatum paganitatis incurrit, այս ինքն է «Ի մեղս
հեթանոսութեան անկղիտանայ», : Տես Բալուզիոս և Մանսի,
Բ, 275 :

(271) Tractatus de haeresi, Հոռով, 1584 :

(272) De vanit. scient. զ. 96. ի Հացիա (Hagaecomitum),
1602, էջ 444 :

(273) Tractatus novus aureus solemniss de haereticis, Վե-
նետիկ, 1574 : Քալաէրինի, որդեգիր երեւելոյն Յովհաննու
Տ՝ Անտրէա, մատենագրէր յամին 1550 :

(274) VERCI, Storia degli Ecclini, Բ, 258 :

(275) MURATORI, Տարեգր. ԺԲ, 158. Միլան, 1819 :

(276) Անդ, 450 :

(277) Ի Clementina, de haereticis :

(278) Անոնս այս վրիպանօքն Պուրքարտի մտեալ է ի Գը-
րատիանոսն իրբ'է կանոն Անկիւրիոյ Ժողովոյն. տես BERARDI,
Gratiani Canones, Ա, 40.

(279) Առասպելն զԹէոփիլոսէ ումեմնէ անձնամատն եղի-
լոյ զիւին՝ այնչափ մեծ ինչ և կարևոր երևեցաւ բազմաց, զի
Մարտինոս Ահագի և Անոն Օրփիէրացի զայն կալան իւրեանց
առաջնորդ ի յօրինելն իւրեանց զպատմութիւն պապից և կայ-
սերաց, եւ յայնժամ՝ սկսեալ ի վերջին ամաց ԺԳ զարուս՝
աճեցին և բազմացան զանդատանք, թէ անձինք ոմանք, զոր
օրինակ եպիսկոպոսն Քովենթրիի յամին 1504, ի ծառայու-
թեան կային զիւաց:

(280) Յաւիտի Կալէօն Աստուծոյ, ԺԵ, 25: Եւ զի ասա-
ցեալ էր, որպէս թէ աստուածային իմն իշխանութիւն ունին
գեւք, յետոյ ուրեմն ինքն իսկ խոստովանեցաւ թէ «Սասցի ես
զիր ինչ ամենազաղտնի այնպիսի յանդգնապոյն բանիւք՝ զոր
չէր արժան,»:

(281) Բազմաբնիւն, մասն Ա, խնդ. ԾԱ.

(282) ՄԱՆՍԻ. ԺԳ. ԻԳ, 525.

(283) Այսպէս պատմէ արքեպիսկոպոսն Մոզուենտիոյ Սիգ-
փրիտոս ի թղթին իւրում առ պապն (ALBERICUS յամն 1235,
տպ. Աէյանից): Եղուիմն Շպէ (Spée). յայտնապէս ասէ ի գիրս
իւր՝ թէ կրօնաբննիւք պապին առաջինք եղեն ի մուծանել ի
Գերմանիա գկարծիս գոյութեան կախարդաց:

(284) MÉNARD, Preuves de l'hist. de Nîmes, Փարիզ, 1750,
Ա, 244.

(285) Գտանի ի BINSFELD, Tract. de confess. malef, Տրե-
ւիրի, 1596.

(286) Sbo ZILETTI, Consil. select. 1577.

(287) Direct. Inquis. P, խնդ. 42, 45.

(288) ՀՌԵՆԱԼԴ. ՏԵԷԷԷ. յամն 1447.

(289) BERNARD. Comensis, Lucerna inquisitorum, Լուսն, 1584, էջ 144.

(290) Fortalitium fidei, Փարիզ, 1514.

(291) Malleus malefic. opol. prima, Փրանքֆ. 1588, Բ, 632—633 :

(292) Disquis. mag. Գ, 38, և 227 :

(293) Այս հրահանգ գտանի առ Փինեաթէլեայ (Consultat. noviss. Ա, 425) ևս և առանց փոփոխութեան իրիք առ Քառէնայի (de Offic. Inquis).

(294) Malefica signa vel instrumenta.

(295) Հրաման է պապին՝ զի ամենայն քահանայ պարտի ունել և ի գործ արկանել զայն մաշտոց :

(296) ՀՌԵՆԱԼԴ. Տաբէլէ. յամն 4263 :

(297) Դոմինիկեանն Տոթոյ, որ զայն մատեան յայտնի աբար յարևմուտս (յամին իբր 1530) ասէ՝ թէ Պոնաքքուրսիոյ թարգմանեաց զայն ի Լատին լեզու, և զերկոսին ևս բնագիրսն ի մի խմբեաց : Բայց յետ ժամանակաց Բէթիֆ և Էշառ (Scriptores Ord. Praedicatorum, Ա, 456) հաւաստեցին՝ զի երկոքին ևս բնագիրքն շարագրեալք էին իսկզբան Լատիներէն, և ապա թարգմանեալք ի Յոյն բարբառ :

(298) Բ-Է-Ն-Դ. Բ, Բ, խնդ. Ա, Բ :

(299) Ի հատուածին զգերագահութենէ՝ զրուածն Թուլմայի ընդդէմ Յունաց կազմեալ է ի ստացօղ բանից անտի և եկթ :

(300) Տես TOURON, Vie de S. Thomas :

(301) ՀՌԵՆԱԼԴ. Տաբէլէ. յամն 4254 :

(302) Opusc. ԼԴ, տպ. Փարիզ, Ի, 349 :

(303) Hist. littér. de France, ԻԱ, 24 :

(304) De Offic. episc. զԼ. ԼԵ, ի Biblioth. max. Patrum, ԻԵ :

(305) Ad Lucam, 22, 34 :

(306) "Si Papa (Եթէ պապն)", dist. 6, 40 :

(307) Բ-Է-Ն-Դ. 3, 6 :

(308) EYMERICI Director. Inquis. էջ 293 :

(309) De Consecr. Pontif. Վենետ, 1578 :

(310) Comment. in Decr. 3, 39 :

(311) Ըստ պատմելոյ կարգինալին Տ՝Այլի, ի Ժողովի գաղղիական կղերին յամին 1406 զհստակնք թաղաւորին առ պապն

ասացին առաւել ևս հատու և խրոխտ բանիւ՝ թէ «Թող կամ
յետս կոչեցէ զբան իւր և կամ տացուք զնա պրել ի հուր
(Qu'il se révoquast ou qu'il le feroit ardre)». Տես DU CHAS-
TENET, Nouv. Hist. du Conc. de Constance, Փարիզ, 1748. —
Վիլանի, որոյ եղբայրն յայնժամ յԱւնիոն էր, ոչ յիշատա-
կէ զայնմանէ :

(512) D' ARGENTRÉ, Collect. judic. Ա, 2, 84 :

(515) PETRI DAMIANI Opusc. Ե, 449 :

(514) BERNOLD ի PERTZ, Monum. Է, 442. — HARDOUIN,
Ժ. Զ, 4, 644 :

(515) Այս գրուած Ուրբանոսի արկ զատուածարանս ի
յուսահատութիւն. զի ոչ ակորժանօք տեսաննն նորա զու-
սուցանել պապին զհերետիկոսութիւն : Որպէս ահա VITASSE,
Tract. théol. տպ. Վենետ. ասէ զայսմ բանէ. Intricatissimus
et difficillimus locus, այս ինքն է «Դժուարակնճիւն և դժնդակ
տեղի», :

(516) ԼԱՊՊԷ, Ժ. Ժ, 304 :

(517) Ժ. Զ. 1009 :

(448) De Regimine Principum. Թովմայի գրեալ էր միայն
զառաջին գիրսն և երկուս գլուխս յերկրորդէն. զմնացուածն
երկրորդին, որպէս և զերրորդն և զչորրորդն շարադրեաց Տոլ-
մէոս, որ և Թովմէոյ : Տես QUETIF - ECHARD, Ա, 343 :

(519) ՊՏՂՈՄ. ՂՈՒԿԱՍ. 893 — 899 :

(520) Dist. 94, զԼ :

(521) ՊՏՂՈՄ. ՂՈՒԿ. 1066 :

(522) Եւ ոչ Թրիոնֆոյ, որպէս վարկան Ֆրիտպէրկ :

(525) Registr. ep. 29 և 62 :

(524) ՊՏՂՈՄ. ՂՈՒԿ. 974 :

(525) ՀՌԵՆԱԼԴ. յամն 1505 :

(526) Տես Processus in Ludovicum Bac. ի MARTENE, Thes.
anecd, Բ, 740. Պատմէ Մարթէնէ՝ թէ իրրե գործիք ընդ դէմ
կայսեր և արքանեկաց նորա և պաշտպանաց ի մէջ բերեալ լին-
նին բազում առասպելք և ստայօղ պատմութիւնք յայն կեր-

պարանբ որպէս գտանին առ Մարտինոսի և Պողոսի, զոր օրինակ բանադրանբ կայսերն Արկադիոսի ի պապէն Իննովկենսիոսէ, առասպելքն զՎոստանդիանոսէ, զԹէոդոսէ, և այլք բազումք :

(327) Եւ յանուանէ մին ի մեծարոյ եպիսկոպոսաց և յաստուածաբանից Սպանիացւոց Իսիդորոս Սեւիլիացի յայտնապէս խօսի զՀպատակութենէ իւրմէ հռովմէական աթոռոյն, թէ և այլք եպիսկոպոսաց ժամանակին ոչ նոյնպէս վարէին :

(328) MASDEU, Historia critica de Espana, ԺԳ, 258. Հաւաստէ հեղինակն՝ թէ յետ նամակի միոյ Արքիանոսի Ա յամին 790, յորում պախարակէր պապն զանկարգութիւնս ինչ, յընթացս երկուց դարուց ոչ էր լնալ բնաւ գրաւոր ինչ յարաբերութիւն պապիցն ընդ Սպանիոյ, — Այլ և ի ԺԱ դարումինչ և ցԳրիգոր Է, յարաբերութիւնքն այնոքիկ զգուշնաքեայ իրաց և եթ էին :

(329) Historia Compostellana, 255 : — Ի FLOREZ, Espana sagrada, հատոր Ի :

(330) FLOREZ, Espana sagrada, ԺԴ, 440 :

(331) Անդ, Թ, 203 — 204 :

(332) SCOTTI, Chronicon mundi, ի մատենին Hispania illustrata, Դ, 69 : — Ասէ Ղուկաս. «Այս եղև պատճառք կորստեանն Սպանիոյ (Istud quidem causa pereundi Hispaniae fuit)», «Յայսմանէ զհետ գայ առաջիկայ առածդ՝ թէ գոյութիւն և ծաղկումն Սպանիոյ կապեալ են ընդ հպատակելոյ նորա պապական հրամանաց : Բովանդակ ժամանակագրութիւնն Հարազրեալ յամին իրր 1256 իսկզբանէ մինչև ցվերջն ստայօդ է և մնացածին, որպիսի ինչ չև ևս երևեալ էր յայնժամ ի Սպանիա :

(333) De Pontif. M. et Generalis Concilii auctoritate. Վեներտ. 1565 էջ 17 : — Summa de Ecclesia, Վենետ. 1564 :

(334) Opera, տպ. Serri, Պատուիոն, 1754, էջ 194. «Կիրիել յայտնադոյնս յոյժ քան զայլ մատենագիրսն տպայսմ վկայութիւն, թէ պապն անսխալ դատաւոր է հաւատոյ : Արժան է ընթեռնուլ զհինգերորդ գիրս մատենի նորա առ

ի միտ առնելոյ զչափ աղջամղջին խաւարի միջին դարուց, և թէ անդէն իսկ յամին 1563, յերեւել Տէղէ-նի Կանոսի ստոյգն աւանդութիւն իշխանութեան Եկեղեցւոյ լծաղեալ կայր ընդ աւերակօք բազմութիւ ինքնահնար և ստայօդ խարդախանաց: — Արդարեւ իսկ առ Բելլարմինոսի, 50 ամօք զինի, յաճախա-գոյն ևս խարդախեալ տեսանի պատմութիւնն. միայն թէ Կա-նոս պարզամիտ էր ի կարծիս իւր և անկեղծ, զոր չէ մարթ ըզ-Բելլարմինոսէ ասել:

(333) LE QUIEN յստակագոյն բանիւք խօսի զայսմանէ յիւ-րումն Panoplia contra schisma Gracorum, Փարիզ, 1748:

(336) De Scriptoribus eccles. Փարիզ, 1660: Լապպէ և Բելլարմինոս զանց անեն զՎիւրղիւ, պատճառելով թէ Գա-նոս գիրքն Վիւրղի (Thesaurus) հասեալ է մինչև ցմեք ժամանակս հատուկօր բանիւք եւեթ. բայց զստութիւն բանիցն արդէն ապացուցեալ են Տիւփէն, Սէլիէ, Սուաէն և այլք:

(337) Vetus Graecia de Romana sede praeclare sentiens, Վենետ. 1743, էջ 249:

(338) De sent. excomm. in Sexto, զ. Վերջին:

(339) Verbum abbreviatum, տպ. Galopinus, էջ 444:

(340) THOMAS DE ACERNU, de creat. urbani, ի MURA-TORI, Գ, Բ, 724:

(341) Ի թղթին առ Yost Մորաւացի MATERNE, Thes. Anecd. Բ, 4459. «Ո՞վ որ ոչ գիտիցէ, ասէ, զի յախտա-ցեալ մասնէ եպիսկոպոս որ լինել ոչ ունի,» և զայս բնագիր ընդարձակ բանիւք բացատրէ:

(342) JUSTINGER, Chronique de Berne, էջ 276:

(353) ՀՈՒՆԱԼԴ. յամն 1408:

(344) Super alias ecclesias particulares, այս ինքն է Ի վե-րայ այլոցն մասնաւոր եկեղեցեաց. ապա ուրեմն ոչ ի վերայ տիեզերական եկեղեցւոյ և հանրական ժողովոց, և այս հա-մաձոյն է ամենեւին սահմանաց Կոստանդեան ժողովոյն: Զնոյն է տեսանել և ի հարցմունս առաջարկեալս ըստ հրամանին Մար-տինոսի ումեմն ի Հուսեանց, այս ինքն թէ հաւատայցէ՞ նա

Թէ պապն է յաջորդ սրբոյն Պետրոսի, և ունի զգերագոյն իշխանութիւն յեկեւեց—ջ Աստուծոյ և ոչ Թէ է Էբ—, եկեւեց—ոյն Աստուծոյ: Եւ ապա Թէ հաւատացէ՞ նա՝ Թէ ո՞ր և իցէ տիեզերական ժողով, հետեւարար և Վոստանդեանն, առաջի առնեն զհամօրէն Եկեղեցի:

(545) De Hardt, Acta Conc. Const. T. 4449:

(546) Անդ, 4427:

(547) Անդ, Ա, 965:

(548) AENEAE SYLVII Comment. de rebus Basileae gestis, Հռովմ. 1825:

(549) Վոնդակս այս, որոյ սկիզբն է «Deus novit (Գիտէ Աստուած) որպէս յայտ է յոճոյն և յիմաստիցն՝ է անշուշտ զրուած աստուածարանի պապական պալատանն Թորքեմատայ, որ ըստ յանձնարարութեան պապին գնացեալ ի Բասիլիա յամին 1452, և ապա մաղվաղակի, որպէս թուի՝ դարձեալ էր առ Եւզինէոս:

(550) ՄԱՆՍԻ, Ժ. Է. ԻԹ, 78:

(551) Ի Թորքեմատայ և ի Բելլարմինոսէ մինչև ցՕրսի անդրալեռնականքն զմի միայն հնար գտին մեկնարանելոյ զայս. որպէս Թէ Եւզինէոս էր յայնժամ ընդ ուժգին աղղեցութեամբ երկիւղի, բայց պապն ինքն աղատ էր բոլորովին: Գիտունդոս էր ի Բասիլիա, իսկ Եւզինէոս յԽտալիա, և երկոքին ևս նամակագիր լինէին առ միմեանս: Եթէ Եւզինէոս ունէր ինչ երկիւղ ուստեք, անշուշտ ի հասարակաց կարծեացն էր թափաւորաց, կղերին, ազգին և բովանդակ Եկեղեցւոյ: Եւ եթէ զայն խոստովանութիւն արժան իցէ երկիւղ անուանել, ապա ուրեմն հարկ լինի ասել՝ Թէ ամենայն պապք կեան ի հանապազորդ երկիւղի: Եւզինէոս յառաջ քան զայն արձակեալ էր ամենայն ուրեք դեսպանս առ ի զննել և իմանալ զկարծիս հասարակաց: Այլ և հաւատարմագոյնքն ի կրօնաւորական կարգաց՝ հրաժարեցին յայնժամ ի ծառայութենէ պապին: Ընդհանրական մեծաւորն եզուիթաց՝ Թիւրոսս Վոնսալէս, որում պատճառանք երկիւղին կարի իմն անալի ինչ թուէին, եհաս

յօգնականութիւն՝ այլով իմն պատճառանօք. որպէս թէ Եւզի-
նէոս երկրայ բանիւք իւրովք գուն գործէր խարել զժողովն (De
infaillibil. Rom. Pont. Հոռովմ, 1689, էջ 695)։ Այլ այս ամբաս-
տանութիւն զպապէն անիրաւ իմն է. քանզի կոնգալն ծայրէ ի
ծայր գրեալ է բացայայտ բանիւք, և ոչ թէ երկրայականօք։

(332) DU BOULAY, Hist. univ. Փարիզ, Ե, 426։

(333) AUG. PATRICII, Hist. Concil. Basil. ի 1. Ա. Պ. Գ. Ժ. 1538։

(354) 1. Ա. Պ. Գ. Ժ. 1538. Ժ. 9, էջ 866։

(355) S-բէլ-ն-ն (annatae) էին կէսն՝ և մերթ առաւելագոյն
մասն՝ տարեւորական եկամտից, զոր ամենայն եպիսկոպոսունք
կամ ժողովրդապետք պարտական էին վճարել պապական գան-
ձուն մի անգամ ի տարւոջ, և այն՝ կանխիկ հատուցմամբ։
Այս աղագաւ չքաւորքն հեռի մնային ի բարձրագոյն եկեղե-
ցական պաշտամանց, և կղերն յայնպիսում պայմանի կայր, զի
հարկադրեալ էր առնուլ զիշխանութիւն ծանրաբեռնեալ պար-
տեօք։ Տարեկանքն զորս վճարէին ոմանք յեպիսկոպոսացն
Գերմանացոց՝ հասանէին մինչև ցՊլորինս 25,000, որ հաւա-
սարէին այժմու 52 կամ 55,000) Քրանքաց, թող և զտար-
բերութիւն անուանական արժէից արծաթոյ ընդ այն ժամանակս։

(356) ՀՈՒՆԱԼԻ. Ե. 1436։

(357) Ոչ է յայտ ի կոնգալին՝ թէ որքան էին այնպիսի
նշանակքն շնորհաց, որովք արժան էր յորդորել զթագաւորս՝
թողուլ զկողմն ժողովոյն. սակայն անշուշտ երեւելի ինչ էին.
քանզի արդէն միով դարու յառաջագոյն Կղեմէս 2, օրինակ
իմն, տայր Յովհաննու արքային Գաղղիացոց և ամուսնոյ նո-
րա զարտօնութիւն՝ զի խոստովանաչայր նոցին կարող իցէ
արձակել զնոսա յանցեալ և յապապայ ժամանակի յամենայն
խոստմանց, ի դաշնադրութեանց և յերդմանց, եթէ ըստ պատ-
ճառաց ինչ պահպանութիւն նոցին անյարմար թուիցի ին-
քեանց։ Sacramenta per vos praestita et per vos et eos praes-
tanda in posterum, quae vos et illi servare commode non posse-
tis). D' ACHERY, Spicil. Փարիզ, 1661 Դ, 275։

(558) Առ մեղադրութիւնան զորս առնէին լազուժք, թէ ի վերջին քուէարկութիւնան կցորդ էին միայն սակաւութիւնս հոգոսունք և բազմագոյն երիցունք, կարդինալն Տալման (d'Allemant) կարող էր անշուշտ առնել պատասխանի, զի եթէ միայն եպիսկոպոսունքն ունէին իրաւունս ձայնի կամ քուէարկութեան, հարկ լինէր կատարել միայն զհաճոյս Իտալական ազգին. քանզի Իտալացւոցն եպիսկոպոսունք առաւելագոյն են թուով և կամ հաւասարութիւք եպիսկոպոսաց ամենայն ազգաց. — AENEAS SYLVIUS, de Conc. Basil. 1794, էջ 87.

(559) Matth. Paris. Hist. Angl. էջ 464.

(560) BROWN, Fascie. Բ, 215.

(564) GERHOCH, De Investig. Antichr. էջ 174.

(562) Ասէր նա թէ «Յաղագս այսպիսի զօշարադութեանց արեւելեանն Եկեղեցի յետ եկաց ի հնազանդութենէ Եկեղեցւոյն Հռովմայ, որպէս քաջայայտ է ամենեցուն», : MARLOT, Metrop. Rhemens. Բ, 557.

(565) Tractat. de Concil. էջ 69.

(564) ZWOLLIS, Itinerarius, 1487 Ա, 7.

(565) JOH. MARIGNOLAE, Chronic. ի DOBNER. Script. rer Bohem. Բ, 85.

(566) Ձոր և մարթ է տեսանել ի մատենին «Criminationes contra ecclesiam latinam», որ գրեալ է յամին իբր 1200, ի COTTELERII, Monum. eccles. Graec. Գ, 502, «Է՛նա սէնէկտիկօն տօ՛ն անպանտօն արխիէրէա՛ տօն Պանպան»,. Ձկարեմք, ասէին, ճանաչել «Մի միայն քահանայապետ ի վեր քան զամենեօին զպապն»,.

(567) HARDUIN, Ժ. Դ. Թ, 968—974.

(568) Բանագնացութիւնքն յպոտ առնեն՝ թէ յեանովքն բանիւք իմանային նոքա զահագնագոյնս ի խարդախ և ի կեղծ բանից Իսիդորի և Թովմայի :

(569) Ի Յոյն բնագրին այսպէս գրեալ էր. «Կաթ՝ օն պրօպօն կէ՛ էն տի՛ս պրակտիկի՛ս տօ՛ն մկօնմէնիկօ՛ն սինօգօն կէ՛ մէրի՛ս կանօսի զիալամվանէաէ», . այս ինքն է, «Ըստ որում և

ի գործս տիեզերականացն սիւնհոգոսից և ի սուրբ կանոնսն բովանդակի,, : Այսպէս թարգմանեալ էր և այլոց . բայց Դոմինիկեանն Անտոնինոս փոխեալ զԼատին թարգմանութիւն բանիք, ի տեղի կրկնական և շաղկապին, որ է Լատիններէն et, առար զայն etiam, այս ինքն է նաև :

(170) Մի յանարժան խարզախութեանց զորս արարեալ է Օրոսի՝ այս է, զի ասէ թէ Յունական բնագիրն թարգմանեցաւ ի Լատինականէն, թէպէտ և չէր գրեալ ի նմին etiam (նաև) (De Rom. pontif. auctor. 6. 44) : Օրոսի անգէտ գողով Յունական լեզուի, կարէ թերևս արդարանալ՝ եթէ կարծիցէ՝ թէ զյունական և — և մարթ է թարգմանել բառիւս նաև : Արդէն Լոնուա, Պոսիւէ, Նատալիս Աղեքսանդր, Տէմարքա, Կլուիթն Մէնպուր, Տիւկէթ, ի վաղուց տեսեալ են զխարզախութիւն ի թարգմանութեան այնր բանի : — Ի յունական բնագիրն յղիւոյ ի պապէն առ արքայն Անգղիոյ չև ևս գտանէր բանն զնախադասութենէ ի վերայ ամենայն եկեղեցւոյ, այնպէս զի տեղի տուաւ կասկածանաց՝ թէ յաւելուած ինչ գործեալ իցէ ի բրնագիրն յունական : Թէ որքան կասկածելիք իցնն և այն ամենայն գրուածքն (բացի Բրիտանականէն) զեկեղեցական միաբանութենէ, ապացուցեալ է Brequigny ի «Յիշատակարանս ճեմարանին արձանագրութեանց,, . հատոր ԽԳ, էջ 506 : Եւ ոչ մին ի նոցանէ ոչ է համեմատ բնագրին : Հնգերին նախին օրինակքն անհետացեալ բարձեալ են ի միջոյ :

(574) Ի կոնդակագրին, Moyses vir Dei. տպ. ԼԱՊՊԷ, ԺԳ, 1050 :

(572) Deus novit. տպ. ԼԱՊՊԷ, ԺՈՂ. ԺԲ, 557 :

(573) KOCH, Sanctio pragmatica Germanorum, էջ 95 :

(574) LAUNOY, Opp. Զ, 324 և չն :

(575) TESCHENMACHER, Annal. Cliviae, ՊրանքՖ. 1729, էջ 294 :

(576) ՀՌԵՆԱԼԴ. յամեն 1458 :

(577) CHMEL, Պատմ. փոփոխ. 1-յ. 1859, Բ, 585 :

(378) ՀՌԵՆՈՒԴ. յամն 1447. — MULLER, Reichstags -
Theatrum, 347.

(379) KOCH. Sanctio pragm. 42 181.

(480) AENEAE SYLVII, Hist. Frid. III, 1 KOLLAR, Ana-
lecta, P, 517.

(384) AENEAE SYLVII, Epist. 374.

(382) Տես յայս միտս, օրինակի աղագաւ, զկանոնագէտն
Հռովմայեցի՝ ատենակալ կրօնաքննութեան, PIRRO CORRADO,
Praxis dispens. apost.

(385) De translatione Concil. 1 ROCCABERTI, Biblioth. max.
2, 27.

(384) NICOLARTS, Ad Concord. Germ. զԼ. Գ. Սովորական
իմն վարդապետութիւն էր հռովմէական պալատանն՝ թէ հա-
մաձայնութեանն դաշինք ոչ ունին վասն Հռովմայ պարտաւո-
րիչ զօրութիւն։ Այսմ վկայէ և Բենեդիկտեանն ZALLWEIN,
Princip. juris eccles. Գ, 300։ Ամենայն Գերմանացի կանոնա-
գէտք, ի հարկէ բաց յեզութեացն — հարկ համարէին ի մէջ բե-
րել ապացոյցս ի բնական իրաւանց և յեկեղեցական կանոնաց՝
թէ պապն պարտական է կատարել զխոստումն տուեալ ի նա-
խորդաց իւրոց։ Այսպէս արարին Պա՛րթէլ, Շրամմ, Շրոտթ,
Տիւրր, Անտոն, Շմիտթ, Շլէօր, Օպէրհայզլէր, Յալլէյն և
այլք։ Բայց ինքն իսկ Բենեդիկտոս ԺԴ յայտ արար ի թղթին
իւրում՝ առ ժողովն Լիէժի (ի 14 Դեկտ. 1740 ամի) թէ չը-
կարէ համարել զանձն իւր կապեալ զօրութեամբ դաշին հա-
մաձայնութեան։

(385) IOH. GOBELLINUS, Pii Commentarii, Փրանքթ. 1614,
էջ 22.

(386) SCHLOEZER, Նամականի, Ժ, 269.

(387) PEZ, Codex epist. Գ, 333.

(388) Tract. missus Marchioni Brandenburgensi յամին
1443.

(389) Կոնդակն Tanto nos գտանի ի MONOD, Amedeus paci-
ficus, Փարիզ, 1626.

(590) ԼԱՊՊԷ, Ժ. Գ., 4410 :

(591) ԲՈՂԼԱՆԴ, Վարք արքայ 50 Ապր. էջ 891 :

(592) Թուղթք, 6, 8, էջ 555, տպ. Լոնդ. 164 :

(593) De Septem Statibus Ecclesiae, յամին իբր 1450, ի
WALCH, Monumenta, Բ., 2, 42 :

(594) PETRI DORLANDI, Chron. Carthusiense, Կողմիա,
1608, էջ 594, 599 :

(595) HOTTINGER, Hist. eccles. դար Ժ. Ե. :

(596) Responsu et replicae Wimphe lingii ad Aeneam Syl-
vium, ի FREHER, Scr. rer. Germ. Բ., 686 :

(597) Արդէն յամին իբր 1546 Հայրենասէրն Վիմփիէինկ
անպատճառ կարեւոր համարէր պաշտպան կալ Հայրենեաց իւ-
րոց և առաջնորդի բանի նորին Մարտինոսի Մէյէն՝ առնեա-
լալին Մոգունտիոյ՝ ընդդէմ պապին :

(598*) BROCKHAUS, Գրէքտէ Էէյպօրֆէյէ, Լիփսիա, 1864,
էջ 585 :

(598**) Տես ի Բալուզիոս և ի Մանսի, այս ինքն է 549 :

(599) «Յաղագս սողոյգ պատճառաց աղետից մերոց ժամա-
նակիս», . տպ. ի Մոսկնա, յամին 1860 :

(400) Կազմութիւն պալատանն իսկզբան ժ. Զ. դարուն մե-
ծապէս զանազանէր յայժմու կազմութենէն : Մին ի տպագրե-
լոց անտի ցուցակաց յամին 1548 ի ներքոյ մեծագունի մասին
պաշտամանց պալատանն նշանակէ զբառս Է-Յ-Մ-Է : Գնողն
այնպիսի պաշտամանց ղնէր զգրամագլուխ իւր ի շահեցողու-
թիւն օգտաւէտ յոյժ . քանզի առնոյր յայնմանէ առատ տո-
կոսիս : Ի ցուցակի անդ տեսանի՝ զի տեղեկագրողքն ու ռ-Ն-Է-
Ն-Մ-Է, և զի էին 101 խնդրատուք, 104 ղիւանատուք, 8
զրողք աղերսանաց, 12 զրողք ցուցակաց, 27 զրողք ապաշ-
խարանաց, 81 կոնդակագիրք, 104 կնքապահք, 104 զրիւք
առաքելականք : Այս ամենայն պաշտամունք վաճառելիք էին :
Յետոյ զան 15 օրինապահք յատենի հակաճառութեանց, 60
համառօտագրողք կրտսերք, 12 համառօտագրողք երիցագոյնք :
Այս պաշտամունք ևս մեծաւ մասամբ էին վաճառելիք : Ի սո-

սա արժան է յաւելլու և զ12 փաստարանս ատենի, զ12 ուն-
կնդիրս կամ խորհրդականս Ռոմայի, զորոց ասի թէ «սոքա
շատանան յեւ-յիւր ընդունելով», 1 Յետոյ զան տանն նոտարք
խորհրդականի պալատան, 29 առնադպիրք և 7 դպիրք պալա-
տան հանդերձ 9 նոտարօք, — Արդ դիցուք թէ պապն բարեմիտ
ոք իցէ, զոր օրինակ ծերունին Ադրիանոս Զ, որ ամս սակաւս
և եթ պապութեան ունիցի առաջի, և յանկարծակի իմն տեսա-
նիցէ զանձն իւր ի գլուխ այնր վերուստ ի վայր դրամաժողով
ստակալի թխար մէքենային : Արք իբրև 800 հեամուտք ըստ
կարի մեծամեծ տոկոսեաց, ի դրամադլտոց իւրեանց՝ որովք զնեալ
էին զպաշտամունսն՝ ամենեքեան առ հասարակ զնոյն շահս օգտից
ունելով՝ զմի փաղանգ կազմէին : Եւ ո՞ր գտցէ որ սիրտ այնչափ
արիական՝ որ ոչ վհատեալ անկանիցի յանկարողութիւն :

(401) Յապայսն յաւելուածով եղեալ կայ ցուցակ արգե-
լեալ գրենոյ. բայց տետրակք մատենիցն այնոցիկ բազում ան-
գամ տպագրեալք ի բողոքականաց՝ ոչ իւրք զանազանին յիս-
կական հռովմեական տպագրութեանց եղելոց առ Յուլիոսի Բ
և Լեոնիւ Ժ :

(402) Այսպէս, օրինակ իմն, եթէ բնակիչք քաղաքի միոյ
կամէին բանալ դպրոց վասն տղայոց, պարտ էր նոցա զնել յա-
ռաջագոյն վարժապետ զոք ի Հռովմ : Եթէ հարկ էր տեղա-
փոխել դպրոց ինչ, վասն այնր ևս հարկ էր վճարել այսչափ
ինչ դրամն : Միանձնուհիքն ի Հռովմ պարտական էին զնել
զհրամանն՝ եթէ կամէին վարձել երկուս աղախնայս ի պաշտօն
հիւանդապահից : Տես Taxa Cancellariae apost. Romae, 1514,
էջ 10, և որ զկնի :

(403) Կարգակից նորին Պատիթիսթա (Մկրտիչ) Մանթուան
վկայէ՝ թէ մարտիրոս էր նա, և զմահ նորա համեմատէր մա-
հու վկային Լաւրենտիոսի : Եւ զինչոս ի մահին մահուն դառ-
նապէս ապաշաւէր՝ զի կցորդ դտաւ այնմ դատապարտութեան :

(404) Ի Մաքեալէլեւայ բանիցն առեալ ասացուածդ. «Tre
sue famiglie e care anzelle, lussuria, simoe e crudeltade», I. DE-
CERNALI Opp. Փլորենտ. 1845, էջ 682 :

(405) Clypeus defens. fidei S. Rom. Eccl. Argentor. 4497 :

(406) De servorum Dei canonisatione Գ, 25 :

(407) Discorsi Ա, 42 :

(408) Opere inedite, Ա, 27, Փլորենտ. 4837 :

(409) Եպիսկոպոսն Լինտանոս ի մէջ բերէ զայս Հատուած
բանի յիւրումն Apologeticum ad Germanos, Անտուերպ. 4568,
էջ 49 :

(440) ՀՈՒՆԱԼԴ. յամբ 4522 :

(444) Giberti Vita, տպ. Վերոնայի, 4753 :

(442) ISIDORI CLARII, in sermonem Domini, Վենետ. 4566,

էջ 404 — 425 :

(445) De Vita et rebus gestis Caroli Borr. Միլան, 4757,

էջ 69 :

(444) Ասէ յօրինողն կենսագրութեան Լևոնի. «Յառաջն-
մէ իսկ օրէ քահանայապետութեան իւրոյ եցոյց Հեշտափրու-
թիւն և ցանկութիւն յոյժ, յասելն յայտնապէս ի բարբառ
Փլորենտացի զայս բան. «Սամիմ զի քահանայապետութեամբ
բրա այսուիկ որբան և մարթ իցէ վայելեցուք ի զուարճու-
թեան», : Ծաւելու կենսագիրն թէ որ որ ճանաչէր զԼևոն՝ ի-
մանայր աստէն զուարճութիւնս զգայականս :

(445) Sermones, Բ, serm. 2 :

(446) HARDOUIN, Ժ. Բ. :

(447) ԲԱԼՈՒԶԻՈՍ — ՄԱՆՍԻ Ժ. Բ. :

(448) ՀՈՒՆԱԼԴ. յամբ 4527 :

(449) Epist. duae ad Paulum III. Սողոմ. 4558, էջ 62 :
Եւս և ի LE PLAT, Բ, 605 :

(420) Admonitio ad Synodum 4546 ամի ի LE PLAT, Mo-
num. Coll. Ա, 40 : Տես և GIROLAMO MUZIO, Lettere Cattoli-
che, Վենետ. 4574, և GUICCIARDINI, Ricordi, Opere, Ժ, 59 :

(424) LE PLAT, Ա, 20 :

(422) Վաթսուն ամեք զկնի Ժողովոյն ոչ լաւագոյն քան
զայն էին իբքն : Սարգիսն Բեկլարմիսոս ասէ ի տեղեկագրին
իւրում առ Սղեմէս Ը. «Տեսանեմ յեկեղեցիս Իտալիոյ այն-

պիսի աղէտս թշուառութեան, որպիսի թերևս ամբ բազմեք յառաջագոյն ոչ եղև. մինչ զի թուի իմն թէ ոչ ևս է այն վայր բնակութեան ոչ աստուածային և ոչ մարդկային իրաւանց, : ԲԱՐՈՆԻՍ, ԹԻՆԻՆԻ, է ԼԻՆԻՆՔ 4770 Գ, 9 :

(425) Այս նշանաւոր շարագրած գտանի ի գիրան Quattro lettere di Gasparo Contarini, տպ. ի Փլորենտիա, 4558 :

(424) Զայս ասաց ի Լատերանեան ժողովի Անտոնիոս Փուէչի, որ յետոյ կարդինալ եղև. որ և յաւելոյր՝ թէ Հռովմ կամ Բարեղոն և հովիւքն բնակեալք ի նմա, որք զօր հանապաղ կարդին ընդ ամենայն աշխարհ և փրկել զհոգիս, պատճառք են այսքանեաց մոլորութեանց : ՊԵՐՏ, ԺԵՂ. տպ. Լապպէի, ԺԴ, 240 :

(425) Storia del Concilio di Trento, Ե, 425 Մ/Լան, 4844 :

(426) PSALMAEI Coll. auctor. ի LE PLAT, Է, Բ, 92 :

(427) Summa, Դ, 2 :

(428) Summa theol. Գ, էջ 416 :

(429) De Concilio, Փարիզ, էջ 390 :

(430) Անդ, էջ 421 :

(431) Doctrinae, 2, 49 :

(432) Summa Sylvestrina, Հռովմ, 4516 :

(433) Ad Leonem X, de divina instit. Pontificatus, Հռովմ 4524 :

(434) Քանզի ի բաց եթող նա զկարեւորագոյն բանս Աստանդեան քննադատութեանն, որ յայտնի է ամենեցուն. այս ինքն թէ «ՄԻՆԻՍԻՆ Է ասել՝ թէ Եկեղեցին Հռովմայ տիեզերական է, կամ թէ Ժողով է ընդհանրական», :

(435) Apol. tract. de comparata auctoritate Papae et Concilii, Հռովմ, 4512 :

(436) Comment. in IV Sentent.

(437) De Conciliis M. Ugonii Synodia, Վենետ. 4568 :

(438) JOH. B. FLAVII de vita Th. de vito Cajetani, Լոնդոն, 4659, Ա :

(439) LINDANI Apologeticum, էջ 20 :

(440) D'ENZINAS, dos Informaciones, էջ 35 :

(144) Rerum Conciliar. Ե, 5 :

(442) Conciones in op. ad Romanos, էջ 606 :

(445) Qui Dei et Domini nostri Jesu Christi vices gerit in terris .

(444) Ի Սահակոսեան ընկերութեանն եղուիթաց ասի. « Հնազանդութիւնն եթէ ի կատարմանն, եթէ ի կամս և եթէ ի միտս պարտի լինել ի մեղ միշտ, և ըստ ամենայնի կատարեալ, հաւանեցուցանելով զմեզ թէ ամենայն ինչ արդար է, և զամենայն զկարծիս մեր և զներհական դատաստան մեր կոյր իմն հնազանդութեամբ ուրանալով, : — Անդ է և հռչակեալ համեմատութիւնն ընդ անկենդան զից (perinde ac si cadaver esset) .

(443) Instit. Ա, 376 :

(446) Exercit. Spirit. S. Ignat. էջ 290 :

(447) SUAREZ, de relig. Soc. Jesu, էջ 629, 725 :

(448) Storia del Concil. di Trento, I. 105, տպ. 1845 :

(449) Անդ, I. 107 :

(450) De Rom. Pontif. 4, 3, տպ. Փարիզ, էջ 456 :

(451) Անդ, I. 2, 14 :

(452) Colloq. Rainoldi cum Harto, էջ 24 :

(453) Ի խօսել իւրում զերկրորդ թղթոյն Վաղինատոսի և Պիոսի ասէ. « Ոչ իշխեմ ես ասել թէ թուղթքդ այդոքիկ հարադար իցն և վաւերականք, :

(454) Գրի ի պատմութեան Բասիկեան Ժողովոյն. « Յանկամ զիտակ առնել մանաւանդ զամենեւին, զի զպապն Հռոմմայ ամենեքեան որք միանգամ արք իցն ի համարի՝ ներքոյ արկանն Ժողովոյ, : Միայն ոմանք վարակեալք կամ փառամոլութեամբ և կամ շողջորթութեամբ, և վարձուց ինչ ակնկալութք, պաշտպան կային յայնժամ հակառակ կարծեացն, որպէս ասէ Ենէաս :

(455) Ժամագիրքն զորս համեմատեցար մեք ընդ միմեանս՝ են հոլմէականն տպագրեալ ի Վենետիկ յամին 1489. Աւրսկ-

պուրկեանն՝ տպագրեալ նոյնպէս ի Վենետիկ յամին 1549.
և նոր ժամադիրք տպագրեալ յԱնտուերպիա յամին 1719 :

(456) Այս բանք են զոթիցն. «Դու Տէր որ երանելոյն
Պետրոսի աւանդեցեր զիշխանութիւն կապկոյ և արձակելո՛
ղհօղիս, : Յետին բառդ զ^{անիմաս} (animas) այժմ ի բաց թողեալ
է. բայց ի Հին ժամագիրս Հոռովմայ ԺԱ դարու զոր տպա-
գրեաց Ացէվէտոյ յամին 1754, գտանի յէջն 188 : Բեղարմինոս
ասէր՝ թէ նորոգողք ժամագրոցն ի խարդախել անդ զաղօթ-
արն՝ զործեցին ըստ աստուածային ներշնչման :

(457) Ի Հ^{անիմաս}. Հ^{անիմաս}, ի տօնի սրբոյն Պետր. և Պօղ :

(458) Defens. adv. Bellarminum, զԼ. 2 :

(459) Ի զիրան Etudes de théologie, «^{անիմաս} անիմաս
Հ^{անիմաս} անիմաս, ի ձեռն հարց Յիսուսեանց ի Փարիզ, ի նոյեմ-
բերի 1866 ամի :

(460) Cursus theol. վիճար. Ա :

(461) Adversus haereses, տպ. 1559 :

(462) De Rom. Pont. 4, 5, 5 :

(463) DUVALII de suprema R. P. in ecclesiam potestate
Փարիզ, 1614 — CELLOT, de hierarchia, 1644 :

(464) Praelectiones theologicae, տպ. ի Լուվանիոն 1843,
Ը, 497 :

(465) ARNAULD, oeuvres, ԻԳ, էջ 240 :

(466) Politische-Briefe und Charakteristiken, Պետլին, 1849,
էջ 248 :

(467) POLIDORI, de Vita Marcelli II, Հոռովմ, 1744, էջ 152 :

(468) Ի թուղթս նորա, որ տպագրեալ են ի Պոլսնիա քա-
ղաքի յամին 1705, Բ, 244 :

(469) Epistolae Sadolefi, Omphalii, et Sturmi. ի Սթրաս-
պուրկ, 1559, էջ 9 :

(470) Relaz. di Bernardo Navagero, Է, 580 :

(471) PANVINII, Vitae Pontificum, post Platinam, Կողոն.
1595, էջ 465 : Դեպքանն Վենետիկի Թիէփոլոյ զնոյն հաստա-
տէ ի Relaz. Ժ, 171 :

(472) Հաւաստի իմն է խրոխտ, կեղծ և անմտազիր գնացք պապիցն ընդ զեկականաց, Դեսպանն Փլորենտացւոց ասէ զԱղեքսանդրէ Է, «Այնպիսի ունիմք միք պապ, որ Հասէ երբէք բան մի ճշմարիտ», : *Suo Chronologie historique des papes*, Փարիզ, 1785, էջ 544 :

(473) *Suo զԹուղթն* ի SERRY, *Hist. Congreg. de gratia*. Անտուերպ, 1709, էջ 270 :

(574) *Storia del Concil. di Trento*, Դ, 334 :

(475) Ասէ կարգինալն Տէ Լուքա՝ թէ «Այս կարծիք ընկալեալ է ի պալատան, թէ պապն է առաջնորդ առաջնորդաց, որոյ վիճակ է աշխարհս համօրէն, այնպէս զի եպիսկոպոսունք և արքեպիսկոպոսունք են միայն պաշտօնեայք նորա», : Բենեդիկտոս Է ասէ. «Պապն է ի բովանդակ Եկեղեցւոջ սեպհական քահանայ և կարող է յամենայն իրաւասութենէ եպիսկոպոսի ի բաց իղել զոր և է Եկեղեցի», (*De Synodo dioeces.* 10, 14, և 5, 7) : Ի վճիռս Ռոմէ՝ անուանեալ ատենին Հռովմայ, զորս հրատարակեալ է Մեղլինի յամին 1660 ասի. «Պապն է Տէր ամենայն թեմից և թոշակաց», (*Papa est dominus omnium beneficiorum*) : Միով բանիւ, ըստ այսմ՝ զրութեան ոչ ինչ ոչ մնայ եպիսկոպոսաց. և ըստ Հռովմայեցւոցն վարդապետութեան՝ պալատն կարող է առնուլ յեպիսկոպոսէն զիրաւունս նորա և տալ այլում, և որ այն ևս :

(476) Բաղում ինչ իրք այսպիսիք գտանին ի Թուղթս զեկականին Սպանիացւոց Պարկասի, և յինքնագիր վարս եպիսկոպոսին Մարտինոսի Փէռէս տէ Այալաս, ի VILLANUEVA, *Vida literaria*, Բ, 420 :

(277) Պոսիւէ ստէպ առաջի առնէր զայս հարցումն՝ թէ առ ի՞նչ պիտանի իցեն ժողովքն գումարեալք այնքան աշխատութեամբ և ծախիւք՝ եթէ պապքն անսխալականք կարող իցեն միով բանիւ իւրեանց վճիռ հատանել զորպիսւոյ և իցէ վարդապետութենէ. Առ որ տայ պատասխանի Օրսի, որպէս ունիմք զԹարգմանութիւն պատասխանւոյ նորա ի զիրս Տը Մէսթրի. «Մի հարցանէք զայդ ցպապսն, ասէ նա. քանզի

ոչ երբէք ածեալ է նոցա զմտաւ՝ թէ հարկ իցէ ժողովս գումարել արեգներականս վասն հերքելոյ զմոլորութիւնս Արիոսի և զայլոց . հարցէք զայդ ցկայսերս՝ որք զԺողովսն զայնոսիկ կամակար մտօք զուամարէին, պահանջէին զհաւանութիւն պապիցն, և ի զուր տարապարտուց յարուցանէին յեկեղեցւոջ այնքան աղմուկ աղաղակի, :

(478) Գլխաւոր բանք այնր երգման պատրիկ են . “Զիւրաւունս, զպատիւ, զարտօնութիւնս և զիշխանութիւն տեառն
 ,, մերոյ պապին սրբոյ հռովմէական Եկեղեցւոյ և յաջորդաց
 ,, նորա փոյթ կալայց պահել, ջատագովել, առաւելուլ և աճեցուցանել . . . զկանոնս Հարցն սրբոց, զվճիռս, զհրամանս
 ,, կամ զկարգադրութիւնս, զվերապահմունս, զպատուէրս և
 ,, զկոնդակն առաքելականս յամենայն զօրութենէ իմմէ պահեցից, և այլոցն ևս տաց պահել զնոսին , :

ՎՐԻՊԱԿԻ ՅԱՆՈՍԻ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
9	20	եկեղեցւոյ	եկեղեցւոյ
40	49	ուրէք	ուրեք
42	4	ցառաշարան	յառաջարան
44	45	փոխադրեցէ	փոխադրեցի
47	52	պապն մի- մօք	պապն քանի մի ամօք
49	42	յառաջագոյն իսկ	իսկ յառաջագոյն
—	45	ժողովոցն Ի Հոովմ	ժողովոցն առա- ջարկեացին ժո- ղովոյն Ի Հոովմ
—	46	զվաւերական	ի վաւերական
—	22	սրբոյ կուսին	սրբոյ կուսին
—	24	եթող — Ի	եթող — Ի
20	2	կոնդակէն	եթող Ի կոնդակէն
—	2	Հօրն —	Հօրն —
—	6	համախոսք	համախոսք
—	45	զորօրինակ	զոր օրինակ
—	49	զաւեախս թէ	զաւեախս, թէ
—	55	նոյն է	այն է
22	45	եկեղեցին	եկեղեցի
—	46	Տէ — լուեա	Տէ — լուեա
—	24	համարոց	համարոյ
—	22	զենիս — կոյա	զենիակոյա
23	48	Ի ստորասա- կան	Ի ստորասականս
24	22	արկանեյ	արկանիլ
—	24	զգանայարու- թիւն	զգանամարութիւն
25	50	իրաւատու- թեան	իրաւատութիւն
26	22	պատուելի	պատուիրի
27	8	4782	4282
—	25	Անժուացւոց	Անժուացւոյ
28	48	զորօրինակ	զոր օրինակ
29	5	պատրաստեա- ցեն	պատրաստեցեն
—	25	լսեցին	լսիցեն
34	4	յամենան	յամենայն
34	6	զմիմանց	զմիմանց
—	40	Իսողորանն	Իսիդորան
—	45	տեղաւեղե- տական	տեղաւապեա- կան

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
—	55	ամենայն ինչ	յամենայն ինչ
54	48	ժողովրդեան	ժողովական
58	44	առ Ի Աստու- ծոյ	առ Ի յԱստուծոյ
56	50	սահմադրու- թեան	սահմանադրու- թեան
57	7	պատշառ	պատշառք
—	47	ազատական- քըն	զի ազատականքն
—	24	կուսակցու- թիւն	կուսակցութիւն
—	26	որոյ դրական	որոյ եւ իջէ դրա- կան
59	45	թիւթա	թութա
—	44	զօնսօխէնթիւ	զօնշիէնցիա
—	54	պաշտօնա- րան	ի պաշտօնարա- նքս
40	22	զսահմանա- դրութիւն	զսահմանադրու- թիւն
44	48	առ ժամա- նակեայ	առ ժամանա- կեայ
—	—	այսբայն	այսքան
42	20	Պիոս է	Պիոս է
44	46	զլժգոհու- թիւն	զսժգոհութիւն
—	47	զորօրինակ	զոր օրինակ
—	55	իլիաի, որ-	իլիաի որպիսի
64	7	միմիայն	մի միայն
48	4	2իլիլիայն	2իլիլիային
—	7	միմիայն	մի միայն
—	52	մատուրս	մատուեա
59	8	միմիայն	մի միայն
—	46	զորօրինակ	զոր օրինակ
64	4	46	64
—	7	ու ինչ	ու ինչ
—	6	շրաւորացն	շրաւորացն
63	22	Ի քստեղծա- գործել	Ի քստեղծագոր- ծել
64	46	զորօրինակ	զոր օրինակ
66	24	աստու-ւածա- րանից	աստուածաբա- նից
—	29	յայժ մասին	յայժ մասին
67	5	սրբոյ կուսին	սրբոյ կուսին
—	20	Սնքըս-տոս	Սնքըս-տոս

68	20	Անդ-սախն	Ան-դսախն	—	22	Եղբարցն	յնգրարցն
—	28	մեռնադ-	մեռնա-դրու-	87	52	Պրուզէնախոս	Պրուզէնախոս
		բուքիւնքն	թիւնքն	88	27	զարթոյնակ	զոր օրինակ
69	6	էկոնօրտինա-	էքօրտինացիօ	89	44	ամի,	ամի
—	7	սիւրնբորաի-	սուրնբորտինա-	—	24	նահադափ	նահադափ
		նացիօ	ցիօ	—	27	Աղէքանադ-	Աղէքանադրիոյ
74	22	Աստու-ւած	Աս-տուած	—	29	պատշաճէին	պատշաճէին
72	22	նդելոյն	նդելոյն	—	50	կարօտ էին	կարօտէին
75	25	կզէմնա	կզէմէս	90	40	նպիսկուպո-	նպիսկուպոսաց.
74	4	կարողն է	կարողն էր			սար.	
—	8	քսկ-սաւ	սկը-սաւ	94	4	նկեղնցւող	նկեղնցւող
—	22	զէտ ակն	զէտակն	—	2	քանզի ոմանց	քանզի միայն ո-
—	25	կզէմէս	կզէմէս			մանց	մանց
75	10	45 46.	45 16	—	45	ատենից ըզ-	ատենից, զպա-
—	24	ի ըս-տացու-	ի տացուածոց	—		պայտանէ	լատանէ
		ւածոց		—	47	վասնորոյ	վասն որոյ
24	2	առ. Հայոց	առ. Հայս	—	24	դրոց	տրոց
—	25	այսինքն	այս ինքն	92	4	անօխալու-	անօխալու թիւն
76	2	այսինքն	այս ինքն			թիւն	
—	24	մեռնադրու-	մեռնադրու թիւն,	—	5	զարթոյնակ	զոր օրինակ
		թիւն		—	4	ամիս	յամէն
—	50	յուշ տունել.	յուշ տունել, գի	—	25	Հարք	Հարքն
		զի ա.	ա,	95	28	զարու թիւն	զարու թիւնն
—	25	Բ.	Բ,	—	29	քաց է	քացէ
77	46	աստու-ւա-	աս-տուածաշն-	—	50	սիւթէմ	սիւթէմ
		ծաշնին	ին	92	5	— եւ ամենայն	եւ ամենայն
—	25	Գ.	Գ,	—	6	վիճակին,	վիճակին.
78	6	միմիայն	մի միայն	—	49	ի միջադէտս	ի միջադէտս
—	52	վասնորոյ	վասն որոյ	—	24	Եւթովպացւոց	Եւթովպացւոց
79	45	երբք դլուխ-	Երբք դլուխքն	—	25	Աղէքանադրիոյ	Աղէքանադրիոյ
		քն		95	5	խաւարիար-	ի պատրիարարու-
—	25	չիք եւ մի	չիք եւ ոչ մի			զու թիւն	թիւն
		քան	քան	—	48	(եւ սկսեալ	եւ (սկսեալ
89	5	Սամոստա-	Սամոստացւոյ	—	20	Եզու-ի-թաց	Եզու-ի-թաց
—	42	միմիայն	մի միայն	—	54	կացեալ	կացեալ
—	46	կարող ջնջել	կարող էր ջնջել	96	44	ընդ	ըստ
—	48	Աղէքանադ-	Աղէքանադրիոյ	—	29	Սուլպիկոս	Սուլպիկոս
		րիոյ		97	42	զԱղէքանադ-	Աղէքանադրիոյ
—	49	վասնորոյ	վասն որոյ			րիոյ	
—	24	այսինքն	այս ինքն	—	25	Լիքնացւոյ	Լիքնացւոյ
—	52	այսինքն	այս ինքն	—	52	ժողովոց	ժողովոց
84	22	նպիսկուպո-	նպիսկուպոսաց	98	8	այսինքն	այս ինքն
		սաց		—	9	Աղէքանադ	Աղէքանադրիոյ
—	50	Ժողովք Արե-	Ժողովքն Արեւա-	—	22	մէտրապօլի-	մետրապօլիտոս
		ւատայ	տայ			տրս	
82	40	Լիքնորոս	Լիքնորոս	99	6	քաղում	քաղում
—	46	պապ եւս	պապն եւս	—	20	Իշխանու-	զԻշխանութենէն
—	24	զիմաց	զիմաց			թեան	
—	55	Աղէքանադ-	Աղէքանադրիոյ	404	4	սուտ,	վկայութիւնք եւ ին
		րիոյ		—	45	այսինքն	այս ինքն
85	7	ժողովի	ժողովի	402	2	տուտ անուն	տուտանուն
84	4	անսխալու-	անսխալու թիւն	—	48	քաղում	քաղում անզամ
—	45	աւարտեցաւ	աւարտեցաւ , :	—	50	տէրութիւն	տէրութիւն
—	20	խկ էր ձեր-	խկ էր յորմէ ձե-	05	29	Իշխանու-	Իշխանութեան
		ծուածն	տեալ էր ձերծ.			թեանց	
—	24	վաճառական	վաճառական	—	50	Հուրջ պա-	Հուրջ պատեալ
85	12	պապն, վի-	պապն վիզիլիոս			տեան	ուին զկարծիս
—	45	նետորաւիտ	զնետորաւիտ	—	54	տուտ անուն	տուտանուն
—	44	Թէժողորին-	Թէժողորնաւայ	404	7	Ցայվայն	Ցայվայն
		տեայ		—	46	ի քս-կըզան	ի սկզբան
—	45	ուզգափառ-	ուզգափառա-	—	22	այսինքն	այս ինքն
		ւական	կան				

— 28	ընդհանուր	ընդ հավառական
403 25	ընդհանուր	ընդ հավառական
406 25	տղամարդ	տղամարդ
— 29	Այս անուն	Այս անուն
— 31	Դիտենտիս	Դիտենտիս
407 20	պէս պէս	պէսպէս
408 25	Եւրոպայի	Եւրոպայի
— 24	աստուածա-	աստուածապետա-
—	պետական	կան
409 5	Քրիստոս	Քրիստոս
— 7	զորքի մաս	զորքի մաս
— 26	մի անուն	մի անուն
410 42	նորա	նորա
— 19	Ազգային	Ազգային
— 35	համեմատ	համեմատ
— 34	Անտիպոս	Անտիպոս
411 2	զգրատիա-	զգրատիանոս
—	նոս	
412 5	ըմբռնակ	ըմբռնակ
— (4)		
415 5	զբաղակո-	զբաղակոթիւն
— 42	ժամանակա-	ժամանակակցաց
— (42)	(տիրթա-	տիրթապետ
—	թուս)	
414 2	դես	դես
— 50	Դիտելի	Դիտելի
415 4	(Անտիպոս, Եւ Զ 19 4 երեսն	
—	սիրտաբա-	նորա
—	կան պիտոյի	անտիպոս
—	թիւն պատիւ,	յէջն կոմստ, այս
—	ինքն ի ժամանակ	անտիպոս
—	պատմաբան	ի պատմաբան
—	էջն	պատմաբան
— 7	սուտան	սուտան
— 47	պատմա-	պատմաբան
—	ոստի	
416 8	նորա 4)	նորա
— 25	սուտան	սուտան
— 34	վէպ	վէպ
418 44	ընծայնային	ընծայնային
— 20	սուտ անուն	սուտան
— 32	վասնդի	վասնդի
419 5	այս	այս
— 44	միմայն	միմայն
— 29	վասնդի	վասնդի
420 2	անտիպոս	անտիպոս
—	թիւն	
— 35	մարտիրո-	մարտիրոս
—	սացան (4)	
422 14	սուտ անուն	սուտան
— 20	սուտան	սուտան
— (42)	եւ եւ	եւ
425 42	վասնդի	վասնդի
— 20	զկարեն	զկարեն
— 24	զգոտան	զգոտան
— 30	պատմա-	պատմաբան
—	թիւն	
424 44	սուտան	սուտան
— 26	սուտ անուն	սուտան
427 15	Սինուէս	Սինուէս
—	պատմա-	պատմաբան

— 47	տրոս	տրոս
129 2	Պոլսոյ :	Պոլսոյ :
— 42	ժողովոյ	ժողովոյ
— 47	այս ինքն է	այս ինքն է
—	զիւր	զիւր
— 20	ամենեւում	ամենեւում
150 44	ստուգելոյ	ստուգելոյ
— 22	ըստ-պրոպ	ըստ-պրոպ
452 2	դատարար	դատարար
— 4	զնուիրա-	զնուիրա-
—	տու-միտն	տու-միտն
— 47	սուտ անուն	սուտան
455 45	հինգ-երորդ	հինգ-երորդ
— 24	խափեալ	խափեալ
454 6	Լուտան	Լուտան
—	եւ	եւ
— 8	Պրանկաց	Պրանկաց
— 45	Պրանկաց	Պրանկաց
— 45	Պրանկաց	Պրանկաց
455 8	զկուտան-	զկուտան
—	թիւն	
456 5	Պրանկաց	Պրանկաց
— 42	եզոյ	եզոյ
— (42)	Պրանկաց	Պրանկաց
457 2	զՄանդուա	զՄանդուա
459 52	Տուրկոյ	Տուրկոյ
444 2	ի ինքն	ի ինքն
— 5	հետադիմ	հետադիմ
— 5	սուտ անուն	սուտան
— 46	Ափրիկայ	Ափրիկայ
— (42)	Թուրքոյ	Թուրքոյ
442 54	Սթրապուր	Սթրապուր
445 5	Պրանկաց	Պրանկաց
— 26	հարկ	հարկ
— 26	Գրատիանոս	Գրատիանոս
—	թիւն (2)	
445 42	պատմա-	պատմաբան
—	պոյ	
— 44	Շիրակոյն	Շիրակոյն
—	ըստ դայա	ըստ դայա
— 16	զգրու թիւն	զգրու թիւն
— 18	նորն այն	նորն այն
446 40	ընդ հարկա-	ընդ հարկա-
—	նէին	նէին
— 20	ըստ հարկա-	ըստ հարկա-
448 20	հաստատոյ	հաստատոյ
— (42)	Մոլդովա	Մոլդովա
449 6	ստուգելոյ	ստուգելոյ
—	մայրաքաղաք	մայրաքաղաք
450 42	կատակցեալ	կատակցեալ
— 21	կատակցեալ	կատակցեալ
—	թիւն	
— (42)	հետադիմ	հետադիմ
451 55	արկանէին	արկանէին
452 54	հատանու-	հատանու
—	թիւն	
455 7	ի դատա-	ի դատա-
—	տան	տան
— 44	ի հարկէ	ի հարկէ
454 7	իւրում (4)	իւրում (461)
— 45	տան	տան
— 24	ի վեր	ի վեր
— 28	տանից (5)	տանից

435	8	պատասխանատու (4)	պատասխանատու :	—	27	նր	նր
—	24	կոչիլ	կոչիլ	552	20	զմիմիայն	զմի միայն
436	19	համարեցին	համարեցին	554	2	միանգամ	մի անգամ
438	5	զմեռ կայ	զմեռ կայ	—	9	ընդհանրա-	ընդ հանրական
460	7	զազատու թիւնք	զազատու թիւնք	—	40	հաստատել	հաստատել
461	26	օրնէին	օրնէին	553	7	կարծեցաւ	կարծեցաւ
507	5	Զուիցեր..	Զուիցեր..	556	25	լինելուս	լինելուս
—	10	Մեղիլանց	Մեղիլանց	559	44	Դիտելսիտի	Դիտելսիտի
—	25	յորուս	յորուս	540	11	զորօրինակ	զոր օրինակ
508	5	էր	է	—	48	վկայութիւն	վկայութիւն
—	9	լուսնեամբ	լուսնեամբ	—	51	մատենին	մատենին
—	18	բարեմիտ	բարեմիտ	544	50	ուսէր	ուսէր
—	25	եկեղեցա-	եկեղեցական,	—	51	ենթադրու-	ենթադրութեանց
—	50	միանգամ	մի անգամ	542	6	պայման	պայման
509	6	ի խոստովանու- թիւն	ի խոստովանութեան	—	52	cathedra	cathedra
—	51	պարտ էր	պարտ էր	545	50	բայց այս	բայց առ այս
540	18	4 15	4 15	544	24	վարդապետութեան	բարձրագույն- առաջնական
511	4	վԱՅԵԳԱ-	վԱՅԵՏԱՆՈՍԻ	—	25	զկապել	զկապել
—	9	բարեկարգել	բարեկարգելոյ	549	17	տեղեակ	տեղեակ
542	2	զրու թիւն	զրու թիւն	—	55	խորհր-	խորհրդ-
—	46	Ֆոնթարինի	Ֆոնթարինի	550	7	Գրիգոր	Գրիգոր
515	5	բու թիւն	բու թիւն	—	27	ունիցի	ենթէ ունիցի
—	4	կարող	կարող	—	51	իմնէ	իմնէ
—	45	թուրքմա-	թուրքմատայր	551	41	պատուոյ	պատուոյ
—	46	խոստովա-	խոստովանու-	—	50	Սատուլի	Սատուլի
—	47	Տրեգնետան	Տրեգնետան	552	9	նդել	նդել
—	49	Կորիյանոսի	Կորիյանոսի	—	45	նաւ	նաւ
514	27	զժգոհ	զժգոհ	—	25	ի Պիոսէ	ի Պիոս
—	52	ընդ	անդ	555	5	փառաւոր	փառաւոր
518	8	ի ստորին	ի ստորին Նա-	—	8	համարեցի	մեզս համարեցի
—	22	երկրորդ	երկրորդ եւս ե-	554	22	զոյս	զայս
—	26	նոյնպէս	նոյնպէս	559	17	Երուսաղէ-	Երուսաղէ-
519	7	4 450,	4 450	—	26	ունիլ	ունիլ
—	42	պապին այն-	պապին, այնպէս	560	5	mortifica-	mortificazion
520	5	ւանիցեմբ	ւանիցեմբ	—	8	ընդհան-	ընդհանրա կա
521	4	պապ	պապ	—	26	ixjus	enjus
—	51	ի ծնէ	ի ծնէ	—	54	ի բովանդա-	ի բովանդա-
524	44	լինաւնոս	լինաւնոս	564	4	յափշտակե-	յափշտակեցին
525	52	սկան ե-	սկան զայլ ե-	564	44	վորեցին	վորեցին
526	4	հաւատար-	հաւատարմու-	—	28	vedrà	vedrà
—	5	եղեալքն	եղեալքն	—	—	dignità	dignità
—	40	անփոյթ	անփոյթ	565	4	կողմանց	կողմանց
—	27	առաջար-	առաջարկու-	—	2	մեղեալ	մեղեալ
528	17	ընթերց	ընթերց	—	5	կրկնեցի	կրկնեցի
—	19	ընթերց	ընթերց	—	27	Տէս եւլի	Տէս
529	27	իրաւանց	իրաւանց	566	4	ի վերց-	ի վերց-
530	9	զանաթիւն	զանաթիւն	—	40	իբր՝ զի	իբր՝ զի
—	45	զճաննիցու-	զճաննիցու-	—	45	L.	X
554	25	պապին	պապին :	—	44	ոյ	ոյ
				—	45	«միայն	միայն

567 54	Di-sserta-	Dis-sertatio-	— 40	ecclesiom.	ecclesiom,
	tionnes	nnes	— 44	focie	focie
— 2	jamzissum	jam istum	— 29	գայուենին	Պայխուենին
568 43	ի տպագրու-	ի տպագրու թեան	580 40	BAYNALI	RAYNALI
— 47	Ձորօրինակ	Ձոր օրինակ	— 45	ասէ.	ասէ
— 28	(diocce-	(dioeceseon)	— 22	Cessa	Cesta
— 50	ս. Պօլիսի	Կոստանդնուպո-	— 25	անուանին,	անուանէին
569 54	մակագրի	մակագրեալ	— 25	589	589
570 5	արձակել	յարձակել	— 27	cupitula	capitula
— 46	տուծոյ	« տուծոյ	— 54	PARIS	PARIS.
— 24	ի վոնի	իւոնի	582 45	է	է
— 29	SUR	TUR	— 47	CURBII	CURBA
574 25	ՄԱՆՍԻ	ՄԱՆՍԻ, ժող.		Ի BALUZE	առ BALUZE
— 54	զրոցն	զրոց	— 29	Intanta	In tanta
575 22	ձեռագայ	յեռագայ	— 55	հարձակաց	հարձակաց:
576 27	չկամէին	չկարէին	585 40	Կղերն	« Կղերն
577 6	RAYNA-	RAYNALI	— 44	ազահու-	շուայտու թեան,
	LE		— 20	կարգինալըն	ազահու թեան
578 8	filusint	filü sint	— 27	69)	69)
— 9	acternus	aeternus	584 8	Կէռէօխ	Կէռէօխ
— 18	IX		— 27	Vitazdel	Vitadel
— 24	աշխարհա-	աշխարհականի	— 28	Հիլզեկարտի	Հիլտեկարտի
579 8	(468)	(468)	585 5	Fbandre,	Flandre
			— 22	դիտել	դիտել
			— 27	(ommia	(omnia
			586 50	եղևու, նուև	եղևու նուև

